

**O.Yu. RASHIDOV, I.I. ALIMOV,
I.R. TOYMUHAMEDOV, R.R. TOJIYEV**

PUL, KREDIT VA BANKLAR

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan
5340700 – «Bank ishi» ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun
darslik sifatida tavsiya etilgan*

***Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2011***

UDK: 336.71(575.1)(075)

BBK 65.262ya7

P92

Ma'sul muharrir

N.X. Jumayev — *iqtisod fanlari doktori, professor.*

Taqrizchilar:

O.K. Iminov — *iqtisod fanlari doktori, professor,*

I. Ismatullayev — *iqtisod fanlari nomzodi, dotsent.*

P92   **«Pul, kredit va banklar»:** «Bank ishi» ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik /O. Yu. Rashidov [va boshq./]; mas'ul muharrir B. Yu. Xodiyev; O'zR oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T/: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. — 328 b.
I. Rashidov, O'ktam Yunusovich.
ISBN 978-9943-05-403-5

Mazkur darslikda pul, kredit moliya nazariyalari haqida ma'lumotlar batafsil yoritilgan bo'lib, bundan tashqari moliya tizimi, korxonalar moliyasi, inflatsiya, bank tizimi, xalqaro valuta-kredit munosabatlari va sug'urta ishi keng yoritilgan.

Ushbu darslik Ohy o'quv yurtlari talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, undan kollej o'quvchilari va tijorat banklari xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

UDK: 336.71(575.1)(075)

BBK 65.262ya7

ISBN 978-9943-05-403-5

© O.Yu. Rashidov, va hosh., 2011

© Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini liberallashtirish va modernizatsiya qilish jarayonlari va mamlakatimizni Yevro Osiyo iqtisodiy hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lishi hamda Umumjahon savdo tashkilotlari bilan olib borayotgan aloqalari bevosita amalga oshirilayotgan pul-kredit siyosatiga bog'liq. Chunki pul-kredit tizimi mamlakat iqtisodiyotini mablag' bilan ta'minlovchi va iqtisodiy islohotlarning samarasini belgilovchi infratuzilma bo'lib hisoblanadi.

Shuning uchun «oldimizga qo'yilgan bunday maqsadlarga erishish, avvalo, o'z imkoniyat va resurslarimizni qay darajada safarbar etishimizga, hamon katta xavfi saqlanib qolayotgan inqiroz oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009—2012-yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida ko'zda tutilgan chora-tadbirlarni so'zsiz bajarishni nechog'lik ta'minlay olishimizga bog'liq»¹. Ushbu muam-molarni hal etish bevosita «Pul, kredit, banklar» fanini o'rganishga bog'liq. «Pul, kredit, banklar» fani «Bank ishi» yo'nalishidagi talabalar uchun mo'ljallangan. Bu fan orqali talabalar zamonaviy pul, bank nazariyasi va moliyaviy boshqaruv, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, banklar tomonidan pul muomalasini boshqarishning nazariy asoslarini va amaliy uslublarini o'rganadilar. Bundan tashqari, zamonaviy moliya-kredit nazariyasida O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni liberallashtirish va modernizatsiya qilish jarayonlari bo'yicha qabul qilinayotgan qarorlar samaradorligini baholashning yo'llari va metodlari ko'rib chiqiladi.

«Pul, kredit, banklar» fanining maqsadi talabalarni pul-kredit sohasi qonuniyatlari, uning ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi tutgan o'rnini o'rgatishdan iborat. Shu bilan birga «Pul, kredit, banklar» fanining vazifalari bo'lib talabalarga zamonaviy pul, kredit va moliya nazariyasini o'rgatish, pul-kredit munosabatlarini va rivojlanish yo'nalishlarini

---

¹ *I.A. Karimov*. Asosiy vazifamiz — Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. «Xalq so'zi» 30-yanvar 2010-yil.

o'rgatish, hozirgi zamon pul-kredit tizimi qonuniyatlarini tahlil etish; inflatsiya va uni keltirib chiqaruvchi omillarni o'rganish va ularni boshqarishni ko'rsatib berish hisoblanadi.

«Pul, kredit, banklar» fani o'quv rejasidagi gumanitar fanlar bilan, jumladan, «Iqtisodiy nazariya» kabi fanga uzviy bog'liq va maxsus fanlar, masalan «Bank ishi», «Xalqaro valuta-kredit munosabatlari», «Xalqaro moliya» kabi fanlar uchun esa asos bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur darslikda mualliflar tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalar hisoblanadi, shuning uchun darslik kamchiliklardan xoli emas. Kitobxonlar bildirgan taklif va mulohazalar mualliflar tomonidan mamnuniyat bilan qabul qilinadi va nashrda albatta inobatga olinadi.

1.1. Pullarning kelib chiqishi, mohiyati va turlari

Pul — bu umumiy ekvivalent sifatida qo‘llaniladigan universal tovarning alohida turi bo‘lib, bosliqa barcha tovarlarning qiymati u orqali ifodalanadi. Pul ayirboshlash, to‘lov, qiymatni o‘lchash, boylikni to‘plash vositasi funksiyalarini bajaradigan noyob tovardir. Hozirgi iqtisodiyotda pul muomalasi amalda tovarlarning hamma turlari muomalasining o‘zgarmas sharti hisoblanadi. Pul tufayli tovarlarni qiyoslash, ayirboshlashda zarur bo‘ladigan qiymatning yagona mezoniga ega bo‘lish mumkin.

Pul — bu boshqa ne‘matlarning qimmatini o‘lchash vositasi (umumiy ekvivalent) yoki ayirboshlashda hisob-kitoblarni amalga oshirish vositasi (ayirboshlash vositasi) funksiyalarini bajaruvchi ne‘matdir. Pul — bu mutloq likvidlilikka ega bo‘lgan ne‘matdir. Pul — bu iqtisodiy kategoriya bo‘lib, odamlar o‘rtasidagi munosabatlar unda namoyon bo‘ladi va uning yordamida quriladi. Pulning maqsadi bozorga oid o‘zaro harakatlarning transaksion xarajatlarini tejashdan iborat.

Avvalo, sotib olinadigan ne‘matlarning turlari va miqdorini, bitimni amalga oshirish vaqti hamda joyini, shuningdek, bitim bo‘yicha kontragentlarni tanlashdagi chiqimlarni tejashga pullar yordamida erishiladi. Barterli (mavozali) iqtisodiyotda bunday chiqimlar shunchalik ko‘p bo‘lishi mumkin ediki, bu amalda har qanday ayirboshlash harakatlarini amalga oshirishni istisno qilib, mehnat taqsimoti eng kam miqyos kasb etgan bo‘lardi va faoliyatning ko‘pgina turlari aslida vujudga kelmas edi. Aks holda shunday bir iqtisodiyot tashkil topgan bo‘lardiki, unda, masalan, sochini oldirmoqchi bo‘lgan iqtisodchi iqtisodiyot bo‘yicha ma‘ruza tinglamoqchi bo‘lgan sartaroshni izlashiga to‘g‘ri kelardi. Aytaylik, yangi palto tiktirmoqchi bo‘lgan aktyor buning uchun uning filmlarda o‘ynagan rollari bilan qiziquvchi tikuvchini topishi kerak bo‘lardi va hokazo. Pullar potensial sheriklar xohish-istaklarining shu tarzda juftlik holdagi mos kelishi zaruratini bartaraf etadi va bitimlarni amalga oshirish joyi hamda vaqtini, ayirboshi-

lanadigan ne'matlar sifati va miqdorini, bitim bo'yicha sheriklarni qayishqoqlik bilan tanlashga imkon beradi va hokazo.

Ne'matlar qimmatini o'lchashdagi chiqimlarning katta qismi pullar yordamida tejaladi. Umumiy ekvivalent xususida kelishuvga erishilgan iqtisodiyotda individlar ayirboshlanadigan proporsiyalarni osonlik bilan tuzishi mumkin. Agar ikkita tovarning narxi ma'lum bo'lsa, unda ularning nisbiy qiymati ham aniq bo'ladi.

Shuni ta'kidlash zarurki, tovar ayirboshlash munosabatlari ular paydo bo'lgan vaqtdan boshlab bozorda umumiy ekvivalent bo'la oladigan, hamma uchun maqbul qulay tovarni izlashni obyektiv ravishda taqozo etgan. Ma'lumki, turli davrlarda metallar — bronza, temir, mis, kumush, oltin ana shunday ekvivalent bo'lgan. Oldiniga ular taqinchoqlar, qurollar, mehnat qurollari va ko'pincha tasodifiy shakldagi va miqdorlardagi kam ishlov berilgan metall parchalari shaklida qo'llanilgan. Ular brusoklar, novdalar, plastinalar va yombilardan iborat bo'lgan. Yombilar bilan hisob-kitob qilish uchun ularni tarozida tortishga to'g'ri kelgan, lekin ko'pincha yombilarni birmuncha kichikroq bo'laklarga bo'lish zarurati vujudga kelgan.

Universal hisob-kitob ekvivalentiga bo'lgan ehtiyoj eramizdan oldingi VIII asrdayoq kafolatlangan vaznli va tarkibli standartlashtirilgan yombilar paydo bo'lishiga olib keldi. Birmuncha keyingi davrlardagi yombilarning ayrim turlari ularni bo'laklarga bo'lishda qulay bo'lishi uchun belgili kertiklar bilan yasalgan. Biroq, bunday takomillashtirishlar baribir savdogarlarni hisob-kitoblarni amalga oshirishda yombilar va ularning bo'laklarini tortib ko'rish zaruratidan xalos etmagan.

Tovar ishlab chiqarishning o'sishi va tovar ayirboshlashning kengayishi, bunday jarayonlarga ko'p sonli hunarmandlar hamda boshqa qatnashchilarning jalb etilishi metall pullarning keyingi standartlashtirilishiga va ular miqdorlarining chakana savdo ehtiyojlariga moslashtirilishiga olib keldi. Taxminan eramizdan oldingi XII asrda Xitoyda, VII asrda esa O'rta yer dengizi davlatlari — Lidiya va Eginada vazni, miqdori va qotishmalarining tarkibiga ko'ra bir xildagi metall pullar paydo bo'ldi. Ular sekin-asta ishlab chiqarish va foydalanish uchun qulay bo'lgan dumaloq shaklga ega bo'ldi. Ular an'anaviy yombilardan birmuncha kichik o'lchamlari bilan, shuningdek, ularning

---

¹ *Qarang:* Юрьев А.В., Герасимов В.М. Монета вчера и сегодня. // Деньги и кредит. 1999. №2.

to'lovga qobiliyatligi va asosiy parametrlari (miqdori, qotishmalar tarkibi, vazni) u yoki bu darajada davlat tomonidan kafolatlanishi va muhofaza qilinishi bilan ajralib turardi. Shunday qilib, shu davrdan e'tiboran metall pullar hukmronligining uzoq davri boshlandi.

Bunday pullarda nominallar — metall pulning muayyan vaznli standartini ifodalovchi va pullarning nomlari sifatida muhim o'rin olgan tushunchalarning paydo bo'lishi, ushbu pullar evolutsiyasining eng muhim natijalaridan biri edi. Asrlar qa'ridan bizgacha yetib kelgan tangalarning nomlari — draxmalar, franklar, markalar, talerlar va boshqa ko'plab tangalar nomlari — metall pullarning muayyan vaznli mohiyatlarini anglatardi.

Pullarning yombilarda bo'lmagan yangi sifatleri hisob-kitoblarni amalga oshirishda ularni shunchaki oddiy qayta hisoblashga va vaqti kelib ularni tortib ko'rishdan voz kechishga imkoniyat yaratdi. Belgilar va yozuvlar shunday sifat belgilari bo'lib, ular oldiniga pul birliklarining bir tomoniga, keyinchalik — ikkala tomoniga ham bosilgan. Eramizdan oldingi V asrdan boshlab esa ular majburiy atributlari tusini olgan¹.

Muomalaga kirgan pullar «moneta» («tanga») degan nomni Yunonaning nomlaridan biri (Juno Moneta — Ogohlantiruvchi Yunona) sharafiga qabul qilingan bo'lib, uning Rimdagi Kapitoliy tepaligidagi Yunona saroyida ushbu antik davlatning yangi zarbxonasi joylashgan. Tangalarning paydo bo'lishi tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi bilan bog'liq edi. Metall pulning eng muhim xususiyatlaridan biri — qiymat ana shu voqeda o'z aksini topgan. Ular muomala uchun yombilarga qaraganda ancha qulay bo'lib, qisqa davr ichida butun dunyoda keng ommalashib ketdi.

Tanganing ko'p asrlik tarixida uning turlari ko'p marta o'zgardi. har bir davr unda o'z «tamg'asi»ni qoldirdi. Masalan, eramizdan avvalgi VII—V asrlardagi eng qadimgi tangalarda faqat bir nechta oddiygina chuqurchalarni ko'rish mumkin. V asrdan boshlab ularda shaharlar nomlarining boshlang'ich harflari, keyinroq — shaharlar nomlari va hukmdorlar ismlarining qisqacha nomlari paydo bo'ldi. Qadimgi Rimdagi tangalardagi ayrim raqamlar va harflar tangalarning nominallarini bildirgan. Masalan, I raqami bir assni (bir rim funtiga, ya'ni misning 12 unsiyasiga teng bo'lgan og'irlik o'lchamini), S harfi 1/2 asosni anglatgan. Antik Eginaning ilk kumush draxmalarida toshbaqalar, fors shohi Dariyning (eramizdan avvalgi VI—V asrlar) oltin tangalarida esa yoydan o'q uzayotgan shoh tasvirlangan. Qadimgi Rim tangalarida majusiylar xudolari, qahramonlari va imperatorlari

aks ettirilgan. Keyingi davrlar ularning o'rniga qirollar, shohlar va cherkov iyerarxlarini suratlari tasvirlangan. Burjua Respublikalari tanga-larida podshohlar va avliyolar tasvirlari o'rniga davlat gerblari, turli belgilar va yangi tarixiy hodisalar manzaralari aks ettirilgan.

Ko'p asrlar davomida, deyarli XIX asrning boshiga qadar ko'p-chilik mamlakatlarning pul tizimlarida bir xildagi maqomga ega bo'lgan oltin va kumush tangalar parallel ravishda amal qilib kelgan. Bunda oltin bilan kumush o'rtasidagi narxga oid o'zaro nisbat rasman belgilanmagan, balki bozor mexanizmlari bilan belgilangan. Ayrim mamlakatlarda esa to'laqonli oltin va kumush tangalarning amal qilishi oltin bilan kumush o'rtasidagi davlat tomonidan belgilangan narxga oid o'zaro nisbatga ko'ra yuritilgan.

1816-yildan 1900-yilgacha mamlakatlarning ko'pchiligi oltin yoki oltin tangali standartga o'tganlar: bu standartda mamlakatning asosiy pul birligi to'laqonli muomalada bo'ladigan oltin tangada zarb qilingan. Uning nominali uning tarkibidagi oltin qiymatiga teng edi. Bu davrda banknotalarning oltin tangalarga hech qanday to'siqsiz ayirboshlanishi ta'minlangan. Kumush va mis tangalar esa mayda pul rolini o'ynardi. Bunda mayda pullarning metall qiymati ham, odatda, u yoki boshqa darajada oltin tangaga bog'lanar edi. XX asr boshiga kelib tovar ishlab chiqarish katta miqyoslarga erishdi va tovar massasining oshib borayotgan hajmlariga xizmat ko'rsatish uchun tobora ko'proq miqdor-dagi pullar talab qilingan.

XIX asrning oxiri — XX asrning boshida yirik mashinali ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan tovarlarning keskin ortib borayotgan massasi bilan oltin standart shartlariga ko'ra amalda mavjud bo'lishi cheklangan metall pullarning miqdori o'rtasida jiddiy disproporsiyalar vujudga keldi. Lekin oltin standart aksariyat ko'pchilik davlatlarda birinchi jahon urushigacha amal qilib turdi. Birinchi jahon urushi boshlangan vaqtga kelib amalda barcha mamlakatlar harbiy strategik zaxiralarni shakllantirish maqsadlarida oltin va kumush tangalarni muomaladan olib tashlashdi. Pul muomalasida ularning o'rnini ta'minlanmagan banknotalar va mayda pullar egalladi. Shu munosabat bilan prinsipial jihatdan yangi pul tizimlari paydo bo'ldiki, ular o'zining tovar qiymatiga ega bo'lgan real pullardan shakllantirilmasdan, balki ularning surrogatlariga asoslangan edi. Bunday pul surrogatlari oltin bilan ta'minlanmagan pul belgilari — banknotalar, xazina biletleri, arzon qotishmalardan yasalgan tangalar nomini oldi. To'laqonli oltin tangadan farqli ravishda bunday pul surrogatlari tovar bozorida o'zining

qiymatiga ega emas edi, chunki bunday qiymat juda kam bo'lib, faqat ularni tutib turuvchining bunday pullarni almashtirganda muayyan qiymatni olish huquqidan guvohlik berardi. Bunday holda pul belgilari faqat qiymatning vositachi vakillari rolini bajarardi.

Birinchi jahon urushi haddan ortiq moddiy zararlar keltirib, xo'jalik faoliyatini izdan chiqargani sababli, dunyodagi barcha mamlakatlarning hukumatlari real qimmatga ega bo'lmagan juda katta miqdordagi pul belgilarini chiqarishga kirishdi. Buning natijasida urush tugaganidan keyin bu mamlakatlarda qadri tushib ketgan pullar miqdori ko'payib qoldi. Inflatsiya jarayonlari 1930-yillargacha ko'pgina davlatlarni o'z girdobiga tortdi. Bunday jarayonlar sababli iqtisodiy va moliyaviy sohalarida yuz bergan deformatsiyalar shunchalik jiddiy ediki, Yevropada urushdan keyin bir qator mamlakatlarda oltin standartni yana qaytadan tiklashga bo'lgan urinishlar kerakli natija bermadi.

XX asrning 70-yillarida oltinning denominallashuvi yuz berib, buning natijasida oltin oldiniga mamlakatning ichki aylanishida muomala va to'lov vositasi funksiyalarini, so'ngra 1976-yildan boshlab jahon pullari funksiyasini ham bajarmay qo'ydi. Ichki aylanishda va jahon bozorida ham qog'oz va kredit pullari oltinni siqib chiqarib tashladi.

Qog'oz pullar — to'laqonli pullarni taqdim etuvchi pul belgilaridir. Tarixiy jihatdan olganda, qog'oz pullar metall pullar muomalasi asosida kelib chiqqan. Ular bundan oldin muomalada bo'lgan kumush yoki oltin tangalarining o'rniga tatbiq etilgan. Pullar tovarlarning ayirboshlanishida vositachi bo'lib hisoblanadigan voqelikning o'zi, pullarning muomala vositasi sifatida faoliyat yuritishi obyektiv tarzda to'laqonli pullar o'rniga chiqarilgan pul belgilarining muomalasi mumkin ekanligini tasdiqladi. Kumush va oltin tangalar ishlatib kelingan ko'p asrlik tarix mobaynida siyqasi chiqqan va o'z shaklini yo'qotgan, ya'ni real og'irligi kamroq bo'lgan tangalar muomalada to'laqonli tangalar bilan bir qatorda amal qilishi va xuddi shunday qiymatni ifodalashi qayd qilindi. Bu metall tangalarni amalda hech qanday qiymatga ega bo'lmagan qog'oz pullar bilan almashtirish haqidagi fikrga olib keldi. Ilk qog'oz pullar eramizning XII asrida Xitoyda, Yevropa va Amerikada esa — faqat XVII—XVIII asrlarda paydo bo'ldi. Rossiyada qog'oz pullar (assignatsiyalar) 1769-yilda joriy etilgan.

Qog'oz pullarning mohiyati shundan iboratki, ular pul belgilari hisoblanadi va, odatda, metallga ayirboshlanadi. Shuning uchun qog'oz pullar muomalada vakillik qiymatiga ega bo'ladi va xarid qilish hamda to'lov vositasi rolini bajaradi.

Qog'oz pullarni kim chiqarish huquqiga ega? Davlatning moliya muassasasi yoki markaziy banklar qog'oz pullarning emitentlari bo'lishadi. Davlatning moliya muassasasi qog'oz pullarni chiqarishdan bevosita o'z xarajatlarini qoplash uchun foydalanadi. Markaziy banklar esa bu ishni bilvosita bajaradi, ya'ni ular almashtirilmaydigan banknotalarni chiqaradi va ularni davlatga ssudaga taqdim etadi, davlat bunday banknotalarni o'zining budjet xarajatlari uchun yo'naltiradi.

Shuni qayd qilish zarurki, qog'oz pullarning iqtisodiy tabiatiga ko'ra ularga muomalaning beqarorligi va qadrsizlanish xosdir.

Qog'oz pullar emissiyasi miqdorlari, afsuski, tovar va to'lov aylanishlarining pullarga bo'lgan ehtiyoji bilan bog'liq emas. Ular, odatda, davlat xarajatlarini moliyalashtirish, budjet taqchilligini qoplash uchun chiqariladi. Bu shuni anglatadiki, pullarning aylanishiga doimiy ehtiyoj bo'lganida yoki hatto u kamayganda ham davlatning pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojlari u yoki boshqa sababga ko'ra o'sishi mumkin. Bunday holda qog'oz pullar massasining ko'payishi qog'oz pullarning haddan ortiq chiqarilganligini bildiradiki, bu pullarning qadrsizlanishiga olib keladi. Qog'oz pullarning haddan tashqari ko'p emissiyasi bilan bog'liq bo'lgan bunday pullarning inflatsion qadrsizlanishi buning tipik ko'rinishidir. Qog'oz pullarning qadrsizlanishi, to'lov balansining yaxshi emasligi (mamlakat chet ellardan o'zi amalga oshirgan to'lovlarga nisbatan kamroq to'lovlarni olgan), milliy valuta kursining pasayishi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Buning oqibatida qog'oz pullarga ularning tabiatiga ko'ra beqarorlik xos bo'ladi. Bunday sharoitda qog'oz pullar, shubhasiz, xazina funksiyasini bajarishga yaroqsiz bo'ladi.

Qog'oz pullarga xos bo'lgan kamchiliklar kredit pullarning qo'llanilishi tufayli birmuncha bartaraf etilishi mumkin.

Kredit pullar. Xo'jalik yuritish amaliyotida tovar munosabatlari umumiy tus olgan sharoitda tijorat va bank krediti qo'llanilishining kengayishi shunga olib keldiki, o'z funksiyalari, muomala sohasi (chegaralari), kafolatlari va shu kabilarga ko'ra oddiy pullardan farq qiladigan va mutlaqo boshqacha qoidalar bilan boshqariladigan kredit pullar umumiy tovar bo'lib qoladi. Kredit pullar ijtimoiy-iqtisodiy jarayonning birmuncha rivojlangan, oliy sohasiga xosdir. Ular kapital ishlab chiqarishni to'lliq egallagan va unga oldingisidan boshqacha, o'zgartirilgan va o'ziga xos shaklni berganida vujudga keladi.

Tovar-pul muomalasining rivojlanishiga qarab to'lovning pul shakli tobora o'tkinchi bo'lib boraveradi. Ayni bir vaqtda tovarlarning ham-

masi tobora ko'proq nafaqat pullar orqali, balki bevosita ishlab chiqarish jarayonida ijtimoiy e'tirofga sazovor bo'ladi. Shu munosabat bilan kredit pullar kapitalistik formatsiyagacha bo'lgan davrdagi kabi tovar-pul shaklida muomaladan emas, balki ishlab chiqarishdan, kapitalning aylanishidan o'sib chiqadi. Pul kapital, binobarin, kredit pullar shaklida ish yuritadi.

Kredit pullari evolutsiyasi: veksel, banknota, elektron pullar, kredit kartochkalari.

Veksel — qarzdorning yozma majburiyati (oddiy veksel) yoki kreditorning qarzdorga vekselda yozilgan summani muayyan muddatdan keyin to'lash to'g'risidagi buyrug'i (o'tkazma veksel — tratta). Oddiy va o'tkazma vekselar — bular tijorat vekseli, ya'ni savdo bitimi asosida vujudga keladigan qarz majburiyatining turlaridir. Shuningdek, moliyaviy vekselar, ya'ni muayyan summadagi pullarni qarzga berishda kelib chiqadigan qarz majburiyatlari ham amal qiladi. Xazina vekselari ularning bir turidir. Bunday veksel liukumatning qisqa muddatli qog'ozi bo'lib, uning amal qilish muddati bir yildan oshmaydi (odatda, 3–6 oy bo'ladi). Bu yerda davlat qarzdor rolini bajaradi. Do'stona vekselar — pulsiz, real tijorat bitimi bilan bog'liq bo'lmagan, kontragentlar tomonidan bunday vekselarni banklarda hisobga olish yo'li bilan pullarni olish maqsadida bir-biriga yozib beradigan veksellardir.

Vekselning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardir:

a) abstraktlik (vekselda bitimning aniq turi ko'rsatilmagan);
b) munozarasizlik (notariusning norozilik haqidagi dalolatnomani tuzganidan keyin to' majburlovchi choralarni qo'llashgacha qarzning majburiy ravishda to'lanishi);

d) aylanishlik (vekseining to'lov vositasi sifatida uning orqa tomonida berish haqidagi yozuvni yozib (jiro yoki indossament) boshqa shaxslarga berilishi. Bu veksel majburiyatlarining o'zaro hisobga olinish imkoniyatini yaratadi).

Banknota — bu bankning qarz majburiyatidir. Hozirgi vaqtda banknota markaziy bank tomonidan vekselarni qayta hisoblash, turli kredit tashkilotlari va davlatni kreditlash yo'li bilan chiqariladi.

Banknotalarning — kredit pullarning shunday turining — muomalaga chiqarilishini, odatda, banklar turli xo'jalik jarayonlari munosabati bilan amalga oshirilayotgan kredit operatsiyalarini bajarishda o'tkazishadi. Ularning aylanishdan olib qo'yilishi davlatning xarajatlarni amalga oshirishi va daromadlarni olishida emas, balki xo'jalik ja-

rayonlari munosabati bilan amalga oshirilayotgan kredit operatsiyalari asosida amalga oshiriladi.

Kredit pullarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularning muomalaga chiqarilishi muomalaning haqiqiy ehtiyojlari bilan bog'liq bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, kredit operatsiyalari ishlab chiqarishning real jarayonlari va mahsulotlarning sotilishi munosabati bilan bajariladi. Ssuda, odatda, zaxiralarning muayyan turlari ta'minot bo'lib xizmat qiladigan ta'minot asosida beriladi. Bu qarzdorlarga beriladigan to'lov vositalarining hajmini muomalaning pullarga bo'lgan haqiqiy ehtiyoji bilan bog'lashga imkon beradi. Ayni shu xususiyat kredit pullarining eng muhim afzalligidir.

Kredit pullar (banknotalar) bilan qog'oz pul belgilari o'rtasidagi eng muhim tafovut ularning muomalaga chiqarilishidagi o'ziga xos xususiyatlaridadir. Agar banknotalar ishlab chiqarishning real jarayonlari va mahsulotlarning sotilishi munosabati bilan bajariladigan kredit operatsiyalari munosabati bilan muomalaga chiqariladigan bo'lsa, qog'oz pullar muomalaga bunday bog'lamshsiz chiqariladi.

Tijorat banklarining tashkil etilishi va erkin pul mablag'larining joriy hisobvaraqlarda to'planishi bilan **chek** sifatidagi muomalaning kredit vositasi paydo bo'ldi. Chek — bu omonatchining tijorat yoki markaziy bankka yozib beradigan o'tkazma vekselining bir turidir. Chek joriy hisobvaraqq egasining bankka chekni tutib turuvchiga muayyan summadagi pullarni to'lash yoki bunday summani boshqa joriy hisobvaraqqa o'tkazish haqidagi yozma buyrug'idir. Cheklar birinchi marta 1683-yilda Angliyada paydo bo'lgan.

Chekda yozib qo'yilgan buyruq huquqi va uning bajarilishi majburiyati bank bilan mijoz o'rtasidagi chek shartnomasiga asoslanadi. Ushbu shartnomaga muvofiq mijozga o'zining va qarzga olingan mablag'laridan foydalanish ruxsat etiladi. Bank taqdim qilingan cheklarga naqd pullar bilan yoki mablag'larni chekni beruvchining ushbu yoki boshqa bank muassasasidagi hisobvarag'idan o'tkazish yo'li bilan haq to'laydi. Chek qisqa muddatda amal qiladigan vosita sifatida to'lov vositasi maqomiga ega bo'lmaydi va pullar emissiyasidan farqli ravishda muomaladagi cheklar soni qonunlar bilan tartibga solinmaydi, balki butunlay tijorat muomalasining ehtiyojlari bilan belgilanadi. Shuning uchun cheklar bilan hisob-kitob qilish shartli tusga ega bo'ladi: qarzdorning chekni taqdim etishi uning kreditor oldidagi majburiyatini uzdi degani emas — bunday majburiyat faqat bankning chekning haqini to'lagan paytida uziladi.

Shunday qilib, chekning iqtisodiy mohiyati shundaki, u bankdan naqd pullarni olish vositasi bo'lib xizmat qiladi, muomala va to'lov vositasi bo'ladi va, nihoyat, naqd pullarsiz hisob-kitoblar vositasi hisoblanadi. Aynan shu cheklar asosida o'zaro e'tirozlarning asosiy qismi naqd pul ishtirokisiz uziladigan naqd pullarsiz hisob-kitoblar tizimi vujudga keldi.

Cheklar muomalasining jadal rivojlanishi, cheklar inkassatsiyasiga doir operatsiyalarning ko'payishi ular bilan ishlash xarajatlarining ancha oshib ketishiga olib keldi. Keyinroq, bank sohasiga fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarining tatbiq etilishi tufayli cheklar bilan ishlash va joriy hisobvaraqlarning yuritilishi EHMlardan foydalanish asosida bajariladigan bo'ldi. Naqd pullarsiz hisob-kitoblar amaliyotining kengayishi, bank operatsiyalarining mexanizatsiyalashuvi va avtomatlashuvi, EHMlarning ancha mukammal turlaridan keng foydalanishga o'tish qarzni **elektron pullarni** qo'llagan holda uzish yoki berishga doir yangi uslublarning vujudga kelishiga asos bo'ldi.

Elektron pullar — bu banklarning kompyuteri xotirasidagi hisobvaraqlardagi pullar bo'lib, ularning tasarruf qilinishi maxsus elektron qurilma yordamida amalga oshiriladi. Elektron asosdagi to'lovlar tizimining ommalashuvi pul muomalasi evolutsiyasining sifat jihatdan yangi bosqichiga o'tishni tasdiqladi.

Bank ishida EHMlarning ommalashuvi asosida cheklarni **plastik kartochkalar** bilan aymashtirish imkoniyati paydo bo'ldi. Plastik kartochkalar hisob-kitoblarning naqd pullar va cheklarning o'rnini bosadigan, shuningdek, uning egasiga bankdan qisqa muddatli ssudani olishiga imkon beradigan vositasidir. Plastik kartochkalari chakana savdo va xizmat ko'rsatish sohalarida eng ko'p qo'llanilmoqda.

1.2. Bozor iqtisodiyotida pullarning funksiyalari

Pullarning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mohiyati ularning ichki mazmunini ifodalaydigan funksiyalarida namoyon bo'ladi. Pullar quyidagi beshta funktsiyani bajaradi: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi, to'lash va jamg'arish vositasi, jahon pullari.

Pulning qiymat o'lchovi sifatidagi funksiyasi. Pullar umumiy ekvivalent sifatida hamma tovarlarning qiymatini o'lchaydi. Tovarlarni ishlab chiqarish uchun sarflangan ijtimoiy zarur mehnat ularni tenglashtirish uchun sharoit yaratadi. Hamma tovarlar ijtimoiy zaruriy mehnat mahsuli hisoblanadi, shuning uchun o'z qiymatga ega bo'lgan

haqiqiy pullar (kumush, oltin) boshqa barcha tovarlar qiymatining o'lhovi bo'lishi mumkin. Bunda tovarlar qiymatining pullar vositasida o'lchanishi ideal tarzda yuz beradi, ya'ni tovar egasida naqd pullarning bo'lishi shart emas.

Shunday qilib, pullar qiymat o'lchovidan iborat bo'ladi. Jamiyat pul birligidan turli xil ne'matlar va resurslarning nisbiy qiymatlarini solishtirish uchun masshtab sifatida foydalanishni qulay deb hisoblaydi. Masofani metrlar va kilometrlarda yoki vazni grammlar va kilogrammlarda o'lchaganiga o'xshatib ne'matlar va xizmatlarning qiymati ham pul ifodasida solishtiriladi. Bu shubhasiz afzalliklarga ega. Pul tizimi tufayli har bir mahsulotning narxini uni almashtirish mumkin bo'ladigan boshqa hamma mahsulotlar orqali ifodalashga zarurat qolmaydi. Pullarning umumiy ekvivalent sifatida foydalanilishi shuni anglatadiki, har qanday tovarning narxini faqat pul birligi orqali ifodalash yetarli bo'ladi. Pullarning shu tarzda ishlatilishi bitim qatnashchilariga har xil tovarlar va resurslarning nisbiy qimmatini osonlik bilan solishtirish imkonini beradi.

Hozirgi dunyoda turli ne'matlarning qimmati bir xildagi pul birliklarida — bir-biriga yengillik bilan o'tkaziladigan (konvertatsiya qilinadigan) dollarlar va shu kabilarda ifodalanadi. Tovarning pullarda ifodalangan qiymati *narx* deyiladi.

Narx tovarlarni ishlab chiqarish va sotish uchun zarur ijtimoiy mehnat xarajatlari bilan belgilanadi. Tovarlarining narxi va ularning harakati negizida *qiymat qonuni* yotadi. Tovarining narxi bozorda shakllanadi va tovarlarga talab hamda taklifning teng bo'lganida bunday narx tovarning qiymati va pullarning qiymatiga bog'liq bo'ladi. Bozordagi talab va taklif bir-biriga muvofiq kelmaganida tovarning narxi muqarrar ravishda uming qiymatidan chetga tebranib o'zgaradi. Narxlarning tovarni ishlab chiqaruvchining qiymatidan yuqoriga va pastga o'zgarishlari qanday tovarlarning ortiqcha ishlab chiqarilgani, qaysilarining kam ishlab chiqarilganidan dalolat beradi.

Qiymatiga ko'ra turlicha bo'lgan tovarlarning narxlarini solishtirish uchun ularni bir masshtabga keltirish, ya'ni ularni bir xildagi pul birliklarida ifodalash zarur. Metall pullar muomalasida *narxlar masshtabi* deb ushbu mamlakatda pul birligi qilib qabul etilgan va boshqa barcha tovarlarning narxlarini o'lchash uchun xizmat qiladigan pullik metallning vazni miqdoriga aytiladi.

Oltinning muomalada bo'lgan sharoitida narxlarning masshtabi oltinning muayyan miqdoriga tenglashtirilgan pul birligining belgila-

nishini nazarda tutardi. XX asrda pullarning xaridchilik qobiliyatining pasayishi kuzatildiki, bu pul birligidagi oltinning kamayganligida o'z ifodasini topdi. Masalan, 1900-yilda AQSH dollari 1,50463 grammga, 1934-yilda — 0,888671 grammga, 1973- yilda — 0,736 grammga teng bo'ldi. Rossiyada moliya vaziri S.Yu. Vittening (1895—1897-yillar) islohoti bo'yicha rublning tarkibidagi oltin 0,774234 gramm qilib belgilandi. 1950 yilda bunday tarkib 0,222169 grammni, 1961-yilda esa (narxlar masshtabi o'zgarishi bilan) — 0,987412 gramm bo'ldi.

1976—1978-yillarda joriy qilingan Yamayka valuta tizimi oltinning rasmiy narxini va Xalqaro valuta fondiga (XVFga) a'zo bo'lgan mamlakatlar pul birliklarining oltin tarkibini bekor qildi. Hozirgi vaqtda bu mamlakatlardagi narxlarning rasmiy masshtabi tovarlar qiymatini narx vositasida solishtirish yo'li bilan bozorda ayirboshlash jarayonida stixiyali tarzda shakllantiriladi. Rossiyada ham 1992-yildan boshlab rubl bilan oltinning rasmiy o'zaro nisbati nazarda tutilmagan.

Pullarning muomala vositasi sifatidagi funksiyasi. Pullardan tovarlar va xizmatlarni xarid qilish va sotishda foydalanish mumkin. Pullar muomala (yoki ayirboshlash) vositasi sifatida jamiyatni barterli (mavozali) ayirboshlashning noqulayliklaridan xalos qiladi. Pullar hamma joyda va osonlik bilan to'lov vositasi sifatida qabul qilinadi. Ushbu ijtimoiy ixtiro resurslarning egalariga va ishlab chiqaruvchilarga alohida «tovar» (pullar) bilan haq to'lashga imkon beradiki, bunday alohida tovar keyinchalik bozorda mavjud bo'lgan har qanday tovarni sotib olish uchun ishlatilishi mumkin. Pullar tovarlar bilan ayirboshlashning qulay usuli bo'lish bilan jamiyatga mintaqaviy ixtisoslashuv va odamlar o'rtasidagi mehnat taqsimotining mahsullaridan foydalanish imkonini beradi. Tovarlarni muomalaga kirishishigacha pullarda ideal baholalanadigan birinchi funksiyadan farqli ravishda pullar tovarlar muomalasida real ishtirok etishi kerak. Pullarning muomalada real ishtirok etishi va ularning ayirboshlashdagi ishtirokining o'tkinchiligi muomala vositasi sifatidagi pullarning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Shu sababli to'laqonli bo'lmagan pullar — qog'oz va kredit pullar ham muomala vositasi funksiyasini bajarishi mumkin. Hozirgi vaqtda kredit pullar deb ataladigan pullar: veksellar, banknotalar, cheklar, banklarning kredit kartochkalari pul muomalasida hukmron vaziyatni egallab turibdi.

Pullarning to'lov vositasi sifatidagi funksiyasi. Pullarning bu funksiyasi kapitalistik xo'jalikda kredit munosabatlarining rivojlanishi tufayli vujudga keldi. Pullar tovarlarning kreditga sotilishida to'lov

vositasi sifatida foydalaniladi, buning zarurligi tovarlarni ishlab chiqarish va sotishning shart-sharoitlari bir xilda emasligi, ularni ishlab chiqarish va muomalasi muddatining turli xilligi, ishlab chiqarishning mavsumiy tusdaligi, shuningdek, ishchilar va xizmatchilarga ish haqining to'lanishida foydalaniladi.

To'lov aylanishida **elektron pullarning** joriy qilinishi to'lovlarning tezlashishi, muomala xarajatlarining kamayishi va korxonalar rentabelligining oshishiga yordam beradi. Bunday tizim AQSHda 1970-yillardan boshlab to'lov munosabatlari mexanizmiga ayniqsa tez sur'atlar bilan joriy qilindi. Avtomatlashtirilgan hisob-kitob palatalari, avtomatlashtirilgan kassir tizimi va xarid qilish punktida o'rnatilgan terminallar tizimi ularning asosiy elementlari hisoblanadi. Elektron pullar negizida **kredit kartochkalari** paydo bo'ldi. Ular to'lovlarning naqd pullar bilan bajarilishini qisqartirishga yordam berib, naqd pullar va cheklarning o'rnini bosadigan hisob-kitoblar vositasi bo'lib xizmat qiladi. Kredit kartochkalarining ahamiyati shundaki, ulardan foydalanish naqd pullar ishlatiladigan sohani toraytiradi, tovarlar va xizmatlarni sotishda va iqtisodiyotdagi tanazzul holatlarini bartaraf etishda kuchli stimuly bo'lib hisoblanadi.

Pullarning to'plash va jamg'arish vositasi sifatidagi funksiyasi. Pullar ularning egasiga har qanday tovarni olish huquqini ta'minlash bilan ijtimoiy boylikning umumiy timsoli hisoblanadi. Shuning uchun odamlarda ularni to'plash va jamg'arishga intilish paydo bo'ladi. Iqtisodiy subyekt o'z mahsulotiga haq to'lanishi evaziga pullarni olish bilan muayyan «sof boylik zaxirasi»ni yaratadi. Bunday zaxira qisqa muddatli (agar individ boshqa tovarni sotib olish bilan pullarini shu yerning o'zidayoq sarflasa) yoki uzoq muddatli (agar individ pullarini kelgusida xarid qilish yoki qarzini to'lash uchun saqlab qo'ysa) bo'lishi mumkin.

Pullar jamg'arma vositasi funksiyasini bajaradi, shuning uchun ular buni eng qulay shaklda jamg'arishga imkon beradi. Pullar eng likvidli, ya'ni sarflash uchun eng oson tovar bo'lganligi sababli ular boylikni saqlashning eng qulay shakli hisoblanadi. Bunda shuni qayd qilamizki, inflatsiya sharoitida bunday afzallik muayyan tarzda yo'qoladi va pullarning qadrsizlanishini hisobga olish zarurati vujudga keladi. Pullarga egalik qilish, ularni saqlash, qimmatli qog'ozlarni (aksiyalar, obligatsiyalar va shu kabilarni) saqlashdagi kabi miqdorda pul daromadini olib kelmaydi. Biroq pullar shunday afzallikka egaki, ular korxonada tomonidan yoki uy xo'jaligida har qanday

moliyaviy majburiyatni qondirish uchun hech qanday to'siqsiz ishlatilishi mumkin.

Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan pullarning to'plash va jamg'arish vositasi sifatidagi funksiyasi ham oshib boradi. To'plash va jamg'arishsiz takror ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirib bo'lmaydi. Ko'proq foyda olishga bo'lgan intilish tadbirkorlarni pullarni xazina sifatida saqlamaslik, balki ularni aylanishga sarflashga majbur qiladi.

Metall pullar muomalasi sharoitida markaziy emissiya banklari ichki pul muomalasining zaxiralari shaklida oltin zaxiralarga, banknotalarni oltinga almashtirish va xalqaro to'lovlar uchun zaxiralarga ega bo'lishi shart edi. Hozirgi vaqtda oltinning muomaladan chiqarilganligi, banknotalarning oltinga almashtirilishi to'xtatilganligi va oltin paritetlarning bekor qilinganligi, ya'ni asl metallning xalqaro aylanishdan chiqarilganligi sababli markaziy bank oltin zaxirasining barcha bunday funksiyalari bekor bo'ldi. Shu bilan birga, oltin strategik zaxira sifatida markaziy banklarda saqlanishda davom etmoqda.

Jahon pullari funksiyalari. Tashqi savdo aloqalari, xalqaro qarzlarni, tashqi sherikka xizmatlar ko'rsatilishi jahon pullarining paydo bo'lishini taqozo etdi. Ular umumiy to'lov vositasi, umumiy xarid qilish vositasi va ijtimoiy boylikning umumiy moddiylashtirilishi sifatida faoliyat yuritishadi.

Pullarning barcha beshta funksiyasi pullarning tovarlar va xizmatlarning umumiy ekvivalenti sifatidagi yagona mohiyatini namoyon qiladi. Ular chambarchas bog'liqlikda va birlikda bo'ladi. Mantiqan va tarixiy jihatdan har bir navbatdagi funksiya bundan oldingi funksiyalarning muayyan rivojlantirilishini nazarda tutadi.

Pullarning sanab o'tilgan funksiyalarni bajarishi tufayli ular, ayniqsa, bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarishning rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi. Pullarning iqtisodiy tizimdagi ijtimoiy roli shundan iboratki, ular mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi bog'lab turuvchi bo'g'in, shuningdek, tovar xo'jaligidagi ijtimoiy mehnatni hisobga olish vositasi hisoblanadi. Pullar tovarlarga narxlarni belgilashda qatnashadi.

Pullar ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarilishiga xizmat ko'rsatadi, ularning yordamida milliy daromadning davlat budjeti, soliqlar va qarzlarni orqali hosil qilinishi, taqsimlanishi, qayta taqsimlanishi va ishlatilishi amalga oshadi. Pullar korxonalarining xo'jalik faoliyatida, davlat organlarining faoliyat ko'rsatishida, odamlarning ishlab chiqar-

rişning rivojlanishi va samaradorligining oshishidan, resurslarning tejab ishlatilishidan manfaatdorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Pullarning sanoat jihatdan rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiyoti ni pul-kredit orqali tartibga solish pullarning monetaristik nazariyasiga asoslangan sharoitdagi roli g'oyat katta. Bunday mamlakatlarda har yili pul massasini o'zgartirish uchun pul yo'nalishi belgilanadi va unga muvofiq markaziy bankning kredit vositalari yordamida ushbu massaning tartibga solinishi amalga oshiriladi. Rossiyada iqtisodiyotning beqaror rivojlanishi oqibatida pul massasini o'zgartirishning yo'nalishli ko'rsatkichi bir oyga belgilanadi. Bunday pul-kredit orqali tartibga solishning maqsadi — pul massasining o'sishini tutib turish, agar inflatsiyaga yo'l qo'yilgan bo'lsa, uni bartaraf qilish yoki paydo bo'layotgan inflatsiya jarayonlarini tutib turish, mamlakatdagi ishlab chiqarishning o'sishini rag'batlantirish.

Pullar umumiy ekvivalent sifatida barcha tovarlarning qiymatini o'lchaydi. Hamma tovarlar ijtimoiy zaruriy mehnat mahsuli ekanligi sababli o'zi qiymatga ega bo'lgan real pullar boshqa barcha tovarlar qiymatining o'lchovi (etaloni) bo'lishi mumkin. Bunda tovarlar qiymatining pullar vositasida o'chanishi ideal tarzda, ya'ni naqd pullar ishtirokisiz yuz beradi.

Shunday qilib, pullar qiymat o'lchovidan iborat bo'ladi. Shubhasiz, pul birligidan turli xil ne'matlar va xizmatlarning nisbiy qiymatlarini solishtirish uchun masshtab sifatida foydalanish qulay hisoblanadi. Ne'matlar va xizmatlarning qiymati masofani kilometrlarda yoki vazni kilogrammlarda o'lchaganiga o'xshatib solishtiriladi.

Pullarning umumiy ekvivalent sifatida foydalanilishi shuni anglatadiki, har qanday tovarning narxini faqat pul birligi orqali ifodalash yetarli bo'ladi. Bunda tovarning pullarda ifodalangan qiymati **tovarning narxi** deyiladi.

Tovarlarning narxi va ularni o'lchash negizida qiymat qonuni yotadi. Tovarning narxi bozorda shakllanadi va tovarlarga talab hamda taklifning teng bo'lganida bunday narx tovarning qiymati va pullarning qiymatiga bog'liq bo'ladi. Bozordagi talab va taklif bir-biriga muvofiq kelmaganida tovarning narxi muqarrar ravishda uning qiymatidan chetga tebranib o'zgaradiki, bu muayyan tovarlarning ortiqcha ishlab chiqarilgani yoki kam ishlab chiqarilganidan dalolat beradi.

Pullar muomala (yoki ayirboshlash) vositasi sifatida jamiyatni barterli (mavozali) ayirboshlashning noqulayliklaridan xalos qiladi. Pullar hamma joyda va osonlik bilan to'lov vositasi sifatida qabul qilinadi.

Ushbu ijtimoiy ixtiro ishlab chiqaruvchilarga alohida tovar (pullar) bilan haq to'lashga imkon beradiki, bunday alohida tovar keyinchalik bozorda mavjud bo'lgan har qanday tovarni sotib olish uchun ishlatilishi mumkin. Pullar tovarlar bilan ayirboshlashning qulay usuli bo'lish bilan jamiyatga mintaqaviy ixtisoslashuv va jamiyatdagi mehnat taqsimotining mahsullaridan foydalanish imkonini beradi. Tovarlar muomalaga kirishishigacha pullarda ideal baholanadigan birinchi funksiyadan farqli ravishda pullar tovarlar muomalasida real ishtirok etishi kerak. Pullarning muomalada real ishtirok etishi va ularning ayirboshlashdagi ishtirokining o'tkinchiligi muomala vositasi sifatidagi pullarning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi, shu sababli to'laqonli bo'lmagan pullar — qog'oz va kredit pullar ham muomala vositasi funksiyasini bajaraverishadi. Hozirgi vaqtda kredit pullar: veksellar, banknotalar, cheklar, banklarning kredit kartochkalari pul muomalasida hukmron vaziyatni egallab turibdi.

Pullarning ushbu funksiyasi kredit munosabatlarining rivojlanishi tufayli vujudga keldi.

Pullar ikki holatda to'lov vositasi sifatida foydalaniladi:

1) tovarlarning kreditga sotilishida; bunday holatning zarurligi tovarlarni ishlab chiqarish va sotishning shart-sharoitlari bir xilda emasligi, ularni ishlab chiqarish va muomalasi muddatining turli xilligi, ishlab chiqarishning mavsumiy tusdaligi va shu kabilar bilan bog'liqdir.

2) ishchilar va xizmatchilarga ish haqining to'lanishida.

Shubhasiz, to'lov vositasi funksiyasini bajarishda pullar ularning muomala vositasi tarzidagi harakatidan farq qiladigan o'ziga xos harakat shakliga ega bo'ladi.

Agar pullarning muomala vositasi sifatida amal qilishida pullar va tovarlarning muqobil harakati mavjud bo'ladigan bo'lsa, unda ulardan to'lov vositasi sifatida foydalanishda bunday harakatda uzilish yuz beradi, ya'ni tovarni kreditga sotib olishda qarzdor sotuvchiga faqat muayyan (kelishilgan) muddatdan keyin haqi to'lanadigan qarz majburiyatini beradi.

To'lov aylanishida elektron pullarning joriy qilinishi to'lovlarning tezlashishi, muomala xarajatlarining kamayishi va korxonalar rentabelligining oshishiga yordam beradi. Avtomatlashtirilgan hisob-kitob palatalari, avtomatlashtirilgan kassir tizimi va xarid qilish punktida o'rnatilgan terminallar tizimi ularning asosiy elementlaridir. Elektron pullar negizida kredit kartochkalari paydo bo'ldi. Ular to'lovlarning naqd pullar bilan bajarilishini qisqartirishga yordam berib, naqd pullar

va cheklarning o'rnini bosadigan hisob-kitoblar vositasi bo'lib xizmat qiladi. Kredit kartochkalarining ahamiyati shundaki, ulardan foydalanish naqd pullar ishlatiladigan sohani toraytiradi, tovarlar va xizmatlarni sotishda stimuly bo'lib hisoblanadi.

Pullar ularning egasiga har qanday tovar (xizmatlar)ni olish huquqini ta'minlash bilan ijtimoiy boylik timsoli bo'ladi. Shuning uchun odamlarda ularni to'plash va jamg'arishga intilish paydo bo'lishi muqarrar. Odamlar o'z mahsulotiga haq to'lanishi evaziga pullarni olish bilan ular muayyan zaxirani yaratishadi. Bunday zaxira qisqa muddatli yoki uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Pullar jamg'arma vositasi funksiyasini bajaradi, chunki ular eng likvidli tovar bo'lganligi sababli eng qulay shaklda jamg'arishga imkon beradi. Shuni qayd qilish zarurki, inflatsiya sharoitida bunday afzallik muayyan tarzda yo'qoladi va pullarni qadrsizlantirish zarurati vujudga keladi.

Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan pullarning to'plash va jamg'arish vositasi sifatidagi funksiyasi ham oshib boradi. To'plash va jamg'arishsiz takror ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirib bo'lmaydi, chunki ko'proq foyda olishga bo'lgan intilish tadbirkorlarni pullarni xazina sifatida saqlamaslik, balki ularni aylanishga sarflashga undaydi.

Metall pullar muomalasi sharoitida markaziy emissiya banklari ichki pul muomalasining zaxiralari shaklida oltin zaxiralarga, banknotalarni oltinga almashtirish va xalqaro to'lovlar uchun zaxiralarga ega bo'lishi shart edi. Hozirgi vaqtda oltinning muomaladan chiqarilganligi sababli Markaziy bank oltin zaxirasining barcha bunday funksiyalari bekor bo'ldi. Shu bilan birga, oltin strategik zaxira sifatida markaziy banklarda saqlanishda davom etmoqda.

1.3. Pulning nazariyalari

XX asr boshigacha pullarning iqtisodiy nazariyasida quyidagicha ikki masala: 1) pullarning kelib chiqishi va mohiyati haqidagi va 2) pullarning qiymati va xarid qilish kuchi haqidagi masalalar markaziy o'rin egallab kelgan. Birinchi masala bo'yicha siyosiy iqtisodda ikki yo'nalish — pullarning metallistik va nominalistik nazariyalari amal qilgan.

Pulning metallistik nazariyasi. G'arbiy Yevropada boshlang'ich kapital jamg'arish davrida savdo burjuaziyasining manfaatlarini obyektiv

aks ettiradigan pullarning metallistik nazariyasi vujudga keldi. Metallistik nazariya tarafdorlari — U. Stafford (1554—1612), T. Men (1571—1641), D. Nors (1641—1691) va boshqalar — tangalarning isidan chiqishiga qarshi bo‘lib, metallarning barqaror muomalada bo‘lishini yoqlab chiqishdi. Ularning nazariyasi uchun davlatning boyligini pullar bilan, pullarning o‘zini esa asl metallar bilan bir xil deb tushunish xarakterli edi. Ular pullarning mohiyatini asl metallarning ijtimoiy xususiyatlari emas, balki tabiiy xususiyatlari bilan bog‘lashgan, pullarga ijtimoiy, ishlab chiqarish munosabati sifatida qarashmagan, balki ularni buyum deb bilishgan. Shuning uchun ular pullarning to‘laqonli tangalarni talab qiladigan funksiyalarini, ayniqsa, jahon pullari va xazinalar funksiyalarini mutloqlashtirishgan.

Pulning nominalistik nazariyasi. Rimlik va o‘rta asrlik yuristlar klassik nominalizmning yaratuvchilari edi. Nominalizmning «ikkinchi bor o‘zini o‘nglab olishi» merkantilistlarning metallistik nazariyasi tanqidi bilan bog‘liqdir. Nominalistlar shunga asoslanadiki, ularning fikricha, pullar — bu faqat tovarlar ayirboshlashiga xizmat qiladigan ideal hisob birliklari, mahsulot, davlat hokimiyatining natijasi hisoblanadi. XVII—XVIII asrlarda amal qilgan o‘lchovning ideal pul birligi nazariyalari o‘z mohiyatiga ko‘ra nominalistik tusda bo‘lgan. Bu nazariya tarafdorlari — J. Lokk (1632—1704), J. Berkli (1685—1753), J. Styuart (1712—1780) — pul birliklarining nomlari (funt sterling, taler, frank) «qiymatning ideal atomlari»ni ifodalaydi, deb faraz qilishgan.

Tovarlarning qiymati ijtimoiy zarur ish vaqtining muayyan sonli soatlarini o‘zida mujassam etadi. Shuning uchun ayrim iqtisodchilar, jumladan, D. Grey (1798—1850), tovarlar qiymatini bevosita ish vaqti soatlarida, o‘ziga xos «ishchi pullarda» ifodalashi zarurligini asoslashga urinishgan. D. Greyning fikricha, tovar ishlab chiqaruvchilar bankka o‘z mehnati mahsulotlarini topshirishi va ular uchun «ishchi pullar»ning muayyan miqdorini olishlari kerak bo‘lgan, ular ana shu «ishchi pullari» yordamida ushbu bankda o‘zlariga zarur tovarlarni sotib olishi mumkin edi. XIX asrning 20-yillari oxiri — 40-yillarida «ishchi pullari» g‘oyasini amalga oshirishga urinishlar bo‘lgan. 1829-yilda Marselda advokat Masel «ayirboshlash banki»ni tashkil qilgan; 1832—1834-yillarda sotsialist-utopist R. Ouenning tashabbusiga ko‘ra Angliyada «adolatli ayirboshlash bozorlari» ochilgan; 1849-yilda mayda burjua iqtisodchisi P.J. Prudon shunga o‘xshagan «xalq banki»ni ta‘sis etgan. Biroq bu muassasalarning hammasi bir xilda yakun topib, inqirozga uchragan.

Buning sababi shunda ediki, «adolatli ayirboshlash» banklari na ijtimoiy zarur vaqtning miqdorini, na ijtimoiy ehtiyojning miqdorini to'g'ri belgilay olishmasdi. Ularning tashkilotchilari tovarni yaratuvchi mehnat tabiatini tushumishmagan. Ular tovar ishlab chiqaruvchilarning mehnati faqat xususiy tusga egaligini va faqat ayirboshlash jarayonida bunday mehnat o'zining ijtimoiy tabiatini namoyon qilishini unutishgan. Bunday banklar negizini alohida xususiy ishlab chiqaruvchilar tashkil etadigan ishlab chiqarish sohasiga daxl qilmasdan muomala sohasini umumlashtirishga harakat qilishgan.

Pulning miqdoriy nazariyasi va uning evolutsiyasi. Iqtisodiy adabiyotlarda hali ham pullarning miqdoriy nazariyasi ommaviy hisoblanadi. Agar metallistik va nominalistik nazariyalar pullarning mohiyati haqidagi masalani talqin qilishgan bo'lsa, pullarning miqdoriy nazariyasi tovarlarning nisbiy qiymati, pullarning xaridchilik qobiliyati va uning o'zgarishi sabablari haqidagi savolga javob berishga harakat qiladi. Ushbu konsepsiya asoslarini J. Lokk asarlarida, lekin yanada tugallangan shaklda — J. Vanderlint (1740-yilda vafot etgan), Sh. Monteske (1689—1755) va D. Yum (1711—1776) asarlarida topish mumkin. D. Rikardo (1772—1823) ham pullarning miqdoriy nazariyasi tarafdori bo'lgan.

Agar merkantilistlar mamlakatda pullar qancha ko'p bo'lsa, bu shuncha yaxshi, chunki bunday hol savdo va sanoatning ravnaqini taqozo etadi, deb hisoblashgan bo'lishsa, unda Devid Yum muomaladagi pullar sonining ko'payishi mamlakat boyligini ifodalamaydi, balki faqat tovarlar narxlarining o'sishiga olib kelishini isbotlashga uringan. Shuning uchun u pullarning qiymati muomalada yurgan pullarning soni bilan belgilanadi va mutlaqo fiktiv miqdordan iborat bo'ladi, deb hisoblagan¹.

Yevropada XVI—XVII asrlarda yuz bergan «narxlar revolutsiyasi» pullarning miqdoriy nazariyasi vujudga kelishining bevosita sababi edi. Yevropaga Amerikaning arzon oltini va kumushining olib kelinishi va ularni qazib olish qiymatining pasayishi tovarlar narxlarining jadal o'sishiga olib keldi. D. Yum bunday favqulodda shart-sharoitlarni tipik deb hisoblagan, lekin ilmiy tahlil butunlay teskari yondashuvni talab qilgan. D. Yum ham pullarning miqdoriy nazariyasining shundan keyingi tarafdorlari (D. Rikardo, J. Mill va boshqalar) singari oltin tangali standart sharoitida muomalada yurgan pullarning miqdori

---

¹ *Qarang:* Юм Д. ОПЫТЫ. —М., 1896. 37-bet.

avvalo sotiladigan tovarlarning qiymatiga va yanada aniqroq qilib aytganda, ular narxlarining summasiga bog'liq bo'lishini tushunishmagan.

Shunday qilib, klassik miqdoriy nazariya uchun uchta qoida:

1) sabablilik (narxlar pullarning massasiga bog'liq bo'ladi);

2) mutanosiblik (narxlar pullar miqdoriga mutanosib ravishda o'zgaradi);

3) universallik (pullar miqdorining o'zgarishi hamma tovarlarning narxlariga bir xilda ta'sir qiladi) xos bo'lgan.

Pullar shakllarining rivojlanishiga qarab pullar massasi turli xildagi miqdordan iborat bo'ladi va nafaqat naqd pullarni, shu bilan birga turli shakllardagi bank omonatlarini ham o'z ichiga oladi. Narxleri turli tusda oshib boradigan tovarlarning har xil guruhlari ham pul massasining ko'payishiga turlicha munosabatda bo'ladi. Shuning uchun pullarning miqdoriy nazariyasining shundan keyingi rivojlanishi unga ekonometrik tahlil apparati va narxlar bo'yicha mikroiqtisodiy nazariya elementlarining qo'shilishi bilan bog'liq.

Siyosiy iqtisod matematik maktabining yirik vakili, Xalqaro iqtisodiy jamiyat asoschilaridan biri va uning birinchi prezidenti (1931—1933) Irving Fisher (1867—1947) pullarning miqdoriy nazariyasini zamonaviylashtirishga katta hissa qo'shdi. U «Pullarning xarid qilish kuchi. Uning belgilanishi va kredit, foizlar va tanazzullarga munosabati» asarida (1911) pullar massasi bilan tovarlar narxleri darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni formallashtirishga harakat qilgan. Tovarlar uchun to'langan pullar soni va sotilgan tovarlar narxleri summasi teng bo'lgani uchun buni I. Fisher tarozi bilan o'xshatmoqchi bo'ladi.

Matematik shaklda ayirboshlash tenglamasini quyidagi formula shaklida tasavvur etish mumkin:

$$MV = \sum PQ,$$

bunda: $\sum$ — (Expenditure) — pul muomalasining umumiy hajmi, ya'ni mazkur jamiyatda shu yil davomida tovarlarni sotib olish uchun sarflanadigan pullar summasi; M (Money) — ushbu jamiyatda yil davomida muomalada yurgan pullarning o'rtacha miqdori;

$$V = \frac{\sum PQ}{M}$$

V (Velocity) — ne'matlarga ayirboshlashdagi pullar aylanishlarining o'rtacha soni; P (Price) — ushbu jamiyatda sotib olinadigan har

qanday alohida tovarning o'rtacha sotish narxi; Q (Quantity) — tovarlarning jami xarid qilingan soni.

Fisher formulasi oltin tangali standart sharoitida to'g'ri bo'lmaydi, chunki u pullarning ichki qiymatini hisobga olmaydi. Biroq oltinga almashtirilmaydigan qog'oz pullar muomala qiladigan sharoitda u muayyan mazmun kasb etadi. Bunday sharoitda pul massasining o'zgarishi, garchi I. Fisher tovarlar narxlarining mutloq elastikligini nazarda tutib, narx mexanizmini ma'lum ma'noda ideallashtirsa-da, lekin tovarlar narxlarini darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqa neoklassiklar kabi Fisher ham mukammal raqobatchilikka asoslanadi va o'z xulosalarini monopoliyalar hukmronlik qiladigan va narxlar oldingi elastikligini jiddiy yo'qotgan jamiyatga tegishli deb biladi.

Ko'pgina hozirgi iqtisodchilar ayirboshlash tenglamasini bir xillik, ya'ni $MV = PQ$ sifatida tavsiflashadi. Gap shundaki, bu tenglama $D - T$ ayirboshlash harakatini tovarlarning jami massasiga daxldor deb ifodalashga urinadi, ya'ni tovarlar sotib olingan pullar summasi sotib olingan tovarlar narxlarini summasiga teng (bir xil). Bu tautologiyadir va shuning uchun ayirboshlash formulasi narxlarining umumiy (mutloq) darajasini izohlash uchun xizmat qila olmaydi.

Miqdoriy nazariya tarafdorlarining faraz qilishicha, ayirboshlash formulasi mutloq kattalikni EQ_0 ni (ayni bir vaqtda talab va taklif mexanizmi undan nisbiy tebranishlarni) izohlaydi.

I. Fisher va uning izdoshlari shunday nuqtayi nazarga amal qilishgan. Ular pullarning aylanish tezligi (V) va ishlab chiqarish darajasi (Q) muomalada yurgan pullar miqdoriga (M) va narxlar darajasiga (P) bog'liq bo'lmashligini asoslashga urinishgan. Ular pullarning aylanishi tezligi avvalo demografik (aholining zichligi va hokazo) va texnik (transport vositalarining soni va sifati va hokazo) parametrlarga bog'liq bo'ladi, deb faraz qilishgan. Ishlab chiqarish darajasi esa asosan mehnat bozorida yuzaga kelayotgan shart-sharoitlar bilan belgilanib, narxlar darajasi va muomalada yurgan pullar soniga bog'liq bo'lmaydi. Shubhasiz, bozor xo'jaligi hukmronlik qiladigan sharoitda bunday qoidalar yaqqol noreal tus kasb etadi.

Pulning Keyns nazariyasi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tanazulga qarshi kredit-pul vositalari yordamida tartibga solish xususida ikkita bir-biriga zid keladigan yondashuv mavjud. Ularning biri neoklassik doktrina bilan bog'liq. An'anaviy neoklassik yo'nalish stixiyali bozor mexanizmini ideallashtirgan. U to'liq bandlikka asoslanadi va pul massasining o'sishi narxlarining o'sishida ifodalanadi, deb faraz

qiladi. Natijada pul birligining xarid qilish kuchi pasaydi va pullarning o'sishi aylanish girdobida qolib ketdi. Shunday qilib, narxlarning yangi, birmuncha yuqori darajasida pullar zaxirasining oldingi qiymati yana qayta tiklandi. Bunday rivojlanish modeli amalda kapitalizmga tanazzullar va ishsizlikni istisno qildi.

Neoklassiklarning yondashuvi kapitalistik voqeikka zid keldi va bu hol 1929—1933-yillardagi «buyuk depressiya» jarayonida alohida namoyon bo'ldi. Ahvolni tuzatish ishi J.M. Keynsning zimmasiga tushdi. U «Bandlik, foiz va pullarning umumiy nazariyasi» asarida (1936) pullarning aylanishdan chiqib ketishi sabablarini aniqlashga urinadi, chunki, uning fikricha, buning natijasida yalpi to'lovga qobiliyatli talab hajmi qisqaradiki, bu ishlab chiqarish rivojlanishiga to's-qinlik qiladi. J.M. Keynsning fikricha, pullarning chiqib ketishining bosh sabablari «uchta fundamental psixologik omillar»: iste'molga moyillik, likvidlilikni afzal ko'rish va kapital aktivlardan keladigan bo'lg'usi daromad taxmini bilan bog'liq.

Pullarga yalpi talab quyidagi formula bilan belgilanadi:

$$M = M_1 + M_2 = L_1(Y) + L_2r,$$

bunda: M_1 — transaksion talab; M_2 — spekulativ talab; Y — milliy daromad; r — foiz me'yori; L_1, L_2 — likvidlilik funksiyalari.

Neoklassiklar va Keyns pullar takror ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir qiladi, deb hisoblashadi. Biroq neoklassiklar bunday ta'sirni narxlar orqali, Keyns esa foiz me'yori orqali ko'rsatadi. Keynsning fikricha, foiz me'yori investitsiyalarga ta'sir ko'rsatadi, investitsiyalar esa milliy daromad o'sishining muhim omili hisoblanadi.

Keynsning kapitalizmning o'zini-o'zi tartibga soladigan tizim sifatidagi tanqidi qayishqoq pullarni — neoklassik nazariyaning asosiy barqarorlashtiruvchi omilini to'xtatib qo'yish yo'li bilan erishiladi. Keyns shu maqsadda barcha iqtisodiy ko'rsatkichlarni ish haqining o'zgarmas kattaliklarida ifodalaydi. Lekin narx omilidan abstraksiyalashtirish, o'z mohiyatiga ko'ra, ayniqsa ikkinchi jahon urushidan keyin keskinlashgan inflatsiya muammosini istisno etdi. Bu keynschilikning keskin tanqidga uchrashini oldindan belgilab berdi va pullarning neoklassik nazariyasi vujudga kelishining muhim sharti bo'ldi.

Hozirgi monetarizm nazariyasi. Keynsning bevosita davlat investitsiyalarining roliga va konyunkturani tartibga solishning budjet uslublariga ortiqcha baho berib yuborgan tavsiyalarining qo'llanib bo'linmasligi inflatsiya fenomenini «sof pullik asosda» izohlashga

urinishlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Bunday yondashuv Milton Fridmen (1912-yilda tug'ilgan) boshchiligidagi hozirgi monetaristlar asarlarida amalga oshirildi. 60—70-yillarda uning «Kapitalizm va erkinlik», «Qo'shma Shtatlarning monetar tarixi. 1867—1970» (A. Shvars bilan birgalikda), «Pozitiv iqtisodiy fan ocherklari», «Dollar va defitsit», «Pul nazariyasidagi kontrrevolutsiya» va boshqa asarlari chop etiladi. 1976-yilda M. Fridmenga Nobel mukofoti berildi.

Monetaristlar pullarning miqdoriy nazariyasining yangicha talqinini taklif etishdi. M. Fridmen statistik tahlil asosida quyidagicha formulani taklif qildi:

$$MV = Py,$$

bunda: M — pul massasi; V — daromadning aylanish tezligi; P — narxlar darajasi; y — real daromad me'yori (oqimi).

Pullarni monetaristlar takror ishlab chiqarishning hal qiluvchi omili sifatida ko'rib chiqishadi, shuning uchun davlatning pul-kredit sohasini noto'g'ri tartibga solishi, ularning fikricha, iqtisodiy tanazzulni keltirib chiqarishi mumkin.

Bunday tanazzulning oldini olish uchun, birinchidan, pul mas-sasining o'sishi sur'atlarini yiliga 3—4% gacha pasaytirish zarur (bu AQSH milliy daromadining o'rtacha o'sish sur'atlariga to'g'ri keladi). Shunisi xarakterliki, bunday sur'atlar iqtisodiy konyunkturaning joriy holatidan qat'i nazar tavsiya etiladi, chunki, monetaristlarning fikricha, qabul qilingan qarorlarning ta'siri jiddiy kechikadi va ularning boshlang'ich maqsadiga putur yetkazadi. Ikkinchidan, davlatning iqtisodiy funksiyalarini cheklash: davlat sektori miqdorlarini kamaytirish, davlat xarajatlarini, shu jumladan, ijtimoiy ehtiyojlarga xarajatlarni qisqartirish kerak (bu yirik biznesning manfaatlariga obyektiv xizmat qiladi).

1969—1970-yillarda va 70-yillarning ikkinchi yarmida AQSH, Angliya, GFR, Yaponiyada va boshqa ayrim mamlakatlarda monetaristik tavsiyalarni amalda qo'llanishga urinishlar bo'ldi. Hisobga olish stavkasi jiddiy oshirildi (17—20%gacha), ilgari natsionalizatsiya qilingan korxonalarining qisman qaytadan xususiy lashtirilishi va shu kabi tadbirlar amalga oshirildi. Biroq inflatsiya bilan kurashda erishilgan shubhasiz yutuqlarga qaramasdan kapitalizmning rivojlanishidagi tanazzulli pasayishlarning to'liq oldini olib bo'lmadi — 1980—1982-yillardagi tanazzul shundan yaqqol dalolat berdi. Bir qator mamlakatlarda ushbu tanazzul urushdan keyingi davrdagi nafaqat eng uzoq davom etgan, shu bilan birga eng teran tanazzul bo'ldi. Monetaristik chora-tadbirlar,

shubhasiz, mehnatkashlar real daromadlarining harakatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shunday qilib, hozirgi monetarizm qo'yilgan vazifani to'liq hal qila olmadi.

Bu shuning uchun yuz berdiki, monetarizm kapitalistik ishlab chiqarishning tub muammolaridan, avvalo va asosan kredit-pul muomalasi sohasidan ajratib abstraklashtirildi.

1.4. Pul agregatlari va pul multiplikatori

Pul agregatlari pul massasini o'lchovchilardan (ko'rsatkichlaridan) iborat. Pul agregatlari statistikada pullar harakatining muayyan sanaga bo'lgan yoki muayyan vaqt davridagi o'zgarishini tahlil etish uchun qo'llaniladi.

Pul agregatlarini qurish uchun moddiy ne'matlarning likvidligi darajasiga qarab ularning bosqichma-bosqich joylashtirilishi asos qilib olingan. Moddiy ne'matlarning likvidligi deganda ushbu ne'matlarning tez va unchalik ko'p zararlarsiz pulga aylanish qobiliyati tushuniladi. Moddiy ne'matlarning likvidligi vaqt bilan o'lchanadi. Moddiy ne'matni pulga aylantirish uchun qanchalik kam vaqt talab qilinsa, uning likvidligi shunchalik yuqori bo'ladi. Naqd pullar mutloq likvidlikka ega, chunki ularni pulga aylantirish uchun zarur bo'ladigan vaqt no'lga tengdir.

Muomaladagi naqd pullar M^0 agregatini tashkil etadi. Naqd pullar banknotalar, xazina pattalari (biletleri) (agar mamlakatda ikkita emissiya markazi mavjud bo'lsa) va metall tangalardan iborat bo'ladi. Metall tangalar naqd pullarning juda kam qismini (rivojlangan mamlakatlarda 2%–3% ni) tashkil qiladi. Ularni keyinchalik yombiga aylantirib sotishga yo'l qo'ymaslik uchun odatda, arzon metallardan zarb qilinadi. Shuning uchun tanganing real qiymati nominal qiymatidan birmuncha pastroq bo'ladi.

M^0 agregatini pul bazasidan farqlash zarur. Pul bazasi tarkibiga tijorat banklarining markaziy bankdagi majburiy zaxiralari kiradi. M^0 agregatining tarkibiga tijorat banklarining markaziy bankdagi majburiy zaxiralari rasman kirmaydi.

M^0 agregatiga kamroq likvidli mablag'larni izchillik bilan qo'sha borish bilan M^1 , M^2 , M^3 ... M^N gacha bo'lgan agregatlar olinadi.

Pul agregatlarining soni va tarkibi mamlakat kredit tizimining o'ziga xos xususiyatlari hamda tuzilishiga hamda uning moliya bozorlarining rivojlanish darajasiga bog'liqdir.

Pul massasi alohida elementlardan iborat bo'lib, bunday elementlar pul massasining holatini baholash jarayonida qo'llaniladi va uni tartibga solish uslublari va hajmlarini birmuncha aniqroq tanlashga imkon beradi.

Ushbu pul agregatlari asosan to'lovning turli shakllarda ifodalangan u yoki boshqa vositalarini hisobga olish asosida ajratiladi. Odatda, har bir agregat nominal raqamga ega bo'ladi. Raqamning o'sib borishi bilan ushbu agregat yordamida hisobga olinadigan vositalar soni ham oshadi.

Shunday qilib, katta sonli koeffitsientli agregat kichik indeksli (raqamli) agregatlarda hisobga olingan barcha pul mablag'larini o'z ichiga oladi. Faqat muomalada bo'lgan naqd pul mablag'larini hisobga oladigan M^o pul agregati o'z ma'nosi va mohiyatiga ko'ra birinchi bo'lib hisoblanadi.

$M1$ — muomaladagi naqd pul mablag'lari (ya'ni, M^o agregati), korxonalarining hisob-kitob, joriy va maxsus hisobvaraqlaridagi mablag'lari, sug'urta kompaniyalari mablag'lari, aholining tijorat banklaridagi «talab qilib olingungacha» hisobvaraqlaridagi depozitlari.

$M2$ — $M1$ agregati + aholining banklardagi muddatli omonatlari.

$M3$ — $M2$ agregati + davlat zayomlarining sertifikatlari va obligatsiyalari.

$M4$ — $M3$ agregati + xorijiy valutadagi depozitlar.

Shuni hisobga olish kerakki, bunday agregatlarning belgilanishi turli mamlakatlarda turlicha amalga oshiriladi. Ushbu agregatlar o'z holicha mamlakat to'lov oboroti sohasida yuz beradigan jarayonlar, jamg'armalar hajmlari, shuningdek, ushbu jamg'armani amalga oshirishda qo'llanilgan vositalarning sonli ifodasi vositalari hisoblanadi. Ular iqtisodiyotning joriy holatini belgilashga imkon beradi va keyingi vaziyatni prognoz qilishda ko'maklashadi.

Pul massasi agregatlari, iqtisodiyot monetizatsiyasi koeffitsientini hisobga olish yordamidagi hisob-kitob eng namunali hisob-kitobdir. Monetizatsiya koeffitsienti iqtisodiyotning pullar bilan ta'minlanishi darajasi yoki tovar aylanishning to'lov vositalari bilan ta'minlanishi darajasini aks ettiradi. Bunday koeffitsient $M2$ pul agregati summasi va ushbu iqtisodiyotda mavjud bo'lgan xorijiy valutadagi depozitlarning YAMI hajmiga o'zaro nisbati sifatida hisoblab chiqiladi. Ushbu koeffitsientni hisob-kitob qilishda suratga birdaniga $M2$ agregatini va xorijiy valutadagi depozitlarni o'z ichiga oladigan $M4$ pul agregatini qo'yish qulayroq bo'ladi. Ushbu koeffitsient mohiyati idealda birga

teng bo'ladi. Shunga qaramasdan, 0,7 yoki 0,8 darajasidagi natijalar yo'l qo'yilishi mumkin mohiyatlar deb hisoblanadi.

Naqd pullar emissiyasi. Pul multiplikatori. Pullar markaziy emissiya banki faoliyati natijasida yaratiladi. Pullarni yaratish jarayoni ikki bosqichdan iborat bo'ladi.

Pullarni yaratish jarayonining **birinchi bosqichida** markaziy emissiya banki asosiy yo'nalishlar bo'yicha, shu jumladan, hukumatga, tijorat banklari, chet mamlakatlar, alohida korxonalar va bevosita kreditlarni berish yo'li bilan (agar amaldagi qonunlarda shunday tartib nazarda tutilgan bo'lsa), shuningdek, rasmiy oltin va valuta zaxiralarini ko'paytirish orqali o'z aktivlarini ko'paytiradi.

Markaziy emissiya banki aktivlarining ko'paytirilishi ayni bir vaqtda uning passivlarining ham mos ravishda o'sishini anglatadi, ya'ni pul bazasining tashkil etilishiga olib keladi.

Pul bazasi muomaladagi naqd pullardan, shuningdek, tijorat banklarining mamlakat Markaziy bankidagi majburiy va majburiy bo'lmagan (ixtiyoriy va ortiqcha) zaxiralaridan iborat bo'ladi.

Umuman olganda, tijorat banklarining zaxiralari deganda, mabodo bank omonatchilari to'satdan katta miqdordagi to'lov talablarini qo'ygani holda, uning tezkorlik bilan muomalaga kiritadigan aktivlari tushuniladi. Tijorat banklarining Markaziy bankdagi zaxiralari majburiy va majburiy bo'lmagan (ixtiyoriy va ortiqcha) zaxiralardan tarkib topadi.

Majburiy zaxiralar deganda tijorat banklarining Markaziy bankdagi omonatlari (depozitlari)ning qonuniy tartibda belgilab qo'yiladigan eng kam me'yori tushuniladi.

Majburiy bo'lmagan (ixtiyoriy, ortiqcha) zaxiralar deganda tijorat banklarining Markaziy bankdagi vakillik hisobvaraqlarida majburiy zaxiralarning belgilangan me'yoridan ortiq miqdorda saqlanayotgan mablag'lari tushuniladi. Tijorat banklari majburiy bo'lmagan zaxiralar miqdorlarini o'z xohishiga ko'ra o'zgartirishi mumkin. Shu munosabat bilan e'lon qilinadigan statistikada pul bazasini belgilashda bunday zaxiralarni muomaladagi naqd pullar tarkibida yuribdi deb hisoblab, ular ajratib ko'rsatilmaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul bazasining quyidagicha ta'rifini beradi:

Pul bazasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki muomalaga chiqargan naqd pullar va tijorat banklarining majburiy zaxiralarini o'z ichiga oladi.

Pullarni yaratish jarayonining **ikkinchi bosqichida** tijorat banklari o'z mijozlari — korxonalar, tashkilotlar, aholini kreditlash uchun

markaziy emissiya bankidan olgan kreditlardan foydalanadiki, bu pul massasining yaratilishiga olib keladi.

Pul massasi tijorat banklari tizimidagi pul bazasining oshishi natijasida vujudga keladi va muomaladagi naqd pullardan hamda mijozlar hisobvaraqlaridagi pullar qoldiqlaridan iborat bo'ladi. Bank multiplikatori pullarning bir tijorat bankidan boshqa tijorat bankiga harakati davrida tijorat banklarining depozit hisobvaraqlaridagi pullarning ko'payishi jarayonidan iborat. Pul massasini ko'paytirishning ushbu mexanizmi faqat ikki darajali bank tizimi (markaziy va tijorat banklari) amal qiladigan va to'liq faoliyat yuritadigan sharoitda ishlashi mumkin. Bank multiplikatori mexanizmining amal qilishi jarayonida banklar mijozlarining hisobvaraqlarida pul mablag'larining to'planishi yuz beradi. Ushbu mexanizmning amal qilishi intensivligini hisob-kitob qilish uchun bank multiplikatori koeffitsientini hisob-kitob qilish formulasi qo'llaniladi:

1-R · 100% yoki pul massasi — R , bunda: R — markaziy bank belgilab qo'ygan majburiy zaxiralash me'yori.

Bank multiplikatori mexanizmi quyidagi usulda faoliyat yuritadi: Markaziy bank qandaydir tijorat bankiga kredit beradi va o'z navbatida ushbu tijorat banki o'zining mijoziga kredit beradi. Mijoz ushbu taxminan 10 ta birlikdan iborat kreditdan o'z majburiyatlarini to'lash uchun foydalanadi. Pul mablag'lari bosliqa iqtisodiy subyektga borib tushadi va u bu mablag'larni o'zining tijorat bankidagi depozitli hisobvarag'ida joylashtiradi. Bankning ikkinchi mijozining hisobvarag'ida 10 ta birlik mavjud. Bank ushbu summadan majburiy zaxiralash fondiga muayyan foizni ajratadi. Bankda, masalan, erkin mablag'larning 8 ta birligi qoladi va u ushbu mablag'larni yana kreditga beradi. Bu operatsiya faqat shunday farq bilan takrorlanadiki, to'rtinchi mijozning hisobvarag'ida endi 8 ta birlik mavjud bo'ladi.

Bunday operatsiya muayyan muddat davomida takrorlanadi va natijada mijozlarning banklardagi hisobvaraqlarida Markaziy bank birinchi marta 10 ta birlikdan oshadigan summa (10+8+ va hokazo) paydo bo'ladi. Shunday qilib, mazkur mexanizm iqtisodiyotga taqdim etilgan pul massasini muayyan summagacha naqd pulsiz shaklda ko'paytirishga imkon beradi, ushbu holatda belgilab qo'yilgan majburiy zaxiralash me'yori qanchalik yuqori bo'lsa, kreditning aylanishi shunchalik tez tugaydi va bu mexanizmning amal qilishi natijasida qo'shimcha ravishda iqtisodiyotda shunchalik kam miqdordagi pullar paydo bo'ladi.

Pul massasi bilan pul bazasi o'rtasidagi nisbat pul multiplikatori deb ataladi.

$$\text{Pul multiplikatori} = \frac{\text{Pul massasi}}{\text{Pul bazasi}}$$

Tijorat banklarining o'z mijozlariga (iqtisodiyotga) kreditlari bilan Markaziy bankning tijorat banklariga kreditlari o'rtasidagi nisbat kredit multiplikatori deb ataladi.

$$\text{Kredit multiplikatori} = \frac{\text{Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar}}{\text{Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga berilgan kreditlar}}$$

Muomaladagi pullar miqdorining o'sishi to'raligicha Markaziy bankning kredit emissiyasi bilan oldindan belgilanadi va har qanday yo'nalish bo'yicha muqarrar tarzda pul bazasining o'sishiga va multiplikatorning ta'sirida pul massasining ko'payishiga olib keladi. Pul massasining ko'payishi inflatsiya sur'atlariga ta'sir ko'rsatadi.

Naqd pul mablag'larining emissiyasi emissiyaning naqd pulsiz shakldagi pullar emissiyasidan kelib chiqadigan ikkilamchi turidir. Emissiyaning bu turi Markaziy bank tomonidan o'tkaziladi. Emissiyaning ushbu shakli markazlashtirilmagan shaklda bo'ladi va mintaqaviy MTMlari orqali amalga oshiriladi. Ushbu kassalar qabul qilgan mablag'larning ortiqcha hajmi, ya'ni MTM bergan pullar miqdori tashkilotlar va banklarning MTMga qaytargan mablag'lar summasidan ortiq bo'lishi kerak. Naqd pullar depozit hisobvaraqlarida turgan naqd pulsiz shakldagi pul mablag'laridan hosil bo'ladi va tijorat bankining bank multiplikatori mexanizmining amal qilishi natijasida yaratgan pul massasining tarkibiy qismidan iborat bo'ladi.

1.5. Pul muomalasi va pullarning aylanishi

Pul muomalasi — bu pullarning mamlakatning ichki iqtisodiy aylanishi, tashqi iqtisodiy aloqalar tizimidagi, tovarlar va xizmatlarning sotilishiga, shuningdek, uy xo'jaligidagi tovarsiz to'lovlarga xizmat ko'rsatadigan naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi harakatidir. Tovar ishlab chiqarish pul muomalasining obyektiv negizi bo'lib, undagi

tovar olami tovarlarning ikki turiga: tovarlarning o'ziga va tovar-pullarga bo'linadi. Naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi pullar yordamida tovarlar, shuningdek, ssuda va fiktiv kapitallarning muomalasi jarayoni amalga oshiriladi.

Shunday qilib, pul muomalasi jarayonlaridan pul aylanishi tushunchasini ajratib olish mumkin.

Pul aylanishi — naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi pul belgilarining uzluksiz harakat jarayonidir. Qiymatning o'zidan ajralganlik hozirgi pul aylanishining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Boshqacha aytganda, hozirgi pul aylanishi metall pullar muomalasi sharoitidagi kabi qiymatli emas, chunki pul belgisining qiymati nominaldan ancha kam va uning ahamiyati bo'lmasligi mumkin.

Pul aylanishi pul mablag'lari harakatining muayyan yo'llaridan tarkib topadi:

1) mablag'larning markaziy bank bilan tijorat banklari o'rtasidagi harakati. Bunday harakat pul mablag'lari emissiyasi jarayonlari va tijorat banklari mablag'larining O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zaxiralash fondiga ko'chirilishi bilan bog'liq. Tijorat banklarining kreditlash jarayonlari munosabati bilan pul mablag'larining ko'chirilishini ham shunga kiritish mumkin;

2) pul mablag'larining tijorat banklari o'rtasidagi harakati. Bu holda ushbu banklarning mijozlariga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq pul ko'chirishlar yoki tijorat banklarining o'zaro kreditlashlari nazarda tutiladi;

3) firmalar va tashkilotlar o'rtasidagi harakat. Pul mablag'larining ushbu iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi harakati tovarlar aylanishi va bunday tovarlar aylanishidagi, shuningdek, o'zaro talablarni hisobga olishdagi haq to'lash jarayonlari bilan bog'liq;

4) banklar, firmalar va tashkilotlar o'rtasidagi harakat. Pul mablag'larining ushbu subyektlar o'rtasidagi harakati asosan kreditlash va qarz majburiyatlarini hisobga olish operatsiyalari, shuningdek, pul mablag'larini saqlash va ko'chirishga doir operatsiyalar bilan bog'liq;

5) banklar va aholi o'rtasidagi harakat. Pul mablag'lari iste'molchilik kreditini berish va pul mablag'larining aholining daromadlarini saqlash hamda ko'paytirish maqsadlaridagi harakatiga doir faol jarayon sababli ko'chiriladi;

6) firmalar, tashkilotlar va aholi o'rtasidagi harakat. Pullar harakatining bu yo'li mablag'larning tovar aylanishi operatsiyalariga haq

to'lash va uy xo'jaliklarining xodimlar mehnatiga liaq to'lashi munosabati bilan ko'chib yurishidan iborat bo'ladi;

7) banklar va moliya institutlari o'rtasidagi harakat. Pul mablag'larining ushbu iqtisodiy munosabatlar subyektlari o'rtasidagi harakati o'zaro kreditlash operatsiyalari va iqtisodiy foyda olishga yoki uchinchi subyektlarning muayyan operatsiyalarini rasmiylashtirishga yordam beruvchi boshqa moliyaviy harakatlar doirasida amalga oshiriladi;

8) moliya institutlari va aholi o'rtasidagi harakat. Pul mablag'larining bu holdagi harakati aholining, odatda, o'z daromadlarini ko'paytirish maqsadida muayyan moliya operatsiyalarini bajarishi bilan bog'liq;

9) jismoniy shaxslar o'rtasidagi harakat. Pul mablag'lari harakatining bu yo'li eng sezilmaydigan, lekin pul mablag'larining qayta taqsimlanishi tizimidagi eng muhim yo'llardan biri hisoblanadi, chunki u mablag'larning aholi o'rtasida ko'chib yurishidan iborat. Odatda, bunday ko'chib yurishning maqsadi maishiy masalalarni hal etish va o'z oilasi a'zolari farovonligining muayyan darajasini tutib turishdir.

Pul mablag'lari harakatining har biri bo'yicha muqobil harakat ham amalga oshiriladi. Boshqacha aytganda, pullarning aylanishi ko'p yo'nalishli bo'ladi va xo'jalik faoliyati subyektlarini qamrab oladi.

To'lov aylanishi ushbu mamlakatda amal qiladigan to'lov vositalarining uzluksiz harakat qilish jarayonidir. Boshqacha aytganda, pul aylanishi deganda to'lov vositalarining shaklidan qat'i nazar bunday barcha vositalarning majmui tushuniladi. Bevosita pul mablag'larining harakati va cheklar, depozit sertifikatlari va veksellarning ko'chib yurishi shunga kiradi. Pul aylanishi to'lov aylanishining bir qismidir.

Pul aylanishi naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi pul belgilarining uzluksiz harakat qilish jarayonidir.

O'z navbatida pul aylanishi to'lov vositalari muomalasining ikki shakliga: pul muomalasi (yoki naqd pullar aylanishi) va pul-to'lov aylanishiga bo'linadi.

Pul muomalasi pul aylanishining naqd pul mablag'lari muomalasi, pul belgilarining bir yuridik yoki jismoniy shaxslardan boshqa shaxslarga doimiy tarzda o'tib yurishi bilan bog'liq qismidir. Boshqacha aytganda, bu iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi muomalada qatnashadigan bevosita naqd pul massasidir. Shu tufayli pul muomalasini ba'zan naqd pullarning aylanishi deb ham atashadi.

Pul-to'lov aylanishi pul aylanishining bir qismi bo'lib, unda pullar qanday shaklda taqdim etilganidan qat'i nazar to'lov vositasi sifatida

faoliyat yuritadi. Boshqacha aytganda, bunday holda iqtisodiy subyektlar o'rtasida naqd pullik va naqd pulsiz shaklda ayirboshlash vositasi sifatida amal qiladigan pul mablag'lari ko'rib chiqiladi.

Shuni hisobga olish kerakki, iqtisodiyotda pul muomalasi umumiy pul aylanishida kam qismni egallashi kerak, lekin u katta ahamiyat kasb etadi, chunki aholi daromadlarining katta qismining olinishi va sarflanishiga xizmat ko'rsatadi. Lekin shunga qaramasdan, ishlarining bunday ahvoli faqat Rossiya iqtisodiyoti kabi o'tish yoki yetarli rivojlanmagan iqtisodiyotlarda kuzatiladi. Bu shu bilan bog'liqlik, rivojlangan iqtisodiyotlarda elektron pullar tobora ko'proq ommalashgan bo'ladi.

Bunday pul vositalari mijozlarning bank muassasalaridagi hisobvaraqlari bo'yicha faqat texnik uskunalar yordamida ishlatish mumkin bo'lgan elektron uzatmalardagi yozuvlardir. Bunda ushbu yozuvlar tabiiy ravishda mijozlarning hisobvaraqlaridagi naqd pulsiz mablag'lar hisoblanadi. Plastik karta va axborotni o'qish hamda bank bo'limi bilan aloqa tizimi texnik vositalar hisoblanadi. Amalda tovarlar va xizmatlar uchun haq to'lash vositasi sifatida plastik kartochkalarni qabul qilish va hisobga olish vositalarining hamma joyda ommalashuvi iqtisodiyotdagi naqd pul mablag'lari hajmining kamayishiga va naqd pulsiz aylanish rolining yalpi oshishiga olib kelmoqda.

Shunday qilib, bank xizmatlari bozori ravnaq topgan sharoitda bunday holat buziladi va naqd pullarning aylanishi asosiy omil bo'lmay qoladi.

Naqd pulsiz pul aylanishi — banklarda pul mablag'larini to'lovchilar va oluvchilarning hisobvaraqlari bo'yicha yozuvlar yordamida yoki o'zaro talablarni hisobga olish yo'li bilan amalga oshiriladigan pul aylanishidir. Shunday qilib, naqd pulsiz pul aylanishi bevosita pul belgisining bo'lmasligini nazarda tutadi va naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishga, mos ravishda, naqd pulsiz aylanishni shakllantirishga imkon beradigan rivojlangan bank tizimi amal qilmay turib bunga erishib bo'lmaydi. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish imkoniyati iqtisodiyotda naqd pulsiz pul aylanishi amal qilishining zaruriy sharti hisoblanadi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish tamoyillari:

- 1) ular mijozlarga mablag'larni saqlash va o'tkazish uchun ochiladigan bank hisobvaraqlari bo'yicha amalga oshiriladi;
- 2) hisobvaraqlardan to'lovlar banklar tomonidan hisobvaraqlar egalari uchun farmoyishi bo'yicha to'lovlarning ular belgilagan navbatlihogi

tartibida va hisobvaraqdagi mablag'larning qoldig'i doirasida amalga oshirilishi lozim;

3) banklar mijozlarning shartnomali munosabatlariga aralashmaydi;

4) to'lovning shartnomalarda, Moliya vazirligi yo'riqnomalarida nazarda tutilgan muddatlar asosidagi muddatlilik;

5) to'lovning ta'minlanganligi, to'lovchida (yoki uning kafilida) pullarni oluvchi oldidagi majburiyatlarni uzish uchun qo'llanilishi mumkin likvidli mablag'larning mavjudligi.

Shunday qilib, naqd pulsiz aylanish to'lovning ushbu tamoyillari va shartlarining bajarilishini nazarda tutadi. Iste'molchilar bilan sotuvchilar o'rtasida naqd pulsiz hisob-kitobning amal qilishiga ehtivojning oshib borayotganligini qayd qilish kerak. Bu tovar aylanishi jarayonida tobora ko'proq qo'llanilayotgan naqd pulsiz hisob-kitob shakllarining qulayligini nisbatan xavfsizligi bilan bog'liqdir. Yana shunga ham e'tiborni qaratish kerakki, naqd pulsiz aylanishning o'zida ham ayrim o'zgarishlar yuz berdi va hozirgi vaqtda u nafaqat bank mijozlarining hisobvaraqlari bo'yicha yozuvlardan, shu bilan birga bankning kompyuterdagi ma'lumotlar bazasida u yoki boshqa hisobvaraqdagi holatga tegishli yozuvlardan ham iborat. Bunday evolutsiya naqd pulsiz aylanish shakli sifatidagi elektron pul vositalarining keng qo'llanilishi bilan bog'liq. Bunday holda pullar aynan ma'lumotlar bazasidan iborat bo'lib, unga faqat texnik vositalar yordamida kirib olish mumkin. Naqd pulsiz aylanish hozirgi vaqtda nafaqat korxonalar, shu bilan birga uy xo'jaliklari va davlatlarni ham qamrab olgan. Shunday qilib, aytish mumkinki, naqd pulsiz aylanish iqtisodiy munosabatlarning har qanday subyekting pul aylanishiga nisbatan yetakchi pozitsiyani egallaydi.

Naqd pulsiz aylanishning to'laroq faoliyat yuritishi va rivojlanishi uchun quyidagi shartlarga rioya etish zarur:

1) ushbu operatsiyaning legitimligi xususidagi qonuniy kafolatlarning mavjudligi;

2) pul mablag'larini tez va xavfsiz o'tkazishga zaruriyatning bo'lishi (ya'ni, tovar munosabatlarning yetarli rivojlanganligi);

3) rivojlangan bank tizimining mavjud bo'lishi (banklar filiallari, bo'limlari va ular o'rtasidagi vakillik munosabatlarining mavjudligi);

4) xo'jalik subyektlarining o'z qarorlarini erkin qabul qilishi imkoniyati.

Shunday qilib, naqd pulsiz pul aylanishi iqtisodiyotning muayyan rivojlanish darajasiga erishganligidan dalolat beradi va yanada ravnaq topish uchun qo'shimcha imkoniyatlarni taqdim etadi.

Davlatning pul aylanishiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Pul aylanishi tuzilmasi turli belgilar bo'yicha belgilanadi:

1) unda pullarning faoliyat yuritishi shakliga qarab. Ushbu belgiga qarab naqd pulsiz va naqd pullik pul aylanishini ajratish mumkin, chunki barcha pul belgilari u yoki boshqa shakliga ega bo'ladi;

2) ushbu pul aylanishi xizmat ko'rsatadigan munosabatlar tusiga qarab. Bu yerda pul-hisob-kitob aylanishi, pul-kredit aylanishi, pul-moliya aylanishi ajratib ko'rsatiladi;

3) pul mablag'larining harakati yuz beradigan subyektlarga qarab. Ushbu tasnif bo'yicha quyidagilar ajratib ko'rsatiladi: pul mablag'larining yuridik shaxslar o'rtasida banklararo, banklarda aylanishi, yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi aylanish va, nihoyat, pul mablag'larining faqat jismoniy shaxslar o'rtasidagi aylanishi.

Shunga mos ravishda, iqtisodiyotda qo'llaniladigan pul aylanishi hajmiga ta'sir qiladigan omillarning muayyan guruhini ham ajratish mumkin. Barcha omillarni siyosiy, iqtisodiy va texnik omillarga ajratish mumkin. Tabiiyki, pul aylanishi tuzilmasini shakllantirishning iqtisodiy omillari asosiy ahamiyatga va bevosita ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Bunday omillarga iqtisodiyotda ishlatiladigan pullar turlari, pul muomalasi tezligi, tovar aylanishi miqdori va shu kabilar kiradi. Binobarin, mavjud pul aylanishi miqdorlarini vujudga keladigan ehtiyojlarga muvofiq o'zgartirishga yoki pul aylanishining mavjud hajmlarini tovar aylanishining real ehtiyojlariga muvofiq lashtirishga faqat iqtisodiy uslublar vositasida pul aylanishi hajmiga ta'sir ko'rsatadigan ushbu omillar orqali ta'sir qilish mumkin.

Iqtisodiyotda faoliyat yuritadigan, faqat hukumatning ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan va iqtisodiyotning ehtiyojlaridan mustaqil pul mablag'lari miqdoridagi o'zgarishlar siyosiy omillar hisoblanadi.

Texnik omillar pul aylanishi tuzilishi va hajmiga faqat bilvosita ta'sir ko'rsatadi, lekin shunga qaramasdan, ularni hisobga olish zarur. Bunday omillarga u yoki boshqa hisob-kitobni o'tkazish uchun talab etiladigan vaqtni kamaytirish yoki hisob-kitobning o'zini amalga oshirishga imkon beradigan hisob-kitoblarning texnik vositalari kiradi. Masalan, bank plastik kartalariga xizmat ko'rsatuvchi texnik vositalarning keng ommalashganligi aholi o'rtasida ushbu to'lov vositasining ommalashuviga va, binobarin, naqd pulsiz pul mablag'larining

qo'llanilishining oshishiga olib keladi. Naqd pulsiz pul mablag'lari qo'llanilishi chastotasining ko'payishi pul muomalasining umumiy tarkibida naqd pullarning kamayishiga va davlatning pul aylanishini tartibga solish asosiy uslublarining o'zgarishiga olib keladi.

Pul muomalasining tezligi pul aylanishining muhim tavsifnomasi hisoblanadi. Bu shu bilan bog'liqki, muayyan vaqt davomida (masalan, yil davomida) har bir pul birligi aylanishining soni qanchalik ko'p bo'lsa, iqtisodiyotning normal faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan pul mablag'larining miqdori shunchalik kam bo'ladi. Amalda pul massasi muomalasining tezligi daromad muomalasining tezligini ko'rsatadi.

Tijorat banki o'z mijozlariga turli xildagi xizmatlarni ko'rsatadi. Lekin baribir, agar har qanday tijorat banki o'z mijoziga ochmoqchi bo'lgan aniq hisobvaraqlar haqida gapiriladigan bo'lsa, unda variantlar ro'yxati keskin kamayadi. Barcha bank hisobvaraqlari besh tipga: muddatli yoki depozitlar, talab qilib olinadigan hisobvaraqlar va yuridik shaxslarning maxsus tijorat hisobvaraqlariga bo'linadi. Yuridik shaxslarning maxsus tijorat hisobvaraqlari talab qilib olinadigan hisobvaraqlar shaklida va ushbu hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblarning maxsus shartlariga ega hisobvaraqlar shaklida ham bo'lishi mumkin. Lekin baribir, hisobvaraqlarning asosiy ko'pchiligi depozitlar yoki talab qilib olinadigan hisobvaraqlardan iborat.

Mazkur bankda aniq muddat davomida, muayyan foiz bilan tutib turiladigan va ushbu hisobvaraqlardagi mablag'lardan foydalanish yuzasidan cheklanishlar amal qiladigan hisobvaraqlar depozitlar deyiladi. Odatda, ushbu hisobvaraqlarning bankda saqlanishi yuzasidan taxmin qilinayotgan muddatga qarab bu omonat turi bo'yicha foizli stavka miqdori belgilanadi. Biroq amalda hamisha ham shunday bo'lavermaydi. Ko'pincha banklar muddatga mutanosib ravishda oshib boradigan foizlarni belgilashadi. Shunday qilib, omonatlar turlari orasidagi tafovut yo'qoladi, chunki mijoz ayni bir xildagi muddat uchun foiz sifatida bir xil miqdordagi daromadni oladi. Talab qilib olinadigan hisobvaraqlar bilan depozitlar orasidagi farqning ma'nosi ushbu hisobvaraqlarda qo'yilgan pul mablag'laridan foydalanish imkoniyatidan iboratdir.

Talab qilib olinadigan hisobvaraqlar amalda hech qanday foyda keltirmaydi, lekin bankdan har qanday vaqtda ushbu pul mablag'larini talab qilib olish imkoniyatini beradi. Odatda, barcha plastik kartochkalar pul mablag'larini talab qilib olinadigan hisobvaraqlarga joylashtirishning elektron variantidir, chunki bankdan har qanday vaqtda

ushbu pul mablag'lari talab qilib olinishi mumkin. Shunga mos ravishda, bank joylashtirilgan mablag'larning birdaniga yo'qotilishi mumkinligini kompensatsiya qilishga urinadi va juda past narxlarni nazarda tutadi. Bu obyektiv zaruriyat bilan bog'liq. Bankning hisobvarag'i bo'yicha foiz bankning o'zi unda joylashtirilgan pul mablag'lari joylashgan muddat davomida undan qancha daromad olishi mumkinligiga bog'liq bo'ladi. Bunday holda mijoz pullarni joylashtirish muddatining ko'p bo'lmashligini, binobarin, bankning o'zi orttiradigan va o'z mijozlariga to'laydigan potensial foizlarning ham yuqori bo'lmashligini oldindan biladi. Mablag'larning depozit omonatlariga joylashtirilish holatida esa mijozning pul mablag'larini qaytarib olish muddati omonatga doir shartnomada oldindan aytib o'tilgan bo'ladi, shuning uchun bank bu pul mablag'larini to'la ishonch bilan tasarruf qilishi mumkin va bunda mijoz daromadining miqdori faqat mazkur bankning mijozning pul mablag'laridan foydalanish evaziga daromad olishiga doir imkoniyatlariga bog'liq bo'ladi.

Bank bilan pul mablag'larini joylashtirish uchun shartnoma tuzilishida bank va omonatchining huquqlari hamda majburiyatlarini tasdiqlaydigan bir qator hujjatlar rasmiylashtiriladi. Bank hisobvarag'iga doir bunday shartnomada kontragentlarning to'liq nomlari va ushbu bitimning barcha shartlari yozib qo'yiladi. Bunday shartlarga: omonatni saqlash muddatlari, foizlarni hisoblash va foydalanish shartlari, mazkur shartnomaning amal qilish muddatlarini o'zgartirish yoki uzaytirish mumkinligi kiradi.

Hisob-kitoblarning naqd pulsiz shakli iqtisodiy kontragentlar o'rtasidagi bitimlarning amalga oshirilishidagi eng ko'p qo'llaniladigan shakldir. Bu naqd pulsiz hisob-kitoblarning hisob-kitobni amalga oshirishdagi xavfsizligi va pul mablag'larini tashish uchun transaktsion xarajatlarning qisqarishi (chunki bunda ushbu mablag'larning o'zi bo'lmaydi) kabi jihatlari bilan bog'liqdir. Naqd pulsiz hisob-kitoblar bank tashkilotlari vositachiligida amalga oshiriladi, ular bir iqtisodiy subyektdan boshqa subyektga pul mablag'larini yetkazishning ushbu shakli bo'yicha barcha operatsiyalarni bajaradilar. Bunday operatsiyalarni faqat turli bank tuzilmalari o'rtasida vakillik munosabatlari o'rnatilgan sharoitda amalga oshirish mumkin. Bundan tashqari, banklar mijozning amalga oshirilgan bitim uchun hisob-kitob qilishi kerak bo'lgan amaliy sherigiga yaqin joyda o'z filiallari yoki bo'limlariga ega bo'lsa, hisob-kitoblarni bunday sur'atlarda bajarishi mumkin. Naqd pulsiz hisob-kitoblar bir davlatning iqtisodiy subyektlari o'rtasida va

turli mamlakatlar korxonalari o'rtasida ham amalga oshirilishi mumkin. Boshqacha aytganda, hisob-kitoblarning naqd pulsiz shakli xalqaro amaliyotda faol qo'llanilmoqda. Naqd pulsiz hisob-kitoblar shakllari deganda ushbu to'lovni amalga oshirishning mavjud usullari va uni amalga oshirishda qo'llaniladigan vositalar turkumi tushuniladi. Iqtisodiy kontragentlar o'rtasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishning asosiy shakllari quyidagilardan iborat:

- 1) inkasso operatsiyalari vositasidagi hisob-kitoblar;
- 2) akkreditivlar yordamidagi hisob-kitoblar;
- 3) bo'nak to'lovlari shaklidagi hisob-kitoblar;
- 4) ochilgan hisobvaraqq bo'yicha amalga oshiriladigan hisob-kitoblar;
- 5) vekselar va cheklar shaklida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar.

Chek, veksel, bank trattasi va pul o'tkazmasi naqd pulsiz to'lovlarni amalga oshirishning asosiy vositalaridir.

Shunday qilib, naqd pulsiz hisob-kitoblarning iqtisodiy kontragentlar o'rtasida har bir muayyan vaqt oralig'ida hisob-kitoblarni amalga oshirishning eng qulay uslubini tanlashga imkon beradigan turli-tuman shakllari mavjud. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimining eng qulay uslubini belgilash mavjud shart-sharoitlarni baholash yo'li bilan amalga oshiriladi. Masalan, tovar turining o'zini hisobga olish zarur, chunki bu tovarga haq to'lash uslublarining qaysi biri sotuvchiga va qaysisini xaridorga ko'proq foydali bo'lishi shunga bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari, ayrim tovarlar haq to'lashning faqat bir usulini amalga oshirish bo'yicha obyektiv imkoniyatni nazarda tutadi, chunki boshqacha bo'lsa, bunday tovarni ishlab chiqarish yoki tashish jarayonini bajarish mumkin bo'lmaydi. Bitim obyektini hisobga olish naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish uslubini tanlashga ta'sir qiladigan yana bir zarur omil bo'lib, u hisob-kitobning potensial ehtimol tutilgan shakllari ro'yxatiga va ushbu operatsiyani amalga oshirish muddatlariga ta'sir qiladi. Bundan tashqari, bozorda ushbu tovarga mavjud bo'lgan talab va taklif darajasi ham naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish uslubini tanlashga ta'sir qiladigan yana bir muhim omildir. Bunday omil bitim qatnashchilaridan qaysi biri — yetkazib beruvchi yoki xaridorning bitimni tuzishda o'z shartlarini o'tkazishi mumkinligini belgilaydi. Shunga mos ravishda, naqd pulsiz hisob-kitoblarning bitimning u yoki boshqa qatnashchisiga ko'proq foydali bo'ladigan shakli tanlanadi.

Hozirgi vaqtda naqd pulsiz hisob-kitoblar shakllari tobora ko'proq ahamiyat kasb etmoqda. Iqtisodiyotning boshqa subyektlari bilan

savdo-sotiq yoki resurslarni xarid qilish borasida munosabatlarga kirishadigan korxonalar uchun nafaqat qulay va ishonchli bo'ladigan, shu bilan birga pul oqimlarini nazorat qilish, shuningdek, pul mablag'larini o'tkazish bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlarni kamaytirishga imkon beradigan hisob-kitob vositasini topish ayniqsa muhimdir. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni o'tkazish variantlaridan biri — to'lov topshiriqnomalari orqali hisob-kitob qilish hisoblanadi.

To'lov topshiriqnomalari orqali hisob-kitoblar — naqd pulsiz hisob-kitoblar shakli bo'lib, bunda to'lovchi unga xizmat ko'rsatadigan bank muassasasiga o'zining hisobvarag'idan mablag'larni oluvchining hisobvarag'iga muayyan summani o'tkazish haqidagi topshiriqni o'z ichiga oladigan hisob-kitob hujjatini taqdim qiladi. Shunday qilib, hisob-kitobning bunday shaklini amalga oshirish uchun banklar o'rtasida vakillik aloqalari yoki hamkorlik qilish uchun potensial imkoniyat mavjud bo'lishi kerak va korxonalar, odatda, doimiy tarzda amal qiladigan o'z hisobvarag'iga ega bo'lishi lozim.

Shuni qayd qilish kerakki, bunday uslub korxonalarga pul mablag'larini o'tkazish shartlari va ularning muddatlari xususida banklarni bu ishga aralastirmasdan o'zaro kelishib olish imkoniyatini beradi. Masalan, bitim qatnashchilari tovarni yetkazib berishdan keyin haq to'lash yoki tovarning xaridorga bevosita yetib kelishigacha, shuningdek, bitim imzolanishi hamon haq to'lash to'g'risida kelishishlari mumkin.

Bu shu bilan bog'liqlik, bank sheriklarning harakatlarini nazorat qilmaydi, balki o'z mijozining pul mablag'larini uning bevosita topshirig'iga binoan ko'rsatilgan hisobvaraqqa o'tkazadi.

Lekin shunga qaramasdan, to'lovning ushbu turini amalga oshirishga nisbatan muayyan talablar ham amal qiladiki, ular bankning harakatlarini va ushbu hisob-kitob uslubi yordamida to'lovni amalga oshiruvchi biznesdagi sheriklarning xohish-istaklarini tartibga soladi. To'lov topshiriqnomalari orqali hisob-kitoblar haqidagi asosiy qoidalar quyidagichadir:

1) to'lov topshiriqnomalari orqali hisob-kitoblarda bank to'lovchining topshiriqnomasi bo'yicha hisobvaraqqada turgan mablag'lar hisobiga to'lovchi ko'rsatgan shaxsning ushbu yoki boshqa bankdagi hisobvarag'iga qonunda ko'rsatilgan muddatda yoki mabodo bank hisobvarag'iga doir shartnomaga binoan yoxud bank amaliyotida qo'llaniladigan amaliy aylanish odatlariga ko'ra birmuncha qisqa muddat nazarda tutilmagan bo'lsa, qonunga ko'ra belgilangan muddat-

larda muayyan pul summasini o'tkazish majburiyatini o'z zimmasiga oladi;

2) ushbu paragraf qoidalari, mabodo qonunga ko'ra yoki qonunga binoan belgilangan bank qoidalariga muvofiq boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa yoki munosabatlar mohiyatidan boshqacha qoida kelib chiqmasa, pul mablag'larini ushbu bankda hisobvaraqqaga ega bo'lmagan shaxsning bu bank orqali o'tkazishi bilan bog'liq munosabatlarga nisbatan qo'llaniladi;

3) to'lov topshiriqnomalari orqali hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi qonun bilan yoki qonunga binoan belgilangan bank qoidalariga va bank amaliyotida qo'llaniladigan amaliy aylanish odatlariga ko'ra tartibga solinadi.

Bu o'rinda shuni qayd qilish kerakki, bu to'lovni amalga oshirish muddatlarini belgilaydigan me'yorlar turli mamlakatlarda qaror topgan an'analarga muvofiq turlicha bo'lishi mumkinki, bu xorijlik kontra-gentga to'lovni amalga oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

To'lov talabnomalari-topshiriqnomalari yordamidagi hisob-kitob iqtisodiy kontragentlar o'rtasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblarning yana bir uslubi hisoblanadi. Ushbu hisob-kitob shakli kamida uchta subyekt: yetkazib beruvchi, xaridor va ushbu subyektlar o'rtasidagi hisob-kitobni amalga oshiradigan bankning mavjud bo'lishini nazarda tutadi. Bundan tashqari, agar korxonalar turli banklarning xizmatlaridan foydalanadigan bo'lsa yoki hududiy jihatdan turli mamlakatlarda joylashgan bo'lsa, unda subyektlar-bitim qatnashchilari soni pul mablag'larini yetkazib beruvchining bankiga yetkazish uchun zarur banklar soniga ko'payadi.

Hisob-kitoblarning bu shakli shuni nazarda tutadiki, bank bitim qatnashchilari o'rtasidagi shartlarning barcha jihatlari ko'rsatilgan hujjatlarga ega bo'ladi. Shunday qilib, korxonalar bankka oddiy topshiriqnomani berishdagi kabi haq to'lash muddatlarini tanlashda unchalik erkin bo'lishmaydi. Bunday holda bitimga doir muayyan kafolat afzallik hisoblanadi, chunki bank odatda, ushbu bitimning imkoniyatlarini tekshiradi va to'lovni eng qulay tarzda amalga oshiradi: yetkazib beruvchi bilan to'lovchi o'rtasidagi rasmiylashtirilgan shartnomaga binoan naqd pulsiz hisob-kitoblar shakli — to'lov talabnomalari-topshiriqnomalarini rasmiylashtiradi.

Ushbu operatsiyani bajarishda bank samaradorligining katta rol o'ynashi natijasida bank xatolaridan himoyalaniish bo'yicha muayyan tizim qaror topadi. Bunday tizim mijozlarning hisobvaraqlari bo'yicha

bank operatsiyalarini nazorat qilish va noimsoflikdan bimoya qilish uchun zarur. Bank Fuqarolik kodeksiga muvofiq topshiriqnomaning ijro etilmasligi yoki lozim darajada ijro etilmasligi uchun quyidagicha mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi:

1) bank mijozning topshirig'ini ijro qilmaganida yoki lozim darajada ijro qilmaganida qonunda nazarda tutilgan asoslar bo'yicha va miqdorlarda javobgarlikni o'z zimmasiga oladi;

2) mijozning topshirig'i ijro qilinmasligi yoki lozim darajada ijro qilinmasligi hollari to'lovchining topshirig'ini ijro etish uchun jalb etilgan bank hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish qoidalarini buzganligi bilan bog'liq bo'lgan hollarda, buning uchun javobgarlik sud tomonidan shu bank zimmasiga yuklanganida;

3) agar bankning hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish qoidalarini buzishi pul mablag'larining noqonuniy ushlab qolinishiga olib kelsa, unda bank qonunda nazarda tutilgan tartibda va miqdorlarda foizlarni to'lashi shart.

Shunday qilib, bank o'z majburiyatlarini bajarmagan, deb e'tirof qilinishi mumkin va bunday holda pul mablag'larini qaytarilishini yoki zararining o'rnini qoplashni kafolatlaydi.

Inkasso bo'yicha hisob-kitoblar. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning eng ko'p qo'llaniladigan shakllaridan biri inkasso bo'yicha hisob-kitoblardir. Bunday shakl kamida uchta iqtisodiy kontragent: xaridor, sotuvchi va ushbu operatsiyani amalga oshiradigan tijorat bankining mavjud bo'lishini nazarda tutadi. Agar xalqaro bitim (ya'ni, turli mamlakatlarga mansub kontragentlar qatnashuvchi bitim) bo'yicha to'lovlarni amalga oshirishda hisob-kitobning bu uslubi tanlangan bo'lsa, unda mazkur operatsiyani bajarish jarayonida, odatda, ikkita bank: eksportchi banki va importchiga xizmat ko'rsatuvchi bank ish olib boradi.

Inkasso operatsiyasining amalga oshirilishida bank o'z mijozining topshirig'iga ko'ra uning biznes bo'yicha sherigidan yuklab jo'natilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovni oladi. Bank bu mablag'larni eksportchining hisobvarag'iga o'tkazadi. Ushbu hisob-kitoblarning amalga oshirilishi uchun iqtisodiy kontragentlar muayyan tovarlarni tovar xaridorining manziliga yuklab jo'natishga doir bitimni tuzishi zarur. Shundan so'ng sotuvchi o'ziga xizmat ko'rsatadigan bankka bu bitimni tasdiqlovchi va bankni iqtisodiy kontragentlar tuzgan bitimning muddatlari, shartlari va hajmlari haqida xabardor qiladigan hujjatlarni taqdim etadi. Bankka taqdim etilishi zarur bo'lgan

hujjatlarning muayyan tarkumi mavjud. Bunday ro'yxat aniq bankning talablariga va shu davlat bank tizimining o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq tuziladi. Turli banklar hududida joylashgan bir necha banklar haq to'lashni amalga oshirishida boshqa davlatdagi banklar qo'yadigan talablarni hisobga olish zarur. Bunday talab shu bilan bog'liqlik, ushbu inkasso operatsiyasini o'tkazishning navbatdagi bosqichi xaridor banki bilan sotuvchi banki o'rtasida tegishli hujjatlarning berilishidan iborat. Shundan keyin xaridor banki hujjatlarga muvofiq summani sotuvchi bankiga o'tkazadi, sotuvchi banki pul mablag'larini bevosita tovarni sotuvchining hisobvarag'iga o'tkazadi.

Inkasso bo'yicha hisob-kitoblar ikki turda: oddiy inkasso va hujjatli inkasso bo'ladi.

Oddiy inkasso to'lovning shunday tizimiki, unda to'lovning undirishi inkasso shartlari asosidagi bitimning tuzilganligini tasdiqlaydigan moliya hujjatlari olinganida amalga oshiriladi.

Hujjatli inkasso to'lovning oluvchiga haqi to'langan tovarning yetkazib berilishi yuzasidan ayrim kafolatlar beriladigan tizimga kiradi. Bunday kafolatlar to'lovning o'tkazilishi amalga oshirilishida faqat inkasso shartlari asosidagi bitimning tuzilganligini tasdiqlaydigan tegishli hujjatlar va yuk bilan birga yuboriladigan tijorat hujjatlari olinganida beriladi. Shunday qilib, inkasso bo'yicha hisob-kitoblarning amalga oshirilishi shartlari amaliy sheriklarning bir-biriga ishonishi darajasiga qarab o'zgarishi mumkin. Bundan tashqari, tovarning o'ziga xos xususiyati ham faqat tovar yuk bilan birga yuboriladigan hujjatlar xaridorga yetib kelganidan keyin to'lashning obyektiv zarurligini keltirib chiqarishi mumkin. Bu ushbu tovarni saqlash muddatlarining cheklanganligi va tashish sharoitlarining og'irligi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, tovar yetkazib beriladigan yo'l o'tadigan hududda jinoyatchilik darajasi yuqori bo'lganida shunday qilinishi mumkin.

Banklararo hisob-kitoblar. Banklararo hisob-kitoblar moliya tizimida asosiy o'rin tutadi, chunki ko'pchilik moliya operatsiyalarini amalga oshirish va iqtisodiy kontragentlar o'rtasidagi hisob-kitoblarning barcha shakllarini o'tkazishga imkon beradi. Holbuki, banklararo hisob-kitoblar yopiq tizim hisoblanadi, chunki ularga mustaqil tashkilotlar sifatidagi banklarning tijorat siriga rioya qilish zarurati yuklanadi.

Milliy iqtisodiyotlar integratsiyasining o'sib borishi va turli mamlakatlarga mansub hamda har xil banklar xizmat ko'rsatadigan sheriklar o'rtasidagi bitimlar sonining ko'payishi sababli jahon valuta bozorida banklararo hisob-kitoblarning yagona tizimini shakllantirish zarurati

oshmoqda. Bugungi kunda banklararo hisob-kitoblarning global tizimi joriy etilmoqda. Yangi tashkil etilgan tizimdagi markaziy rol dunyoning 36 ta yetakchi banklari ta'sischi-lari bo'lgan Nyu-Yorkda maxsus ta'sis etilgan «uzluksiz bog'langan hisob-kitoblar» banki zimmasiga yuklangan. Yangi hisob-kitob markazi yettita markaziy bank, AQSH Federal zaxira tizimi, Yevropa markaziy banki, Tokio banki va Angliya banki bilan bevosita bog'langan. Bunday tizim valutaning oldi-sotdi operatsiyalariga doir hisob-kitoblar vaqtini 5 soatgacha qisqartiradi. U jahon bozoridagi valuta savdosining an'anaviy sxemasi o'rnini bosadi: eski sxemaga ko'ra boshqa mamlakat valutasiga oid bitimlar bo'yicha barcha hisob-kitob operatsiyalariga vakil-bank vositachiligida 2 kunga yaqin muddat talab qilinardi.

Banklararo hisob-kitoblar nafaqat xalqaro operatsiyalarda, shu bilan birga mamlakat ichidagi operatsiyalarda ham muhim bo'g'in hisoblanadi. Banklararo hisob-kitoblarga zarurat boshqa banklar bilan o'zaro ishlarni maksimal qisqa muddatlarda amalga oshirishga imkon beradigan dasturiy ta'minotga ehtiyojni shakllantiradi. Shakllantirilayotgan kichik tizimlar to'lovni ishlash bosqichiga muvofiq keladigan hisob amallarining bajarilishini o'z ichiga oladigan erkin formatdagi elektron to'lov hujjatlari bilan almashinish uchun vositalarni beradi.

Asosiy funksional imkoniyatlari:

- 1) ko'p valutali ish rejimi;
- 2) milliy va chet el valutaridagi hisob-kitoblar uchun vakil-banklar bildirgichini yuritish;
- 3) har bir xabarning parametrlarini sozlash imkoniyatiga ega xabarlar shakllari bildirgichini yuritish;
- 4) ko'pgina mintaqalar va MDH mamlakatlari XKMLari formatlaridagi xabarlar bilan almashinish;
- 5) SWIFT(Payments)-to'lovlarni pozitsiyalashtirish formatlarida xabarlar bilan almashinish;
- 6) jo'natilgan va qabul qilingan to'lov hujjatlarini vakillik hisobvarag'i bo'yicha ko'chirmalari bilan birga avtomatik va qo'lda kvitovkalash;
- 7) tranzit to'lovlar bilan ishlash;
- 8) komissiyalar summalarini avtomatik belgilash;
- 9) buxgalterlik o'tkazmalarini avtomatik shakllantirish;
- 10) hisobga olish operatsiyalarini to'lovlar bilan ishlash bosqichlari bo'ylab joylashtirish;

- 11) barcha buxgalterlik o'tkazmalarini ko'zdan kechirish;
- 12) vakillik hisobvaraqlari va pozitsiyalar hisobvaraqlari holatini nazorat qilish;
- 13) kirib keladigan va chiqib ketadigan to'lovlar arxivini yuritish;
- 14) xabarlar eksporti va importi seanslari jurnalini yuritish.

Shunday qilib, banklararo hisob-kitoblar hisob-kitob o'tkazish operatsiyalarini tartibga solish hamda takomillashtirish yuzasidan banklar o'rtasidagi o'zaro amal qilish tizimi hisoblanadi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirish istiqbollari. Iqtisodiy kontragentlar o'rtasidagi hisob-kitoblarning pul mablag'larini o'tkazishning naqd pulsiz tizimlari yordamida amalga oshirilishi bir qator yorqin afzalliklarga ega bo'lib, ulardan biri ushbu operatsiyani pul mablag'larini tashishga ortiqcha xarajatlar sarflamasdan ancha tez o'tkazishdan iborat. Dinamik rivojlanayotgan bozor naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish sifatini oshirishni va bunday operatsiyani o'tkazish tezligini pasaytirishni talab qiladi. Nafaqat yuridik shaxslarga xizmat ko'rsatuvchi va shu tariqa bevosita tadbirkorlik bilan bog'liq bo'lgan banklar, shu bilan birga jismoniy shaxslar o'rtasida pul mablag'larining naqd pulsiz o'tkazilishini amalga oshiruvchi bank tashkilotlari ham bunday ehtiyojlarni tobora ko'proq hisobga olishi kerak bo'lmoqda.

Mamlakatimizdagi bunday ehtiyoj o'z faoliyatini yuridik shaxslar tashkil etmasdan yurituvchi tadbirkor sifatida ish olib borayotgan tadbirkorlar sonining o'sayotganligi va o'zining pul mablag'larini nafaqat saqlash, shu bilan birga pul mablag'larini o'tkazish jarayonlarini faollashtirayotgan aholining daromadlari darajasining oshayotganligi bilan bog'liqdir.

Bunday tashqari, chegaralarning ochilishi iqtisodiy subyektlarning butun dunyo bo'ylab faol ko'chib yurishiga sabab bo'ladiki, bu chet ellardagi banklar bilan vakillik munosabatlarini yo'lga qo'yish zaruratini keitirib chiqaradi.

Natijada naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimida ikkita prinsipial muhim vazifa shakllanadi:

- 1) naqd pulsiz operatsiyalarni o'tkazish muddatlari hajmining kamayishi;

- 2) potensial sheriklar sonining ko'payishi.

Bunday vazifalar asosan zamonaviy texnika yutuqlarini qo'llanib hal etiladi, ixtisoslashgan va hamma foydalanishi mumkin bo'lgan elektron aloqa tizimlari ana shunday yutuqlarga kiradi.

Turli xildagi aloqa tizimlari vujudga kelmoqda va faol ishlamoqdaki, ular axborotlarni shunchaki uzatib qolmasdan, bunday axborotlarni barcha zarur himoya vositalari bilan birgalikda yetkazishga imkon beradi. 1963-yildan beri SWIFT hisob-kitob tizimi amal qiladi. Bu tizim butunjahon banklararo tizimi bo'lib, unda banklar o'rtasidagi moliyaviy operatsiyalar nisbatan xavfsiz amalga oshirilishi mumkin. Shuni hisobga olish kerakki, bu tizimdan tashqari hozirgi vaqtda ko'pgina bank operatsiyalari bevosita Internet tarmog'ida bajarilishi mumkin. Internetda bitimlarni amalga oshirishdagi minus jihatlardan biri undan hammaning ham foydalanishi mumkinligi va tijoratchilik siriga rioya qilinadigan qandaydir maxfiy fayllarni o'rnatib bo'lmastir. Shundan kelib chiqib, Internet global tarmog'i vositasida bitimlarning tuzilishini o'tkazishda tegishli axborotning kodlashtirilishi tijoratchilik sirini himoyalashning eng istiqbolli usuli bo'ladi. Bunday usul aloqa kanali har qanday darajada ochiq bo'lganida ham har qanday hajmdagi axborotlarni shifrlashtirish va ularni o'z sherigiga yetkazishga imkon beradi.

Naqd pullik aylanish tushunchasi. Iqtisodiyotda amal qiladigan umumiy to'lov aylanishining tarkibiy qismlaridan biri naqd pullik aylanish hisoblanadi. Ko'pincha pul mablag'lari aylanishining bu qismini pul muomalasi deyiladi.

Pul muomalasi pul aylanishining naqd pul mablag'larining muomalasi, pul belgilarining bir yuridik va jismoniy shaxslardan boshqa shaxslarga doimiy tarzda o'tib yurishi bilan bog'liq qismidir. Boshqacha aytganda, bu iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi pullar muomalasi jarayonining faqat naqd shaklda bo'ladigan qismidir. Naqd pul aylanishi, odatda, tovarlar va xizmatlarga haq to'lanishi ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lib, boshqa tijoratchilik bitimlarining tuzilishi va ularga haq to'lanishi jarayonlari bilan bog'liq emas.

Boshqacha aytganda, naqd pul aylanishi jarayonida har safar mablag'larning nisbatan kichik summasi qatnashadi. Bu qo'shimcha kafolatlarning ta'minlanishi, pul mablag'larining yirik summalarini bir xo'jalik yurituvchi subyektdan boshqa subyektga o'tkazishdagi tashishning murakkabligi va transaksion xarajatlarni tejashning zarurligi bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, naqd pullar muomalasi iqtisodiyot subyektlarining maishiy ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan tovar almashinishi jarayonini pul mablag'larining nisbatan kichik summasini ishlatgan holda ta'minlaydi. Odatda, pul aylanishining ushbu tipi xizmatlar uchun

haqni bevosita u yoki boshqa tashkilotning kassasiga to'laydigan uy xo'jaliklari va kichik korxonalarda asosiy o'rin tutadi. Har bir kishi naqd pul aylanishi bilan bog'liq, chunki hamma ham har kuni naqd pul belgilari yordamida tovarlar va xizmatlar uchun haq to'lab turadi. Iqtisodiyotning boshqa subyektlari pul aylanishining ushbu tipidan juda kam foydalanishadi va, odatda, bunday tip faqat faol qo'llaniladigan naqd pulsiz aylanishga qo'shimcha shaklida amal qiladi.

Shuni qayd qilish kerakki, naqd pullik aylanish bir qator afzalliklarga ega:

- 1) mablag'larning tez yetkazib berilishi;
- 2) hisob-kitoblarning o'tkazilishi to'g'riligini zudlik bilan tekshirish mumkinligi;
- 3) mavjud resurslar miqdori yuzasidan aniq axborotning mavjudligi;
- 4) qarzlarning paydo bo'lishi imkoniyatining istisno qilinishi.

Bundan tashqari, ushbu hisob-kitob vositasining to'lov aylanishining umumiy tarkibidagi ulushi iqtisodiy tizim rivojlanganligining yorqin ko'rsatkichi hisoblanadi. Masalan, natura xo'jaligi hukumronlik qilganida naqd pullik hisob-kitoblar kichik ulushni egallaydi va hisob-kitobni amalga oshirishning ushbu turining o'sib borishi bozor iqtisodiyotiga o'tish va tovar iqtisodiyotidan uzoqlashishdan dalolat beradi.

Bozor iqtisodiyoti hukmronlik qilganida hisob-kitobni amalga oshirishning bu turi eng ustun o'rinni egallamasa-da, lekin to'lov vositalaridan foydalanishning umumiy hajmining katta qismini tashkil etadi. Va, nihoyat, postindustrial iqtisodiyotga o'tishda naqd pul mablag'lari aslida iqtisodiyotda amal qilmay qo'yadi, ularning o'rnini hisob-kitoblar hamma joyda elektron pul vositalaridan foydalanish orqali bajariladigan naqd pulsiz shakl egallaydi.

Shunday qilib, hozirgi vaqtda mamlakatlarning ko'pchiligi iqtisodiy kontragentlar o'rtasidagi hisob-kitoblarni amalga oshirishning bu shakldan sekin-asta voz kechish jarayonini boshdan kechirishmoqda.

Iqtisodiyotda naqd pullar aylanishini tashkil qilish tamoyillari va naqd pullar oqimlari harakatining sxemasi

Naqd pul aylanishini tashkil qilish aslida moliya tizimining qurilishi bilan chambarchas bog'liq. Masalan, hisob-kitob vositalari ushbu shaklining to'liq faoliyat yuritishi uchun nafaqat bu to'lov vositalaridan foydalanishga tayyor bo'lgan subyektlar mavjudligi, shu bilan birga

buni amalga oshirishga imkon beradigan muayyan tuzilma ham zarur bo'ladi.

Xususan, naqd pul mablag'lari emissiya qilinishi (bosilishi) kerak. Odatda, emissiya jarayonida har bir pul belgisiga nafaqat muayyan tashqi ko'rinish, shu bilan birga soxta belgilar yasalishidan himoyalash uchun o'zining himoya vositalari qo'yiladi. Bunday himoya vositalari ikki xildagi ahamiyatga ega. Bir tomondan, ular bank uchun ortiqcha, unga mansub bo'lmagan pul belgilarining paydo bo'lmasligiga kafolat bo'ladi, boshqa tomondan — iqtisodiy subyektga haqiqiy pul belgilarini soxta belgilardan ajratib faqat haqiqiy pul belgilaridan foydalanish imkonini beradi.

Shundan keyin naqd pul aylanishini tashkil etish uchun emissiya tizimining barcha bo'g'inlari: markaziy bank va hisob-kitob-kassa markazlarining (yoki naqd pul mablag'larini aylanishga chiqarishga imkon beradigan boshqa tuzilmalarning) amal qilishi zarur.

Naqd pullar aylanishining amal qilishiga doir quyidagicha asosiy tamoyillar ajratib ko'rsatiladi:

- 1) moliya muassasalari-emitentlarning mavjudligi;
- 2) bozor qatnashchilarining mablag'larni sarflash yuzasidan iqtisodiy erkinligi;
- 3) ta'sis etilgan milliy pul birligining amal qilishi;
- 4) nazorat qiluvchi organlar oldida tushumlar va xarajatlar hajralari uchun hisobotchilikni amalga oshirish mumkinligi;
- 5) pul mablag'lariga egalik qilishning legitimligi.

Naqd pul mablag'larining to'laqonli aylanishi imkoniyatiga ega bo'lish uchun iqtisodiy tizim rivojlanishning muayyan darajasiga erishgan bo'lishi kerak. Xo'jalikda naqd pullar oqimlari harakatining muayyan kanallarini ajratish mumkin:

1) pul mablag'larining markaziy bankdan mintaqalardagi hisob-kitob-kassa markazlariga va u yerdan yana markaziy bankka ko'chirilishi. Bunday ko'chirish pul mablag'larini emissiya qilish, ularni muomaladan olib qo'yish yoki yaroqsiz holga kelgan kupyuralarni yangilari bilan almashtirish jarayonlarini amalga oshirish zarurligi bilan bog'liq;

2) pul mablag'larining hisob-kitob-kassa markazlari kassalaridan banklarga yoki korxonalar kassalariga ko'chirilishi. Bu ish haqini naqd pullar bilan berish yoki boshqa operatsiyalarning bajarilishi bilan bog'liq. Odatda, bunday ko'chirishdan oldin ushbu tashkilotlarning hisobvaraqlari bo'yicha pul mablag'larining naqd pulsiz o'tkazilishi amalga oshiriladi;

3) pul mablag'larining korxonalar kassalari, banklar va boshqa muassasalardan iqtisodiyotning boshqa subyektlariga: uy xo'jaliklariga ish haqi, stipendiyalar, pensiyalar, nafaqalar yoki korxonalariga xizmatlar, tovarlar uchun haq to'lash sifatida ko'chirilishi;

4) naqd pul mablag'larining tovarlar sotib olinganligi yoki xizmatlar ko'rsatilganligi, shuningdek, muayyan moliyaviy operatsiyalarning (birjadagi o'yin, sug'urtaning xarid qilinishi, xususiy pensiya fondlariga ajratmalar va hokazo) o'tkazilganligi munosabati bilan uy xo'jaliklaridan korxonalar va muassasalarga ko'chirilishi;

5) naqd pul mablag'larining resurslarning qayta taqsimlanishi, ularning oilaning turli a'zolari o'rtasida yanada samarali foydalanilishi uchun bir xo'jalik ichida ko'chirilishi.

Pul tizimi pul muomalasini tashkil etishning tarixiy jihatdan qaror topgan va qonun bilan mustahkamlab qo'yilgan shaklidir. Boshqacha aytganda, bu pul muomalasining aniq bir mamlakatda muayyan vaqt ichida qo'llaniladigan qoidalari va me'yorlari majmuidir.

Milliy valuta tizimi pul tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. Pul mablag'lari iqtisodiyotda amal qiladigan shaklga qarab pul mablag'larining ikki tipi: metall pullar muomalasi tizimi va pul belgilari muomalasi tizimi farqlanadi.

Metall pullar muomalasi tizimlari pullik tovar (oltin va kumush) bevosita muomalada bo'lgan sharoitda amal qilgan. Bunda mazkur metall pullarning barcha funksiyalarini bajargan. mavjud kredit pullar esa metallga erkin almashtirilgan.

Metall pul belgilarining muomalasi tizimida bimetallizm davri va monometallizm davri farqlanadi. Bunday holda bimetallizm iqtisodiy jarayonlarda ikkita asl metallarning bir vaqtda foydalanishi bilan tavsiflanadi, monometallizm esa umumiy ekvivalent sifatida bir metallga o'tishni anglatadi.

Bunda bimetallizm holatida quyidagicha xillar ajratib ko'rsatiladi:

1) parallel valuta tizimi — oltin bilan kumush o'rtasidagi o'zaro nisbat bozorda stixiyali ravishda belgilanadi;

2) qo'shaloq valuta tizimi — ikki metall o'rtasidagi o'zaro nisbat davlat tomonidan ushbu metallarga bo'lgan talabga, shuningdek, ushbu davlatdagi iqtisodiy va siyosiy vaziyatga qarab belgilanadi;

3) nuqsonli valuta tizimi — metallar iqtisodiy tizimda mavjud bo'ladiyu, lekin teng huquqlarga ega bo'lmaydi. Odatda, davlat kumush valutaning zarb qilinishi va foydalanishiga cheklashlar kiritadi.

Faqat bir metallning amal qilish tizimi sifatidagi monometallizm ham ayrim o'zgarishlar yuz berdi:

1) oltin tangali standart — to'laqonli oltin valutaning amal qilishi, unda tovarlarning qiymati ham ushbu valuta bilan hisoblanadi;

2) oltin yombili standart — oltin muomalada bo'lmaydi, lekin unga katta miqdordagi (yombi miqdorida) almashinish amalga oshiriladi;

3) oltin valutali (oltin devizli) standart — pullarning almashinishi faqat oltin yombili standartli mamlakatlarning valutariga amalga oshiriladi.

Hamma ko'rinishlardagi oltin standartning bekor qilinganidan keyin kredit belgilari muomalasi tizimi o'rnatiladi va **Bretton-Vuds** va **Yamayka tizimlari** izchillik bilan shakllantiriladi.

Asosiy farq potensial oltin tarkibga ega valutilarning bilvosita aloqasining idrok etilishidadir. **Bretton-Vuds tizimi** yana oltin zaxiralarning nominal rolini ham hisobga oladi va xalqaro hisob-kitoblarda oltinga ekvivalent rolini bag'ishlaydi, **Yamayka tizimi** esa oltin metallga nisbatan har qanday bog'lanishni mutlaqo inkor qiladi. Pullar bo'yicha o'zaro munosabatlarning yangi tizimi quyidagilar bilan tavsiflanadi:

1) o'zlashtirish bo'yicha maxsus huquqlarning (O'MH) jahon pullari va jahon hisobga olish birligi sifatida e'lon qilinishi;

2) O'MH kursini hisob-kitob qilish tizimida AQSH dollarining katta rol o'ynashi;

3) oltin o'zining pullik rolini butunlay yo'qotadi, lekin davlatning zaxirasi va boshqa mamlakatlarning valuta birliklarini sotib olish usuli sifatida qoladi.

Qisqa xulosalar

Pul — bu shunday maxsus tovar, u hamma boshqa tovarlar uchun ekvivalent vazifasini bajaradi. Pul umumiy tovarlarni ayirboshlashda asosiy vazifani bajaradi.

Tijorat banklar tomonidan o'z mijozlariga beradigan kreditlar iqtisodiyotda yangi pulni yaratishga, ya'ni naqd pul hajmini ko'payishiga olib kelmaydi. Lekin tijorat banklarida o'z majburiy zaxiralari orqali mamlakatdagi muomalada mavjud bo'lgan naqd pul hajmini o'zgarishiga ta'sir eta oladi. Pul massasini o'lchov ko'rsatkichlari bo'lib, pul agregatlari hisoblanadi.

Har bir mamlakatdagi pul agregatlari soni hamda ularning tarkibi mamlakatdagi kredit tizimiga va uning moliya bozorini rivojlanishi bilan belgilanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Pul nima?*
- 2. Pul funksiyalari va ularga tavsif bering.*
- 3. Pul multiplikatori qanday hisoblanadi?*
- 4. Pul massasi va uning tuzilishini aytib bering.*
- 5. Pul tizimlari, turlari va ularning elementlari qanday bo'ladi?*
- 6. Pulning nominal nazariyasi nima?*
- 7. Jamg'arma nima?*
- 8. Barter nima?*
- 9. Pul nazariyasi nimadan iborat?*
- 10. Pul agregatlari va ularning tuzilishini aytib bering.*

1.1. Kredit zarurligi va uning mohiyati

Jamiyat faoliyatining o'ta muhim jihati — bu ishlab chiqarishdir. Ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy resurslar ishlatiladi, mahsulotlar va xizmatlardan iborat hayotiy ne'matlar yaratiladi.

Ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini moddiy va mehnat omillari ta'minlaydi. Ishlab chiqarish bu omillar bilan har doim ham bir tekisda ta'minlana olmaydi.

Kredit tovar-pul munosabatlari mavjud sharoitdagi takror ishlab chiqarish kredit munosabatlari vujudga kelishining tabiiy asosi hisoblanadi.

Ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishidagi va fondlarning bir marta aylanishidagi qiymatning harakati qisqa muddatli kredit munosabatlari paydo bo'lishining iqtisodiy asosidir.

Ma'lumki, pul mablag'lariga ko'p hollarda kreditlarga olingan mablag'lar, korxonalarining hisob varaqasidagi mablag'lar va naqd pullar, aylanma mablag'lar va moliyaviy mablag'lar kiradi.

Bu iqtisodiy kategoriyalar tashqi tomondan o'xshagani bilan ularning ichki xususiyatlari juda xilma-xil va bir-biriga o'xshamaydi.

Kredit — bu vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir.

Kredit yordamida tovar-moddiy boyliklari, turli mashina va mexanizmlar sotib olinadi, iste'molchilarning mablag'lari yetarii bo'lmagan sharoitda to'lovni kechiktirib tovarlar sotib olishlari va boshqa har xil to'lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Kredit iqtisodiy kategoriya bo'lib, ijtimoiy munosabatlarning aniq bir ko'rinishi sifatida yuzaga chiqadi.

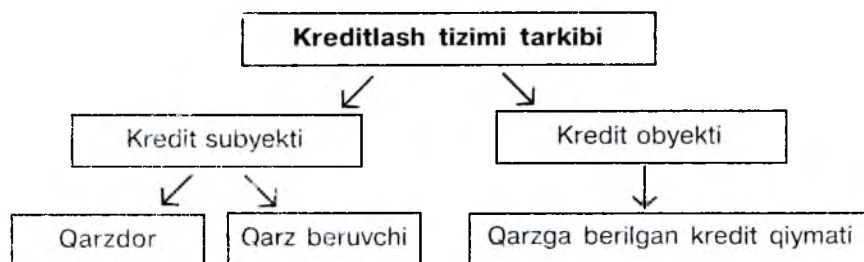
Kredit har qanday ijtimoiy munosabat emas, balki ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli, qiymatning harakati, qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi kategoriyadir.

Kreditning mohiyati uning ichki belgilarini ochib berishga qaratilgan. Kreditning mohiyatini ochish — bu uning sifatlarini, kreditning

muhim tomonlarini, uning iqtisodiy munosabatlar tizimining bir elementi sifatida ko'rsatuvchi asoslarni bilish demakdir.

Iqtisodiy kategoriya sifatida kreditning mohiyati ko'pgina iqtisodchi olimlar tomonidan o'rganilib chiqilgan va ular tomonidan kreditning mohiyati bo'yicha fikrlar bildirilgan.

Kreditning mohiyatini tushunish uchun avvalom bor, uning tarkibi nimadan iborat ekanligini tushunib olish zarur. Kredit munosabat bo'lishi uchun uning zarur munosabatlari — kreditning obyekti va subyektini bilish zarur.

1-chizma.¹

Respublikamizning ko'zga ko'ringan olimlaridan biri Sh. Abdullayeva o'zining «Pul, kredit va banklar»² nomli kitobidan kredit munosabatlarida subyektlari ikki xil bo'lishini ko'rsatib o'tadi:

- kredit (qarz beruvchi);
- qarzdor.

Bundan tashqari, kredit, kredit, munosabatlari tarkibining elementi sifatida kreditning obyekti yuzaga keladi.

Bunda qarzga berilgan mablag' o'z qiymatini saqlab qolishi kreditning asosiy xususiyati hisoblanadi. Kredit tarkibi uning elementlari birligini ifodalaydi.

Kreditning harakat bosqichlari ham uni muhim belgisi hisoblanadi. Qarzga beriluvchi qiymat harakatini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$B_k - O_{kz} - I_k - V_r + Q_k - F_{ks}$$

bunda, B_k — kreditning berilishi;

O_{kz} — kreditni qarz oluvchi tomonidan uning vaqtinchalik ehtiyojini qondirish uchun olinishi;

¹ Sh. Z. Abdullayeva. «Pul kredit banklar». T.: «Moliya» — 2000- y. 121-bet.

² Sh. Z. Abdullayeva. «Pul kredit banklar». T.: «Moliya» — 2000- y. 121-bet.

I_k — kreditni ishlatilishi qarz oluvchining kreditni nima maqsadda olinganligi bilan uzviy bog'liq bo'ladi;

V_r — qarz oluvchining xo'jaligida qarzga olingan qiymatning aylanishi tugallanishini resurslarning aylanishdan chiqarilishini ifodalaydi;

Q_k — kreditni qaytarish;

F_{ks} — vaqtinchalik berilgan qiymatni kreditor qo'liga qaytib kelishi (foiz bilan).

Kredit mohiyatining tahlili uzluksiz jarayon.

Bunda tahlil jarayonida yangidan yangi beligilar, xususiyatlar yuzaga chiqishi mumkin.

2.2. Ssuda kapitali manbasi va harakat qilish shakllari

Ssuda kapitali — bu faoliyat ko'rsatuvchi kapital aylanishiga xizmat qiluvchi va foiz keltiruvchi ssudaga (qarzga) beriladigan pul kapitalidir.

Ssuda kapitalining manbalari — bu sanoat va savdo kapitallari aylanishi jarayonida bo'sh qoladigan pul kapitalidir. Pul kapitalining bo'shshasi quyidagi omillarga asosan yuzaga keladi:

— asosiy kapital oboroti (aylanishi)ning xarakteridan. Tovarlarni sotgandan so'ng asosiy kapitalning eskirgan qismi amortizatsiya zaxirasi sifatida asosiy kapitalning yangilanish muddati kelgunga qadar yig'ilib turadi;

— oborot (aylanma) kapitalning doimiy qismi aylanish xarakteridan. Tayyor tovarlarni sotish va xomashyo va materiallarni yangi tovarlar ishlab chiqarish maqsadida xarid qilish oralig'ida ma'lum bir muddat o'tadi. Shuning uchun tayyor tovarlarni sotishdan tushgan pul tushumi vaqtinchalik bo'sh pul kapitali sifatida bo'sh bo'lib qoladi;

— tovarlarni sotish davri (vaqti) bilan shu haqini to'lash davri orasidagi vaqtinchalik uzilishning mavjudligi;

— ishlab chiqarish hajmini kengaytirish talablari darajasida zarur bo'lgan pul shaklidagi qo'shimcha qiymatni jamg'arish (yig'ish) zarurati va boshqa holatlar.

Shunday qilib, vaqtinchalik pul kapitalining bo'shshasi obyektiv zaruriyatdir. Biroq bunday holda bekor turadigan pullar doimiy harakatda bo'ladigan kapital qiymati talabiga qarshi ishtirok etadi. Bunday qarama-qarshilik kreditlarni berish orqali hal qilinadi, ya'ni vaqtinchalik bo'lmaydigan pul kapitali qarzga beriladi.

2.3. Kreditning asosiy funksiyalari va tashkil qilish asoslari

Har qanday iqtisodiy kategoriya o'zining funksiyalariga ega bo'lgani kabi kredit ham o'zining bir qator funksiyalariga ega. Ijtimoiy iqtisodiy tizimida kreditning o'rni va roli u bajarayotgan funksiyalari bilan aniqlanadi. Kreditning funksiyasi — bu kreditning iqtisodiyotda faoliyatning muayyan ravishda namoyon bo'lishidir.

Kreditni tahlil qilishda, uning funksiyasi mohiyati va roli o'rtasidagi oraliq bo'g'in sifatida ko'rib chiqiladi.

Kredit tomonidan bajariladigan funksiyalar turli adabiyotlarda turlicha beriladi. Ko'pgina adabiyotlarda kreditning 4 ta funksiyasi ko'rsatilgan va asoslangan bo'lib ular quyidagilar:

— kapitallarni qayta taqsimlash va foyda me'yorini tekislash (tenglashtirish);

— muomala xarajatlarini tejash;

— kapitalning markazlashuvi;

— kapitalni yig'ilishi va jamg'arish funksiyasi.

Biroq boshqa ko'pgina kitoblarda kreditning boshqa 4 ta funksiyasi ko'rsatilgandir.

Bu funksiyalar;

— qayta taqsimlash funksiyasi;

— qayta takror ishlab chiqarish funksiyasi;

— muomaladagi haqiqiy naqd pul mablag'larini kredit muomala vositalari bilan almashtiradi;

— rag'batlantirish funksiyalaridir.

Bu yuqorida ko'rib o'tilgan funksiyalar yordamida kredit mamlakatdagi taqsimlangan va bo'sh turgan moddiy va pul mablag'lari o'z egalaridan vaqtinchalik boshqa mulk egalariga harakat qilishlari uchun imkon yaratadi. Kreditning qayta taqsimlash funksiyasi 2 ko'rinishda pul va tovar shakllarida amalga oshirilishi mumkin.

Kreditning takror ishlab chiqarish funksiyasida esa kredit 2 xil ko'rinishda namoyon bo'ladi:

— qarz oluvchi tomonidan olingan kreditlar ularga kerakli kapital hajmini ta'minlaydi, tadbirkorlik faoliyatini olib borishiga imkon yaratiladi.

— turli korxonalariga kredit berilishi natijasida jamiyat miqyosida ishlab chiqarish uchun yaxshi va yomon holatlar (sharoitlar) vujudga kelishi mumkin (sifat, tannarx, baho).

Muomaladagi haqiqiy va naqd pul mablag'larini kredit to'lov vositalari bilan almashtirish funksiyasida haqiqiy (oltin) pullar pul belgilari (banknotalar) bilan almashtiriladi. Bu o'z navbatida davlatni qarz majburiyatini bildiradi hamda oltin qiymat belgalarini belgilaydi. Shu bilan birga naqd pul belgilari aylanishi jarayonida pul belgilari o'z navbatida kredit muomala vositalari-veksel, chek, plastik kartochkalari bilan almashtirilishi mumkin.

Kreditning rag'batlantirish funksiyasida — kredit ishlab chiqarish va muomalaga mikro va makro darajada ta'sir ko'rsatadi. Buning natijasida mablag'lardan tejamli foydalanishga asos yaratadi. Kredit qarz oluvchidan olgan kreditlarining samarali, daromad oladigan darajada foydalanishiga, o'z vaqtida ishlatib to'liq qaytarilishiga majbur qiladi.

Davlat miqyosida esa kredit miqdorini ko'paytirish yoki kamaytirish orqali iqtisodiyotga salbiy yoki ijobiy ta'sir o'tkazishi mumkin. Chunki kredit miqdorining kamayishi, ko'payishi uning ikki tomonlama ta'sirini bildiradi.

Kreditning bu funksiyalari haqida olimlar o'rtasida yagona fikr yo'q.

Masalan, Rossiya iqtisodchisi O.I. Lavrushinning fikricha, kreditning funksiyalarini tahlil qilishda ikkita yechilmagan muammo mavjud: funksiyani tushunishning uslubiy asoslari; funksiyalarning tarkibi va strukturasini.

Kreditning tarkibiy qismidan kelib chiqqan holda unga quyidagi munosabatlar xosdir:

kreditorning qarz oluvchi va qarzga berayotgan qiymat bilan munosabati orqali;

qarz oluvchining kreditor va qarzga beriluvchi qiymat bilan munosabati orqali;

qarzga beriluvchi qiymat bilan kreditor va qarz oluvchining munosabati orqali.

Kreditor va qarz oluvchi o'rtasidagi munosabat shunday aniqlanadiki, bunda kreditor qarz oluvchiga resurslarni takhf qiladi, qarz oluvchi bu resurslarni ishlatadi va bunda qarzga beriluvchi qiymat kreditor va qarz oluvchi o'rtasida aylanadi. Bu yerdan kreditning birinchi funksiyasi kelib chiqadi:

Qarzga beriluvchi qiymatni vaqtincha foydalanishga berish funksiyasi. Kredit va pul mablag'lari o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqqan holda, kreditning haqiqiy pullarni kredit pullari bilan

almashtirish funksiya oldinga surilgan. Lekin bu funksiya hozirgi kunda iqtisodiy munosabatlar «saxnasidan» chikib ketgan.

Kreditning tashqi muhit bilan aloqasi uning ikkinchi funksiyasini keltirib chiqaradi.

Qayta taqsimlash funksiyasi. Kredit qayta ishlab chiqarish jarayonining barcha tarmoqlariga — ishlab chiqarish, taqsimlash, muomala va iste'molga xizmat ko'rsatadi.

Qayta ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq holda kredit, ishlab chiqarish, taqsimlash yoki iste'mol jarayonida kechadigan funksiya-lardan farqli o'laroq qayta taqsimlash funksiyasini bajaradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ssuda kapitali bozori vaqtincha bo'sh turgan moliyaviy resurslarni bir faoliyat jabhasidan boshqasiga yo'naltiruvchi va natijada kechadigan funksiyasini bajaradi.

Qayta taqsimlash funksiyasi yordamida korxonalar, tashkilotlar, davlat va shaxsiy sektorning bo'sh pul mablag'lari va daromadlari ssuda kapitaliga aylantiriladi hamda vaqtincha foydalanishga, davlat va shaxsiy sektorning bo'sh pul mablag'lari hamda daromadlari ssuda kapitaliga aylantiriladi va vaqtincha foydalanishga, muayyan to'lov asosida beriladi. Bu funksiya yordamida ishlab chiqarishdagi proporsiyalar va pul kapitali harakati boshqarilib turiladi.

Turli tarmoqlardagi darajasiga ko'ra, kredit iqtisodiy stixiyali makroboshqaruvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Ba'zi hollarda bu funksiyaning amalga oshirilishi bozor tizimiga nomutanosiblikni chuqurlashuviga olib kelishi mumkin. Xuddi shunday holat MDH davlatlarida bozor iqtisodiga o'tish bosqichida namoyon bo'lmoqda shuning uchun kredit tizimini davlat tomonidan boshqarishning muhim vazifalaridan biri bu iqtisodiy ustunlikni oqilona tavsiflash va kredit resurslarini u yoki bu tarmoqqa jalb qilishni rag'batlantirishdan iborat.

Muomala harakatlarini tejash funksiyasi. Kredit vujudga kelishi davridan boshlab haqiqiy pullarni (oltin, kumush) kredit pullari — veksellar, banknotalar, cheklar bilan almashishini ta'minlab kelgan. Lekin, oltinning monetar roli yo'qolishi tufayli kredit bu funksiyasi yordamida naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirib, hisob-kitoblarni tezligini va kam xarajatliligini ta'minlamoqda. Kapitalning muomalada bo'lish vaqtining tejalishi uning ishlab chiqarishda bo'lish vaqtini oshiradi va bu ishlab chiqarishni kengaytirishga, foydaning ortishiga olib keladi.

Bu funksiyaning amalga oshishi kreditning iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqqan. Uning manbayi sanoat va savdo kapitalining doiraviy

aylanishi jarayonida vaqtincha bo'shagan moliyaviy mablag'lar hisoblanadi. Xo'jalik subyektlari pul mablag'larining kelib tushishi va ishlatilishi o'rtasidagi vaqt bo'yicha farq faqatgina ortiqcha mablag'lar hajmini emas, balki moliyaviy mablag'larning yetishmovchiligini ham aniqlab beradi. Shuning uchun korxonalar va tashkilotlarning o'z aylanma mablag'larining vaqtinchalik yetishmovchiligini to'ldirish uchun ssudalar olish keng tarqalib borgan.

Kapital to'planishining jadallashuvi va konsentratsiyalashuvi funksiyasi. Kapital to'lanishi jarayoni iqtisodiy rivojlanishning barqarorlashuvi va xo'jalik yurituvchi har bir subyektning o'z maqsadiga erishishning muhim sharti hisoblanadi. Bu ishlab chiqarishni kengaytirishga, shu bilan birga qo'shimcha foyda olishga qarz mablag'laridan foydalanish imkonini yaratadi. Shuni ta'kidlab o'tish zarurki, iqtisodiy inqiroz davrida bu resurslarning qimmatligi ko'pchilik xo'jalik faoliyati jabhalarida kapital to'planishini jadallashtirish masalasini hal qilishda to'sqinlik qiladi. Shunga qaramasdan, ko'rib chiqilayotgan funktsiya hozirgi sharoitda rejali iqtisodiyot davrida rivojlanmagan va mablag'lar bilan ta'minlanmagan faoliyat jabhalarini moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlash jarayonini sezilarli tezlashtiradi.

Muomala to'lov vositalarini chiqarish funksiyasi. Bu funktsiyaning amalga oshirish jarayonida kredit faqatgina tovar emas, balki pul muomalasining jadallashuviga, undan naqd pullarni siqib chiqarib, to'lovlar aylanishining tezlashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Kredit tufayli pul muomalasi doirasiga veksellar, chek, kredit kartochkalari kabi vositalar kiritilib, naqd pulli hisob-kitoblarni naqd pulsiz operatsiyalar bilan almashtiradi. Bu esa ichki va xalqaro bozordagi iqtisodiy munosabatlar mexanizmini osonlashtiradi va tezlashtiradi. Bu masalani hal etishda tijorat krediti zamonaviy tovar almashishining kerakli elementi sifatida muhim o'rin tutadi.

Fan-texnika taraqqiyotining jadallashuvi ham kredit orqali samarali amalga oshirilishi mumkin. Urushdan keyingi yillarda fan-texnika taraqqiyoti har bir mamlakat yoki alohida xo'jalik yurituvchi subyekt iqtisodiy rivojining hal qiluvchi omiliga aylangan. Kreditning fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishdagi rolini fan-texnika bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarning faoliyatini moliyalashtirishda kredit resurslari ishlatilishi mumkin. Ilmiy tadqiqot ishlarini olib boruvchi markazlarning normal ishlab turishini ta'minlash uchun ham, ular faoliyatini moliyalashtirishda kredit resurslari ishlatilishi mumkin. Shuningdek, kredit innovatsion jarayonlarda ishlab chiqarishga ilmiy

tadqiqot natijalarini joriy qilish va ishlab chiqarish texnologiyasini o'zgartirish jarayonlarini amalga oshirish uchun zarur.

2.4. Kreditning asosiy tamoyillari

Kredit munosabatlari iqtisodiyotda mavjud aniq uslubiy asoslarga tayanadi. Uning asosiy elementlari bo'lgan ssuda kapitali bozori operatsiyalari ma'lum tamoyillar asosida olib boriladi. Bu tamoyillar kredit rivojlanishining birinchi bosqichida ko'zga tashlangan edi. Keyinchalik esa ular umumdavlat va xalqaro kredit qonunchiligida yaqqol o'z aksini topdi. Iqtisodiy kategoriya sifatida kredit bir necha tamoyillarga ega. Bular kreditning qaytarib berishlilik, kreditning muddatliligi, kreditning ta'minlanganligi, maqsadlilik va to'lovlilik tamoyillaridir.

Kreditning qaytarib berishlilik tamoyili. Bu tamoyil kreditning mustaqil iqtisodiy kategoriya ekanligi shartidir, qaytib berishlilik kreditning umumiy belgisi hisoblanadi, qaytib berishlilik o'z-o'zidan vujudga kelmaydi: u moddiy jarayonlarga, qiymatning aylanishini tugashiga asoslanadi. Ammo doiraviy aylanishning tugashi — bu qaytarib berishi emas, faqat qaytarib berish uchun zamin tayyorlashdir. Kreditni qaytarish aylanishdan chiqqan mablag'lar qarz oluvchiga pul mablag'larining qaytarish imkoniyatini bergan taqdirda qaytariladi, qaytarib berishlilik ikki yoklama jarayonni ifoda etadi, u kreditor uchun ham, qarz oluvchi uchun ham bir xil darajada muhimdir.

Qiymatni qaytaruvchi harakatida huquqiy tomoni ham muhimdir. Muayyan bir muddatga beriladigan qiymatga egalik huquqi kreditoridan qarz oluvchiga o'tmaydi.

Qarzga beriladigan qiymat faqat muayyan bir muddatgina o'z egasi qo'lidan uzoqlashadi, lekin egasini o'zgartirmaydi.

Bo'sh turgan resurslarni akkumulatsiya qiluvchi banklar bu resurslardan o'z resurslari sifatida foydalana olmaydi. Bank qarzga beruvchi mablag'ning egasi bo'lib korxonalar, tashkilot, alohida shaxslar hisoblanadi.

Qaytarib berishlilik muayyan shartnomada o'zining o'rnini topadi.

Qaytarib berishlilik obyektiv belgi hisoblanadi. Kreditni qaytarib berishlilik tomoni uni boshqa iqtisodiy kategoriyalardan, shu jumladan, moliyadan farq qilish imkonini beradi.

Kreditdan samarali foydalanish asosidagi qaytarib berishlilik — butun bank faoliyatining markaziy punkti hisoblanadi. Kreditning bu

tamoyili amaliyotda kredit va undan foydalanganlik uchun foiz summasini kredit bergan muassasa hisobiga ko'chirish yo'li bilan to'lanadi. Shu yo'l bilan banklar kredit resurslarining qayta tiklanishini ta'minlaydi. Sobiq ittifoq davrida markazlashgan rejali iqtisodiyot sharoitida kreditlashning «qaytarilmagan ssuda» deb ataladigan norasmiy tushunchasi bor edi. Kreditlashning bu shakli xalq xo'jaligining ko'p tarmoqlarida ayniqsa qishloq xo'jaligi sohasida keng tarqalgan edi. Kredit davlat banki tomonidan qarz oluvchining moliyaviy ahvolini hisobga olmagan holda berilar edi. O'zining iqtisodiy mohiyatiga ko'ra qaytarilmaydigan ssudalar budjet subsidiyalarini qo'shimcha shakli sifatida namoyon bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida «qaytarilmas kredit» tushunchasi bozor iqtisodiyoti tamoyillariga yot bo'lib, bunday kreditning amaliyotda bo'lishi iqtisodiyot uchun juda xavfli hisoblanadi.

Kreditning muddatliliigi. Bu tamoyil kredit beruvchidan olingan kreditni o'z vaqtida qaytarib berish muddatini, ya'ni kreditning qanday muddatga berilganligi bilan xarakterlanadi. Bunda shu muddatlilik tamoyiliga ko'ra uzoq va qisqa muddatli kreditlarga bo'linadi.

Kreditning muddatlilik tamoyili qarzdor uchun qulay bo'lgan har qanday vaqtda emas, balki kredit bitimida ko'rsatilgan ma'lum muddatda kreditni qaytarilishi zarur ekanligini bildiradi. Kreditning muddatliliigi har ikkala tomon, kreditor va qarz oluvchi uchun muhimdir. Agar kreditor foizi bilan o'z vaqtida qaytarib olsa, uni egasiga qaytarish yoki yana kreditga berish imkoniyatiga ega bo'ladi. Qarz oluvchi kreditni samarali ishlatib, uni o'z vaqtida kreditorga qaytarish va shu bilan shartnomadagi jazo choralaridan qutulishidan manfaatdor. Kreditning muddati bo'yicha kredit shartnomada ko'rsatilgan shartlarning buzilishi natijasida qarz beruvchi qarz oluvchiga iqtisodiy choralar (jarimalar shaklida, kredit bo'yicha foiz darajasini oshirish, kreditning muddatini qisqartirish va boshqa) ni qo'llash mumkin. Bu choralar ham yordam bermagan hollarda qarz beruvchi moliyaviy talablarni xo'jalik sudi orqali undirib olishi mumkin. Kreditning muddatliliigi kelib tushuvchi boyliklar tejamlari va qayta ishlash muddatiga, ishlab chiqarilgan mahsulotni jo'natish muddatiga, tovarlarni sotish muddatiga va pirovard natijada aylanma fondlarning doiraviy aylanishining tezligiga bog'liqdir.

Kreditning ta'minlanganligi. Bu tamoyil yordamida xalq xo'jaligining rivojlanishida qiymat va moddiy ishlab chiqarish o'rtasida bo'lishi zarur bo'lgan proporsiyalarning bir me'yorda bo'lishi ta'minlanadi. Bu tamoyilning asosiy mohiyati shundaki, bunda xo'jalik

aylanishida ishtirok etuvchi bank mablag'larining har bir so'miga muayyan boylklarning bir so'mi qarama-qarshi turishi kerak. Banklar tomonidan xalq xo'jaligi tarmoqlariga berilgan kreditlar to'liq tovar moddiy boylklari va ma'lum xarajatlar bilan ta'minlangan bo'lishi kerak. Tarmoqlarga ta'minlanmagan kreditlarning berilishi bank kreditlarining bankka qaytib kelmasligiga asos hisoblanadi. Bu o'z navbatida bankning likvidligiga va pul muomalasiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar tomonidan beriladigan kreditlarning tovar moddiy boylklar va xarajatlar bilan ta'minlangan bo'lishiga alohida e'tibor berilmoqda. Hozirgi sharoitda bu jarayonning amalga oshirilishini quyidagicha ifodalash mumkin.

Kredit olayotgan korxonalar bankka tovar yoki tovar hujjatlarini, boshqa biror shakldagi mulkni garovga qo'yadi va bank bergan kredit qarzi o'rnini qoplash huquqiga ega bo'ladi. Ba'zida kredit varrant asosida ham berilishi mumkin (Varrant — garov uchun xizmat qiluvchi hujjat). Bunda kreditorning berayotgan krediti tovar-moddiy boylklar bilan ta'minlanganligiga ishonch hosil qilish kerak.

Bank ssudalarini tovar-moddiy boylklar bilan to'liq ta'minlanganligi pul muomalasining barqarorligini ta'minlaydi chunki bankda pullarning naqd pulga va aksincha aylanishi transformatsiyalanib turadi.

Xulosa qilib aytganda, kreditning ta'minlanganlik ta'moyili qarzi oluvchi o'ziga olgan majburiyatlarni buzish sharoitida qarzi beruvchining mulkdorlik manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi va o'zining amaliy aksini kreditni biror garov yoki moliyaviy kafolat asosida berishda topadi. Bu umumiy iqtisodiyot barqarorlikka erishish davrida ayniqsa muhimdir.

4. To'lovlilik tamoyili. Bu tamoyil aylanma fondlarning doiraviy aylanishini, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini ta'minlovchi to'lov resurslari summasini avanslashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Bu tamoyilga asosan korxonalar foydalanilgan qarzi mablag'lari uchun kreditorga foiz shaklida to'lovni o'tkazadi. Kreditning to'lovligi uni to'liq summada o'z egasiga qaytarilishinigina emas, shu bilan kredit uchun foiz shaklidagi to'lov bilan qaytarilishini ifodalaydi. Demak, kreditor o'z mablag'larini hech vaqt o'z hajmida qaytarib olish sharti bilan bermaydi, bunda u mablag'ni qarzga berganligi uchun muayyan to'lov talab qiladi (foizsiz imtiyozli kreditlar bundan mustasno).

Kreditning to'lovliligi nafaqat banklar faoliyatining maqsadiga, balki korxonalarning bevosita foydasiga bog'liq bo'ladi va ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kredit uchun haq to'lashning iqtisodiy mohiyati qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi qo'shimcha olingan foydaning taqsimlanishini qayd qilishda namoyon bo'ladi. Ko'rib chiqilayotgan tamoyilning amaliyotida uchta asosiy funksiyasini bajaruvchi bank foizi me'yorini o'rnatish jarayonida namoyon bo'ladi:

huquqiy shaxslar foydasining va jismoniy shaxslar daromadining taqsimlanishi;

ishlab chiqarishni tartibga solish va ssuda kapitalining taqsimlanishi orqali tarmoq, tarmoqlararo va xalqaro miqyosda aylanish;

iqtisodiyot rivojlanishining inqirozli bosqichida bank mijozlarining pul mablag'larini inflatsiyadan himoyalash va boshqalar;

ssuda foizining stavkasi ssuda kapitalidan olingan yillik daromad summasining berilgan kredit summasiga nisbati bilan aniqlanib, kredit resurslarining bahosi sifatida namoyon bo'ladi.

5. Kreditning maqsadliligi. Bu tamoyilning mohiyati shundaki, qarz oluvchi tomonidan olingan kreditlar aniq bir maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Kreditning qaysi maqsadga yo'naltirilganligi, masalan, tovar moddiy boyliklar sotib olishga yoki biror ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashga va hokazo, aniq biror obyektga maqsadli yo'naltirilganligi korxonalar bilan bank o'rtasida tuziladigan kredit shartnomada ko'rsatilgan bo'ladi. Korxonalar olgan kreditini faqatgina kredit shartnomada ko'rsatilgan ishni bajarishga sarflashi kerak.

Bunda kredit muayyan, aniq obyektga: ishlab chiqarish xarajatlari, ishlab chiqarish zaxiralari, tayyor mahsulotga, jo'natilgan tovarlarga, hisob-kitob hujjatlariga va hokazolarga beriladi.

Yuqorida keltirilgan tamoyillar kreditning iqtisodiy kategoriya sifatida mavjud bo'lishi va harakat qilishining muhim tomonlarini o'zida ifodalaydi.

Bizning fikrimizcha bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning yuqorida keltirilgan tamoyillaridan tashqari, kreditdan oqilona foydalanishni ifodalovchi tamoyil kreditning samaradorligi tamoyilini kiritish zarur. Bu tamoyil nafaqat kredit va foiz summasini bankka qaytarib to'lashni, undan tashqari shu kredit yordamida kreditlanadigan yoki moliyalashtiriladigan soha, tarmoq, korxonalar qancha samaradorlikka erishishini ifodalashi zarur. Bozor iqtisodiyoti sharoitida beriladigan kreditlar

ma'lum bir loyihalarning bajarilishiga yo'naltirilgan bo'ladi. Banklar loyihalarni kreditlash yoki moliyalashtirishdan oldin loyihani bajarish uchun yo'naltiriladigan mablag'larning samaradorligini hisoblab chiqishlari zarur. Agar biz bozor iqtisodi yuqori rivojlangan mamlakatlarda kreditlash va loyihalarni moliyalashtirish amaliyotiga e'tibor beradigan bo'lsak, bu mamlakatlarda korxonalar, tashkilotlarga kredit berishdan oldin ajratiladigan mablag'larning samaradorligi hisob-kitob qilib chiqiladi. Agar loyihaga qo'yiladigan mablag'lar samara beradigan bo'lsagina, shu loyiha uchun mablag' ajratiladi.

Kreditning samaradorligini ta'minlash maqsadida g'arb mamlakatlari amaliyotida kreditlashning biz uchun yangi qoidasi qo'llaniladi. Bu qoida kreditlashda «5 «S» lar qoidasi» deb yuritiladi.

«5 «S» lar qoidasi» ga asosan har bir «S» bo'yicha korxonaning faoliyati tahlil qilib chiqiladi va korxonalar faoliyati talabga javob bersagina korxonaga kredit beriladi. Qoidaga asosan «S» harflari korxonaning xo'jalik faoliyatining quyidagi jihatlarini ifodalaydi.

Character — qarz oluvchining xarakterini baholash va bozordagi obro'si;

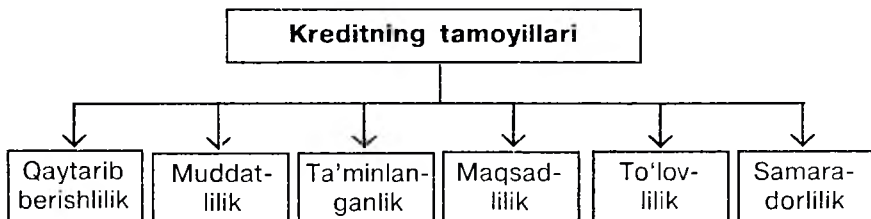
Capacity — qarz oluvchining boshlagan ishini oxiriga yetkaza olish, tegishli daromad olish hamda bank kreditlarini qaytarib berish qobiliyati;

Capital — qarz oluvchining sarmoyasini yetariligi;

Conditions — shartlar. Bunda iqtisodiy muhim va mazkur biznesni rivojlanishi nazarda tutiladi.

Collateral — garov (kafolat, kafillik, sug'urta polisi, tovar moddiy boyliklar) va boshqalar.

Shunday qilib, banklar tomonidan beriladigan kreditlarning asosiy tamoyllarini quyidagi sxemada ko'rsatish mumkin.

2-chizma¹.

¹ Sh.Z. Abdullayeva. «Pul, kredit, banklar». — T.: «Moliya»—2000-y. 134-bet.

2.5. Ssuda foizi: mohiyati, turlari va ularga ta'sir qiluvchi omillar

Ssuda kapitali o'ziga xos tovar sifatida gavdalanar ekan, u holda undan foydalanishda to'lanadigan foiz kapital «baho»si bo'lib ishtirok etadi. Ammo bu o'ziga xos baho, tovarning pul shaklidagi qiymatini aks ettirmaydi, balki kapitalning tovar shaklidagi iste'mol qiymatini-foйда keltirish qobiliyatini aks ettiradi.

Foiz me'yori- ssuda kapitaliga olinadigan yillik daromadni, qarzga (ssudaga) berilgan kapital summasiga nisbatidir. Masalan, 100 ming so'mlik kapital ssudaga berilgan bo'lsa, yillik foiz daromadi 4 ming so'mga teng bo'lsa, u holda foiz me'yori 4% foizga teng bo'ladi.

2.6. Kreditning asosiy shakllari va turlari

Kapitalistik formatsiyaga qadar kreditning sudxo'rlik shakli keng tarqalgan bo'lib- bu qarz oluvchiga ma'lum foiz asosida qaytarib berish sharti asosida beriladigan pullik ssudadir. Sudxo'rlik kreditining obyekti bo'lib sudxo'rlik kapitali hisoblanadi.

Sudxo'rlik krediti ibtidoiy tuzilmaning yo'qolib (tarqab) ketishi va ishlab chiqarish vositalariga xususiy mulkchilikni paydo bo'lishi hamda jamiyatda mulk differensiyatsiyasi natijasida tovar — pul munosabatlarining rivojlanishi davrida vujudga kelmasdir.

Sudxo'rlar krediti yer garovi asosida natura va pul shaklida berilgan. Kreditorlik tuzumi davrida sudxo'rlik krediti yanada rivojlandi. Feodalizm davrida esa kreditning pul shakliga o'tishi to'la-to'kis amalga oshirildi. Pul boyliklarini sudxo'rlar qo'lida to'planishi kapitalning birlamchi jamg'arilishiga turtki (sababchi) bo'ldi. Sudxo'rlik kreditida qarz oluvchilar bo'lib — asosan mahalliy tovar ishlab chiqaruvchilar-dehqonlar va xunarmandlar, ya'ni kreditdan o'zlarining zaruriy iste'mol tovarlarini va ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talablarini, kreditor va savdogarlarga soliqlarni va qarzlarni to'lash jarayonida foydalan-ganlar. Bu qarz va to'lovlar xramlarga, monastirlarga, cherkovlarga to'langan. Sudxo'rlik kapitalining xarakterli belgisi bo'lib- qarzdorlar tomonidan ssudalarni noishlab chiqarish ko'rinishida foydalanish ustivor yo'nalish bo'lib hisoblangan va ssuda foiz yuqori darajada bo'lgan. Undan so'ng kreditning boshqa shakllari (ko'rinishlari), ya'ni pul shaklidagi ko'rinishlari rivojlana boshlagan. Kreditning bu shakllari ssuda kapitalining harakatini bildirib — pul kapitali sifatida namoyon

bo'lgan. Pul kapitali qaytarib berishlik, to'lovlilik va foiz stavkasi asosida berilgan. Bunday kreditlarning xususiyatlari bo'lib:

— qarzdorlar bo'lib savdo — sanoat ishlab chiqaruvchi shaxslar ishtirok etganlar;

— qarz mablag'lari — kapital sifatida, ya'ni qo'shimcha qiymat olish vositasi sifatida foydalanilgan;

— ssuda foizi manbasi bo'lib — yollanma ishchilarning haq to'lanmagan mehnati qiymati hisoblanadi.

Bu davrda kredit turli shakllarni egallaydi (oladi). Ular asosan qatnashuvchilarning turiga, ssuda obyektiga, kredit foizi hajmiga va harakat qilish muhitiga qarab farqlanadi (guruhlanadi). Shunga ko'ra kredit bir necha shakllarga bo'linadi.

Tijorat krediti. Tijorat krediti — bu faoliyat ko'rsatuvchilar tomonidan bir-birlariga o'zaro to'lovni kechiktirish sharti bilan tovar shaklida beriladigan kreditdir.

Tijorat kreditini obyekt — tovar kapitali hisoblanadi.

Tijorat kreditida kreditor va qarzdorlar bo'lib faoliyat ko'rsatuvchilar (ishlab chiqaruvchilar) hisoblanadi.

Tijorat kreditining cheklanishlari mavjud bo'lib ular:

— faoliyat ko'rsatuvchilarning zaxira kapitallari hajmi bilan cheklanganligi, ya'ni unga hozirgi davrda oborot (muomala) uchun zarur bo'lmagan kapital bilan cheklanganligi;

— yo'nalishiga ko'ra, uni ishlab chiqarish vositalarini ishiab chiqaruvchi tarmoqlar ishlab chiqarish vositalarini iste'mol qiluvchilarga berishi mumkin, ammo teskarisi bo'lishi mumkin emas.

Tijorat kreditidan farqli o'laroq bank krediti nafaqat tovarlar muomalasiga xizmat ko'rsatadi, balki yanada kengroq muhitda faoliyat ko'rsatadi.

Bank krediti — pul egalari, banklar va boshqa kredit institutlari tomonida ishlab chiqaruvchilarga hamda boshqa qarz oluvchilarga pul shaklida beriladigan ssudalardir.

Bank kreditining obyekt — pul kapitalidir.

Bank kreditida ishlab chiqaruvchi shaxslar (faoliyat ko'rsatuvchilar) faqat qarz oluvchi sifatida ishtirok etadilar, kreditorlar bo'lib esa ssuda kapitali egalari hisoblanadi.

Bank krediti jamiyat barcha sinflarini pul daromadlari va jamg'ar-malarini kapitalga aylantirib, kapitalni jamg'arilishiga sababchi bo'ladi.

Tijorat krediti veksel bilan hujjatlashtiriladi. Tijorat kreditining foizi, tovarlar pog'onasiga va veksel summasiga qo'shiladi va u bank

krediti foizidan past bo'ladi. Bank kredit foizining maqsadi ssudalar hisobiga daromad (foyda) olishdir.

Tijorat krediti va bank kreditining ba'zi bir umumlashtirilgan tomonlarini o'zida aks ettiruvchi kredit bu iste'mol kreditidir.

Iste'mol krediti — asosan tovarlarni sotish jarayonida ularni to'lovini kechiktirib to'lash huquqi berilishidir. Shu bilan birga iste'mol krediti banklar yoki maxsus kredit institutlari tomonidan iste'mol tovarlarni sotib olish va xizmatlarni to'lash hollarida beriladi.

Uning obyekti — uzoq muddatli foydalaniladigan tovarlar va xizmatlar hisoblanadi. Iste'mol krediti — tovar va pul shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Iste'mol krediti foizi — o'zining yuqori darajada ekanligi bilan ajralib turadi va milliy daromadni qayta taqsimlashning ikkilamchi shakli sifatida aholi daromadlari hisobidan to'lanadi.

Davlat krediti va xususiy kredit. Davlat kreditida qarz oluvchi yoki kreditor bo'lib davlat ishtirok etadi. Davlat krediti davlat zayomlari shaklida kaziagey (g'azna) majburiyatlarini chiqarish orqali, jamg'arma tashkilotlari jamg'armalari qoldiqlarini Davlat qimmatli qog'ozlariga joylashtirish orqali amalga oshiriladi.

Rivojlangan mamlakatlarda davlat zayomlari (qarzlari) Davlat budjeti xarajatlarini moliyalashtirishning asosiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Davlat zayomlarini ishlatishning yakuniy natijasi bo'lib, davlat qarzining o'sishi, yangi zayomlarni chiqarish hajmiga nisbatan foiz summasining qaytarish hajmi o'sib ketadi.

Davlat krediti mablag'lari ishlab chiqarish kapitali takror ishlab chiqarishda ishtirok etmaydi, ya'ni u moddiy qiymatliklar ishlab chiqarishda qatnashmaydi, faqat budjet defitsitini qoplash maqsadida foydalaniladi.

Xususiy kredit davlat kreditidan tamomila farq qiladi. Chunki xususiy kreditida kreditor va qarz oluvchilar bo'lib, xususiy yuridik va jismoniy shaxslar ishtirok etadilar.

Xalqaro kredit. Bu kreditlarni paydo bo'lishiga obyektiv asos bo'lib xo'jalik hayotining baynalminallashuvi va xalqaro davlat shakllarining vujudga kelishi sabab bo'ldi.

Xalqaro kredit — bu ssuda kapitalini xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi harakatidir. Bunda bir davlat tomonidan ularning banklari, yuridik shaxslari tomonidan boshqa davlat hukumatiga, banklariga yoki boshqa yuridik shaxslariga muddatli hamda to'lovlilik asosida beriladigan kreditlar tushiniladi.

Xalqaro kredit quyidagi belgilari bilan ajralib turadi;

— kreditorlar va qarz oluvchilar bo‘lib xususiy yuridik shaxslar (banklar, kompaniyalar va firmalar), davlat tashkilotlari va xalqaro valuta krediti institutlari bo‘lishi mumkin;

— qarz mablag‘lari qarz oluvchi mamlakatda foiz keltiruvchi kapital sifatida ishlatiladi;

— ssuda foizi manbasi bo‘lib qarzdor-mamlakatdagi yollanma ishchilar mehnati hisoblanadi.

Xalqaro kredit ichki kredit bilan uzviy aloqalar bo‘ladi va qiymat shakllarini almashinish jarayonidagi kapital harakatining barcha bosqichlarida ishtirok etadi.

Xalqaro kredit xalqaro iqtisodiy munosabatlar muhitida ssuda kapitalining harakatidan kelib chiqqan holda o‘ziga xos funksiyalarni bajaradi;

— kengaytirilgan takror ishlar chiqarishni ta‘minlash maqsadida mamlakatlar orasida kapitalni qayta taqsimlaydi;

— turli valutilarga asoslangan naqd pulsiz to‘lovlarni rivojlantirish orqali xalqaro hisob-kitoblar muhitida muomala xarajatlarini tejaydi.

Kapitalning markazlashuvi va jamg‘arilishini kuchayishiga xizmat qiladi.

Xalqaro xususiy va firma kreditlari xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi tijorat kreditlarining bir ko‘rinishi bo‘lib bir mamlakat firmasi tomonidan ikkinchi mamlakat firmasiga tovarlarni kechiktirib to‘lash huquqini beradi. Bunday kredit o‘tkazuvchan veksel (tratta) bilan hujjatlashtiriladi. Firma kreditlari ochiq raqam orqali ham hisob-kitob qilinishi mumkin. Bugungi kundagi firma kreditlari zamonaviy shakli eksportyorlardan importyorlariga beriladigan kredit shakli hisoblanadi.

Firma kreditlarining foiz stavkalari bozor stavkalariga nisbatan past bo‘ladi, chunki eksportni kreditlash tizimi davlat tomonidan subsidiya qilinadi.

Xalqaro bank krediti — bir mamlakat tomonidan boshqa bir mamlakatga (davlatga, yuridik va jismoniy shaxslarga) qisqa va o‘rta uzoq muddatga vaqtinchalik foydalanishga beriladigan kredit shaklidir. Bank kreditlar qarz oluvchilar tomonidan xohlagan maqsadlariga ishlatilishi mumkin. Bugungi kunda xalqaro bank kreditining ko‘rinishlaridan biri bu eksport bank kreditidir. Bundan tashqari, xalqaro kreditlarning xalqaro davlat krediti ko‘p tarmoqli xalqaro zayom va kreditlar, yevro kreditlar, yevro bozorlar va xalqaro moliya kredit institutlarining turli kreditlari mavjuddir.

2.7. Kredit nazariyalari tanqidi

Turli davrlardagi yashab ijod qilgan iqtisodchilar kreditni iqtisodiyotda hamda takror ishlab chiqarish jarayonidagi o'rniga turlicha baho berib kelganlar, ularning ayrimlari kreditga yuksak baho berganlar, ikkinchi guruh iqtisodchilari uni o'rnini keyingi darajaga qo'yib kelganlar.

Kredit to'g'risidagi nazariyalar ikki guruhga bo'linadi. Ularning birinchisi kreditning naturalistik nazariyasi deb nomlanadi. Bu nazariyaning asoschilari bo'lib A. Smit va D. Rikardolar hisoblanadilar.

Bu nazariyaga asosan kreditning ahamiyati pasaytiriladi, ya'ni kredit faqat jamiyatda taqsimlangan kapitalni alohida ishlab chiqaruvchilar o'rtasida qayta taqsimlash shakli bo'ladi va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish omili bo'la olmaydi.

Bu nazariyaning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

— kredit moddiy qiymatliklarni bir qo'ldan ikkinchisiga o'tkazishda texnik vosita (qurol) bo'lib hisoblanadi.

— kredit obyektini bo'lib natural (ishonchsiz) ashyoviy boyliklar hisoblanadi;

— ssuda kapital haqiqiy kapitalga tenglashtiriladi va uni harakati ishlab chiqarish kapital harakatiga mos keladi;

— banklar moddiy qiymatliklarni bir mulk egasidan ikkinchi mulkdorga o'tkazib beruvchi vositachi sifatida ishtirok etadi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan kredit nazariyasi yo'nalish namoyondalari tomonidan kredit to'g'risida va uni takror ishlab chiqarish jarayonida noto'g'ri xulosaga kelganliklarini bildiradi. Chunki ular kreditning (ssuda kapitalini) harakatini, ishlab chiqarish kapitali, tovar kapitalining harakatini noto'g'ri ko'rsatib beradilar. Hattoki kreditni qayta taqsimlash funksiyasini ham oxirigacha olib bera olmaydilar. Bu nazariya tarafdorlarining kamchiligi shuki, ular kreditni ishlab chiqarishga bevosita bog'liq, lekin ishlab chiqarish u hech qanday ijobiy ta'sirini ko'rsatib bera olmaganlar. Haqiqatda esa kredit ssuda kapitalining harakatini natijasi bo'lib, ikki xususiyatga ega, ya'ni kredit kengaytirilgan takror ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatishi, yoki unda qarama-qarshiliklarni ham vujudga keltirishi mumkin.

Ammo naturalistik nazariyotchilarning kamchiliklariga qaramay ularning qarashlarida ham pozitiv fikrlar (mulohazalar) bor. Masalan, bu nazariya tarafdorlari fikriga ko'ra kredit haqiqiy kapitalni yaratmasligi, balki faqat ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir ko'rsatishi, ya'ni

kreditni bevosita ishlab chiqarish bilan bog'liq ekanligini bilib bera olganlar.

Kreditning rolini (o'rnini) bo'rttirib ko'rsatadigan nazariya bu — kreditning kapitalini yaratish nazariyasidir. Bu nazariya asoschilari — ingliz iqtisodchilari J. Lo (XVIII) va G. Makleod (XIX) hisoblanadilar. Bu nazariyaning negizi shuki, kredit hech qanday ishlab chiqarish jarayoniga bog'liq emas va u iqtisodiyotda hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Ular kreditni pul va boyliklar bilan bir qatorga qo'yadilar. Kapitalni yaratish nazariyasining asl ma'nosi bo'yicha banklar kreditni berish orqali kapital yaratadilar, kredit hajmi banklarning o'zlari ishlab chiqaradigan kredit siyosatiga bog'liq. Shuning uchun banklar qanchalik chegaralanmagan miqdorda kreditni kengaytirishlari va bu yo'l bilan ishlab chiqarishni kengaytirishga asos yaratishlari mumkindir.

Banklar «kredit fabrikasi» degan tushuncha shu nazariya tarafdorlari tomonidan vujudga keltirilgandir.

Kreditning kapitalini yaratish nazariyasi tarafdorlari banklar tomonidan berilayotgan kredit hajmi bank xohishiga emas balki, takror ishlab chiqarish jarayonining obyektiv zaruriyatidan (xohishidan) kelib chiqishi hamda kreditni haqiqiy kapital bilan almashtirib yuboradilar.

Kreditning bu nazariyasining davomchilari bo'lib, avstraliya professori I. Shumeter, nemis bankiri A. Tan va ingliz iqtisodchilari J. M. Keyns va R. Xoutri hisoblanadilar.

Shumeter va Tanlar banklarning kuch-qudratini oshirib yuboradilar va hech qanday chegarasiz beriladigan kreditlar takror ishlab chiqarish jarayonini hamda iqtisodiy o'sishning asosiy kapitali bo'lib hisoblanadilar deb qaraydilar. Shunga ko'ra bu qarashlar kreditning «ekspansion kredit nazariyasi» nomi bilan olamga mashhurdir. Ushbu nazariya orqali iqtisodchilar mamlakatdagi inflatsiyani oqlamoqchi bo'ladilar.

Biroq kreditning bu nazariya bo'yicha davomchisi bo'lgan J. Keyns o'zida kerakli bo'lgan qarashlardan yaxshi (ijobiy) tomonlarini olgan holda kreditni iqtisodiyotni tartibga solish vositasi deb qaraydi va isbotlab beradi. Chunki banklar tomonidan kreditlash iqtisodiyot talabiga asosan berilishi, talab oshsa taklif ham oshishi mumkinligini e'tirof etadi. Bunga tarixiy misollar yetarli. Masalan, iqtisodiy mamlakatda kuchaysa kreditga bo'lgan talab ham oshadi va aksinchadir. Kreditning ortiqcha berib yuborilishi bozor iqtisodiyoti sharoitida qo'shimcha kreditlarning inflatsiyaning vujudga kelishiga sababchi bo'lib kelishi mumkindir.

Qisqa xulosalar

Kredit tovar — pul bozor munosabatlari mavjud sharoitidagi takror ishlab chiqarish kredit munosabatlari vujudga kelishining tabiiy asosi hisoblanadi.

Kredit — bu vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘larini ma’lum muddatga, haq to‘lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig‘indisidir.

Ssuda kapitali — bu faoliyat ko‘rsatuvchi kapital aylanishiga xizmat qiluvchi va foiz keltiruvchi ssuda (qarz)ga beriladigan pul kapitalidir.

Kredit munosabatlari iqtisodiyotda mavjud aniq uslubiy asoslarga tayanadi. Uning asosiy elementlari bo‘lgan ssuda kapitali bozori operatsiyalari ma’lum tamoyillar asosida olib boriladi.

Ssuda kapitali o‘ziga xos tovar sifatida gavdalanar ekan, u holda undan foydalanishda to‘lanadigan foiz kapital «baho»si bo‘lib ishtirok etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. *Kredit nima?*
2. *Kreditning mohiyati nima dan iborat?*
3. *Kreditning zararligini tushuntirib bering.*
4. *Kredit funksiyalari nima?*
5. *Kredit ittifoqlarini aytib bering.*
6. *Kreditning muddatligi nima?*
7. *Kreditning ta'minlanganligi nima?*
8. *Tijorat kredit deganda nimani tushinasiz?*
9. *Ipoteka krediti nima?*
10. *Xususiy kredit nima?*

3.1. Moliyaning ijtimoiy iqtisodiy mohiyati

Aksariyat hollarda aholi o'rtasida va ayrim mutaxassislar ham «moliya» tushunchasini «pul» tushunchasi bilan aralashtirib yuboradilar. Haqiqatda esa bunday emas, ammo pulsiz moliyaning ham bo'lishi mumkin emas. Ushbu savolni hal etish uchun moliya kategoriyasining tarixiy rivojlanish bosqichlarini yoritish kerak bo'ladi.

Moliya tarixiy kategoriya sifatida davlatning funksiyalari va ehtiyojlari ortib borishi ta'sirida tovar-pul munosabatlari sharoitida yuzaga chiqdi. «Moliya» tushunchasi lotincha «*financia*» so'zidan olingan bo'lib, bitimlardan undiriladigan to'lov, daromad ma'nosini anglatadi. Ilk bor moliya tushunchasi XIII—XV asrlarda Italiyaning yirik savdo va bank xizmatlari markazi hisoblangan — Florensiya, Venesiya va Genuyada muomalaga kirgan. Keyin ushbu tushuncha xalqaro ko'lamda keng ishlatila boshlanib, u davlat zimmasiga yuklatilgan siyosiy va iqtisodiy funksiyalarni bajarishi uchun mamlakat aholisi o'rtasida pul resurslarini jalb qilish bilan bog'liq pul munosabatlari tizimini o'zida mujassamlashtira boshladi. Ushbu omil esa moliya kategoriyasining o'zida quyidagi maxsus xususiyatlarning aks ettirishini ta'minlaydi:

— moliya ikki subyekt o'rtasidagi pul munosabatlari hisoblanadi, ya'ni pul ushbu munosabatlarning moddiy asosi bo'lib xizmat qiladi;

— moliyaviy munosabatlar jarayonidagi ishtirokchi subyektlar turlicha huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi, ulardan biri hisoblangan davlat o'ziga xos bo'lgan hukumronlik vakolatiga egadir;

— moliyaviy munosabatlar jarayonida umumdavlat pul mablag'lari fondi hisoblangan budjet shakllanadi;

— davlat budjetining daromad qismiga yetarli mablag'larning muntazam va to'liq kelib tushishini ta'minlash maqsadida soliqlar, yig'imglar, bojlar va boshqa to'lovlarga davlat majburiy xarakteri berildi hamda buni amalga oshirish uchun davlatning huquqiy faoliyatini amalga oshiradigan maxsus vakolatlarga ega fiskal apparat tashkil etildi. Ushbu holatni hozirgi vaqtdagi O'zbekistonga taq-

qoslasak, unda O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo‘mitasini ko‘rsatish mumkin.

Moliya umumiyqisodiy kategoriya sifatida davlatning faoliyat ko‘rsatishi uchun moddiy asosni tashkil etadi. Moliya davlatga yuklatilgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni amalga oshirish, jamiyatda kengaytirilgan ishlab chiqarishni ta‘minlash uchun kerakli pul mablag‘larini yetkazib beradi. Ushbu faoliyatni amalga oshirishda soliqlar, to‘lovlar, bojlar, davlat kreditini jamlagan moliya davlat uchun obyektiv va zarur xususiyatga ega bo‘ladi.

Yuqorida qayd etilgan xususiyatlarning barchasi moliyaning tarixiy kategoriya sifatida vujudga kelishiga bevosita ta‘sir etgan omillardan hisoblanadi.

Bu omillarni o‘ziga xos xususiyatlari asosida guruhga ajratilsa, ular quyidagilardan iborat bo‘ladi:

— jamiyatda mehnat taqsimotining amalga oshirilishi va jamiyatni turli ijtimoiy guruhlarga bo‘linib ketishi;

— tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi va shu asosda ishlab chiqarishning o‘sishi hamda yalpi ichki mahsulot hajmining ko‘payishi;

— jamiyatda kerakli pul mablag‘larini yaratuvchi turli mulk shaklidagi mustaqil faoliyat ko‘rsatuvchi xo‘jalik subyektlarining yuzaga kelishi;

— markazlashgan davlatning tashkil topishi.

Moliya munosabatlarida pulning mustaqil harakati natijasida markazlashgan va markazlashmagan pul fondlari tashkil topadi. Bu holat esa moliyaning moddiy mohiyatini anglatadi. Lekin moliya pul munosabatlarini o‘zida aks ettirsada, jamiyatdagi barcha pul munosabatlari moliyaga tegishli bo‘lmaydi. Biz quyida moliya va pul munosabatlarini taqqoslab, ular o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatishga harakat qilamiz:

1. Pul jamiyatda umumiy ekvivalent rolini o‘ynaydigan maxsus tovar hisoblanib, uning yordamida barcha xarajatlar hisobga olinadi. Moliya yalpi ichki mahsulot va milliy daromadni taqsimlaydigan, qayta taqsimlaydigan iqtisodiy dastak bo‘lib, u orqali pul mablag‘lari fondlarining tashkil etilishi hamda sarflanishi nazorat qilinadi;

2. Pul o‘ziga xos beshta funksiyani: qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, jamg‘arma vositasi, to‘lov vositasi va jahon puli funksiyalarini bajaradi. Moliya bu funksiyalardan sifatan va miqdoran farq qiluvchi o‘ziga xos funksiyalarni bajaradi. Biz keyin bu funksiyalarni to‘liq yoritamiz;

3. Pul moliyadan oldin paydo bo'lgan, moliya esa tarixiy kategoriya sifatidan puldan keyin paydo bo'lgan;

4. Pul moliyaga nisbatan keng iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettiradi. Moliya markazlashgan va markazlashmagan pul fondlarini shakllantirish bilan bog'liq nisbatan tor doiradagi iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettiradi.

Moliyaning puldan farqini soddaroq qilib ochib berishga harakat qilamiz. Xodim o'zi ishlayotgan tashkilotdan mehnat haqi oldi. Bu yerda moliya munosabati yuzaga chiqadi. Chunki tashkilot mehnat haqini berish jarayonida davlat soliqlarini va budjetdan tashqari jamg'arma uchun to'lovlarni hisoblab, uni undirib oladi. Demak, xodim va davlat o'rtasidagi moliya munosabati amalga oshdi. Keyingi misol, talabaga dadasi pul berdi. Bu yerda pul munosabati amalga oshdi, lekin moliya munosabati amalga oshmadi. Chunki, bu pul munosabatini davlat tartibga solmaydi va nazorat etmaydi. Bunday pul munosabatlarini xaridorlar va sotuvchilarning bozorda yuzaga chiqadigan munosabatlari misolida ko'rsatish mumkin.

Shunday qilib, moliya -doimo pul munosabatlaridir, lekin jamiyatdagi barcha pul munosabatlari moliya munosabatlarini tashkil etmaydi. Pul munosabatlariga nisbatan moliya munosabatlarini ajratib turadigan ko'rinishlar mavjud. Moliya munosabatlari huquqiy asosga ega va tartibga solib turiladigan pul munosabatlaridir. Pul munosabatlari esa bunday huquqiy asosga ega emas. Bunday jarayon ishtirokchilari miqdor va shartlarni o'zaro kelishilgan holda belgilaydi.

Ishlab chiqarish subyekti o'zining ishlab chiqarishini kengaytirish va rivojlantirish maqsadida muomalaga obligatsiya chiqardi. Bu jarayonda subyekt amaldagi qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonunga asosan faoliyat olib boradi. Muomalaga esa o'zining shakllangan ustav kapitalining 100 foizi miqdorida obligatsiya chiqarish huquqiga ega. Muomalaga chiqarilgan obligatsiyalar uchun yuridik va jismoniy shaxslardan pul mablag'lari jalb qiladi. Bu yerda pul munosabatlari yuzaga kelgan, lekin moliya munosabati yuzaga chiqmadi. Ikkinchi misol, xuddi shu subyektning ishlab chiqarish mahsulotining eksport hajmini o'turish maqsadida davlat budjeti xarajatlari qismidan subsidiya ajratiladi.

Bu yerda moliya munosabatlari yuzaga chiqdi. Chunki, xo'jalik subyektiga davlat tomonidan davlat budjetida tasdiqlangan va maqsadli subsidiya berildi. Bu pul munosabatlari moliya qonunchiligi asosida tartibga solinib turiladi.

Jamiyatdagi pul munosabatlarining asosiy qismi ekvivalent xususiyatlarga ega bo'ladi. Bu munosabatlarda bir tomondan pul resurslari oqimi, ikkinchi tomondan tovarlar yoki xizmatlar oqimi harakat qiladi. Bu munosabat orqali ishtirokchilar o'zlarining iqtisodiy ehtiyojini qondiradilar. Moliya munosabatida pul harakati noekvivalent xarakterga ega bo'ladi. Bu yerda, bir tomondan pul oqimi, ikkinchi tomondan tovar yoki xizmatlar harakati oqimi qarshi chiqolmaydi. Masalan, bunga misol qilib quyidagini keltiramiz. Ma'lumki, davlat budjeti taqchilligini qoplashning xalqaro amaliyotda quyidagi yo'nalishlari mavjud:

- 1) Markaziy bank tomonidan qo'shimcha pul emissiyasini amalga oshirish;
- 2) Davlat budjeti xarajatlarini qisqartirish;
- 3) Davlat budjeti daromadlarini ko'paytirish (solihlar stavkasini oshirish, yangi soliq turlarini kiritish);
- 4) Muomalaga qimmatli qog'oz chiqarish yordamida davlat kreditini olish.

Bu holatlar O'zbekiston Respublikasiga taqqoslansa, yuqoridagilardan to'rtinchi yo'nalishni amalga oshirilayotganining guvohi bo'linadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi hozirgi vaqtda hukumat nomidan muomalaga davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini va davlat o'rta muddatli g'azna majburiyatlarini chiqarib, ularni yuridik shaxslar orasida joylashtirishni amalga oshirmoqda. Bu orqali mavjud davlat budjeti taqchilligi qisqarmoqda, inflatsiya sur'ati past holda saqlanib turibdi, lekin bir tomondan tovar oqimi emas, balki davlat qarz majburiyati yuzaga chiqmoqda.

Umuman olganda, moliya — hamisha pul munosabatlarini tashkil yetib, ushbu munosabatda ishtirok etuvchi tomonlardan biri albatta markaziy davlat, mahalliy hokimiyat yoki uning vakolatiga ega biron bir organ bo'lishi shart.

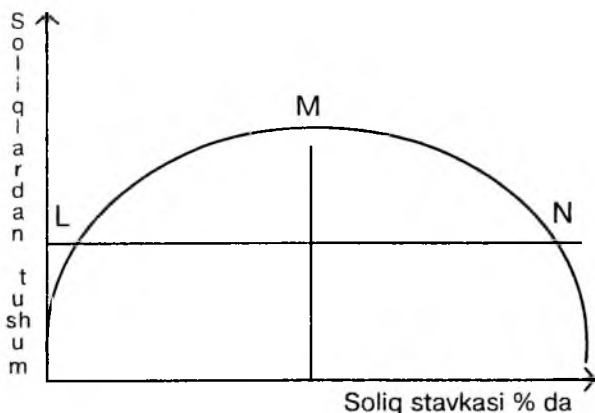
Moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini ochish uchun unga quyidagi ta'rifni berish mumkin. Moliya — davlat tomonidan tashkil etiladigan pul munosabatlarining yig'indisi bo'lib, unda umumdavlat pul mablag'lari fondlarini tashkil etish va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy vazifalarini bajarish uchun taqsimlanish hamda sarflanish amalga oshiriladi.

Davlatning markazlashgan pul mablag'i fondlarini tashkil etishda soliqlarning ahamiyati kattadir. Solihlar yordamida esa davlat jamiyatda yaratilgan milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashni amalga

oshiradi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, soliqlar davlatning qaysi tuzumga ega bo'lishidan qat'i nazar mavjud bo'ladi. Chunki, davlat jamiyatni boshqarish (u davlat demokratik tizim, totalitar tizim bo'lishidan qat'i nazar) uchun o'zining oldida turgan vazifalarini bajarishi maqsadida zarur bo'lgan moliya mablag'larini aynan soliqlar hamda soliq funksiyalarini bajaruvchi boshqa majburiy to'lovlar yordamida shakllantiradi.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlari sharoitida hech qanday davlat soliqlarni bekor qila olmaydi. Faqatgina asosiy muammo soliq turlari, ularning stavkalari va soliqqa tortish obyektlarini belgilash hisoblanadi. Oqilona va puxta ishlab chiqilgan soliq siyosatigina jamiyatda soliq to'lovchilar o'rtasidagi kelishmovchiliklarning oldini oladi. Hayot tajribasi shundan dalolat bermoqdaki, mamlakatda yuridik va jismoniy shaxslar uchun ko'p turdagi va yuqori stavkalar amal qilishi natijasida soliq to'lashdan qochish hamda turli yo'llar bilan soliq obyektlarini yashirish holatlari yuzaga keladi va kuchayishi amalga oshadi. Biz bu holatni AQSHlik iqtisodchi olim Ar. Leffer egrisi yordamida yoritishimiz mumkin (3-chizma).

Ar. Leffer o'z izlanishida mamlakatdagi soliq stavkalari yuqoriligi va davlat budjetiga ular orqali kelib tushadigan soliqlar miqdori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilgan. Tahlil natijasida Ar. Leffer quyidagilarning guvohi bo'lgan: davlat tomonidan soliq stavkasini

3-chizma. Leffer egrisi.¹

¹ Manba: Мамедов О.Ю. Современная экономика. — Ростов Д.: Феникс. 1998.

oshirishning dastlabki bosqichida bujjetga soliq tushumlari miqdori ortadi. Lekin soliq stavkasi ma'lum chegara M dan ortgandan so'ng, bujjetda soliq tushumlarining kamayishi kuzatiladi. Chunki, soliq stavkasining ortishi ishlab chiqarishni rivojlantirishni qanoatlantirmaydi. Buning natijasida davlat budjetiga kelayotgan soliq tushumlari kamayadi. Ar Leffer egrisiga asosan, yuqori stavkadagi N nuqtasidan soliq tushumlari miqdori bilan L past stavkadagi soliq tushumlari miqdori bilan teng. Lekin N nuqtadagi soliq stavkalari ishlab chiqarishni rivojlantirishni rag'batlantirmaydi va buning aksi L nuqtadagi soliq stavkalari ishlab chiqarishni kengaytirishga asos yaratadi va buning natijasida mamlakatda yaratilayotgan milliy daromad ortadi. O'zbekiston Respublikasida ham bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish, iqtisodiyotni rivojlantirish natijasida soliq stavkalarining pasaytirilishi hamda ba'zi soliq turlarining bekor qilinishi amalga oshirilmogda. Lekin shuni alohida ta'kidlash lozimki, bu soliq stavkalarining pasaytirilishiga qaramay, keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi davlat budjetining taqchilligi qisqarmoqda.

Tarixan davlat o'zining rivojlanish bosqichlarida xarajatlarning sarflanishida asosan to'rt yo'nalishga, ya'ni, davlatning boshqaruv xarajatlari, harbiy xarajatlar, iqtisodiyotni rivojlantirish xarajatlari hamda ijtimoiy soha xarajatlariga yo'naltirilgan. Xarajatlar tarkibida u yoki bu yo'nalish xarajatlarining egallagan ulushi davlatdagi mavjud siyosiy tuzumga, iqtisodiy rivojlanish darajasiga, texnik, tabiiy, demografik holatiga hamda uning chegaradosh mamlakatlar va umumjahon hamjamiyatidagi hodisalarga asosan turlicha bo'lgan va bo'lib kelmogda.

Davlatning shakllangan, markazlashgan bu mablag'lari fondlarini alohida hudud, iqtisodiyotning alohida olingan tarmog'i yoki xo'jalik subyektlari iqtisodiy manfaatlarini qondirish maqsadida sarflamasdan, balki jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarini to'liq mos keladigan xarajatlarini moliyalashtirishga sarflanadi. Ushbu yo'nalishda hududlarda aholini ish joylari bilan ta'minlash, demografik holatni hisobga olgan holda aholini ijtimoiy himoya qilish, hududlarni iqtisodiy rivojlantirish kabi umumjamiyat ehtiyojlar nisobga olinadi. Xarajatlar adresli bo'lishini amalga oshirish maqsadida markazlashgan pul mablag'lari fondlarining turli tadbirlarni moliyalashtirishga mo'ljallangan fondlarga ajratish amaliyoti mavjud. O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 14-dekabrda qabul qilingan «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonuniga asosan mamlakatimizda quyidagi markazlashgan

maqsadli pul fondlari tashkil etiladi: Davlat budjeti, Respublika yo'l jamg'armasi, davlat bandlik jamg'armasi, budjetdan tashqari pensiya jamg'armasi va O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulk qo'mitasining maxsus fondi.

Lekin shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, bu maqsadli markazlashgan pul fondlarini yana bir o'ziga xos tomoni shundan iboratki, ulardagi xarajatlarning sarflanishi faqat O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining to'liq ixtiyorida bo'ladi.

Jamiyatda markazlashgan pul fondlaridan tashqari markazlashmagan pul fondlari tashkil etiladi. Markazlashmagan pul fondlarining markazlashgan pul fondlaridan asosiy farqi shuki, ular ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ish bajarish faoliyatini amalga oshirayotgan xo'jalik subyektlarining ixtiyorida shakllantiriladi hamda faqatgina ana shu xo'jalik subyektlarining ijtimoiy-iqtisodiy xarajatlarini moliyalashtirishga yo'naltiriladi. Markazlashgan pul fondlariga quyidagilarni ko'rsatish mumkin: ish haqi fondi, amortizatsiya fondi, fan - texnikani rivojlantirish fondi, moddiy rag'batlantirish fondi, zaxira fondi va boshqalar.

Moliyaning iqtisodiy kategoriya sifatida boshqa iqtisodiy kategoriyalardan ajratib turuvchi o'ziga xos bo'lgan belgilari quyidagilardan iborat:

- moliya-huquqiy asosga ega va tartibga solib turiladigan pul munosabatlari;
- moliya-pul munosabatlari ishtirokchilaridan biri turli huquqiy vakolatga ega davlat organi bo'lgan munosabatlar;
- moliya-pul mablag'lari fondlarini (markazlashgan va markazlashmagan) tashkil etuvchi pul munosabatlari;
- moliya-jamiyatda yaratilgan yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash munosabatlari;
- moliya-iqtisodiy jihatdan doimo noekvivalent xususiyatga ega munosabatlar.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan belgilar moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini va uning mazmunini ochib berishga xizmat qiladigan xususiyatlar hisoblanadi. Ular har bir jamiyatda yaratilgan yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida u yoki bu ko'rinishda yuzaga chiqadi hamda amal qiladi.

Moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini yanada kengroq ochishda uning bajaradigan funksiyalarining tahlili yordam beradi. Biz quyida moliyaning funksiyalarini yoritishga harakat qilamiz.

3.2. Moliyaning funksiyalari

Har qanday iqtisodiy kategoriya sifatida moliya ham o'z funksiyalariga ega. Iqtisodiy kategoriya bajaradigan funksiyalar ushbu kategoriyalar mohiyati va u bajaradigan majburiyatlarda namoyon bo'ladi. Funksiyalar obyektiv va mo'tadil (stabil) bo'lib, u iqtisodiy kategoriyalarning jamiyatdagi maqsadini ochib berishga xizmat qiladi. Moliyaning ham tub mohiyati u bajaradigan funksiyalar orqali namoyon bo'ladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiy adabiyotlarda olimlar o'rtasida hozirga qadar moliyaning funksiyalari miqdori va uning tuzilishi to'g'risida tortishuvlar mavjud hamda ushbu asosda masala to'g'risida yagona bir qaror yo'q. Masalan, moliya fanida yetakchi va mashhur iqtisodchi olimlar hisoblangan professorlar E.A. Voznesenskiy va A. Aleksandrovlar moliyaning quyidagi uch funksiyasini ajratib ko'rsatadilar:

1. Pul daromadlari va fondlarini shakllantiradi.
2. Pul daromadlari va fondlaridan foydalanadi.
3. Nazorat.

Akademik G.B. Polyak va L.A. Drobozmalarning ta'kidlashicha¹, moliya quyidagi uchta funksiyani bajaradi:

1. Taqsimlash funksiyasi;
2. Nazorat funksiyasi;
3. Tartibga solib turish funksiyasi.

Moliyaning bajaradigan funksiyalari to'g'risida professor A.I. Arxipovning² fikricha moliya quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Taqsimlash funksiyasi;
2. Nazorat funksiyasi;
3. Rag'batlantirish funksiyasi.

Moliyaning funksiyalari to'g'risida O'zbekistonlik iqtisodchi olimlarning ham qarashlari mavjud. Masalan, iqtisod fanlari doktori N. Xaydarovning fikricha, hozirda moliyaning ikki funksiyasi, ya'ni taqsimlash va qayta taqsimlash funksiyasi hamda nazorat funksiyalari mavjuddir³.

---

¹ Поляк Г.Б. и др. Финансы. Денежное обращение. Кредит – М.: ЮНИТИ, 2004.

² Сенчагов В.К. и др. Финансы, денежное обращение и кредит – М.: Проспект, 2004.

³ N. Xaydarov. «Moliya» – T.: «Akademiya». 2001.

Biz yuqoridagi qarashlarni tahlil etsak, u holda moliya funksiyalari miqdori to'g'risidagi qarama-qarshiliklarga qaramasdan, moliyaning quyidagi umumiy xususiyatlari to'g'risida tortishuv yo'q:

— moliya iqtisodiy kategoriya sifatida ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liqdir;

— moliya jamiyatdagi tovar-pul munosabatlari va davlat bilan bog'liqdir;

— moliya bu qiymat(pul) ko'rinishidagi kategoriyadir;

— moliya yordamida yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromad taqsimlanishi hamda qayta taqsimlanishi amalga oshiriladi;

— moliya haqiqiy pul mablag'lari fondlarida namoyon bo'ladi. Biz moliyaning tub mohiyatini to'liq ochib bera oladigan taniqli iqtisodchi olimlar va yetakchi amaliyotchilar fikrlaridan tahliliy xulosa chiqarib, hozirda moliya asosan uch funksiyani bajaradi deb hisoblaymiz. Ular quyidagilardan iborat:

1) taqsimlash va qayta taqsimlash funksiyasi;

2) nazorat funksiyasi;

3) tartibga solib turish funksiyasi.

Moliyaning taqsimlash va qayta taqsimlash funksiyasi jamiyatning barcha sohalarida: moddiy ishlab chiqarish, nomoddiy ishlab chiqarish va muomala sohalarida amalga oshadi.

Ushbu funksiya bo'lib, mamlakatda yaratilayotgan va pul shaklidagi yalpi ijtimoiy mahsulot hamda milliy daromad hisoblanadi. Taqsimlash va qayta taqsimlash subyektlari mikrodarajada mamlakatda faoliyat ko'rsatayotgan xo'jalik subyektlari va aholi hisoblansa, makrodarajada-davlat hisoblanadi.

Moliyaning bu funksiyasi yordamida mamlakatda yaratilayotgan yangi qiymat mikrodarajada taqsimlanadi va ushbu qiymat makro-darajada qayta taqsimlanadi. Biz fikrimizni kengroq bildirsak, ya'ni taqsimlash obyektining mikroiqtisodiy ko'rsatkichi bo'lib tushum, daromad va foyda hisoblansa, makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromad hisoblanadi.

Moliyaning taqsimlash va qayta taqsimlash funksiyasi o'zaro bog'liq bo'lgan uch bosqichni o'z ichiga oladi. Bu bosqichlar quyidagilardan iborat:

1. Mamlakatda turli pul mablag'lari fondlarining tashkil topishi. Bu jarayonda mikroiqtisodiy darajada xo'jalik subyektlarining faoliyati uchun zarur bo'lgan moliya resurslari va makrodarajada davlatning markazlashgan pul mablag'lari fondlari tashkil etiladi.

2. Tashkil etilgan pul mablagʻlari fondlarining turli moliya dastaklari yordamida taqsimlanadi. Mikrodarajada taqsimlanishda xoʻjalik subyektlarining markazlashmagan pul mablagʻlari fondlari (ustav fondi, ish haqi fondi, amortizatsiya fondi, moddiy ragʻbatlantirish fondi va boshqalar) tashkil etiladi. Taqsimlanishning makrodarajasida davlatning turli darajadagi budjetlari hamda budjetdan tashqari fondlari shakllanadi.

3. Tashkil etilgan pul mablagʻlari fondlarining taqsimlanishi va sarflanishi. Bu jarayonda mikrodarajada xoʻjalik subyektlari faoliyatini rivojlantirish va jamoa aʼzolarining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga sarflanadi. Makrodarajada esa mamlakat iqtisodiyoti tarkibiy tuzilmasini optimal darajada saqlab turish va aholining umumdavlat tomonidan ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga sarflanadi.

Mamlakatda yaratilgan yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromadning taqsimlanishi natijasida jamiyatning daromadlari shakllanadi. Mikrodarajadagi birlamchi taqsimlanishda asosiy yoki birlamchi daromadlar vujudga keladi. Moddiy ishlab chiqarish sohasida birlamchi daromadlarga quyidagilar kiradi:

- xoʻjalik subyekting foydasi (daromadi);
- xoʻjalik subyekti ishchi va xizmatchilarining daromadlari (ish haqi, mukofot va turli toʻlovlar);
- ijtimoiy va budjetdan tashqari fondlarga ajratmalar.

Yuqoridagi birlamchi taqsimlanish Oʻzbekiston Respublikasiga nisbatan koʻrib chiqiladi. Xoʻjalik subyekti oʻz ixtiyoriga kelib tushgan tushumni ish haqi va moddiy xarajatlarni qoplashga sarflaydi. Amaldagi qonunchilikka asosan mehnat haqini hisoblashda turli budjetdan tashqari fondlarga, yaʼni davlat bandlik fondi, budjetdan tashqari pensiya jamgʻarmasi va ijtimoiy sugʻurta fondiga majburiy toʻlovlarni ajratadi. Bu toʻlovlar va ajratmalarni toʻlagandan soʻng xoʻjalik subyekti ixtiyorida foyda qoladi. Ushbu foydadan oʻrnatilgan soliqlar va toʻlovlarni davlat budjetiga toʻlaydi. Taqsimlanish amalga oshgandan soʻng birlamchi taqsimlanish oʻrniga makrodarajada qayta taqsimlanish yordamida milliy daromadning qayta taqsimlanishi amalga oshadi.

Mamlakatda yaratilgan milliy daromadning qayta taqsimlanishi quyidagi omillarga bevosita bogʻliqdir:

1. Xoʻjalik yurituvchi subyektlarning daromadlari va jamgʻarmalaridan oqilona va samaradorlik bilan foydalanish maqsadida milliy daromadni iqtisodiyotning tarmoqlararo va hududlararo qayta taqsimlanishiga ehtiyojining mavjudligi. Respublikamizda iqtisodiy, siyosiy

va demografik sabablar tufayli hududlarning rivojlanish darajasi turlicha. Ba'zi hududlarda, ya'ni Qoraqalpog'iston Respublikasida, Sirdaryo, Jizzax va Xorazm viloyatlarida iqtisodiy rivojlanish darajasi sust rivojlangan va aksincha. Toshkent shahri, Farg'ona, Toshkent va Navoiy viloyatlarida iqtisodiy rivojlanish darajasi yuqori darajada. Bu omil esa budget daromadlarining yetarliligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy tomondan sust rivojlangan hududlarda istiqomat etuvchi aholining ijtimoiy ne'matlar bilan ta'minlash hamda ijtimoiy himoya qilish xarajatlari bu hududda yaratilgan daromaddan ko'pdir. Bunday holatning oldini olish maqsadida mamlakatimiz davlat budjetidan bu hududlarning mahalliy budjetlariga yetarli mablag'lar (subvensiya, dotatsiya shaklida) beriladi;

2. Jamiyatda ikki sohaning, ya'ni moddiy va nomoddiy soha (sog'liqni saqlash, maorif, fan, ijtimoiy ta'minot, mudofaa, boshqaruv) larning mavjudligi. Ma'lumki, nomoddiy sohada milliy daromad yaratilmaydi, lekin nomoddiy sohaning zarurati va uni jamiyat uchun kerakligini hech kim inkor eta olmaydi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, keyingi vaqtlarda O'zbekiston Respublikasida sog'liqni saqlash va maorifni rivojlantirishga juda katta e'tibor berilmoqda. Bunga mamlakatimizda 2005-yilning «Sihat-salomatlik yili» deb e'lon qilinganligi yorqin misol bo'ladi;

3. Jamiyatda, ya'ni aholi o'rtasida turli ijtimoiy guruhlarning mavjudligi. Insoniyat rivojlanishi, ya'ni demografik holati aholining ijtimoiy guruhlarga bo'linishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Buning natijasida jamiyatda ko'p farzandli oilalar, nafaqaxo'rlarning mavjudligi obyektiv omildir. Bunday guruhlarni ijtimoiy tomondan himoya qilish davlatning burchi hisoblanadi. Buni amalga oshirishda davlat eng avvalo budget mablag'laridan foydalanadi.

Jamiyatda yaratilgan yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromadni moliya yordamida qayta taqsimlanishi natijasida umumidavlat fondlari, ya'ni budjetlar hamda budjetdan tashqari fondlar shakllantiriladi. Bunday qayta taqsimlash natijasida nomoddiy sohada band bo'lgan shaxslar moliya mablag'lari bilan ta'minlanadi.

Jamiyatda yaratilgan milliy daromadni qayta taqsimlash natijasida iqtisodiyot tarmoqlari tarkibining manfaatlari hisobga olinadi. Iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini (qishloq xo'jaligi, energetika, transport) jadal rivojlantirishga e'tibor qaratiladi. Ushbu holatni O'zbekiston Respublikasiga taqqoslansa, hozirda mamlakatimizda 60 foiz aholi qishloq joylarida istiqomat qilishi va eksport tarkibida qishloq xo'jalik

mahsulotlari asosiy ulushni egallashi sababli qishloq xo'jalik sohasini rivojlantirishga alohida e'tibor beriladi.

Yuqoridagi fikrlarimizni umumlashtirib, moliyaning taqsimlash va qayta taqsimlash funksiyasi quyidagilarni amalga oshirishga imkoniyat yaratadi deb xulosa qilishimiz mumkin:

— xo'jalik subyektlari va davlat miqyosida pul fondlari tashkil etiladi;

— faqat maqsadli pul fondlari tashkil etiladi;

— iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar o'rtasida moliya mablag'larining qayta taqsimlanishi amalga oshiriladi;

— mamlakat aholisining turli ijtimoiy guruhlarini o'rtasida moliya mablag'larini qayta taqsimlanadi;

— xo'jalik subyektlari va davlat miqyosida zarur zaxira fondlari tashkil etiladi.

Moliyaning nazorat funksiyasi esa jamiyatda yaratilgan yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromadni tegishli fondlar bo'yicha taqsimlanishi hamda maqsadli fond mablag'larining sarflanishini nazorat qilish bilan bog'liqdir. Nazorat funksiyasi moliyaning taqsimlash va qayta taqsimlash funksiyasi bilan uyg'unlashgan holda amal qiladi. Moliya nazorati milliy daromad yaratiladigan moddiy ishlab chiqarish sohasini va nomoddiy ishlab chiqarish sohasini qamrab oladi. Moliya nazoratining maqsadi moddiy, mehnat va moliya resurslaridan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish, ortiqcha xarajatlarni qisqartirish hamda xo'jasizlikning oldini olishdir. Moliya nazoratining asosiy vazifasi xo'jalik subyektlarining o'zaro hisob-kitoblari majburiyatlarini, qonunchilikdagi budjet tizimini va soliq xizmatlari oldidagi moliya majburiyatlarini bajarishga rioya etilishini ta'minlash hisoblanadi. Buning yuzaga chiqishi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

— taqsimlash va qayta taqsimlash jarayoni boshlanishidan avval turli budjetlar va moliya dasturlarini ishlab chiqishda;

— shakllantirilgan turli pul mablag'larini fondlarini, ya'ni budjet, smeta va moliya rejalarini sarflanishida;

— pul mablag'larini fondlarining bajarilishini baholashda va faoliyat natijalarini yakuniy hisob-kitob qilishda.

Moliya nazoratini amalga oshirish subyektlari nazorat etish obyektlari, mulkchilik shakli va faoliyatidan kelib chiqqan holda turlicha bo'ladi. Moliya nazoratining kim tomonidan olib borilishiga qarab quyidagi shakllari mavjud:

1) umumdavlat moliya nazorati;

- 2) tarmoq moliya nazorati;
- 3) xo'jalik ichidagi moliya nazorati;
- 4) jamoat moliya nazorati;
- 5) mustaqil (auditorlik) moliya nazorati.

Umumdavlat moliya nazoratini vakolatli davlat organlari amalga oshiradi. Moliya tizimi va soliq xizmati xodimlari davlat budjeti daromadlari hamda xarajatlarining bajarilishi nazoratini olib boradilar. O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi huzuridagi nazorat taftish departamenti va uning viloyatdagi bo'limlariga davlat budjeti mablag'larining maqsadli va to'liq sarflanayotganligini nazorat qilish vakolati berilgan. O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasi va uning joylardagi bo'linmalariga mulkchilik shaklidan qat'i nazar xo'jalik yurituvchi subyektlarda davlat budjetiga undiriladigan soliqlar va tushumni nazorat etishi vakolati berilgan.

Tarmoq moliya nazorati iqtisodiyotning ma'lum tarmoq miqyosidagi (vazirlik, konsern, kompaniya, xolding) nazoratini o'z ichiga oladi. Ushbu nazorat ma'lum olingan tarmoq boshqaruvi tashkil etilgan maxsus moliya boshqarmasi tomonidan amalga oshiriladi. Bu boshqarma tarmoq tarkibiga kiruvchi xo'jalik subyektlarining amaldagi budjet-soliq qonunchiligiga va ichki me'yoriy nizomlarga rioya etayotganligini nazorat qilib boradi.

Xo'jalik ichidagi moliya nazoratini alohida olingan xo'jalik subyektlari qoshida tashkil etilgan moliya bo'linmalari amalga oshiradi. Shuni ta'kidlash lozimki, keyingi vaqtlarda davlat mulkini xususiy-lashtirish va aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirish jarayoni natijasida ko'plab turli mulkchilik shaklidagi korxonalar va tashkilotlar tashkil etilmoqda. Bu holat xo'jalik ichidagi moliya nazoratining ahamiyati oshishiga olib kelmoqda. Ushbu korxonalarda ishchi xizmatkorlar sonining kamligi, ishlab chiqarish hajmining kamligi (masalan, kichik biznes sohasi) sababli ularda moliya nazoratini olib borish vakolati bosh hisobchi zimmasiga yuklatilgan. Bunday korxonalarda moliya nazoratini olib boruvchi bosh hisobchining asosiy vazifasi moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat etish, budjet soliq qonunchiligiga rioya etish hamda boshqa korxonalar bilan o'zaro to'lov majburiyatlarini olib borish hisoblanadi.

Jamoat moliya nazoratini aksiyadorlik jamiyatlarida aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida saylangan alohida jismoniy shaxslar olib boradi. Ayrim boshqa mulkchilik shaklidagi xo'jalik subyektlarida ushbu nazoratni ixtiyoriy ravishda mas'uliyatni olgan jismoniy shaxslar olib

boradi. Jamoat nazoratining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u faqat aniq bir korxonaning xo'jalik — moliya faoliyatini nazorat qiladi.

Moliya nazoratining yana bir shakli mustaqil (auditorlik) nazorat hisoblanadi. Ushbu nazoratning eng asosiy xususiyati shundaki, auditorlik faoliyatini olib boruvchi firma o'z faoliyati uchun maxsus litsenziyaga ega bo'lishi bilan birga unda ishlovchi xizmatchilar ham maxsus shahodatnomaga ega bo'lishi shart. Auditorlik moliya nazoratining obyektini barcha xo'jalik subyektlarining xo'jalik-moliya faoliyati hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida amaldagi qonunchilikka asosan, mulkchilik shaklidan qat'i nazar har bir faoliyat yurituvchi xo'jalik subyekti yillik xo'jalik-moliya faoliyatining auditorlik moliya nazoratini o'tkazishi shart.

Moliyani tartibga solib turish funksiyasining mohiyati davlat tomonidan mavjud moliya dastaklari orqali jamiyat uchun zarur alohida olingan korxonalar va ba'zan butun iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarini rivojlantirishga ta'sir etilishi hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bu funksiyada moliyaning rag'batlantirish yoki so'ndirish yo'nalishi ham mavjud. Davlat moliya dastaklari orqali iqtisodiyotdagi ayrim sohalarni rivojlantirishga va o'z vaqtida ayrim sohalar faoliyatini cheklab turishga erishadi. Fikrimizcha, moliyani tartibga solib turish funksiyasi quyidagi ko'rinishda yuzaga chiqadi:

4. Davlat budjeti orqali. Budget mablag'larining ayrim soha yoki korxonalarini rivojlantirishga (subsidiya) ajratilishi orqali amalga oshiriladi.

5. Soliqlar orqali. Davlat iqtisodiyot faoliyatini tartibga solib turishdagi eng ta'sirli dastak soliqlar hisoblanadi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati uchun past darajadagi soliqlarning o'rnatilishi ushbu faoliyatni rivojlantirishga imkoniyat yaratadi va buning aksi yuqori darajadagi soliq stavkalarining o'rnatilishi bu soha faoliyatining rivojlantirishini cheklab turadi. Bu sohaga yaqqol dalil sifatida 1994--1998-yillarda mamlakatimizda tijorat banklari faoliyatini rivojlantirish maqsadida, ular soliqlardan ozod etilib, hisoblangan soliqlar tijorat banklarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirishga sarflanganligini keltirishimiz mumkin.

6. Baholar va ta'riflar orqali. Iqtisodiyotning bozor munosabatlari sharoitida davlat tomonidan iqtisodiyotning ayrim sohalari narx-navo va ta'riflarning belgilanishida faol ishtirok etadi. Bu omil esa iqtisodiyotning ayrim sohalaridagi xo'jalik subyektlarining moliya holatiga turlicha ta'sir ko'rsatadi.

4. Eksport-import bojlari orqali. Ushbu yoʻnalishda davlat tomonidan xoʻjalik subyektlari olib boradigan eksport-import operatsiyalariga oʻrnatilgan past yoki yuqori darajadagi boj stavkalari ushbu faoliyatning rivojlanishiga yoki toʻxtatib qoʻyilishiga olib kelishi mumkin.

Yuqorida taʼkidlab oʻtilganlarni umumlashtirgan holda, moliyaning tartibga solib turish funksiyasi quyidagi darajada yuzaga chiqadi:

— mikroiqtisodiy darajada (xoʻjalik subyektlari darajasida). Bunda faoliyat koʻrsatayotgan xoʻjalik subyektlari ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida turli pul fondlarini tashkil etadi;

— makroiqtisodiy darajada (davlat darajasida). Bunda davlat tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirish uchun davlat budjeti xarajalaridan soliqlar, bojlar, taʼriflar orqali foydalanish amalga oshiriladi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, davlat moliya dastaklarining har bir turini yoki bir nechta qoʻllanishi yordamida iqtisodiyotning barcha sohalariga kuchli taʼsir koʻrsatish imkoniyatiga ega. Fikrimizcha, bu omil moliyaning tartibga solib turish funksiyasini mustaqil funktsiya deb mulohaza qilinishiga asos boʻla oladi.

3.3. Moliya siyosatining mohiyati va mazmuni

Har bir davlat oʻziga yuklatilgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni bajarish uchun eng avvalo iqtisodiy siyosatdan, shu jumladan ushbu siyosatning poydevori boʻlgan moliya siyosatidan samarali foydalandi. Moliya siyosatining mohiyati va mazmuni toʻgʻrisida iqtisodiy adabiyotlarda turli iqtisodchi olimlar oʻrtasida har xil ilmiy fikrlar mavjud. Akademik G.B. Polyak va V.V. Karchevskiylarning fikricha¹ moliya siyosati — davlat zimmasiga yuklatilgan funksiyalarni bajarish uchun moliya munosabatlaridan foydalanish yuzasidan tashkil etiladigan chora-tadbirlarining yigʻindisi. Ushbu fikrni rivojlantirgan holda va «moliya munosabatlari» atamasi kengaytirilgan holda i.f.d., RTFA akademigi V.K. Senchagov² moliya siyosatiga oʻz fikrini bildirdi. Uning fikricha moliya siyosati — davlat iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismi sifatida amaldagi qonunchilikka asosan iqtisodiy siyosatining strategiyasi va taktikasiga asosan davlat moliya resurslarini

---

¹ *Поляк Г.Б. и др. Финансы. Денежное обращение. Кредит. — М.: ЮНИТИ, 2004.*

² *Сенчагов В.К. и др. Финансы, денежное обращение и кредит — М.: Проспект, 2004.*

shakllantirish hamda ularning sarflanishi yuzasidan vakolatga ega davlat moliya tizimi institutlari budjet-soliq va boshqa moliya dastaklarining yig'indisidan iboratdir.

Olimning fikricha moliya siyosati mexanizmida davlat moliya dastaklarining yagonaligi ta'kidlanadi. Buning asosiy omili sifatida jamiyatda moliya dastaklarini faqatgina vakolatli davlat moliya institutlari amalga oshirishi keltiriladi.

Mohiyati jihatdan moliya siyosati juda murakkab hamda nozikdir. Moliya siyosatini ishlab chiqishda mamlakatdagi pul-kredit siyosati, valuta munosabatlari hamda fond bozoridagi faoliyat ham hisobga olinadi. Agar moliya siyosatidagi turli tamoyillar umumlashtirilsa, u holda asosiy tamoyillar quyidagilardan iborat bo'ladi:

- har bir jamiyatda obyektiv iqtisodiy qonunlarning mavjudligi va ularning doimiy ravishda harakatda bo'lishi;

- moliya siyosatining umumiy konsepsiyasini ishlab chiqish, uning asosiy yo'nalishlari, maqsadi va vazifalarining aniqlab olinishi;

- davlat moliya faoliyatini va iqtisodiyotning boshqa subyektlari faoliyatini boshqarish hamda bu sohada yuksak rivojlangan davlatlarning tajribasi va mahalliy tajribani oqilona uyg'unlikda olib borilishga erishishni ta'minlash;

- adekvat moliya mexanizmini tashkil etish.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, moliya siyosati iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismi bo'lishi bilan bir qatorda uning liar bir tamoyili maqsadliligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun moliya siyosatining asosiy vazifalarini ko'rsatib o'tish mumkin:

- jamiyatda imkoniyat darajasida ko'p miqdordagi moliya resurslarini shakllantirishga erishish;

- davlat miqyosida moliya resurslarining taqsimlanishi va sarflanishida oqilona hamda samarador tizimini shakllantirish;

- jamiyatdagi iqtisodiy rivojlantirish va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solib turish hamda rag'batlantirishda moliya usullaridan keng foydalanishni tashkil etish;

- jamiyatdagi muhim ijtimoiy-iqtisodiy sohalarni rivojlantirish maqsadida moliya resurslarining markazlashuvini amalga oshirish;

- moliya tizimida barcha bo'g'indagi budjetlarning daromad va xarajatlarini muvozanatlantirish hamda budjet profisitiga erishish;

- iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha davlat siyosatidagi strategiya va maqsadlarning o'zgarishi asosidagi faol moliya mexanizmini ishlab chiqish hamda amalga oshirish;

— moliya tizimidagi o'zgarishlarni o'z muddatida anglab oladigan, ishchan va tajribali mutaxassislar tayyorlash hamda qayta tayyorlash orqali samarador moliyani boshqarish tizimini tashkil etish.

Moliya siyosati davlat iqtisodiy siyosatining asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu siyosatda iqtisodiyotni rivojlantirish yo'nalishlari aniqlashtiriladi, moliya resurslarining umumiy miqdori, uni tashkil etadigan manbalari, shakllangan moliya resurslarining taqsimlanishi va sarflanishi hamda ushbu jarayonda moliya usullaridan foydalanish o'z aksini topadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, moliya siyosati davlatning faoliyat ko'rsatishida nisbatan mustaqil soha hisoblanadi.

Amalga oshirishda ko'zda tutilgan chora-tadbirlarning xususiyati hamda yuzaga chiqarish muddatlariga asosan moliya siyosatini ikki yo'nalishdagi siyosatga ajratish mumkin:

1. Strategiya yo'nalishidagi moliya siyosati.
2. Taktik yo'nalishidagi moliya siyosati.

Moliya siyosatining asosini strategik yo'nalishdagi moliya siyosati tashkil etadi. Ushbu siyosat moliya siyosatini uzoq va o'rta muddatli yo'nalishi hisoblanib, u davlatning iqtisodiy rivojlanish faoliyati hamda mamlakat ijtimoiy sohasining xususiyatlaridan kelib chiqib kelajakda ko'zda tutilgan asosiy vazifalarning amalga oshirilishini moliya resurslari bilan ta'minlanishi yuzasidagi moliya chora-tadbirlarining yig'indisidir.

Davlat o'z vaqtida moliya siyosatining strategik yo'nalishlarini amalga oshirish maqsadida moliya munosabatlarining taktik yo'nalishlaridan foydalanadi. Moliya siyosatining taktik yo'nalishi o'z mohiyatiga ko'ra qisqa muddatli bo'lib, uning yordamida davlat moliya resurslarini jalb etishlik, ushbu resurslardan oqilona va tejamkorlik bilan sarflanishini, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solib turish hamda iqtisodiyotning ayrim sohaslarini rivojlantirishni o'z ichiga oluvchi chora-tadbirlarning yig'indisidir. Bu chora-tadbirlar o'zaro bir-birini to'ldirib turuvchi hisoblanadi.

Davlat moliya siyosatini ishlab chiqishda jamiyatdagi tarixiy rivojlanishning aniq xususiyatlaridan kelib chiqmog'i shart. Moliya siyosatining strategik yo'nalishida davlatning mavjud haqiqiy iqtisodiy va moliya imkoniyatlari hamda xalqaro holatlar hisobga olinishi lozim. Joriy xususiyatlar esa moliya siyosatining taktik yo'nalishida amalga oshiriladigan chora-tadbirlar orqali bosqichma-bosqich, samarali hamda tejamkorlik yo'lidan foydalanib amalga oshiriladi.

Biz moliya siyosatidagi strategik va taktik yo'nalishlarning uzviy bog'liq holda olib borilishini O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy rivojlantirish tajribasida ko'rishimiz mumkin. Iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida g'oyat muhim va birinchi darajali chora-tadbirlar hamda ustuvor yo'nalishlar sifatida quyidagilar ilgari surildi.

Moliya va soliq siyosati sohasida:

— qattiq moliyaviy siyosatni amalga oshirish, davlat budjetidagi defitsitni iloji boricha kamaytirish, budjetdan beriladigan dotatsiyalar va subsidiyalarning barcha turlarini bosqichma-bosqich qisqartirib borish;

— budjet mablag'lari daromad tushganidan keyingina taqsimlashtiriladigan yo'ldan og'ishmay borish, birinchi darajali, eng zarur umumdavlat ehtiyojlari uchungina budjetdan mablag' ajratish;

— xalq xo'jaligi tarmoqlarini, ayrim korxonalarni rivojlantirish uchun budjetdan pul bilan qaytarilmaydigan qilib ta'minlash amaliyotidan voz kechish va ana shu maqsadlar uchun investitsiya kreditlaridan keng foydalanish;

— soliq tizimini takomillashtirish, budjet daromadlari barqaror sur'atda to'ldirib turilishini ta'minlaydigan, kichik va xususiy korxonalarining, chet el kapitali ishtirokidagi, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlaydigan va xalq iste'moli mollarini ishlab chiqaradigan qo'shma korxonalarining rivojlanishini rag'batlantiradigan pishiq puxta soliq siyosatini olib borish.

Albatta, bu yuqorida ta'kidlab o'tilgan chora-tadbirlar, iqtisodiyotning o'sha davridagi rivojlanish holatiga, mamlakat aholisini ijtimoiy himoya qilish maqsadida mablag'larni shakllantirish uchun soliqlar stavkalarining yuqoriligi haunda sifatan yangi iqtisodiyot tarmoqlarini tashkil qilish bilan bog'liq xarajatlarni kerakli moliya mablag'lari bilan ta'minlash uchun zarur bo'lgan majburiy chora-tadbirlar edi.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tishi-ning keyingi bosqichlarida iqtisodiyotning ustuvor sohalari hisoblangan Buxorodagi «Qorovulbozor» neftni qayta ishlash birlashmasi, Asakadagi «UzDEU» yengil avtomobillar ishlab chiqarish korxonasi, Samarqanddagi «Samko'chavto» yuk va yo'lovchi tashuvchi avtomobil ishlab chiqarish korxonasi, Qashqadaryodagi «Sho'rtangaz» kimyosanoat komplekslarining ishga tushirilishi natijasida, davlat budjetiga qo'shimcha pul mablag'larini kelib tushishini ta'minladi. O'zbe-

kistonning g'alla mustaqilligiga erishishi natijasida esa xorijdan g'alla mahsulotlari import qilish salmog'i keskin kamaydi va bu omil valuta mablag'larini tejashga olib keldi.

Mamlakatimizdagi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning tez sur'atlar bilan rivojlanishi nafaqat davlat budjetiga qo'shimcha mablag'larning kelib tushishi bilan birga aholini qo'shimcha ish o'rinlari bilan ta'minladi.

Bu yuqoridagi omillar bilan bir qatorda davlat budjeti sarflarining omilkorlik va manzilli sarflanishi jarayonlari ham amalga oshirila boshladi. Ushbu ijobiy o'zgarishlar davlatimizning moliya siyosatiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. 2007-yil 25-dekabrda tasdiqlangan va 2008-yil 1-yanvardan kuchga kirgan «O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi» va 2000-yil 14-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to'g'risida»gi Qonuni mamlakatimizdagi moliya siyosatining sifatani yangi darajaga ko'tarilganligidan dalolat beradi. Davlat olib borayotgan moliya siyosati jamiyat iqtisodiy manfaatlari va aholining ayrim ijtimoiy guruhlarning talablaridan kelib chiqadigan maqsad hamda vazifalar hal etilishi bilan bog'liqdir.

Shuning uchun moliya siyosatini olib borishda moliya mexanizmining ahamiyati kattadir. Biz mazkur darsligimizning keyingi paragrafida moliya siyosatini amalga oshirishda moliya mexanizmining mohiyati va o'rnini yoritishga harakat qilamiz.

3.4. Moliya siyosatini amalga oshirishda moliya mexanizmining mohiyati va o'rnini

Davlat moliya siyosatini tashkil etuvchisi moliya mexanizmi hisoblanadi, chunki u orqali davlatning moliya munosabatlari sohasidagi butun faoliyati amalga oshiriladi.

Moliya mexanizmi o'zining mohiyatiga ko'ra davlat tomonidan jamiyatda moliya munosabatlarini tashkil etishdagi shakl, turlar hamda usullarning yig'indisi hisoblanadi. Moliya mexanizmi-moliya amaliyotida yuzaga chiqadigan moliyaning tarkibidagi elementlarni mujassamlashtirgan. Moliya resurslarining shakllari, ularni shakllantirish usullari, qonunchilik asosidagi me'yor va ularning tizimi, budjet tizimini tashkil etish, xo'jalik subyektlarining moliyasi hamda qimmatli qog'ozlar bozori ushbu elementlarga kiradi. Shuni ta'kidlash lozimki, moliya mexanizmining elementlari o'zaro bog'liqlikda faoliyat ko'rsatadi.

Moliya mexanizmi bu moliya siyosatining aksari hollarda o'zgarib turuvchi qismi hisoblanadi. Davlat tomonidan jamiyatdagi joriy iqtisodiy holatni hamda mamlakat ijtimoiy holatini hal etishdagi qo'yilgan taktik vazifalarning hal etilishi xususiyatlariga asosan moliya mexanizmi o'zgarib turadi. Davlat qonun chiqaruvchi va ijrochi organ sifatida moliya munosabatlarini turlicha tashkil etishi mumkin. Masalan, bunday moliya munosabatlari vakolatli davlat organlari hamda faoliyat ko'rsatayotgan xo'jalik subyektlari o'rtasida davlat budjetining daromadlarini shakllantirish maqsadida ulardan turli soliqlar to'lovlarini undirish asosida tashkil etilishi mumkin. Davlat tomonidan soliq tizimini tashkil etishda umumdavlat va mahalliy soliqlarni, bevosita va bilvosita soliqlarning turlarini, har bir soliq turi bo'yicha obyekt, subyekt, soliq stavkalari, soliqlar bo'yicha imtiyozlarning ro'yxatini hamda amaldagi soliq qonunchiligining o'zgarish yuzasidagi boshqa elementlarni hisobga olishi zarur. Buning uchun davlat organlari barcha iqtisodiy qonunlarni juda puxta o'rganishi hamda moliyaning rivojlanishini mukammal aniqlashi lozim.

Moliya mexanizmi o'z mohiyatiga ko'ra asosan ikkiga bo'linadi: direktiv moliya mexanizmi; tartibga solib turuvchi moliya mexanizmi.

Direktiv moliya mexanizmida asosan davlatning vakolatli organlari tomonidan moliya munosabatlari ishlab chiqiladi. Ushbu moliya munosabatlariga soliqlar, yig'imlar, davlat krediti, budjet xarajatlari, budjetdan moliyalashtirish, budjet tuzilmasini tashkil etish, budjet jarayoni, budjetlararo munosabatlar hamda moliyaviy rejalashtirish kiradi.

Direktiv moliya mexanizmida davlatning vakolatli organlari jamiyatda moliya munosabatlarining barcha ishtirokchilari uchun bajarilishi majburiy bo'lgan tartib-qoidalar tizimini juda puxta va mukammal holda ishlab chiqadi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, ba'zi holatlarda ishlab chiqilgan direktiv moliya mexanizmi davlat bevosita ishtirok etmaydigan moliya munosabatlarini o'z tarkibiga kiritishi mumkin. Bu holat jamiyatda moliya siyosatini amalga oshirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan sohalarning faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Bunday sohaga korporativ qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Tartibga solib turuvchi moliya mexanizmi davlat manfaatlariga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etmaydigan moliya munosabatlarining aniq segmentida faoliyatni tartibga solib turadi. Ta'kidlab o'tganimizdek,

moliya mexanizmi tuzilishi jihatdan murakkab tizim hisoblanib, uning tarkibiy qismi xilma-xil moliya munosabatlaridan tashkil etishi hisoblanadi. Bunday holatlarda davlatning vakolatli organlari tomonidan bunday xo'jalik subyektlari uchun ular barcha soliqlar va yig'implarni to'lab bo'lganidan so'ng ular ixtiyorida qoladigan moliya resurslaridan foydalanishning faqat umumiy tartib-qoidalarini o'rnatadi. Xo'jalik subyektlari esa ixtiyorida qolgan moliya resurslaridan foydalanishning shakllari, pul jamg'armalari turlarini mustaqil tarzda ishlab chiqadilar.

Moliyani boshqarishda davlat tomonidan puxta va mukammal ishlab chiqilgan faoliyat olib borishlikni hamda bu faoliyatda moliya mexanizmidan oqilona foydalanishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotning bosqichma-bosqich bozor munosabatlariga o'tishi, iqtisodiy islohotlarning chuqurlashuvi hamda mulkchilikni davlat tasarrufidan chiqarish va aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirish jarayoni natijasida moliya mexanizmi bir qator o'zgarishlarni amalga oshirdi. Bunga quyidagi omillar bevosita ta'sir ko'rsatdi:

1. Budjetlararo munosabatlar sifatidan o'zgarishining amalga oshirilishi. Mahalliy budjetlar xarajatlarning sarflanishida katta vakolatga ega bo'lishdi, ulardagi mavjud budjet taqchilligi (defitsiti) davlat budjeti tarkibiga kiritildi.

2. Davlat budjetining taqchilligi asosan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan muomalaga davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari va davlat o'rta muddatli g'azna majburiyatlarini chiqarish yordamida qoplanishi amalga oshirilmogda.

3. Davlat budjetidan tashqari maqsadli budjetdan tashqari jamg'armalar tashkil etildi (Respublika yo'l jamg'armasi, davlat bandlik jamg'armasi, pensiya jamg'armasi va O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulki Qo'mitasining maxsus fondi).

4. Mamlakatda moliyani boshqarishda o'zgarishlar amalga oshirildi. (O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasi, Hisob palatalari tashkil etildi).

5. Davlat va xususiylashtirilgan xo'jalik subyektlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar soliq to'lash asosiga o'tkazildi.

6. Milliy qimmatli qog'ozlar bozorining tashkil etilishi natijasida xo'jalik subyektlarini muomalaga korporativ qimmatli qog'ozlarni chiqarish tartib-qoidasi o'zgardi va bu jarayon qattiq nazoratga olindi.

Yuqoridagi omillar esa iqtisodiyotning bozor munosabatlari sharoitiga o'tish davrida bu jarayonlar talabiga javob beradigan oqilona moliya siyosati olib borishlikni talab etadi. Moliya siyosati olib borilishida moliya mexanizmi mohiyatining juda kattaligiga guvoh bo'ldik. Oqilona tashkil qilingan moliya mexanizmi xo'jalik subyektlarida ishlab chiqarishni rivojlantirishga va mamlakat mintaqalarining moddiy manfaatdorligini oshirishga hamda budget mablag'lari tejamkorlik bilan sarflanishini to'g'ri yo'lga qo'yishiga xizmat qiladi.

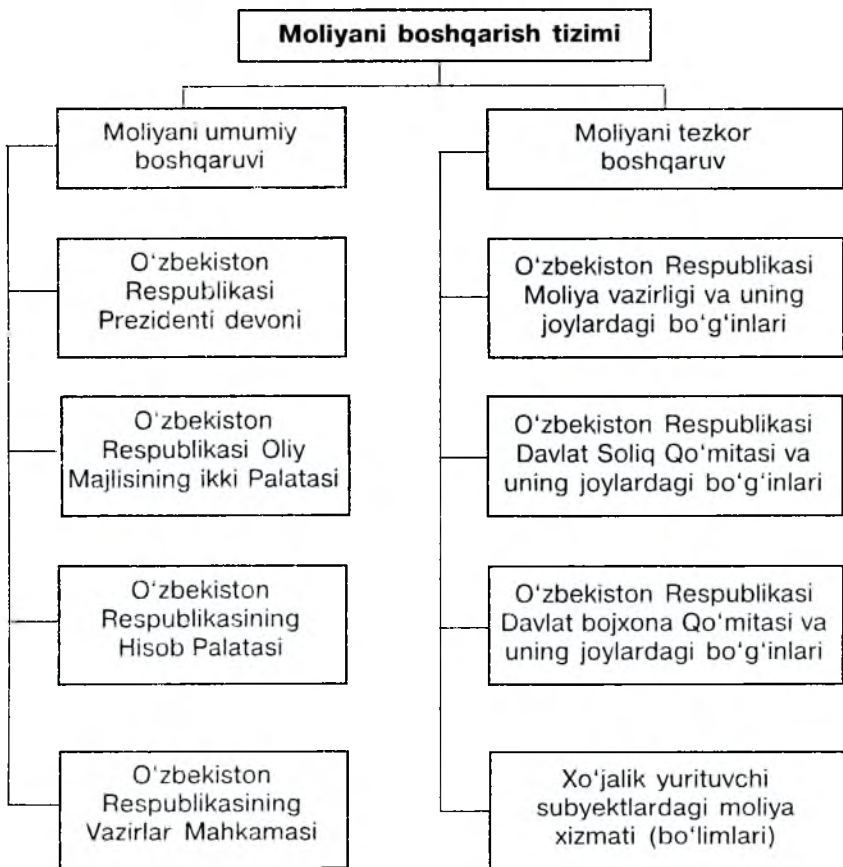
3.5. Moliya tizimi va uning bo'g'inlariga tasnif

Iqtisodiy adabiyotda «moliya tizimi» tushunchasi ikki xil ma'noda talqin etiladi. Ulardan birinchisi asosan pul operatsiyalari bilan shug'ullanuvchi xo'jalik subyektlari (tijorat banklari, investitsiya fondlari va kompaniyalari) faoliyatining yig'indisidan iboratligini anglatadi. Ikkinchisi esa butun moliya munosabatlari tizimidan iboratligini anglatadi, lekin bu «tizim» tushunchasi o'zaro bog'liqlikni bildiradi. Bunga asosan alohida olingan moliya munosabatlari, uning ishtirokchilari va bo'g'inlariga vaholanki moliya tizimiga ta'rif berish mumkin. Moliya tizimi — turli moliya munosabatlarining yig'indisi hisoblanib, bu munosabatlar jarayonlarida xo'jalik yurituvchi subyektlar va davlatning pul mablag'lari jamg'armalari turli shakllar hamda usullar yordamida shakllanadi, taqsimlanadi va sarflanadi.

Moliya tizimini moliya munosabatlari ishtirokchilarining o'ziga xos xususiyatiga asosan 4-chizmada ko'rish mumkin.

Chizmadan ko'rinib turibdiki, moliya tizimi ikki asosiy va o'zaro bog'langan bo'g'inostidan iborat. Birinchisiga, markazlashgan moliya kirib, u iqtisodiyot miqyosida kengaytirilgan ishlab chiqarishning ehtiyojlarini va jamiyat aholisining ijtimoiy guruhlarini ijtimoiy himoya qilish uchun kerakli moliya mablag'lari bilan ta'minlash vazifasini amalga oshiradi. Ikkinchisiga xo'jalik subyektlarining moliyasi kirib, u alohida olingan subyektlarning ishlab chiqarish jarayonlarini pul mablag'lari bilan ta'minlashni amalga oshiradi.

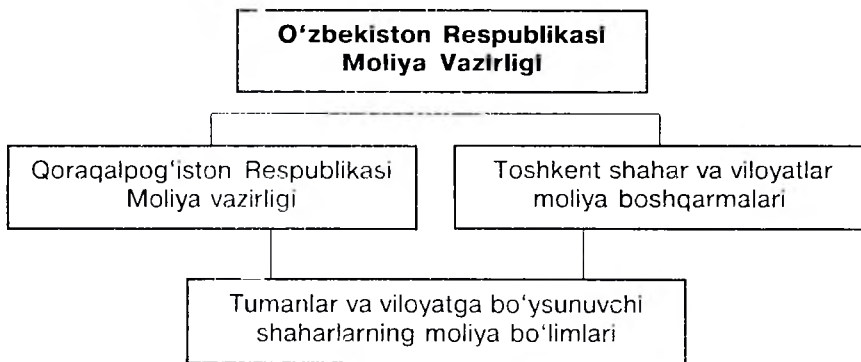
Moliya tizimining markazlashmagan moliya bo'g'inosti moliya tizimining asosi hisoblanadi, chunki xo'jalik subyektlarining moliyasida, ya'ni asosan moddiy ishlab chiqarish sohasida moliya resurslarining asosiy qismi shakllanadi. Xo'jalik subyektlarining moliyasi, moliya tizimining bo'g'inini sifatida mamlakatdagi pul mablag'lari jamg'armalarining manbayi hisoblangan milliy daromad yaratiladi. Shuni

4-chizma. O'zbekiston Respublikasida moliyani boshqarish tizimi.

alohida ta'kidlash lozimki, markazlashmagan moliya pul mablag'larining holatidan mamlakatning moliya holati bevosita bog'liqdir. Chunki markazlashmagan moliya bo'g'inostida yaratilgan milliy daromadning miqdori qanchalik ko'p bo'lsa, markazlashgan moliya bo'g'inostiga ko'p mablag' tushishi amalga oshadi.

Xo'jalik subyektlari o'zining faoliyati asosida o'ziga xos guruhlardan, ya'ni sanoat, savdo, qishloq xo'jaligi, xizmat ko'rsatish, transport va boshqa sohalardan tashkil topgan. O'z vaqtida xo'jalik subyektlari o'zlarining mulkchilik shakliga asosan guruhlarga bo'linib ketadi, ya'ni davlat korxonalari, davlat unitar korxonalari, ochiq aksiyadorlik jamiyatlari, yopiq aksiyadorlik jamiyatlari, xorijiy sarmoya

5-chizma. O'zbekiston Respublikasida Moliya tizimi.

ishtirokidagi qo'shma korxonalar, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar va xususiy korxonalar moliyasidan iboratdir. Agar xo'jalik yurituvchi subyektlarning tarmoq sohasiga va tashkil etilishining mulkchilik shakli bo'yicha emas, ularni faoliyatini tijorat asosida yuritishiga ko'ra asosida guruhlariga bo'lsak, bu holatda:

- tijorat asosida faoliyat yuritayotgan subyektlarning moliyasi;
- notijorat asosida faoliyat ko'rsatayotgan subyektlarning moliyasi;
- jamoat (homiylilik asosida) subyektlarning moliyasiga ajratish mumkin.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tish sharoitida juda ko'p xo'jalik subyektlari o'z faoliyatini tijorat asosida tashkil etadi. Ularning moddiy xarajatlari, mehnat jamoalarini ijtimoiy rivojlantirish xarajatlarini qoplashning yagona manbayi foyda hisoblanadi. Bunday omillar ta'sirida davlat vakolatli organlarining asosiy manfaati foyda ko'rib faoliyat ko'rsatuvchi xo'jalik subyektlarini rivojlantirishga yordam berish hisoblanadi. Ushbu xo'jalik subyektlarining faoliyati natijasida milliy daromad yaratiladi. Ular ixtiyorida juda katta pul mablag'lari jamg'armalari aylanishi amalga oshirildi. Natijada markazlashgan moliya bo'g'inlari kerakli pul mablag'lari (soliqlar, turli yig'imlar shaklida) bilan ta'minlanadi.

Moliya tizimining asosiy bo'g'ini, markazlashgan moliya hisoblanadi. Bunda moddiy ishlab chiqarish sohasida yaratilgan yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromadni taqsimlash hamda qayta taqsimlash natijasida markazlashgan pul mablag'lari resurslari shakllantiriladi. Davlat ixtiyorida bunday markazlashgan pul mablag'lari resurslarining jamlanishi eng avvalo uni mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish

faoliyati bilan bog'liqdir. Markazlashgan pul mablag'lari resurslarining shakllari budjet, budjetdan tashqari har xil jamg'armalar hamda davlat krediti hisoblanadi.

Davlat budjeti butun moliya tizimining asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Davlat budjeti to'liq davlat mulkchiligi hisoblanib, u O'zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to'g'risida»gi Qonuni va «O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi» asosida tashkil etiladi. Davlat budjeti o'zaro bog'liq ikki qismdan, daromadlar va xarajatlardan iborat. Davlat budjetning daromadlar qismida pul mablag'larining manbalari hamda ularning miqdoriy tasnifi ko'rsatiladi. Daromadlar tarkibiy tuzilishida asosan soliqlar, turli yig'imlar, bojxona bojlari va boshqa tushumlar aks ettiriladi. Davlat budjetining xarajatlar qismida budjet mablag'larining sarflanishi sohasi va ularning miqdoriy tasnifi beriladi. Xarajatlar tarkibida iqtisodiyotni rivojlantirish, ijtimoiy-madaniy tadbirlar, davlat organlarini saqlash hamda mudofaa xarajatlarini ko'rsatish mumkin. Davlat budjeti xarajatlari tarkibidagi u yoki bu sohaning ulushi bu davlatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, aholining moddiy hayoti holatiga bevosita bog'liqdir.

Davlat budjetining tarkibiy tuzilishi esa har bir davlatning konstitutsiyaviy tizimiga bog'liq. Federal davlatlarda (AQSH, GFR, Rossiya, Hindiston, Shveysariya va boshqalar) uch bo'g'inli budjet tizimi tashkil etilgan, unitar davlatlarda (Yaponiya, O'zbekiston, Qozog'iston va boshqalar) esa ikki bo'g'inli budjet tizimi amal qiladi.

Har bir mamlakatda turli darajadagi budjetlardan tashqari maqsadli jamg'armalar tashkil etiladi. Ushbu budjetdan tashqari jamg'armalar soliq to'lovchilarining majburiy ajratmalar hisobidan tashkil etiladi. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga asosan quyidagi budjetdan tashqari jamg'armalar mavjud:

- Respublika yo'l jamg'armasi;
- Davlat bandlik jamg'armasi;
- Respublika pensiya jamg'armasi;
- O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulki Qo'mitasining maxsus fondi.

Budjetdan tashqari jamg'armalarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular moliya zaxirasi hisoblanadi. Chunki ularning mablag'lari faqatgina aniq maqsadga sarflanadi. Masalan, Respublika pensiya jamg'armasidan faqatgina pensiyalar to'lashga, nogironlik nafaqasiga, boquvchisini yo'qotgani uchun nafaqaga, ijtimoiy nafaqalar to'lashga sarflanadi. Budjetdan tashqari jamg'armalarning daromad qismi ham

aniq ajratmalar hisobiga shakllantiriladi. O'zbekiston Respublikasining 2006-yil uchun tasdiqlangan budjetida mulkchilik shaklidan qat'i nazar yuridik shaxslar mehnatga haq to'lash jamg'armasiga nisbatan quyidagi ajratmalarni to'laydilar:

- Respublika pensiya jamg'armasiga — 24,2 %;
- Davlat bandlik jamg'armasiga — 0,5 %;
- O'zbekiston Respublikasi kasaba uyushma kengashiga — 0,3 %.

Lekin shuni ta'kidlash lozimki, mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida yildan-yilga yuridik shaxslar va aholidan olinadigan soliqlar va yig'imlarning stavkalari pasaytirib kelinmoqda. Bunga misol qilib, 2000-yilda Respublika pensiya jamg'armasiga ajratma stavkasi 37,3 % bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2010-yilda 25,0 % ni tashkil etdi va boshqalarni keltirishimiz mumkin. Markazlashgan moliyaning asosiy qismi davlat krediti hisoblanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, keyingi vaqtda davlat kreditining ahamiyati o'sib bormoqda. Buning asosiy sababi har bir alohida olingan davlatning pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyoji hisoblanadi. Davlat budjeti daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muvozanatining yo'qligi, budjet taqchilligining mavjudligi natijasida davlat katta miqdordagi pul mablag'lariga ehtiyoj sezadi. Yuzaga chiqqan salbiy holatning oldini olish maqsadida, vakolatli davlat organlari pul emissiyasining oldini olish, inflatsiyani zarur darajada ushlab turish maqsadida davlat kreditidan foydalanadilar.

O'zbekiston Respublikasida mavjud budjet taqchilligini qoplash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi muomalaga davlat kreditining shakli hisoblangan davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DKMO) va davlat o'rta muddatli g'azna majburiyatlari (DO'MHM) chiqarmoqda va ularni faqatgina yuridik shaxslar o'rtasida joylashtirishni amalga oshirib kelmoqda.

3.6. Moliyani boshqarishning hozirgi zamon tizimi

Moliyani boshqarish tizimi muhim ahamiyatga ega bo'ladi, chunki u mamlakat iqtisodiyotini boshqarishning tarkibiy qismi hisoblanadi. Hozirgi davrda iqtisodiyotning muvaffaqiyatli rivojlanishi oqilona yo'lga qo'yilgan va boshqarilib turuvchi moliya tizimi hamda fond bozorisiz mumkin emas. Moliya tizimi moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratiladigan real iqtisodiyot negizida faoliyat ko'rsatadi. O'z vaqtida

moliya tizimi bu real iqtisodiyotning faoliyat ko'rsatish shart-sharoitlarini belgilab beradi. Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishda, moddiy va nomoddiy resurslarni taqsimlashda hamda pul oqimlari oqilona sarflanishida moliya tizimi muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi davrda moliya tizimi real iqtisodiyotni rivojlantirish, ijtimoiy muammolarni hal qilishga qaratilgan chora-tadbirlar, dastaklar hamda moliya institutlarining barcha bo'g'inlari faoliyatining yig'in-disidan iborat. Shuning uchun jamiyatni jamoat — siyosiy hayotida oqilona muvozanatni saqlab turish, uni rivojlantirishda, davlat organlarining barcha bo'g'inlari o'rtasida munosabatlarni yo'lga qo'yishda moliyani boshqarish juda murakkab hamda puxta ishlab chiqilgan moliya tizimini talab etadi.

Mamlakatimizda moliyani boshqarish eng avvalo davlatimizning oliy qonunchilik organlari tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga asosan moliyani boshqarish oliy qonunchilik organlari hisoblangan Oliy Majlisning ikki palatasiga, ya'ni Senat va Quyi Qonunchilik Palatasiga yuklatilgan. Bunday boshqaruv eng avvalo davlat budjetini ko'rib chiqish, uni tasdiqlash hamda budjet ijrosini tasdiqlashda yuzaga chiqadi. Oliy Majlis bundan tashqari soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlar to'g'risidagi qonunlarini ko'rib chiqadi va tasdiqlaydi.

Moliyani boshqarishda oliy qonunchilik organlaridan biri O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni hisoblanadi. Amaldagi qonunchilikka asosan Prezident devoni tomonidan mamlakatdagi moliya siyosatini olib borish, iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishda soliqlar bo'yicha imtiyozlar berish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlarini qabul qilish uchun takliflar kiritadi.

Moliyani boshqarishda O'zbekiston Respublikasi Hisob Palatasi muhim o'ringa ega. Ushbu organga asosan davlat budjeti va budjetdan tashqari jamg'armalar mablag'larining harakatini maqsadli nazorat qilish yuklatilgan. Bundan tashqari, qabul qilingan qonunlarni moliyaviy nuqtayi nazardan ekspertiza qilishni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asosan mamlakatimizda moliyani boshqarishda juda katta vakolatlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga yuklatilgan. Ushbu vakolatli organ tomonidan davlat budjetini ishlab chiqish, uning ijrosini nazorat etish hamda mamlakatimizda moliya, pul, kredit va fond bozorida yagona siyosat olib boriladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi mam-

lakatdagi barcha vazirliklar va idoralarning moliya faoliyatini nazorat qiladi va tartibga solib turadi.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tgan moliyani boshqarishdagi umumiy boshqaruvdan tashqari uni aniq amalga oshiruvchi tezkor (operativ boshqaruv) moliya apparati mavjud. Mamlakatimizda moliyani boshqarishni joylarda ijro etuvchi barcha tashkiliy tuzilmalarning jamlamasi moliya apparatini tashkil etadi.

Agar biz moliyani boshqarishning umumiy va tezkor sohalari umumlashtirsak, u holda moliyani boshqarish tizimini shakllantirib uni quyidagi chizmada ko'rishimiz mumkin.

Moliya tizimida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi muhim o'rin egallaydi. Buning asosiy sababi, Moliya vazirligi nafaqat moliya siyosatini ishlab chiqib, uni amalga oshiradi, balki o'z vaqtida davlat ijroiya organlari tomonidan bajarilishini bevosita nazorat etadi. Moliyani boshqarishda Moliya vazirligiga amaldagi qonunchilikka asosan quyidagi vazifalarni bajarish yuklatilgan:

- manfaatdor vazirliklar va idoralar bilan birgalikda milliy iqtisodiyotni rivojlantirish yuzasidan qisqa hamda uzoq muddatli reja-taxminlarni ishlab chiqishda ishtirok etadi;
- mamlakat oliy ijroiya organlari bilan birgalikda davlatning markazlashgan pul mablag'lari resurslariga bo'lgan ehtiyojini aniqlaydi va uni davlat hamda mahalliy budjetlar o'rtasida taqsimlash yuzasidan takliflar ishlab chiqishda ishtirok etadi;
- davlat budjetining loyahasini tayyorlash yuzasidan ishini tashkil etadi, mahalliy budjetlar uchun umumdavlat soliqlaridan ajratmalari me'yorlari loyahasini ishlab chiqadi, ajratiladigan subvensiya hamda dotatsiyalarning miqdorini belgilaydi;
- davlat budjeti va budjetdan tashqari jamg'armalarning ijrosini ta'minlaydi;
- Davlat Soliq Qo'mitasi bilan birgalikda soliq tizimi va soliq siyosatini takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqishda ishtirok etadi;
- manfaatdor vazirliklar, idoralar va kompaniyalar bilan birgalikda narx-navo siyosatini (ta'riflar, imtiyozlar) aniqlashda ishtirok etadi;
- Davlatning qisqa hamda uzoq muddatli obligatsiyalarni muomalaga chiqarish va ularni joylashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqadi;
- milliy qimmatli qog'ozlar bozorini shakllantirish va uning faoliyatini takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqadi;

— mamlakatda sug'urta faoliyatini takomillashtirish yuzasidan olib boriladigan ishlarda ishtirok etadi va nazorat qiladi;

— Vazirlar Mahkamasining topshirig'i va vakolati bo'yicha xalqaro moliya tashkilotlari (Xalqaro Valuta fondi, Xalqaro Tiklanish va Taraqqiyot Banki va boshqalar) bilan hamkorlikni amalga oshiradi;

— O'zbekiston Respublikasining tashqi davlat qarzdorligi yuzasidan dasturlar loyihasini ishlab chiqadi va boshqalar. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi o'ziga yuklatilgan vazifalarni o'zining tarkibiy bo'g'inlari orqali amalga oshiradi. Bu tarkibiy tuzilishni 5-chizmada.

Shuni ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va uning joylardagi bo'g'inlari o'z faoliyatini «Budjet tizimi to'g'risida»gi Qonuniga asosan tashkil etadi hamda amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tishi va yangi soliq qonunining qabul qilinishi natijasida davlat daromadlarida soliqlar va yig'imlarning ahamiyatini oshirishga ta'sir ko'rsatdi. Soliq qonunchiligini takomillashtirish va davlat budjetiga daromadlar tushumini oshirish maqsadida Moliya vazirligi tarkibidan maxsus vakolatga ega bo'lgan markazlashgan soliq organlari tizimini tashkil etishga katta ehtiyoj sezildi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 1991-yil 14-iyunda «O'zbekiston Respublikasi davlat soliq organlari to'g'risidagi nizom»ni tasdiqladi. Ushbu nizomga asosan Vazirlar Mahkamasining 1991-yil 12-avgustida 217-sonli «O'zbekiston Respublikasi davlat soliq organlari to'g'risida»gi qarori qabul qilindi. Ushbu qonunchilik asosida soliq organlarining mustaqil davlat soliq xizmati sifatidagi faoliyati boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasining maqomi, uning asosiy vazifalari, funksiyalarining doirasi va faoliyatining kengayishi natijasida 1994-yil 14-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Davlat bosh soliq boshqarmasini O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasiga aylantirish to'g'risida»gi Farmoni qabul qilindi. Ushbu farmoyni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 18-martda «O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasini tashkil etish va faoliyat ko'rsatishi masalalari to'g'risida»gi 114-sonli qarori qabul qilindi. Ushbu me'yoriy hujjatga asosan O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasi mamlakatimizda soliq va bojxona siyosatini amalga oshirish hamda davlatning iqtisodiy manfaatlarini va mulkiy huquqlari himoyasini ta'minlash sohasidagi davlatning vakolatli organi ekanligi belgilab qo'yildi.

Mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning chuqurlashib borishi va bu o'zgarishlarga soliq siyosatini moslashtirish hamda takomillashtirish maqsadida 1997-yil 29-avgustda «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi 474-I sonli O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunni amalga oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 12-yanvardagi «O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida»gi 14-sonli qarori qabul qilindi. Ushbu me'yoriy hujjatlarda mamlakatimizdagi davlat soliq organlarining amalga oshiradigan asosiy funktsiya va vazifalarining doirasi kengaytirildi hamda aniqlashtirildi.

Moliyani boshqarishda Davlat Soliq Qo'mitasiga amalga oshirilgan qonunchilikka asosan quyidagi vazifalarni bajarish yuklatilgan.

- mamlakatda soliq qonun hujjatlariga rioya etilishi, soliqlarning to'g'ri hisoblanishi, soliqlar to'liq va o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- soliq qonun hujjatlariga rioya etishda zarur shartlarni ta'minlash, soliq majburiyatlarini bajarishda soliq to'lovchilarga yordam ko'rsatish;

- mamlakatda soliq siyosatini amalga oshirishda bevosita ishtirok etish;

- soliqqa tortishi subyektlari va obyektlarini to'liq va o'z vaqtida hisobga olishni ta'minlash;

- soliqqa doir huquqbuzarliklarni aniqlash, oldini olish va bartaraf qilish;

- nazorat qiluvchi organlar tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlar moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish va taftish qilishlarning hammasini muvofiqlashtirish;

- jismoniy va yuridik shaxslarni, budjetga soliqlar va boshqa to'lovlarni to'lovchilarni, yuridik hamda jismoniy shaxslarning soliqqa tortish obyektlarini hisobga olishning to'laqonli bazasini yaratish;

- yagona telekommunikatsiya tizimini yaratish;

- tashkiliy hamda kadrlar bilan ishlashni takomillashtirish va kuchaytirish;

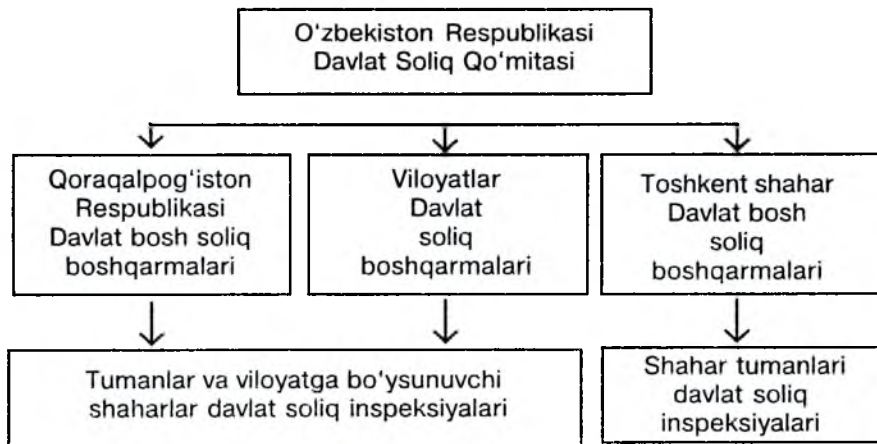
- me'yoriy-huquqiy bazani yanada takomillashtirish, soliq sohasida huquqbuzarlikning oldini olish, soliqlarni yig'ish va majburiy tarzda undirish funksiyalarini birlashtirish;

- belgilangan prognoz ko'rsatkichlariga muvofiq budjetga to'lovlarning to'liq tushishini ta'minlash;

- soliq tizimining unumdorligi va samaradorligini oshirish, salbiy ta'sir va xatar darajasini pasaytirish;

– o‘tkaziladigan iqtisodiy islohotlarning borishiga xufiya iqtisodiyotning roli va ta‘sirini kamaytirish.

Yuqorida ta‘kidlab o‘tgan vazifalarni Davlat Soliq Qo‘mitasi quyida keltirilgan chizmada o‘zining tarkibiy bo‘g‘inlari orqali amalga oshiradi.

6-chizma. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo‘mitasining tarkibiy tuzilishi

O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo‘mitasi o‘z faoliyatini O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to‘g‘risida»gi Qonuni, «O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi» va boshqa qonun hujjatlariga, shuningdek O‘zbekiston Respublikasining Xalqaro shartnomalariga amal qilgan holda amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng u o‘zining bojxona chegarasiga ega bo‘ldi. Mustaqil Hamdo‘stlik Davlatlari va uzoq xorij mamlakatlari bilan iqtisodiy munosabatlarning faollashuvi, mamlakatlararo eksport-import hajmining ortishiga olib keldi. Ushbu omillar asosida bojxona ishini tashkil etishni takomillashtirish, yagona bojxona siyosatini o‘tkazish, Respublika bojxona organlari faoliyatining tezkorligi va ta‘sirchanligini oshirish, ularning mamlakat iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlashdagi rolini kuchaytirish, shuningdek bojxona ishi sohasida xalqaro hamkorlikni yanada kuchaytirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 8-iyuldagi «O‘zbekis-

ton Respublikasi Davlat Bojxona Qo'mitasining tashkil etish to'g'risida»gi PF-1815-sonli farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonni amalga oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 30-iyulda 374-sonli «O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona Qo'mitasining faoliyatini tashkil etishi to'g'risida»gi qaroriga asosan O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona Qo'mitasi tashkil etildi.

Yuqorida ta'kidlangan qonunchilikka asosan O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona Qo'mitasiga mamlakatimizdagi bojxona bojlarini undirish majburiyati yuklatilgan. Ushbu majburiyatni amalga oshirish maqsadida Davlat Bojxona Qo'mitasi quyidagi vazifalarni bajaradi:

— mamlakatdagi bojxona organlari tomonidan soliqlarning to'g'ri va o'z muddatida undirish yuzasidan soliq tekshiruvlarini o'tkazish;

— joylardagi soliq organlari tomonidan soliqlarni hisoblash va undirish bo'yicha barcha hujjatlarni tekshirishdan o'tkazish;

— soliq to'lovlarining amaldagi soliq va bojxona qonunchiligini buzganligi yoki majburiyatlarini bajarmaganligi sababli ularning tijorat banklaridagi hisobvaraqlari bo'yicha barcha operatsiyalarni to'xtatib qo'yish;

— amaldagi soliq va bojxona qonunchiligida ko'zda tutilgan soliqlar bo'yicha boqimandalar hamda jarimalarni undirish.

Umuman olinganda, bojxona organlari O'zbekiston Respublikasining davlat chegarasidan o'tadigan tovarlar yuzasidan amaldagi bojxona soliqlari, valuta hamda bojxona qonunchiligiga amal qilinishi, bojxona bojlarining to'g'ri hisoblanishi, undirilishini nazorat qiladi.

Moliyani boshqarishda o'ziga xos o'rinni xo'jalik yurituvchi subyektlardagi moliya xizmati egallaydi. Bunday boshqaruvni olib borishda davlatning vakolatli organlari ishtirok etmaydi va boshqaruvni manfaatdor tomonlar olib boradi. Moliya boshqaruvini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

— ichki(korporativ);

— aksiyadorlar boshqaruvi;

— tijorat banklari tomonidan;

— auditor firmalari tomonidan olib boriladigan boshqaruvlardir.

1. Ichki boshqaruv. Bunday boshqaruvni xo'jalik yurituvchi subyektlaridagi tashkil etilgan moliya xizmati, moliya bo'limlari, moliya menejmenti va moliya faoliyatiga taalluqli boshqa xizmatlar olib boradilar. Bundan faoliyatda o'zlik va jalb etilgan pul mablag'lardan maqsadli hamda samaradorlik bilan foydalanishni nazorat etish, moliyaviy holatni tahlil etish, davlat budjeti, budjetdan tashqari jam-

g'armalar, tijorat banklari va boshqa mijozlar oldidagi majburiyatlarni bajarish, debitorlik-kreditorlik qarzdorlarni nazorat qilish va bajarish amalga oshiriladi.

2. Xo'jalik subyektlarining aksiyadorlari, asosan yirik aksiyadorlar kuzatuvchi o'z sarmoyalarini samadorlik bilan foydalanishini hamda shu asosda dividend olish maqsadida moliyani boshqarishda bevosita ishtirok etadi.

3. Tijorat banklari xo'jalik yurituvchi subyektlarga kredit berish va uning o'z muddatida qaytarilishida moliyaning maqsadli boshqaruvida ishtirok etadilar.

4. Auditor firmalari xo'jalik yurituvchi subyektlar xo'jalik-moliya faoliyatini nazorat qilish vaqtida va shartnoma asosida moliya boshqaruvida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etishda ishtirok etadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatidagi ijobiy moliyaviy natijalar bu yerda moliyani boshqarishda samarador qoida va usullardan foydalanilayotganidan dalolat beradi. Buning aksi, xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatidagi salbiy moliyaviy natija (zarar)lar bu yerda moliyani boshqarishda samarasiz usullardan foydalanilayotganligidan dalolat beradi hamda qat'iy chora-tadbirlar ko'rilishini talab etadi.

3.7. Moliyaviy boshqaruvda moliyaviy nazoratning modellari, shakllari va usullari

Moliyaviy nazorat moliyani boshqarish jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u moliyani taqsimlash va qayta taqsimlash hamda nazorat funksiyasi bilan bevosita bog'liqdir. Uning mohiyati barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan amaldagi qonunchilikda belgilangan qonuniy-huquqiy me'yorlarga amal qilishlik, bo'lajak moliyaviy qonunbuzarliklarning oldini olish va mamlakat moliya tizimining samarali faohyat ko'rsatishini ta'minlash bilan izohlanadi. Chunki mamlakatda yaratilayotgan yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida yuzaga chiqadigan ulkan pul oqimlarining maqsadli sarflanishi uning ustidan nazoratni talab etadi. Ushbu nazoratni amalga oshirish esa maxsus ixtisoslashtirilgan tashkilotlarni va ulardagi yuqori malakali hamda tajribali mutaxassislarining jalb qilinishini talab etadi. Bular umumlashtirilsa moliyaviy nazorat tushunchasi yuzaga keladi. Moliyaviy nazorat — maxsus vakolatga ega tekshiruv tashkilotlari va tekshi-

ruvchilarning (auditorlar) iqtisodiyotdagi barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatini amaldagi moliyaviy qonunchilik va moliyaviy intizomga rioya etilishi yuzasidan turli shakl hamda usullarni qo‘llash orqali olib boriladigan faoliyati hisoblanadi.

Moliyaviy nazorat uning obyektlari, subyektlari, o‘tkazish muddatlari, o‘tkazish reglamentiga asosan turli modellar, shakllar va usullarga bo‘linib ketadi. Quyida ularni yoritishga harakat qilinadi.

Ma‘lumki, har qanday moliyaviy nazoratning mahsuldorligi va ta‘sirchanligi unda aniqlangan turli moliyaviy qonunbuzarlik holatlariga nisbatan qo‘llaniladigan jazo choralariga bog‘liqdir. Xalqaro amaliyotda moliyaviy nazorat orqali qo‘llaniladigan jazo choralari darajasiga asosan ikki model shakllangan:

1. Moliyaviy nazoratning anglosakson modeli.
2. Moliyaviy nazoratning fransuz modeli.

Moliyaviy nazoratning anglosakson modeli qo‘llaniladigan mamlakatlardagi nazorat organining faoliyatida o‘zi olib borgan moliyaviy nazoratning yakunlari hamda unda aniqlangan qonunbuzarlik to‘g‘risida faqatgina hisobot tayyorlash bilan cheklangan. Ushbu nazoratda aniqlangan moliyaviy qonunbuzarlikka yo‘l qo‘yilgan shaxslarga nisbatan qanday moliyaviy jazo qo‘llanilishi masalasi ma‘muriy va sud organlari tomonidan ko‘rib chiqiladi.

Bu organlarning rasmiy jazo to‘g‘risidagi hukmigina jazoning qo‘llanilishiga asos bo‘ladi.

Moliyaviy nazoratning fransuz modulini qo‘llayotgan mamlakatlardagi nazorat organining faoliyatida o‘zi olib borgan moliyaviy nazorat yakunlarida aniqlangan moliyaviy qonunbuzarlikka yo‘l qo‘ygan shaxslarning aybdorlik darajasini aniqlash hamda ulardan yo‘l qo‘yilgan zararni qoplashni talab qilish huquqi berilgan. Bu mamlakatlarda moliyaviy qonunbuzarlikka yo‘l qo‘ygan shaxslarga jazo qo‘llash uchun sud organlarining hukmi kerak emas.

Moliyaviy nazoratning olib borilishi, muddatlari, reglamenti, nazorat obyekti va subyektiga asosan quyidagi asosiy shakllarda tasniflash mumkin:

1. Moliyaviy nazoratning subyektiga asosan-davlat vakolatli organlari, xo‘jalik subyekti ichidagi, tarmoq, jamoa va auditorlik nazorati.
2. Moliyaviy nazoratning obyektiga asosan soliq, kredit, valuta, bojxona, budjetdan tashqari fondlar va sug‘urta.
3. Moliyaviy nazorat o‘tkazilishi reglamentiga asosan-ichki va tashqi (majburiy) nazorat.

4. Moliyaviy nazoratning o'tkazilish muddatiga asosan-dastlabki, joriy va davriy nazorat.

Davlat moliya nazoratini umumdavlat boshqaruv organlari va tezkor moliya boshqaruv organlari (O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona Qo'mitasi) tomonidan amaldagi qonunchilikka asosan olib boriladi.

Xo'jalik ichidagi moliyaviy nazorat alohida olingan xo'jalik yurituvchi subyektning ichida tashkil qilingan moliya xizmati, moliya bo'limi yoki buxgalteriya xodimlari tomonidan olib boriladi.

Moliyaviy nazoratning tarmoq nazorati turli vazirliklar, kompaniyalar, assotsiatsiyalar va xoldinglarning tarkibida tashkil etilgan maxsus moliya taftish organlari tomonidan olib boriladi.

Moliyaviy nazoratning jamoa nazorati aksiyadorlik jamiyatlarida aksiyadorlar orqali tashkil etilgan maxsus moliya taftish organlari tomonidan olib boriladi.

Moliyaviy nazoratning mustaqil, ya'ni auditorlik nazorati esa o'z faoliyati uchun maxsus litsenziyaga ega hamda malakali auditorlari mavjud auditorlik firmalari tomonidan olib boriladi. Moliyaviy nazoratning obyektini asosan amaldagi qonunchilikka asosan xo'jalik subyektining alohida olingan faoliyat turini faqat vakolatli nazorat organi nazorat etadi. Masalan, soliq organlari soliq qonunchiligiga rioya etilishini, tijorat banklari berilgan kreditlar bo'yicha olib boradi.

Moliyaviy nazoratning o'tkazilish reglamentiga asosan har bir xo'jalik yurituvchi subyekt doimiy ravishda ichki nazoratni amalga oshiradi. Yuridik va jismoniy shaxslarning moliyaviy faoliyatini tashqi (majburiy) nazoratining o'tkazilishi amaldagi qonunchilikda belgilab qo'yilgan. Masalan, yuridik shaxslar xo'jalik-moliya faoliyatining yillik yakunlari majburiy tarzda auditor firmalari va soliq organlari tomonidan nazorat qilinadi.

Dastlabki moliyaviy nazorat xo'jalik yurituvchi subyektlar o'zlarining xo'jalik moliya faoliyatining boshlanishidan oldin olib boriladigan nazorat shaklidir. Bu nazorat shakli yuridik va jismoniy shaxslar faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi, unda ularning moliya rejalari, kassa rejalari, smetalarni ishlab chiqish va uni ko'rib chiqish hamda tasdiqlash jarayonini o'z tarkibiga oladi. Dastlabki moliyaviy nazorat orqali kelajakda amaldagi budjet-soliq qonunchiligi va boshqa me'yoriy hujjatlarda keltirilgan tartib va qoidalar buzilishining oldi olinishiiga xizmat qiladi.

Joriy moliyaviy nazorat xo‘jalik yurituvchi subyektlar xo‘jalik-moliya faoliyatida moliyaviy operatsiyalar va pullik bitimlar tuzilayotgan vaqtda amalga oshiriladi. Moliyaviy nazoratning ushbu shakli ma‘lum hisobot davri (masalan, har dekada, oy, kvartal) nazorat qilinadigan jarayon, muomala va xatti-harakat tugagandan so‘ng uning miqdor va sifat tavsifiga muvofiq bajariladigan nazoratdan iborat. Joriy moliyaviy nazorat uchun ma‘lumot manbasi rejadagi tezkor-texnik, statistika va buxgalteriya axboroti xizmat qiladi. Joriy moliyaviy nazorat xo‘jalik yurituvchi subyektlar xo‘jalik-moliya faoliyatida moliyaviy intizom buzilishining oldini olish hamda pullik bitimlarni o‘z vaqtida tuzilishini ta‘minlash maqsadida amalga oshiriladi.

Davriy moliyaviy nazorat-muayyan hisobot davri uchun tuzilgan rejalar, smetalar, me‘yorlar va buxgalteriya hujjatlari, ishlab chiqarish, hisobotlarning ma‘lumotlari, hisob registrlari, hisobotlar hamda boshqa manbalardagi ma‘lumotlar asosidagi tekshirishdir. Amaldagi qonunchilik, shu jumladan soliq to‘g‘risidagi qonunlardagi talablarga rioya etilayotganini, xo‘jalik muomalalari to‘g‘ri, o‘z muddatida va maqsadga muvofiq olib borilayotganligini aniqlash, nazorat etilayotgan obyekt (jismoniy, yuridik va mansabdor shaxs) faoliyatidagi kamchiliklar va qonunbuzarliklarni ochib tashlash hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha chora-tadbirlarini ko‘rish mazkur nazorat shaklining asosiy vazifasi hisoblanadi.

Moliya nazorati o‘zining amalga oshirish usullari bo‘yicha ham turli guruhlarga ajratiladi, ular quyidagilardan tashkil topgan:

1. Hujjatli va kameral tekshirish.
2. O‘rganib chiqish.
3. Nazorat.
4. Moliyaviy holatini tahlil etish.
5. Monitoring (kuzatish).
6. Taftish.

Hujjatli va kameral tekshirish jarayonida alohida olingan xo‘jalik subyektlarining balansi, hisoboti va xarajat hujjatlari asosida ma‘lum muddatdagi xo‘jalik-moliya faoliyatining alohida masalalari ko‘rib chiqiladi. Ushbu tekshirish jarayonida xo‘jalik subyektlarining xo‘jalik-moliya faoliyatida moliya intizomining yo‘l qo‘yilgan nuqsonlari aniqlanadi hamda bu nuqsonlarni bartaraf etish yuzasidan aniq chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

Moliyaviy nazoratning o‘rganib chiqish usuli hujjatli va nomeral tekshirish usuliga nisbatan keng masalalarni qamrab oladi. Ushbu

usulda xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlari, uning iqtisodiy potentsiali ko'rsatkichlari chuqur o'rganib chiqiladi hamda ketajakda bo'lajak rivojlantirish yo'nalishlari belgilanadi.

Iqtisodiyotda xo'jalik yurituvchi ayrim subyektlarning faoliyatini tartibga solib turish uchun maxsus litsenziyalar talab etiladi. Bunga misol qilib, auditorlik faoliyati uchun O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi, bank faoliyati uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus litsenziyalarini keltirish mumkin. Maxsus litsenziya olgan xo'jalik subyektlari uchun o'rnatilgan tartib-qoida hamda me'yorlarga amal qilinishi ushbu litsenziya bergan organlar tomonidan nazorat qilinadi. Shuni ta'kidlash lozimki, o'rnatilgan tartib-qoidalar va me'yorlarga amal qilmagan xo'jalik subyektlarining maxsus litsenziyasi qaytarib olinadi va u faoliyatini to'xtatishi shart.

Moliyaviy holatni tahlil etish moliya nazoratining eng keng tarqalgan hamda ustuvor usulidan biri hisoblanadi. Ushbu usulda xo'jalik yurituvchi subyektning davriy va yillik moliyaviy hisobotlari chuqur o'rganib chiqiladi. Bundan asosiy maqsad xo'jalik-moliya faoliyatining natijalariga umumiy baho berish, o'z kapitali bilan ta'minlanganlik darajasi hamda undan omilkorlik va samaradorlik bilan foydalanish yo'nalishlari belgilanadi. Bu esa kelajakda xarajatlarni imkoni boricha kamaytirish va foydani ko'paytirishga xizmat qiladi.

Monitoring (kuzatuv) usuli kreditorlar, asosan tijorat banklari tomonidan qo'llaniladi. Tijorat banklari xo'jalik yurituvchi subyektlarga berilgan kreditlarni o'z muddatida va foizi bilan qaytarilishi maqsadida kreditni maqsadga muvofiq ishlatilishi ustidan doimiy nazorat-monitoring olib boradi. Monitoring jarayonida xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan olinayotgan kreditdan samarasiz foydalanishi aniqlangan holatda kredit shartnomasidagi shartlar o'zgartirilishi yoki kreditni muddatidan oldin qaytarilish talabi qo'yilishi mumkin.

Taftish moliya nazoratining eng chuqur va keng qamrovli usuli hisoblanadi. Ushbu usulda xo'jalik yurituvchi subyekt xo'jalik-moliya faoliyatining amaldagi qonunchilikka mosligi, maqsadlilikligi, to'g'riligi va samaradorligi yo'nalishlari kompleks ravishda to'liq o'rganib chiqiladi. Shuni ta'kidlash lozimki, taftish bu juda mas'uliyatli va murakkab moliya nazorati hisoblanadi. Shuning uchun amaliyotda taftishni o'tkazish uchun maxsus tayyorgarlik ko'riladi va u oldindan ishlab chiqilgan maxsus dastur asosida amalga oshiriladi. Dasturda o'tkaziladigan taftishning maqsadi, taftish obyekti va ko'riladigan asosiy

masalalarning ro'yxati aks ettiriladi. O'tkaziladigan taftish maqsadiga ko'ra to'liq va to'liq bo'lmagan, reja asosida hamda rejadan tashqari, mavzuli va kompleks bo'lishi mumkin.

Amalga oshirilgan taftish yakunlangandan so'ng uning natijalari asosida dalolatnoma tuzilib u rasmiylashtiriladi. Dalolatnomada xo'jalik yurituvchi subyektning xo'jalik-moliya faoliyatidagi aniqlangan kamchiliklar, amaldagi qonunchilikda belgilangan moliya intizomi buzilganligi uchun qo'llaniladigan jazolar, yuzaga kelgan kamchiliklarni bartaraf etish chora-tadbirlari ko'rsatiladi. Rasmiylashtirilgan dalolatnoma asosida xo'jalik yurituvchi subyektning rahbariyati o'zlarini vakolatlari doirasida zarur qarorlarni qabul qiladilar.

3.8. Davlat budjetining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va ahamiyati

Dunyoning har bir davlatida, u qanday siyosiy tizimga asoslangan bo'lmasin, turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati natijasida yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromad yaratiladi. Jamiyatning moddiy ishlab chiqarish sohasida yaratilgan milliy daromad keyingi bosqichlarda doimiy ravishda taqsimlanish va qayta taqsimlanish jarayonidan o'tadi. Xuddi shu yaratilgan milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash hamda uning maqsadli sarflanishida juda muhim o'rinni davlat budjeti egallaydi. Milliy daromadning qayta taqsimlanishi jarayoni natijasida uning ma'lum qismi pul shaklida davlat budjetiga kelib tushadi va markazlashgan moliya mablag'larining foizini tashkil etadi.

Iqtisodiy adabiyotda davlat budjetining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatiga, uni iqtisodiyotning rivojlanishidagi o'rni yuzasidan juda ko'plab iqtisodchi olimlarning fikr-mulohazalari mavjud. Rossiyalik iqtisodchi olim, iqtisod fanlar doktori, professor I.A. Pogosov ning fikri — «davlat budjeti mamlakatning asosiy moliya rejasi hisoblanadi va har qanday davlatning faoliyat yuritishi uchun majburiy shartlar asosida markazlashgan pul mablag'lari jamg'armalarining tashkil etish, taqsimlash va uni sarflashni ta'minlashdan iboratdir»¹. Rossiyalik yetakchi iqtisodchi olim, iqtisod fanlari doktori, akademik G.B. Polyak ning fikricha «davlat budjeti — davlatga yuklatilgan vazifalar va funksiyalarni amalga

---

¹ *Сенчагов В.К. и др. Финансы, денежное обращение и кредит — М.: Проспект, 2004.*

oshirishni moliyaviy ta'minlashga mo'ljallangan pul mablag'lari fondlarini tashkil etilish va sarflanishi shaklini ifoda etadi»¹.

O'zbekistonlik iqtisodchi olimlar N.S. Jumayev va U.A. Burxonov larning fikricha «Davlat budjeti-umumjamiyat xarajatlarini moliyalashtirish maqsadida tuziladigan, hokimiyatning qonun chiqaruvchi oliy organi tomonidan tasdiqlanadigan davlatning markazlashtirilgan pul fondlaridir»²

O'zbekiston Respublikasida 2000-yil 14-dekabrda qabul qilingan 158-II sonli «Budjet tizimi to'g'risida»gi Qonunga asosan, «Davlat budjeti — davlat pul malag'larining (shu jumladan, davlat maqsadli jamg'armalari mablag'larining), markazlashtirilgan jamg'armasi bo'lib, unda daromadlarning manbalari va ulardan tushumlarning miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratilgan mablag'lar sarfining yo'nalishlari va miqdorini nazarda tutadi.

Har bir davlatning moliya tizimida davlat budjeti yetakchi o'rinni egallaydi. Budjet o'zida moliya mablag'larining umumdavlat jamg'armalarini shakllantirilish va ishlatilishi bilan bog'liq bir tomondan vakolatli davlat hamda ikkinchi tomondan xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholi o'rtasidagi taqsimlash munosabatlarining asosiy qismini ifodalaydi.

Davlat budjetining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati har qanday jamiyat tarixiy rivojlanishining ma'lum bosqichida davlat bajaradigan vazifalar va funksiyalarga bevosita bog'liqdir. Budjetning shakllanishi esa bevosita mamlakatdagi milliy daromadning rivojlanganlik hamda uni qayta taqsimlanish darajasiga bog'liqdir. Mamlakatda yaratilgan milliy daromadning qayta taqsimlashning asosiy moliya uslublari quyidagilardan iborat:

1. Turli pul jamg'armalarining (foйда, daromad, aksiz soliqlari, qo'shilgan qiymat solig'i, budjetdan tashqari jamg'arma to'loviar) tashkil topishi va ularning sarflanishi;
2. Soliqlar va soliqqa tortishni tashkil etish;
3. Milliy iqtisodiyot tarmoqlarini moliyalashtirish;
4. Umumjamiyat iste'mol jamg'armalari, sug'urta va zaxira jamg'armalarining tashkil topishi va ularning sarflanishi.

---

¹ Поляк Г.Б. и др. Финансы. Денежное обращение. Кредит.-М.: ЮНИТИ, 2004.

² N. Jumayev., U. Burxonov. Moliyaning dolzarb muammolari — T.: Yangi asr aviodi. 2003.

Yuqorida qayd etilgan jarayonlarning barchasida davlat budjetining ahamiyati va o'ri kattadir. Davlat budjeti orqah markaziy va mahalliy davlat boshqaruv organlari boshqaruv apparatini saqlab turish, ijtimoiy-madaniy chora-tadbirlarni amalga oshirish, iqtisodiy rivojlantirish yuzasidan vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'lar bilan o'z muddatlarida ta'minlaydi.

Davlat budjetining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatiga asosan uni ma'lum iqtisodiy mohiyatiga asosan uni ma'lum iqtisodiy munosabatlarini o'zida ifoda etadigan iqtisodiy kategoriya sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Davlat budjeti orqali o'ziga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun bevosita moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlashning dastagi sifatida foydalanish bilan bir vaqtda mamlakatda iqtisodiy hamda ijtimoiy siyosatni amalga oshirishda ham muhim dastak sifatida foydalaniladi.

Budjet munosabatlari iqtisodiy kategoriya sifatida mamlakatdagi moliya munosabatlarining asosiy tarkibiy qismi hisoblanib, ushbu omilga asosan davlat budjeti moliyaning asosiy funksiyalariga o'xshash quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- mamlakatdagi milliy daromadni qayta taqsimlash;
- milliy iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solib turish va rag'batlantirish;
- mamlakatda ijtimoiy sohani moliyaviy ta'minlash va davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirish;
- mamlakatda markazlashgan pul mablag'lari jamg'armalarini tashkil etish va uning sarflanishi ustidan nazorat olib borish.

Davlat budjetining milliy daromadini qayta taqsimlash funksiyasi markazlashgan pul mablag'lari jamg'armalarini markaziy va mahalliy davlat boshqaruv organlari darajasi me'yorida tashkil topishi va ularning sarflanishida namoyon bo'ladi. Shuni ta'kidlash lozimki, dunyo iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarida (AQSH, Germaniya, Fransiya, Yaponiya va boshqalar) turli darajadagi budjetlar orqali milliy daromadning 30 % — 50 % qayta taqsimlanishi amalga oshiriladi. Har bir mamlakatda markaziy hukumat davlat budjeti yordamida milliy iqtisodiyotning faoliyatini, iqtisodiy munosabatlarni tartibga solib turadi hamda iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarini, hududlarni rivojlantirish maqsadida budjet mablag'larini yo'naltiradi. Iqtisodiy munosabatlarni ushbu tartibda ushlab turish orqali davlat maqsadli ravishda ishlab chiqarishni rivojlantirish yoki sekinlashtirish, kapitallar va xususiy

jamg'armalarning o'sishiga hamda taklif va talab tarkibini tubdan o'zgartirishga erishishi mumkin.

Mamlakatda milliy daromadning davlat budjeti orqali qayta taqsimlash jarayoni bir vaqtning o'zida amalga oshadigan va uzluksiz faoliyat ko'rsatadigan ikki o'zaro uzviy bog'liq jarayonlarga ega bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- a) davlat budjetining daromadlarini tashkil etish;
- b) davlat budjetining xarajatlarini amalga oshirish.

Mamlakatda davlat budjeti daromadlarining tashkil topishi va budjet mablag'larining sarflanishi jarayonlarida milliy iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solib turish va rag'batlantirish funksiyasi amalga oshiriladi.

Davlat budjetining daromadlari — bir tomonda vakolatli davlat organlari va ikkinchi tomondan turli mulkchilik shaklida xo'jalik yurituvchi subyektlar hamda mamlakat aholisi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning yig'indisi hisoblanadi. Bir vaqtning o'zida davlat budjetining daromadlari — markaziy va mahalliy davlat boshqaruv organlarining ixtiyoriga kelib tushadigan pul mablag'lari hisoblanadi. Davlat budjeti daromadlarining shakllanishi jarayonlarida mamlakatda yaratilgan milliy daromadning ma'lum qismi majburiy tarzda davlat foydasiga undiriladi, natijada davlat va xo'jalik yurituvchi subyektlar hamda mamlakat aholisi o'rtasida moliyaviy munosabatlar vujudga keladi.

Davlat budjeti mamlakatda faoliyat yuritayotgan turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning foydasini taqsimlashda faol ishtirok etadi. Shuni ta'kidlash lozimki, xo'jalik subyektlarining foydasidan davlat budjetiga undirilish shakli, hajmi hamda korxonalar faoliyatining natijalariga moddiy manfaatlari o'rtasida ma'lum o'zaro bog'liqlik mavjud. Foydadan davlat budjetiga undiriladigan shaklning rivojlanganligi va hajmiga asosan xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish zaxiralaridan oqilona foydalanishi, rentabellik darajasining oshishi hamda eng asosiysi foydaning ko'payishi amalga oshadi.

Davlat budjeti xarajatlari — bir tomondan davlatning vakolatli organlari va ikkinchi tomondan tashkilotlar, muassasalar hamda mamlakat aholisi o'rtasidagi mamlakatdagi markazlashgan pul mablag'lari jamg'armalarining ishlatilishi jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarning yig'indisidir. Mamlakatning Markaziy hukumati davlat budjeti orqali unda moliyaviy mablag'larini

markazlashgan tarzda shakllantirish va u orqali umumdavlat ehtiyojlari hisoblangan — milliy iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini jadal sur'atlar bilan rivojlantirish, malakali ishchi kuchlarini vujudga keltirish, ilm-fanni rivojlantirish, ijtimoiy-madaniy chora-tadbirlarni amalga oshirish hamda mamlakat mudofaa qudratini saqlab turishni pul mablag'lari bilan yetarli miqdorda hamda belgilangan muddatlarda ta'minlab turadi.

Mamlakatda davlat budjeti orqali yaratilgan milliy daromadning hududlar bo'yicha, shu jumladan jamiyatning moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy ishlab chiqarish sohalari bo'yicha qayta taqsimlanishi amalga oshiriladi.

Buning natijasida davlat budjeti hisobidan saqlab turish va mudofaa ehtiyojlarini pul mablag'lari bilan mohiyalashtirish maqsadida jamg'armalar tashkil etiladi. Davlat budjeti orqali moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari o'rtasida ularning oqllona va samarali rivojlanishi maqsadida budjet moliyalashtirishi yordamida moliya mablag'larining qayta taqsimlanishi amalga oshiriladi.

Mamlakatda yaratilgan milliy daromadni qayta taqsimlashda asosiy qurol hisoblangan davlat budjeti yordamida Markaziy hukumat iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga va iqtisodiy hududlarga moliyaviy mablag'larni yo'naltiradi, bundan tashqari davlat budjeti yordamida hududlararo va tarmoqlararo milliy daromadning qayta taqsimlanishi amalga oshiriladi.

Bu bilan esa mamlakatning iqtisodiy rivojlantirishdagi manfaatlari va hududlarning tamoyillariga rioya etiladi.

Mamlakatda davlat budjeti orqali yangi texnika va texnologiyalarni vujudga keltirish hamda fanni rivojlantirish yo'nalishlarida faoliyat ko'rsatayotgan ilmiy-tadqiqot muassasalarini moliyalashtirish amalga oshiriladi. Mamlakatning Markaziy Hukumati davlat budjeti orqali ilm-fanning eng zamonaviy va ustuvor tarmoqlarini moliyalashtirish hisobiga milliy malakali ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishni ta'minlaydi.

Ushbu holat esa davlat iqtisodiy hayotini muqobillashtirish, iqtisodiyotning barcha tarmoqlari o'rtasida pul va moddiy resurslarni oqilona joylashtirish, shu asosda texnik taraqqiyotni rivojlantirishga hamda mamlakat iqtisodiy qudratini oshirishga imkoniyat yaratadi.

Mamlakat hududlarida iqtisodiy va madaniy qurilishda katta o'rinni budjet mablag'lari orqali tartibga solib turish asosida juda keng ma'noda mablag'larni hududlararo taqsimlash, mahalliy davlat boshqaruv

organlarining moliyaviy asosi hisoblangan mahalliy budjetlarni kerakli daromadlar manbai bilan ta'minlash amalga oshiriladi.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda davlat budjeti yordamida jalb etilgan mablag' umumjamiyat iste'mol jamg'armalarini (umumjamiyat iste'mol jamg'armalari umumiy summasining 85 % gacha) tashkil etish va ularning sarflanishida birinchi navbatdagi ahamiyatga egadir.

Davlat budjeti mamlakatda markazlashgan pul fondlarini tashkil etish va uning sarflanishi ustidan nazorat funksiyasini bajaradi. Bu funksiyani bajarishda davlat budjetiga budjet mablag'larining kelib tushishi hamda ularning maqsadli sarflanishi ustidan davlat vakolatli organlarining imkoniyatlari va majburiyatlari asosiy o'rinni egallaydi.

Xulosa qilib aytganda, davlat budjeti har bir mamlakatning asosiy moliya rejasini hisoblanadi va u markaziy hamda mahalliy davlat boshqaruv organlariga boshqaruv vakolatlarini amalga oshirishlari uchun haqiqiy iqtisodiy imkoniyat yaratib beradi.

Davlat budjeti o'zida davlat faoliyati uchun kerakli bo'lgan moliya resurslarining hajmini ifoda etadi va shu orqali mamlakatda olib boriladigan soliq siyosatini belgilab beradi.

Davlat budjeti orqali yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning qayta taqsimlanishi, budjet mablag'larining aniq maqsadlarga sarflanishi qayd etiladi va buning natijasida mamlakatdagi iqtisodiy hamda ijtimoiy jarayonlarning tartibga soluvchisi sifatida maydonga chiqadi.

3.9. Budjet tuzilmasi va budjet tizimi

Budjet tuzilmasi o'z mohiyatiga asosan — davlat budjeti va mamlakat budjet tizimini tashkil etish, budjet tizimiga kiruvchi alohida budjetlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, turli darajadagi budjetlarning faoliyat ko'rsatishini huquqiy jihatdan ta'minlash, budjetlarning tuzilishi va tarkibi, budjetlarning daromadlarini shakllantirish hamda budjet mablag'larining sarflanishi jarayonlarini o'zida aks ettiradi.

Har bir davlatda davlat budjeti tuzilmasining asosi, ushbu davlatning siyosiy tizimi, undagi asosiy qonunchilik hujjatlari va jamiyatning qayta ishlab chiqarish hamda ijtimoiy jarayonlaridagi davlat budjetining egallagan mavqeyi hisoblanadi. Budjet tuzilmasining asosiy tarkibiy qismi budjet tizimi hisoblanadi.

Budjet tizimi — turli darajadagi budjetlar va budjet mablag'lari oluvchilar yig'indisini, budjetlarni tashkil etishni va tuzish prinsiplarini,

budjet jarayonida ular o'rtasida, shuningdek, budjetlar hamda budjet mablag'lari oluvchilar o'rtasida vujudga keladigan o'zaro munosabatlarni o'zida ifodalaydi. O'z vaqtida budjet tizimi davlatning moliya tizimining eng asosiy bo'g'ini hisoblanadi.

Har bir mamlakatda budjet tizimining tashkil topishi eng avvalo davlatning siyosiy tizimi va uning ma'muriy-hududiy tuzilmasiga bevosita bog'liqdir. Xalqaro amaliyotda hukumat boshqaruv vakolatlarining markaziy hukumat hamda ma'muriy-hududiy bo'limlari o'rtasida taqsimlanishi asosida barcha davlatlar quyidagi guruhlarga ajratiladi:

- unitar tizimdagi davlatlar;
- federativ (ittifoq) tizimdagi davlatlar;
- konfederativ tizimdagi davlatlar.

Yuqorida qayd etilgan barcha tizimdagi davlatlarning mohiyatini ko'rib chiqamiz.

Unitar (yagona) tizimdagi davlat — davlatning siyosiy tizimida ma'muriy — hududiy bo'linmalaridan hech biri mustaqil davlatchilik yoki avtonomiya huquqiga ega bo'lmagan davlat tizimi hisoblanadi. Bunday davlatlarda yagona Konstitutsiya amal qiladi, barcha tizim uchun umumiy huquqlar, yagona davlat boshqaruv organlari mavjud hamda mamlakatdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni markazlashgan tartibda boshqaruv amalga oshiriladi. Unitar tizimdagi davlatda budjet tizimi ikki bo'g'indan, ya'ni markaziy va mahalliy budjetlardan tashkil topadi.

Dunyoning unitar davlatlari qatoriga Yaponiya, Chexiya, Polsha, Belgiya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Turkmaniston, O'zbekiston va boshqa davlatlarni kiritish mumkin.

Federativ tizimdagi davlat — davlat tizimida ba'zi ma'muriy-hududiy bo'linmalar o'zlarining mustaqil davlatchiligiga ega va ular davlat boshqaruvida markaziy Hukumat o'rtasida vakolatlarining bo'linishida bir qator siyosiy mustaqillikka ega bo'lgan davlatlardir. Federativ tizimdagi davlatlarda budjet tizimi uch bo'g'indan, ya'ni federal budjet, federatsiya a'zolarining budjetlari va mahalliy budjetlardan iborat bo'ladi. Dunyoning federativ tizimidagi davlatlar qatoriga AQSH (shtatlar va munisipalitetlar), Germaniya (yerlar), Rossiya (Respublikalar va o'lkalar), Hindiston (shtatlar) va boshqalarni kiritish mumkin.

Konfederativ tizimdagi davlat — yagona iqtisodiy, siyosiy va harbiy maqsadlarga erishish uchun mustaqil davlatlarning doimiy ittifoqiga

asoslangan davlat hisoblanadi. Ushbu davlatda budjet tizimi konfederatsiyaga kiruvchi a'zo davlatlarning budjetlaridan tashkil topadi. Shuni ta'kidlash lozimki, hozirgi vaqtda dunyoda konfederativ tizimdagi davlatlar juda kam uchraydi. Bunga yorqin misol qilib Shveysariyani keltirish mumkin. Shveysariya davlat tizimi uning bo'linmalari hisoblangan kantonlardan iborat bo'lib, davlat budjeti esa konfederatsiyaga a'zo bo'lgan kantonlarning badal ajratmalari hisobiga tashkil topadi.

O'zbekiston Respublikasi siyosiy tuzilmasiga asosan unitar davlat hisoblanadi. Unda yagona Konstitutsiya amal qiladi va barcha uchun bir xil qonunlar mavjud. Mamlakatimizda budjet tizimi tashkil topishining huquqiy asosini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va O'zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to'g'risida»gi Qonuni tashkil etadi. Ushbu qonunchilikka asosan Respublikamizning budjet tizimi ikki bo'g'indan iborat:

1. Respublika budjeti.
2. Mahalliy budjetlar.

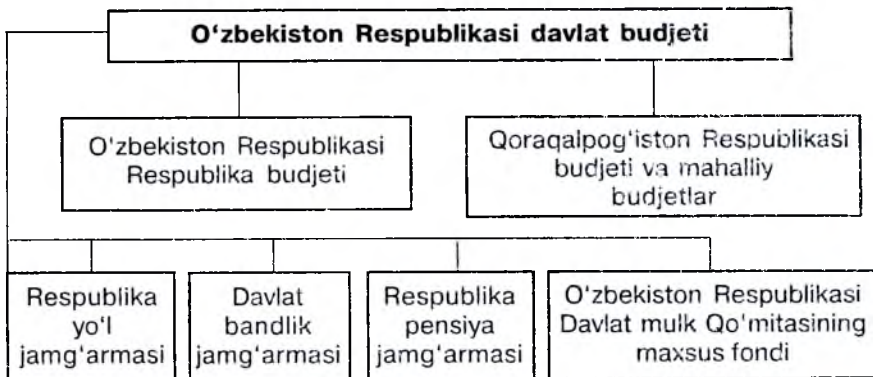
O'zbekiston Respublikasining hozirgi davr budjet tizimini 7-chizmada ko'rish mumkin.

Bunda O'zbekiston Respublikasi budjet tizimini «Budjet tizimi to'g'risida»gi Qonuniga asosan va unda ko'zda tutilgan moddalarning tasnifi bo'yicha chizma tayyorlandi va uni tahlil etishga harakat qildik.

Chizma ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston Respublikasining Respublika budjeti va mahalliy budjetlardan tashqari bir necha budjetdan tashqari jamg'armalarni: Respublika yo'l jamg'armasini, davlat bandlik jamg'armasini, Respublika pensiya jamg'armasini va O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulk Qo'mitasining maxsus fondini o'z tarkibida birlashtiradi.

Budjet tizimi to'g'risidagi qonunga asosan mahalliy budjetlarga Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti Toshkent shahar va viloyatlarning budjetlari kiradi. Viloyatlar budjeti o'z tarkibiga viloyat budjeti, tumanlar budjeti va viloyatga bo'ysunuvchi shaharlarning budjetini oladi.

«Budjet tizimidagi» Qonunga asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va viloyatlarning budjeti o'z tarkibiga viloyat budjeti, tumanlar budjetlari va ular hududida joylashgan yirik sanoat markazlari hamda Respublika ahamiyatiga ega shaharlarning budjetlarini o'z ichiga oladi.

7-chizma. O'zbekiston Respublikasi davlat budjetining tizimi.

3.10. Davlat budjetining daromadlari va xarajatlari

Davlat o'ziga yuklatilgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni bajarish uchun doimiy ravishda pul mablag'lariga ehtiyoj sezadi. Xuddi shu ehtiyoj davlat budjetining daromadlari hisobidan qondiriladi. O'zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to'g'risida»gi Qonunga asosan davlat budjeti daromadlari quyidagi manbalar hisobidan shakllanadi:

1. Soliqlar, yig'imlar, bojlar va qonunchilikda o'rnatilgan boshqa majburiy to'lovlar.
2. Davlatning moliya va boshqa aktivlarining joylashtirishi, foydalanishga berilishi va sotishdan kelgan daromadlar.
3. Amaldagi qonunchilikka asosan meros, sovg'a qilish huquqi asosida davlat mulkchiligiga o'tgan mulkchilikdan pul tushumlari.
4. Yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan xorijiy davlatlar tomonidan beg'araz beriladigan tarzdagi pul tushumlari.
5. Rezident— yuridik shaxslar va xorijiy davlatlarga berilgan budjet sudalari hisobidan tushumlar.
6. Qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa daromadlar.

O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlarining asosiy qismini soliqlar tashkil etadi. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda yuridik va jismoniy shaxslardan quyidagi soliqlar undirilmoqda:

- daromad (foyda) solig'i -stavkasi 9%;
- mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq — stavkasi 7%;

- jismoniy shaxslarning daromadlariga soliq-amaldagi foiz stavkalariga asosan undiriladi;
- qo‘shilgan qiymat solig‘i — stavkasi 20 %;
- aksiz solig‘i — aksiz solinadigan mahsulotlar bo‘yicha differensial stavkalarda;
- suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;
- yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq;
- yer solig‘i;
- mol-mulk solig‘i;
- ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirganlik uclun soliq;
- mahalliy soliqlar va yig‘imlar.

1-jadvalda O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetining daromadlarining tarkibida bilvosita soliqlarning (qo‘shilgan qiymat solig‘i, aksiz solig‘i) ulushi yuqori bo‘lib, 2010-yilda davlat budjetining daromadlarida ularning ulushi 13,9 % ni tashkil etgan.

Bevosita soliqlarning egallagan ulushi 6,2 % ni, resurs to‘lovlari va mol-mulk solig‘i 5,3 % ni, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i 0,6 % ni va boshqa soliqlar 1,3 % ni tashkil etgan.

1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjetining daromadlar tarkibi (YalMga nisbatan foizlarda)

T.R	Ko‘rsatkichlar	2005-y	2006-y	2007-y	2008-y	2009-y	2010-y
1.	Daromadlarning jami shu jumladan:	28,5	26,0	25,2	22,6	20,7	21,8
2.	bevosita soliqlar	7,5	7,4	6,4	6,5	6,0	6,2
3.	bilvosita soliqlar	16,0	13,5	13,8	14,0	13,8	13,9
4.	resurs to‘lovlari va mol-mulk solig‘i	2,8	2,4	1,9	2,3	2,6	5,3
5.	ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i	0,3	0,3	0,5	0,4	0,4	0,6
6.	boshqa soliqlar va yig‘imlar	1,9	2,4	2,2	1,1	0,9	1,3

Manba. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining ma‘lumotlari asosida tayyorlandi.

O‘zbekiston Respublikasining «Budget tizimi to‘g‘risida»gi Qonunga asosan davlat budgetining xarajatlariga quyidagilar kiradi:

1. Budget mablag‘larini oluvchilar uchun joriy xarajatlari;
2. Joriy budget transfertlari;
3. Kapital xarajatlari. Bunga quyidagilar kiradi:

— davlat ehtiyojlari uchun xorijda yer va boshqa mol-mulkni sotib olish;

— davlat ehtiyojlari uchun yerga va boshqa nomoddiy aktivlarga huquqlarni sotib olish;

— davlat zaxiralarini tashkil etish.

4. Yuridik shaxslar uchun kapital maqsadidan xarajatlarni qoplashga yo‘naltirilgan budget transfertlari:

— rezident-yuridik shaxslar va xorijiy davlatlarga budget ssudalari;

— budget dotatsiyalari va davlat maqsadli jamg‘armalariga budget ssudalari;

— amaldagi qonunchilikda man etilmagan boshqa xarajatlari.

Biz O‘zbekiston Respublikasida budget mablag‘larini oluvchilar uchun joriy xarajatlarni quyidagi jadvalda ko‘rishimiz mumkin.

Quyidagi jadval ma‘lumotlari shuni ko‘rsatadiki, 2010-yildagi davlat budgeti xarajatlarining tarkibida ijtimoiy soha (ta‘lim, fan, madaniyat, sport) xarajatlari asosiy o‘rinni egallab turibdi. Aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlarining ulushi esa 2,2 % ni tashkil etmoqda. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish xarajatlarining ulushi 3,4 % ni tashkil etmoqda va markazlashgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari ulushi 3,7 % ni tashkil etgan.

2- jadval

O‘zbekiston Respublikasi Davlat budgeti xarajatlari tarkibi (YaIMga nisbatan foizda)

T/p	Ko‘rsatkichlar	2005-y	2006-y	2007-y	2008-y	2009-y	2010-y
1.	Xarajatlari jami shu jumladan:	29,5	27,0	25,8	24,6	24,6	26,2
2.	ijtimoiy soha	10,4	10,2	9,8		9,3	9,2
3.	ijtimoiy himoya	2,3	2,1	2,0	2,1	1,8	2,2
4.	markazlashgan iqtisodiyotni rivojlantirish xarajatlari	3,0	2,3	2,3	3,0	3,1	3,4

5.	markazlashgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari	6,0	5,0	4,7	3,3	2,7	3,7
6.	Davlat boshqaruv organlari, boshqaruv va sud organlarini saqlash xarajatlari	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5
7.	boshqa xarajatlar	7,2	6,8	6,5	6,4	5,6	6,1

*Manba. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

Amaldagi qonunliilikka asosan, O'zbekiston Respublikasi budjet tizimida mahalliy budjetlar taqchilligiga yo'l qo'yilmaydi, shuning uchun davlat budjeti uchun budjet taqchilligi ko'zda tutiladi. Masalan, mamlakatimizda 2010-yil uchun davlat budjeti taqchilligi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 1,0 % qilib belgilangan edi. O'zbekistonda olib borilgan oqilona budjet-soliq siyosati natijasida 2010-yilda davlat budjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,3 % profisid (daromadlarning xarajatlardan ko'pligi) bilan bajarildi, budjetning daromad qismi esa prognoz ko'rsatkichlaridan 39 % ziyod bo'ldi. Biz 3-jadvalda O'zbekiston Respublikasi davlat budjetining 2005—2010-yillardagi ijro darajasini ko'rish mumkin.

3-jadval.

**O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetining ijrosi
(YaIMga nisbatan foizlarda)**

T/p	Ko'rsatkichlar	2005-y	2006-y	2007-y	2008-y	2009-y	2010-y
1.	Budjet taqchilligi	—	—	—	—	—	—
2.	Budjet profisiti	0,1	0,5	1,1	1,5	0,2	0,3

*Manba. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatmoqdaki, mamlakatimizda davlat budjetining taqchilligi 2005-yilgacha doimiy ravishda saqlanib kelingan. Agar 2009-yilda davlat budjetining profisiti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,2 % miqdorida tashkil topgan bo'lsa,

ushbu ko'rsatkich 2010-yilda 0,3 % miqdorini tashkil etdi. Faqatgina, mamlakatimiz iqtisodiyotida ijobiy o'zgarishlar, yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 8,5 % ni tashkil etishi, shu jumladan sanoat ishlab chiqarishi 8,3 % ga, qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish esa 6,2 % ga o'sishi natijasida hamda inflatsiya darajasi 7,3 % ni tashkil qilishi tufayli 2010-yilda davlat budjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,3 % profisit bilan bajarildi.

2006-yilda O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni liberalizatsiya va modernizatsiya qilish, xo'jalik yurituvchi subyektlardan soliq yukini kamaytirish, soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini oshirish yo'nalishida aniq chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ushbu holat esa mamlakatimizda davlat budjetining daromadlari ko'payishiga hamda soliq to'lovchilar soni ortishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi deb hisoblanadi.

3.11. Soliq tushunchasi va uning obyektiv zarurligi

Insonlardan soliqlar undirish, fikrimizcha asr kabi uzoq o'tmishga egadir. U yoki bu shakllarda soliqlar to'g'risidagi tushunchaning paydo bo'lishi eramizdan avvalgi birinchi ming yillikka borib taqaladi, ya'ni quldorlik tuzumidan boshlab mavjuddir. O'tmishning klassik davlatlari hisoblangan Rim, Afina va Spartada, odatda, soliqlar undirilmagan va ularni undiruvchi doimiy muassasa bo'lmagan. Ozod fuqarolar o'z shaxsiy mablag'larini sarflaganlar. Lekin shuni ta'kidlash lozim-ki, u davlatlarda bozorlarda, shahar darvozasi oldida va portlarda barchadan turli yig'imlar va bojlar undirish mavjud bo'lgan.

Soliqlarning yuzaga kelishini, odatda, davlatning paydo bo'lishi: davlat organlarining tashkil etilishi, davlat apparatiga jamiyatni boshqarish bo'yicha ijtimoiy-siyosiy vazifalarni yuklanishi, davlat xarajatlarini ortishi va markazlashgan moliyaviy resurslarni shakllanishi kabi omillar bilan izohlanadi. Davlat o'ziga yuklatilgan ijtimoiy-siyosiy vazifalarni bajarish uchun ma'lum xarajatlarga ehtiyoj sezadi. Ushbu ehtiyojni qondirishda esa soliqlar asosiy o'rinni egallagan.

Soliq mohiyati hamda soliq tushunchasini ochishda, fikrimizcha eng avvalo asosiy ikki aspekt muhim ahamiyatga egadir. Ulardan birinchisi bo'lib, soliq bu — obyektiv iqtisodiy kategoriya hisoblanadi va soliq o'zining ichki (obyektiv tomondan) mohiyatiga ega. Ikkinchisi bo'lib, soliqlarni haqiqiy iqtisodiy hayotda foydalanish jarayonida uning ichki mohiyatining aniq huquqiy shakllarda yuzaga chiqishidir. Ta'kidlab o'tilgan ikki aspekt o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldirib

turadi, hayotda ular yagonalikda qo‘llaniladi. Lekin ushbu aspektlar o‘rtasidagi tafovutlarni ajrata bilish lozim.

Soliqlar obyektiv iqtisodiy kategoriya sifatida soliqlarning asosiy mohiyatlarini o‘zida aks ettiruvchi asosiy tushunchadir. Asosiy kategoriya sifatida u o‘zida obyektiv iqtisodiy munosabatlar yig‘indisi-ning hosilasi hisoblanadi. Soliqlarning obyektiv tomonidan aniq iqtisodiy hayot holatiga bog‘liqligi emas, balki ushbu kategoriyani vujudga keltirgan omillar bilan aniqlanadi.

Soliqlarning subyektiv tomonidan, ya’ni ularning aniq shakllari, stavkalari va boshqalar, soliqlarning amal qilishining tashqi tomonidan ko‘rinishi bilan aniqlanadi. Bu yerda juda muhim ahamiyatga ega omillar mavjud. Ushbu omillarga quyidagilar kiradi: davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanganlik darajasi; ma’lum davlatdagi soliq tizimidagi milliy an’analar; jamiyatni ma’lum vaqt doirasida hal etiladigan vazifalar maqsadi hamda kengligi va boshqalar. Demak, soliqlarning subyektiv tomonidan ko‘rinishi uning haqiqatda qo‘llanilishi jarayonida yuzaga chiqadi.

Davlatning rivojlanishi, unga yuklatilgan vazifalarning doirasini kengayishi natijasida soliqlarning ahamiyati oshib bordi. Davlat o‘z faoliyatida endi nafaqat soliqlar va ular bilan bir qatorda turli yig‘imlardan ham foydalana boshladi. Biz soliqlar va yig‘imlar tushunchasiga ta’rif berib, ular o‘rtasidagi farqni yoritishga harakat qilamiz.

Soliq deyilganda tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanadigan yuridik va jismoniy shaxslardan ularga mulkchilik, xo‘jalik yuritish yoki tezkor boshqaruv huquqida tegishli bo‘lgan pul mablag‘larini davlat va (yoki) munisipal tuzilmalarni moliyaviy ta’minlash maqsadida begonalashtirish shaklida undiriladigan majburiy, yakka tartibdagi qaytarib berilmaydigan to‘lov tushuniladi.

Yig‘im deganda to‘lanishi yig‘im to‘lovchilar manfaatlarini ko‘zlab davlat organlari, mahalliy o‘z-o‘zimi boshqaruv organlari, boshqa vakolatli organlar va mansabdor shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan yuridik ahamiyatga molik xatti-harakatlar amalga oshirilishining shartlaridan biri bo‘lib hisoblanadigan, yuridik va jismoniy shaxslardan undiriladigan majburiy badal tushuniladi, bunga muayyan huquqlarni taqdim etish yoki maxsus ruxsatnomalar (litsenziyalar) berish ham kiradi.

Demak, soliqlar bu pul munosabatlarini ifoda etuvchi va ushbu munosabatlar bir tomondan vakolatli davlat organlari hamda ikkinchi

tomondan soliq to'lovchilar, ya'ni mulkchilik shaklidan qat'i nazar xo'jalik yurituvchi subyektlar hamda aholi turadi. Bu munosabatlarning asosiy ko'rinishi hisoblangan majburiylikdan tashqari qaytarib olmaslik ham yuzaga chiqadi.

Soliqlarning mohiyatini ochishda eng avvalo uning majburiy to'lov ekanligi yuqorida e'tirof etildi. Lekin bu majburiylik demokratik tamoyilga egadir. Har bir mamlakatda soliqning har bir shakli davlatning qattiq talablari va jamiyatdagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy holatni e'tiborga olgan holda faqatgina yuqori davlat organi (senat, parlament, дума va boshqalar) tomonidan qabul qilinadigan qonun bilan amaliyotga kiritiladi va tartibga solib turiladi. Bu omil esa soliq-larning huquqiy asosga va demokratik me'yorlarga ega ekanligidan dalolat beradi.

Shuni ta'kidlash lozim-ki, soliqlar o'z mohiyatiga asosan hamda yig'imlardan farqli ravishda uzoq yillar faoliyat ko'rsatishi mo'ljallan-gan majburiy munosabatlar hisoblanadi. Amaliyotga kiritilgan har bir soliq xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholi uchun tushunarli bo'lishi hamda soliq to'lovchilar bu soliqlarni to'lashni bilishligini talab etadi. Soliq to'lovchilar har bir soliq bo'yicha ma'lum muddat o'tgandan so'ng muayyan tajriba va tushunchaga ega bo'ladi.

Soliqlarning mohiyatini ochishda uning demokratik to'lov ekanligiga e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Davlat tomonidan amaliyotga kiritilayotgan soliq eng avvalo uni kim tomonidan va qancha miqdorda to'lanishiga asoslanadi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyat turiga qarab soliq turi va uning stavkasi ajratiladi. Mulchilik shaklidan qat'i nazar xo'jalik yurituvchi subyektlar bir xil soliq va bir xil stavkada to'lamaydi. Demokratik to'lov sifatida soliq turi ularning faoliyat uriga qarab undiriladi. Masalan, qishloq xo'jalik sohasi uchun bir xil soliq turi, tijorat banklari uchun boshqa xil soliq turi va stavkasi qo'llaniladi. Mamlakat aholisi uchun ham soliq undirishda demokratik tamoyillar mavjud. Agar fuqarolarning daromadi kam bo'lsa, unga nisbatan past soliq stavkasi va buning aksi fuqaroning daromadi yuqori bo'lsa yuqori soliq stavkasi qo'llaniladi. Bundan tashqari, soliq undirilishida turli soliq bo'yicha imtiyozlar tizimidan foydalaniladi va bu omil ham soliqlarning demokratik to'lov ekanligidan dalolat beradi.

Soliq to'langandan so'ng soliq to'lovchi yuridik va jismoniy shaxslar o'z majburiyatlarini bajaradi. Ushbu majburiyatni bajargandan so'ng har qanday soliq to'lovchi davlat tomonidan soliqlarni qaytarib berish

majburiyatini bajarish yuzasidan faoliyatiga hech qanday huquqiy asosga ega bo'lmaydi. Shuni ta'kidlash lozim-ki, davlat budjeti tomonidan soliq to'lovchilarning ayrim toifalariga u yoki bu ko'rinishda to'lovlarni to'lanib kelinishi ta'kidlab o'tgan soliqlarni qaytarib bermaslik tamoyili mohiyatini o'zgartirmaydi. Bu holatlarda soliq to'lovchi amaldagi qonunchilik asosida davlat budjetidan belgilangan to'lovlarni olish bilan bir vaqtda belgilab qo'yilgan soliqlarni o'z muddatida hamda to'liq miqdorda to'lashi majburiydir. Soliqlarning ma'lum qismini har xil ko'rinishdagi to'lovlar shaklida qaytarib berishlik bu doimiy iqtisodiy munosabatlar emas, balki jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini hisobga olgan va ma'lum muddatga mo'ljallangan holat hisoblanadi.

Soliqlar obyektiv taqsimlash munosabatlari orqali jamiyatda ijtimoiy ishlab chiqarishning barcha jabhalarida ishtirok etish va ishlab chiqarish munosabatlariga aylanadi. Bu holat esa, soliqlar o'z mohiyatiga asosan iqtisodiy bazisni ifodalaydi. Shu asosda iqtisodiyotda turli soliqlar yordamida ishlab chiqarishni qiziqtirish, mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish va iste'molni kengaytirish yoki buning aksi. ba'zi sohalar faoliyatini cheklash maqsadida foydalanish mumkin bo'ladi. Bu esa eng avvalo davlatning ma'lum davrdagi soliq siyosatidan kelib chiqadi.

Soliqlar o'z mohiyatiga asosan faqatgina davlat ixtiyoridagi to'lov hisoblanadi. Shuning uchun har bir davlatda amaliyotga kiritilgan soliqlar faqatgina davlat markazlashgan pul fondlari hisoblangan davlat (Respublika va mahalliy budjetlar) budjetiga kelib tushadi. Soliqlar boshqa budjetdan tashqari fondlarga tushmaydi. Davlat budjetiga kelib tushgan soliqlar esa budjet daromadlar qismida asosiy ulushni egallaydi.

Soliqlar mohiyatini chuqurroq o'chishda ular bajaradigan funksiyalarni yoritish lozim bo'ladi. Quyida soliqlar bajaradigan funksiyalar haqida fikr yuritishga harakat qilinadi.

3.12. Soliqlarning funksiyalari

Ma'lumki, har qanday iqtisodiy kategoriyaning faqat o'zi bajaradigan funksiyalari mavjud bo'ladi. Amaliyotda funksiyasiz, ya'ni bajaradigan funksiyasi bo'lmagan iqtisodiy kategoriya bo'lmaydi. Chunki funksiya iqtisodiy kategoriyaning amaliyotdagi harakati hisoblanadi va u orqali kategoriyaning mohiyati chuqur ochib beriladi. Shuning uchun iqtisodiy adabiyotda iqtisodiy kategoriya funksiyasi

deyilganda, ushbu kategoriyaning hayotda ko'p martalab qaytarilib turiladigan va takrorlanib turiladigan xatti-harakatlari tushuniladi.

Iqtisodiy kategoriya sifatida soliqlarning ham faqat o'ziga xos funksiyalari mavjud. Shuni ta'kidlash lozim-ki, birinchi navbatda soliqlarning qiymat dastagi sifatida daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlashi amalga oshiriladi. Iqtisodiy adabiyotda iqtisodchi olimlar o'rtasida soliqlarning funksiyalari to'g'risida yagona fikr mavjud emas. Lekin ularning barchasini soliqlarning fiskal (xazina) funksiyasi to'g'risida yagona fikr mavjud. Soliqlarning boshqa funksiyalari esa hozirgi davrda davlat bajaradigan funksiyalarni ko'payganligi bilan bevosita bog'liqdir. Bunga yorqin misol qilib, hozirda davlat o'zining an'anaviy funksiyalaridan tashqari jamiyatda, birinchi navbatda iqtisodiyotda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni boshqarish va tartibga solib turish funksiyasini ko'rsatish mumkin.

Hozirda ko'p iqtisodchi olimlar soliqlarning quyidagi funksiyalarini ajratib ko'rsatadilar: fiskal, tartibga solib turuvchi, taqsimlovchi, rag'batlantiruvchi (so'ndiruvchi) va nazorat funksiyalari. Bu sohada O'zbekistonlik iqtisodchi olimlar esa soliqlarning ikki funksiyasini ajratib ko'rsatadilar: taqsimlash va nazorat funksiyalari. Iqtisodiy adabiyotda soliqlar bajaradigan funksiyalar to'g'risida iqtisodchi olimlarning fikrlarini o'rganish va hozirgi vaqtdagi soliqlarni iqtisodiyotdagi o'rnini yangicha tahlil etgan holda soliqlar bajaradigan funksiyalar to'g'risida o'z fikrimizni bildiramiz. Bizning fikrimizcha soliqlar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Fiskal (xazina) funksiyasi;
2. Taqsimlash funksiyasi;
3. Rag'batlantirish (so'ndirish) funksiyasi;
4. Nazorat funksiyasi.

Soliqlarning fiskal (xazina) funksiyasi orqali davlat o'ziga yuklatilgan vazifalar: iqtisodiy, ijtimoiy, mudofaa va boshqalarni bajarish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni davlat budjeti daromadlari qismida jamlanishi amalga oshiriladi. Soliqlarning fiskal funksiyasining asosiy maqsadi bu — davlat moliyaviy resurslarini o'z muddatida va to'liq shakllantirish hisoblanadi.

Bu funksiyani yuqori darajada amalga oshirilishi, ya'ni soliq tushumlarini ko'payishi davlat faoliyati uchun qo'shimcha moliyaviy imkoniyat yaratadi. Buning natijasida soliqlar o'zlarining fiskal funksiyasi yordamida davlatning iqtisodiy qudrati ortishi amalga oshadi.

Soliqlarning taqsimlash funksiyasi yordamida davlat iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solib turishni amalga oshiradi. Bu funksiyani amalga oshirishda soliqlar daromadlar, baholar, foizlar, aksiyalar kursi dinamikasi va tariflar bilan o'zaro bog'liq holda faoliyat ko'rsatadi. Ushbu jarayonda soliqlar mamlakat milliy daromadini, xo'jalik yurituvchi subyektlar hamda aholi daromadlarini taqsimlash va qayta taqsimlashda asosiy dastak bo'lib hisoblanadi. Soliqlarning taqsimlash funksiyasi nafaqat daromadlarni taqsimlashda, balki kapitallar va investitsiya resurslarini taqsimlashda ham ishtirok etadi. Shuni ta'kidlash lozim-ki, soliqlar taqsimlash funksiyasida ba'zi soliqlar stavkasini yuqori darajada o'rnatilishi orqali amalga oshiradi. Soliqlarning taqsimlash funksiyasi yordamida davlat mamlakat iqtisodiyotidagi hamda jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, davlat soliqlar yordamida yuqori rentabellik faoliyat turlaridan ma'lum daromadlarni undirib, ularni iqtisodiyotni past rentabellik yoki zarar ko'rib faoliyat ko'rsatuvchi lekin o'z faoliyat bilan jamiyat hayoti uchun zarur bo'lgan sohalarga sarflashi mumkin. Mamlakat aholisi uchun daromadlari bo'yicha progressiv shkala yordamida yuqori daromad topadigan toifadan yuqori stavka yordamida ularning daromadlarini qayta taqsimlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Soliqlarning rag'batlantirish (so'ndirish) funksiyasi o'z mohiyatiga asosan yuqorida qayd etilgan fiskal va taqsimlash funksiyasining hosilasi hisoblanadi. Soliqlarning bu funksiyasini ko'p iqtisodchi olimlar makroekonomik darajada tartibga solish deb hisoblashadi, chunki bu funksiya barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar va fuqarolarning hamda davlatning iqtisodiy manfaati bilan bevosita bog'liqdir.

Amaliyotga kiritiladigan har bir soliq o'z kiritilishi maqsadidan qat'i nazar o'z mohiyatiga asosan bir vaqtning o'zida soliqqa tortilmaydigan faoliyat turlari uchun rag'batlantiruvchi va aksincha soliqqa tortiladigan faoliyat turlari uchun so'ndiruvchi sifatida ta'sir ko'rsatishi mumkin. Iqtisodiyotga yangi soliq turini kiritilishi xo'jalik yurituvchi subyektlar hisobida ba'zi qonumbuzarlikka sabab bo'lishi ham mumkin.

Har bir rag'batlantiruvchi (so'ndiruvchi) funksiya sifatida u o'ziga xos rag'batlantiruvchi shakllar va elementlar hisoblangan soliq bo'yicha imtiyozlar tizimi va rag'batlantirish, cheklovchi stavkalar hamda faoliyatni to'xtatib qo'yish kabi dastaklardan foydalanadi.

Shuni ta'kidlash lozim-ki, ba'zi iqtisodchi olilar soliqlarning rag'batlantirish (so'ndirish) funksiyasini doimiy xarakterda emas degan

qarash asosida uni mustaqil funktsiya sifatida tan olishmaydi. Ularning fikricha, mamlakatda davlat budjeti taqchilligi (defitsiti) sharoitida soliqlarning bu funktsiyasi amal qilmaydi. Biz iqtisodiyotni rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish tajribasini tahlil etgan hamda O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlanish bosqichlarini o'rganib chiqib yuqoridagi fikrga o'z e'tirozimni bildirishga asos mavjud deb hisoblaymiz. Bunga misol qilib, O'zbekiston Respublikasida 1994—1997-yillarda bank tizimini rivojlantirish maqsadida tijorat banklari bir necha soliq turi to'lashdan ozod etilib, hisoblangan soliq summaları tijorat banklarini moddiy-texnika bazasini takomillash-tirishga yo'naltirildi. Xuddi shu yillari mamlakatimizda davlat budjeti taqchilligi (defitsiti) mavjud edi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni, fermer xo'jaliklarni rivojlantirish uchun soliqlar bo'yicha berilgan imtiyozlar fikrimizcha qo'shimcha asos hisoblanadi.

Soliqlarning nazorat funktsiyasi o'z mohiyatiga ko'ra himoya funktsiyasini, ya'ni davlat va soliq to'lovchilar o'rtasidagi soliq munosabatlarini olib borilishini ta'minlash hamda vakolatli davlat organlarining amaldagi qat'iy faoliyatini bajarilishini amalga oshiradi. Soliqlarning nazorat funktsiyasiz uning boshqa funktsiyalarini amalga oshirilishi o'z ma'nosini yo'qotadi.

Shuni ta'kidlash lozim-ki, soliqlarning nazorat funktsiyasi amaldagi qonunlar va huquqlarga asoslangan holda soliq to'lovchilarni qonunchilikka bo'ysunishiga, unga rioya qilinishini qonun kuchi ostida majburiy amalga oshiradi. Mamlakatda davlat hokimiyatini kuchsizlanishi soliqlarning nazorat funktsiyasini kuchsizlanishiga olib keladi. O'z navbatida, soliqlarning nazorat funktsiyasini kuchsizlanishi davlat hokimiyatini kuchsizlanishiga omil bo'lishi mumkin.

Soliqlarning nazorat funktsiyasi aniq ko'rinishida soliq to'lovchi yuridik va jismoniy shaxslarning soliq qonunchiligiga qat'i amal qilinishida, soliqlarni o'z muddatida va to'liq davlat budjetiga to'lanishida, moliyaviy jazo choralarini samaradorligida namoyon bo'ladi.

Soliqlarning nazorat funktsiyasi yordamida vakolatli davlat organlari mamlakatdagi yaratilgan yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromad qiymatini hamda undagi soliqlarning ulushining hisob-kitobi va nazorati olib boriladi. Ushbu nazorat orqali davlat budjetiga soliq tushumlarini kelib tushushini miqdoriy o'lchovi amalga oshadi, ularni davlatni moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojiga taqqoslanish bajariladi hamda shu asosda amaldagi soliq qonunchiligiga, ya'ni soliqlar kiritilishi,

soliq stavkalarini o'zgartirilishi va imtiyozlar tizimiga qo'shimchalar kiritilishiga imkoniyat yaratiladi. Bulardan xulosa qilish mumkin-ki, soliqlarning nazorat funksiyasining qonuniy kuchliligi va uning samaradorligi uning boshqa funksiyalari amal qilishini aniqlab beradi. Shuning uchun, agar soliqlarning nazorat funksiyasi amalda kuchsizlansa, o'z navbatida uning boshqa funksiyalari samaradorligi pasayishi mumkin.

3.13. Soliqlarning turlari va ularga tasnif

Ma'lumki, hozirda dunyo mamlakatlarida juda xilma-xil va ko'p miqdordagi soliqlar amal qiladi. Har bir alohida olingan mamlakatda o'ziga xos soliqlar amal qiladi. Ba'zi mamlakatlarda amal qilayotgan soliqlar boshqa mamlakatlar soliqlariga o'xshab ketadi, boshqalardan umuman farq qiladi. Soliqlarni amal qilishi mamlakatning tarixiy, geografik, iqtisodiy va ijtimoiy holatidan kelib chiqadi.

Xalqaro amaliyotda soliqlarni tasniflash uchun turli mezonlardan foydalaniladi. Hozirgi zamon soliqqa tortish amaliyotida soliqlarni guruhlariga ajratishda quyidagi tamoyillardan keng foydalaniladilar.

Soliqlarning undirilishi darajasiga (budjet tizimi bo'g'iniga o'tkazish) asosan — umumdavlat va mahalliy soliqlar. 2007-yil 25-dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi to'g'risida»gi qonuniga asosan umumdavlat soliqlarga quyidagilar kiradi:

- 1) yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
- 2) jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
- 3) qo'shilgan qiymat solig'i;
- 4) aksiz solig'i;
- 5) yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq;
- 6) ekologiya solig'i;
- 7) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq.

Mahalliy soliqlar va yig'implarga quyidagilar kiradi:

- 1) mol-mulk solig'i;
- 2) yer solig'i;
- 3) reklama solig'i;
- 4) avtotransport vositalarini olib sotganlik uchun soliq;
- 5) savdo-sotiq qilish huquqi uchun yig'im, shu jumladan ayrim turdagi tovarlarni sotish huquqini beruvchi litsenziya yig'implari;
- 6) yuridik shaxslarni, shuningdek tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olganlik uchun yig'im;

- 7) avtotransport to'xtash joyidan foydalanganlik uchun yig'im;
- 8) obodonchilik ishlari uchun yig'im.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, soliq tizimi doimo rivojlanib va takomillashib boradi. Davlat o'z manfaatlaridan kelib chiqib ba'zi soliq turlarini bekor qiladi va o'z vaqtida maqsadli yangi turlarini amaliyotga kiritadi. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlantirish darajasiga asosan va budjet daromadlarini ko'paytirish maqsadida amaliyotga quyidagi yangi soliq turlari kiradi:

- 1) ijtimoiy infrastrukturani rivojlantirish uchun soliq;
- 2) jismoniy shaxslardan benzin, dizel yoqilg'isi va transport uchun gaz iste'moli uchun olinadigan soliq;
- 3) maktab ta'limi fondi uchun majburiy ajratmalar.

Yuqorida kiritilgan soliqlar va yig'imlar sababli quyidagi soliqlar hamda yig'imlar bekor qilindi:

- 1) reklama solig'i;
- 2) avtotransport vositalarini olib sotganlik uchun soliq;
- 3) ekologiya solig'i;
- 4) savdo-sotiq qilish huquqi uchun yig'im (bu yig'im faqatgina alkogol mahsulotlar bilan ulgurji savdo-sotiq va qimmatbaho tosh hamda qimmatbaho metall mahsulotlari bilan savdo-sotiq huquqi uchun saqlanib qolgan).

Umumdavlat soliqlari O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari bilan joriy etiladi va Respublikaning butun hududida undiriladi. Mahalliy soliqlar va yig'imlar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar davlat hokimiyati organlari tomonidan joriy etiladi. Bu mahalliy soliqlar va yig'imlar stavkalarining eng yuqori miqdorlari O'zbekiston Respublikasi vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasida amaldagi qonunchilikka asosan mahalliy budjetlar daromad va xarajatlarini tenglashtirish maqsadida umumdavlat soliqlari har yili qonuniy tartibga belgilanadigan normativlar bo'yicha tegishli budjetlar o'rtasida taqsimlanadi.

Soliq solish obyekti bo'yicha — bevosita va bilvosita soliqlar. Bu yerda muallif soliqlarning bu atamasi bo'yicha o'z fikrini bildiradi. Iqtisodiy adabiyotda soliqlarni obyekti bo'yicha guruhlashda ko'p iqtisodchi olimlar to'g'ri va egri soliqlar degan atama tarafdorlari hisoblanadi. Bizni bunga o'z e'tirozimiz mavjud. Buni isbotlashga harakat qilamiz. Rossiya Federatsiyasida iqtisodchi olimlar soliqlarni soliq solish obyekti bo'yicha guruhlaganlarida soliqlarni «прямые и косвенные налоги» degan atamadan foydalanadilar. Agarda bu

atamalarni ruschadan o'zbek tiliga to'g'ridan-to'g'ri o'girsak u holda haqiqatda to'g'ri va egri soliqlar degan atama yuzaga chiqadi. Lekin fikrimizcha bir tomondan o'zbek tili juda boy til va ikkinchi tomondan soliqlar o'z mohiyati jihatidan to'g'ri yoki egri bo'lmaydi. Agarda soliq to'lovchi o'zi to'laydigan soliqning nomini, uning stavkasi, to'lash muddatlarini bilgan holda to'lasa, ya'ni soliq obyektini anglab yetsa bu soliqlarni, fikrimizcha bevosita soliqlar deb atalsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Agarda soliq to'lovchi o'zi to'laydigan soliqning nomini, uning stavkasini, to'lash muddatlarini bilmagan holda, ya'ni soliq obyektini anglamasdan to'lasa, bunday soliqlarni bilvosita soliqlar deb atalsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Shuni ta'kidlash lozim-ki, bilvosita soliqlarning oxirgi navbatdagi va haqiqiy to'lovchisi mamlakat aholisi o'zi sotib olayotgan iste'mol tovarlarining qaysi birida va qancha miqdorda soliq mavjudligini bilmaydi. Albatta, bu bildirgan fikrlar muallifning shaxsiy fikrlari hisoblanadi, shuning uchiun o'z fikrimizni isbotlashga harakat qilamiz.

O'zbekiston Respublikasida amal qilayotgan soliqlardan quyidagilar bilvosita soliqlar hisoblanadi: qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, bojxona bojlari, jismoniy shaxslardan yagona bojxona to'lovi va jismoniy shaxslardan benzin, dizel yoqilg'isi va transport uchun gaz iste'moli uchun olinadigan soliq. Respublikamizda amal qilayotgan barcha boshqa soliqlar soliq solish obyekti asosan bevosita soliqlar hisoblanadi. Bevosita soliqlarning obyekti bo'lib yalpi daromad, yer maydoni, mol-mulki qiymati va boshqalar hisoblanadi.

Soliq solish subyekti bo'yicha-yuridik va jismoniy shaxslar, zimmasiga O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq tegishli soliqlar va (yoki) yig'implarni to'lash majburiyati yuklangan yuridik va jismoniy shaxslar soliq to'lovchilar va yig'im to'lovchilar deb topiladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 39-moddasiga asosan o'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqarishda alohida mol-mulkka ega bo'lgan hamda o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot yuridik shaxs hisoblanadi. Yuridik shaxs mustaqil balans yoki smetaga ega bo'lishi kerak. Amaldagi qonunchilikka asosan yuridik shaxslar turli mulkchilik shaklida tashkil etilishi mumkin. Ular ochiq aksiyadorlik jamiyatlari, yopiq aksiyadorlik jamiyatlari, xususiy korxonalar, qo'shma korxonalar, ma'suliyatli

cheklangan jamiyatlar, unitar korxonalar va davlat korxonalari shaklida bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 16-moddasiga asosan jismoniy shaxslar deganda O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tushuniladi. Jismoniy shaxsning huquq layoqati fuqarolik huquqlari va burchlariga ega bo'lish layoqatidir. Ular barcha fuqarolar uchun teng darajada e'tirof etiladi. Soliqqa oid huquq layoqatini shaxslarning o'z harakatlari bilan soliq solishga imkon yaratadigan, ya'ni daromad olish sharoitini yaratish layoqati deb belgilash mumkin. Yuridik me'yorlarga muvofiq bu layoqat 18 yoshda ya'ni balog'at yoshiga yetganda yuzaga keladi.

Jismoniy shaxslar o'z navbatida ikki guruhga bo'linadi: rezident va norezident jismoniy shaxslar. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 45 moddasiga asosan, O'zbekiston Respublikasida doimiy yashab turgan yoki moliya yiliga boshlanadigan yoki tugaydigan o'n ikki oygacha bo'lgan istalgan davr mobaynida 183 kun yoki undan ko'proq muddatda O'zbekistonda turgan jismoniy shaxs O'zbekiston Respublikasining rezidenti deb qaraladi.

O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lish jismoniy shaxslarga ularning O'zbekiston Respublikasidagi, shuningdek, undan tashqaridagi faoliyati manbalaridan olingan daromadlari bo'yicha soliq solinadi.

O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lmagan jismoniy shaxslarga O'zbekiston Respublikasi hududidagi faoliyatidan olingan daromadlar bo'yicha soliq solinadi.

Soliqlarning maqsadli sarflanishi bo'yicha umumiy (budjet xarajatariga funksional bog'liq emas) va maqsadli (budjet xarajatlariga funksional bog'liq). Soliqlarning bunday guruhlanishi soliqlarni davlat budjetining ma'lum xarajatlarini moliyalashtirish bilan izohlanadi. Shuni ta'kidlash lozim-ki, hozirda O'zbekiston Respublikasida amal qilayotgan barcha soliqlar o'z mohiyatiga asosan umumiy soliqlar hisoblanadi va ular fiskal funksiyani, ya'ni davlat budjeti daromadlarini shakllantiradi.

Maqsadli yig'imlar va ajratmalar mavjud, ya'ni budjetdan tashqari nafaqa jamg'armasiga, budjetdan tashqari yer fondi va budjetdan tashqari bandlari fondlari. Bu fondlar uchun ajratma va yig'imlar o'z maqsadiga muvofiq sarflanadi.

Soliq to'lash manbayiga asosan — daromad, foyda, yer maydoni, sotilgan tovarlar (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar) qiymati yoki

mavjudligi sababli soliq to'lovchida soliq to'lash majburiyat paydo bo'ladigan, qiymatga oid, miqdoriy yoki jismoniy tavsiyaga ega bo'lgan boshqa iqtisodiy asos soliq solish manbalari bo'lib hisoblanishi mumkin.

Mamlakatimizda amaliyotga kiritilgan har bir soliq O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksiga muvofiq belgilanadigan mustaqil soliq solish manbayiga egadir.

Soliq to'lanish usuliga asosan — manbayiga asosan va soliq deklaratsiyasiga asosan. Soliq to'lovchilar soliq bazasini har bir soliq davrining yakunlari bo'yicha buxgalteriya hisobi registrlari ma'lumotlari asosida va (yoki) soliq solinadigan yoki soliq solish bilan bog'liq obyektlar to'g'risidagi boshqa hujjatlar bilan tasdiqlangan ma'lumotlar asosida hisoblab chiqadilar.

Jismoniy shaxslar bir joyda ishlasalar, ularning ish haqidan (soliq manbayidan) buxgalteriya tomonidan avtomat tarzda hisoblanib budjetga o'tkazadi. Jismoniy shaxslar ikki yoki undan ko'p ish joyida ishlasalar, bundan tashqari daromad olish (savdo, ish, xizmat) bilan bog'liq bir galgi operatsiyalarni amalga oshirganda, fuqarolarga mahalliy hokimiyat organlarida yakka mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslar sifatida ro'yxatga turmay, daromad to'g'risidagi bir galgi deklaratsiya topshirish huquqi beriladi.

Dunyoning ba'zi davlatlarida fuqarolarning daromadlari soliqqa tortishda turli usullaridan foydalanadilar. Buyuk Britaniyada fuqarolarni daromad shedulyar (shedule) tizim asosida, ya'ni daromadning manbayiga nisbatan alohida to'lanadi. Shedular tizim besh sheduldan A, B, C, D, E va F dan iborat. Sheduldagi A — ko'chmas mulkdan keladigan daromad, B — o'rmonlardan tijorat maqsadida foydalanlikdan daromad, C — davlat qimmatli qog'ozlaridan daromad, D — savdo va sanoatdan foyda, E — mehnat daromadlar, ish haqi, nafaqa va F — Britaniya kompaniya qimmatli qog'ozlardan dividendlar. Britaniya fuqarolari har bir shedul bo'yicha alohida daromad solig'i to'laydi, ya'ni bu davlatda fuqarolar jami daromadidan soliq to'laydilar.

Soliqlarning bunday guruhlanishi har bir soliq turini davlat budjeti daromadlarini shakillantirishdagi o'rni, ularning soliq tizimidagi maqsadli yo'nalishini hamda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishdagi ahamiyatini ochib beradi.

Bundan tashqari, soliqlarning tasniflashni zaruriyati soliq tizimini murakkablashib borishi va soliqqa solish jarayonlarining boshqarishni takomillashtirish bilan bevosita bog'liqdir.

3.14. Soliq elementlari va ularga tasnif

Soliqning mohiyatini ochishda uning tarkibiga kiruvchi va o'zaro bog'liq bo'lgan elementlarni yoritish lozim bo'ladi. Faqatgina qonunchilikda barcha soliq elementlarini ko'zda tutilishigina soliq to'lovchilar tomonidan soliq to'lash majburiyatini yuklaydi. Har bir soliq o'zida majburiy elementlarni ifoda etadi. Iqtisodiy adabiyotda soliq elementlarini quyidagi turlari ajratiladi:

1. Soliq huquqi — moliya huquqining huquqiy institutlaridan biri hisoblanib, O'zbekiston Respublikasida soliq sohasidagi munosabatlarni tartibga solib turadi va nazorat qiladi. Iqtisodiyotni bazar munosabatlariga o'tish sharoitida ushbu faoliyat maxsus iqtisodiy qonunlar bilan belgilangan, ular sifatida yangi mazmundagi soliq siyosatini o'tkazish zaruriyatini shart qilib qo'ydi.

Soliq huquqi o'z ichiga huquqiy me'yorlari soliq tizimini barpo qilishning asosiy qoidalarini mustahkamlagan qonunlar va qonunosti me'yoriy hujjatlarini, soliq huquqlari, majburiyatlari va ma'suliyatlarini, to'lov turlari, shuningdek, nazariy qoidalar, holatlar va atamalarni oladi.

2. «Kim» soliq to'lovchi bo'lib hisoblanadi, ya'ni soliq solish subyekti. Soliq to'lovchilar bu — zimmasiga soliqlar, turli yig'ımlar va bojlar to'lash majburiyati yuklatilgan yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan merosxo'rlar hisoblanadi. Soliq agentlari bu amaldagi qonunchilikka asosan soliq to'lovchilardan soliqlarni hisoblash, undirish va tegishli budjetga o'tkazib berish majburiyati yuklatilgan shaxslar hisoblanadi. Demak, vakolatga ega bo'lgan soliq idoralari va soliq to'lovchilar munosabatlar subyektlaridir.

3. Soliq solish obyektı bo'lib «nima» hisoblanadi. Soliq to'lovchilarning daromadlari, muayyan tovarlar (ko'rsatilgan xizmatlar, qilingan ishlar), mol-mulk qiymati, tabiiy resurslardan foydalanganlik, qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalar, meros va hokazolar, ya'ni pul va mol-mulk shakllarida mavjud bo'lgan moddiy ne'matlar soliq elementining obyektı hisoblanadi.

4. Soliq qaysi «manbayiga» asosan to'lanadi. Har bir soliq amaldagi qonunchilikka asosan aniq belgilab qo'yilgan manbayiga asosan to'lanadi. Soliq solish manbayi bo'lib ishchi-xizmatchilarning ish haqlari, dividendlar, foyda, daromad va boshqalar bo'lishi mumkin.

5. Soliq bazasi bu — soliq obyektining miqdoriy ko'rsatkichini ifoda etadi. Soliq bazasi soliq solish obyektining qiymatiga oid, jismoniy

yoki boshqa tavsifidan iborat. Soliq bazasini o'rnatish uchun soliq bazasining o'lchov birligini bilish zarur bo'ladi.

6. Soliq bazasining o'lchov birligi soliq bazasining miqdoriy ifodasini aniqlaydi. O'lchov birligi soliq solish obyektining mohiyatidan kelib chiqadi va u pul yoki moddiy shakllarda mavjud bo'lishi mumkin. Masalan, jismoniy shaxslardan daromad solig'i, xo'jalik yurituvchi subyektlardan daromad yoki foyda solig'i — mamlakat pul birligida, cheklar, sotix — yer solig'ida qo'llaniladi.

7. Soliq stavkasi bu — soliq solish bazasining birligiga nisbatan soliq hisoblashning miqdori hisoblanadi. Soliqlarni hisoblashda soliq stavkasi muhim o'rinni egallaydi. Amaliyotda soliq stavkalari qat'i belgilangan va foizlarda belgilanishi mumkin. Soliq stavkasining qat'i belgilangan stavkasi soliq solish obyektidan undiriladigan absolut summadagi ko'rinishda namoyon bo'ladi. Bu stavka asosan aksiz solig'i va yer solig'ini undirishda keng qo'llaniladi.

Soliq stavkasini foizlarda belgilanishi soliq solish obyektining qiymatiga nisbatan belgilangan soliq ulushlarida namoyon bo'ladi. Soliqning foiz stavkalari o'z mohiyatiga asosan quyidagi turlarga bo'linadi: baravar, proporsional, progressiv va regrissiv stavkalar. Soliqlarning foiz stavkalarining o'zgarishi asosan soliq bazasining ortishi asosida belgilanadi.

Soliq stavkasini baravar soliq solish stavkasi usulida har bir soliq to'lovchi uchun bir xil summadagi soliq to'lovchining moddiy holati hisobga olinmaydi va faqatgina favqulotdagi hollarda amaliyotga kiritiladi.

Masalan, jon solig'i yoki eng kam ish haqiga nisbatan foizlarda belgilangan maqsadli soliqlarni ko'rsatish mumkin.

Soliq solishning proporsional stavkasi usulida har bir soliq to'lovchi uchun yagona soliq stavkalari o'rnatiladi. Belgilangan proporsional soliq stavkasi soliq solish bazasi miqdoriga bog'liq emas. Masalan, xo'jalik yurituvchi yuridik shaxslar va jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliqni ko'rsatish mumkin. Bunda soliq stavkasi mol-mulkning qiymatiga nisbatan yagona foiz stavkasida ko'rsatiladi.

Soliq solishning progressiv usulida soliq bazasi ko'payishi bilan soliq stavkasi ham ortib boradi. Bunga misol qilib fuqarolarning daromad solig'iga nisbatan qo'llaniladigan progressiv soliq stavkasini keltirish mumkin. Ushbu usulda fuqarolar daromadi ko'payishi asosida soliq stavkasi ham ko'tarilib boradi.

Soliq solishning regressiv stavkasi o'z mohiyatiga asosan progressiv stavkaning teskarisi hisoblanadi. Bu usulda soliq bazasini ko'payishi bilan soliq stavkasi miqdori pasayadi. Soliq stavkasining regressiv stavkasi asosan bilvosita soliqlarni, ya'ni qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i va bojxona bojlarini undirishda qo'llaniladi.

8. Soliq davri soliqlarni ma'lum davrida amal qilishini ta'minlaydi. Soliq davri bu — har bir soliqlarga nisbatan qo'llaniladigan, uni tugashi bilan soliq bazasi belgilanadigan va to'lanishi kerak bo'lgan summa hisoblanadigan kalendar davri tushuniladi.

9. Har bir soliq uchun ularni hisoblash va to'lash muddatlari o'rnatiladi. Soliqlarni hisoblash va to'lash muddatlari kalendar yil, kvartal, oylar, dekada, hafta va kunlar bilan hisoblanadigan vaqt davri tugashi bilan, shuningdek, boshlanishi yoki yuz berishi kerak bo'lgan yoki sodir etilishi kerak bo'lgan voqeani ko'rsatish bilan belgilanadi. Soliqqa oid huquqiy munosabatlarning ishtirokchilari tomonidan harakatlarni amalga oshirish muddatlari amaldagi soliq qonunchilikka asosan belgilanadi.

10. Soliq okladi — bunda soliq organlari tomonidan soliq to'lovchi uchun har bir soliq turi bo'yicha amalda belgilangan stavkalar asosida hisoblab chiqilgan soliq bo'yicha davlat budjeti oldidagi majburiyatlardir. Soliq okladi bu — soliq to'lovchi tomonidan bir soliq turi bo'yicha davlat budjetiga to'langan soliq summasi hisoblanadi. Soliq okladida majburiy shart bo'lib soliq organlari tomonidan soliq to'lovchilarga o'z muddatida o'rnatilgan va hisoblangan soliq okladi bo'yicha kerakli hujjatni (hisob-fakturani, taiabnomani va boshqalar) topshirish hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan soliq elementlaridan tashqari iqtisodiy adabiyotda fakultativ elementlar ham mavjud. Soliqlarning fakultativ elementlariga soliqlar bo'yicha imtiyozlar, noto'g'ri undirilgan soliq summasini hisoblash va qaytarib berish hamda soliq qonunchiligini buzganlik uchun ma'suliyat va javobgarlik kiradi. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksiga asosan soliqning fakultativ elementlari har bir soliq bo'yicha qonunlarda belgilab qo'yiladi.

Soliqlar bo'yicha imtiyozlar amaldagi soliq qonunchiligiga asosan mavjud soliq solish obyekt bo'yicha soliqlar to'lashdan to'liq yoki qisman ozod etish hamda soliq solish bo'yicha ayrim yumshatishlarni qo'llanilishi hisoblanadi.

Soliq bo'yicha imtiyozlar har bir soliqning muhim elementi hisoblanadi va u faqatgina o'ziga xos tasnifga egadir.

Soliq bo'yicha imtiyozlarning asosiy maqsadi bo'lib soliq to'lovchi uchun soliq majburiyatini qisqartirish yoki uni bo'lib-bo'lib to'lash muayyan asoslar, ya'ni markaziy hukumatning maxsus qarorlari mavjud bo'lganida soliq to'lash muddatini o'zgartirishni belgilaydi.

Soliqlar bo'yicha imtiyozlar deganda soliq to'lovchilarning ayrim toifalariga boshqa soliq to'lovchilar to'g'risidagi qonun hujjatlarida tutilgan afzalliklar berilishi, shu jumladan soliqni to'lamaqlik yoxud kam hajmda to'lash imkoniyati tushuniladi.

Soliqlar bo'yicha imtiyozlar bo'yicha tasnif mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1) soliq elementi tarkibiga asosan, ya'ni soliq obyekt, soliq bazasi, soliq okladi va soliq solish bo'yicha imtiyozlar uch guruhga ajratilib, soliqlarni undirish, soliqlar bo'yicha chegirmalar (skidka) va soliq bo'yicha kreditlar;

2) soliq ishlab chiqarishda uning subyektlariga va boshqa elementlariga asosan to'rt guruhga ajratiladi: soliq obyekt (undirish, chegirmalar) bo'yicha, soliq to'lashning muddatlari bo'yicha (muddatni kechiktirish, soliq krediti), soliq subyektlari alohida toifalari bo'yicha va soliq stavkalari bo'yicha (stavkalarni pasaytirilishi).

Soliq bo'yicha imtiyozlarning soliq subyektlarining alohida toifalari bo'yicha guruhi faqatgina ba'zi soliq to'lovchilarga nisbatan qo'llaniladi va unda soliq stavkasini pasaytirilishi hamda soliq to'lash muddatini kechiktirilishi hamda soliq bo'yicha ta'tillar berish usullaridan foydalanishlik mumkin.

Soliq bo'yicha imtiyozlarning qolgan uch guruhi barcha soliq to'lovchilarga nisbatan hamda baravar shartlar asosida qo'llanishi mumkin.

Soliq bo'yicha imtiyozlar quyidagi shakllarda berilishi mumkin: ba'zi soliq to'lovchi shaxslarni soliq solishdan ozod etish, soliq bo'yicha ta'tillar, soliq stavkalarini aniq shartlar asosida pasaytirish. Soliqqa tortilmaydigan eng kam daromadni o'rnatish (bu yerda jismoniy shaxslarning daromadlarini soliqqa tortishda eng kam ish haqqi miqdorida soliqqa tortilmaydigan daromad nazarda tutiladi), soliq solinadigan bazalar soliq to'lovchilarning ayrim xarajatlarini chegirib tashlash, soliq to'lash muddatini kechiktirish va oldin to'langan soliq summasini qaytarib berishlik qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida har bir soliq turi bo'yicha yuqorida qayd etilgan imtiyozlarning zarur shakllarini qo'llanishi qonunan belgilab qo'yilgan. Soliq bo'yicha imtiyozlar har yili

mamlakatimiz hokimiyatining yuqori organi hisoblangan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan yangi kalendar yili uchun davlat budjeti qabul qilinayotgan va tasdiqlanayotganda qayta ko'rib chiqiladi hamda u qonuniy kuchga ega bo'ladi.

Soliq to'lovchilar o'rtasidagi ijro intizomi soliqlarni barqaror tarzda yig'ib olish va davlatimiz moliya tizimining barqarorligini ta'minlashda eng muhim omil hisoblanadi.

Ushbu yo'nalishda muvaffiqiyatga erishish soliq qonunchiligi huquqiy me'yorlari ustidan nazoratning yagona tizimi, soliqlarning to'g'ri hisoblanishi, Respublika budjet tizimi bo'g'inlariga o'z muddatida va to'liq miqdorda kelib tushishi bilan belgilanadi.

Soliq to'lovchilar tomonidan amaldagi soliq qonunchiligiga rioya etilishini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Soliq Qo'mitasi tomonidan Davlat Soliq Qo'mitasi tomonidan «Davlat Soliq xizmati to'g'risida», «Muddatida to'lanmagan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni undirish to'g'risida» gi qonunlarga, O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi va boshqa me'yoriy va qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Soliq to'lovchilar tomonidan amaldagi qonunchilikka asosan ular uchun belgilangan majburiyatlarni buzganliklari uchun soliq idoralari moliyaviy jazo choralarini qo'llashga haqlidir.

Qisqacha xulosalar

Moliya — davlat tomonidan tashkil etiladigan pul munosabatlarining yig'indisi bo'lib, unda umumdavlat pul mablag'lari fondlarini tashkil etish va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy vazifalarini bajarish uchun taqsimlanish hamda sarflanish amalga oshadi.

Moliya siyosati — davlat zimmasiga yuklatilgan funksiyalarni bajarish uchun moliya munosabatlaridan foydalanish yuzasidan tashkil etiladigan chora-tadbirlarning yig'indisi.

Moliya tizimi real iqtisodiyotni rivojlantirish, ijtimoiy muam-molarni hal qilishga qaratilgan chora-tadbirlar, dastaklar hamda moliya institutlarining barcha bo'g'inlari faoliyatining yig'indisidan iborat.

Davlat budjeti — davlat pul mablag'larining (shu jumladan, davlat maqsadli jamg'armalari mablag'lari), markazlashtirilgan jamg'armasi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratilgan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Nazorat uchun savollar

- 1. Moliya kategoriyasining qanday xususiyatlari mavjud?*
- 2. Moliyaning qanday funksiyalari mavjud?*
- 3. Moliya siyosatining mohiyati nimadan iborat va uning o'ziga xos xususiyatlari nima?*
- 4. Moliya siyosatining asosiy tamoyillariga tavsif bering.*
- 5. Moliya siyosatini olib borishning qanday yo'nalishlari mavjud?*
- 6. Moliyani boshqarish mohiyati nimalardan iborat?*
- 7. O'zbekiston Respublikasi moliyani boshqarish tizimining tarkibi nimalardan iborat?*
- 8. Davlat budjetining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini yoriting.*
- 9. Davlat budjeti daromadlarining xususiyatlari nimalardan iborat?*
- 10. Davlat budjeti xarajatlarining xususiyatlari nimalardan iborat?*

4.1. Korxonalar moliyasining mohiyati

Moliya umumiy iqtisodiy kategoriya sifatida davlatning faoliyat ko'rsatishi uchun moddiy asosni tashkil etadi. Moliya davlatga yuklatilgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni amalga oshirish, jamiyatda kengaytirilgan ishlab chiqarishni ta'minlash uchun kerakli pul mablag'larini yetkazib beradi. Ushbu faoliyatni amalga oshirishda soliqlar, to'lovlar, bojlar, davlat kreditini jamlagan moliya davlat uchun obyektiv va zarur xususiyatga ega bo'ladi. Ushbu jarayonda korxonalar moliyasi alohida o'rin egallaydi.

Korxonalar moliyasi mamlakat moliya tizimining asosiy bo'g'ini hisoblanadi va u yalpi ijtimoiy mahsulot hamda milliy daromadning yaratilishi, taqsimlanishi va sarflanishi bilan bog'liq jaryonlarni o'z ichiga oladi. Korxonalar moliyasi yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromadning asosiy qismi yaratiladigan moddiy sohada faoliyat ko'rsatadi.

Korxonalar moliyasi o'z mohiyatiga ko'ra korxonaning tadbirkorlik faoliyati natijasida xususiy kapital, maqsadli markazlashgan va markazlashmagan pul fondlarining shakllanishi, ularni taqsimlanishi hamda sarflanishi bilan bog'liq moliyaviy yoki pul munosabatlaridan iboratdir.

Korxonalar moliyasining iqtisodiy mohiyatiga asosan barcha moliyaviy munosabatlarning yo'nalishlarini quyidagicha guruhlarga ajratish mumkin:

1) Korxonalarni tashkil etishda xususiy kapitalni va ustav kapitalini shakllantirishdagi ta'sischi o'rtasidagi munosabatlar. Ustav kapitalini shakllantirishning aniq usullari korxonalar faoliyat ko'rsatishining tashkiliy-huquqiy shakliga bevosita bog'liqdir. Bu yerda korxonalar ochiq hissadorlik jamiyati, yopiq hissadorlik jamiyati, ma'suliyati cheklangan jamiyat, xususiy korxonalar va boshqa mulkchilik shaklida faoliyat ko'rsatishi mumkin. Korxonalar ustav kapitali ishlab chiqarish fondlarini, moddiy va nomoddiy aktivlarni shakllantirishdagi birlamchi moliyaviy manba bo'lib hisoblanadi;

2) Mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni sotish bilan bog'liq bo'lgan alohida korxonalar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar. Ushbu moliyaviy munosabatlarga xomashyo, materiallar va tayyor mahsulotlar yetkazib beruvchi ta'minotchi hamda sotib oluvchi korxonalar o'rtasidagi, investitsiya faoliyatini olib borishdagi quruvchi tashkilotlar o'rtasidagi, yuklarni yetkazib berish bilan bog'liq transport tashkilotlari o'rtasidagi, aloqa va bojxona muassasalari o'rtasidagi munosabatlarni kiritish mumkin. Ushbu munosabatlar korxonalar moliyasini tashkil etish va uning tijorat faoliyatidagi moliyaviy natijasining asosi hisoblanadi;

3) Korxonalar va uning tashkiliy bo'g'inlari (filiallar, sexlar, brigadalar, bo'limlar) o'rtasidagi xarajatlarni mohiyalashtirish, foydani va aylanma mablag'larni sarflanishi bilan bog'liq munosabatlar. Ushbu munosabatlar korxonada ishlab chiqarishni tashkil etish va uning bir maromda faoliyat ko'rsatishiga bevosita ta'sir etadi;

4) Korxonalar va uning ishchilari o'rtasidagi ish haqini to'lash, soliqlarni to'lash, foydani taqsimlash va sarflanishi, aksiyadorlik jamiyatida aksiyalarni chiqarish va ularni joylashtirilishi, aksiyalar bo'yicha dividendlarni to'lash, jarimalarni to'lash bilan bog'liq munosabatlar. Ushbu munosabatlar ularda mavjud mehnat resurslaridan samaradorlik bilan foydalanishga ta'sir ko'rsatadi;

5) Korxonalar va yuqori tashkilotlar, mohiya-sanoat birlashmalari, xoldinglar, uyushmalar va assotsiatsiyalar o'rtasidagi munosabatlar. Ushbu munosablar korxonalar o'zlari a'zo hisoblangan yuqori tashkilotlar o'rtasidagi markazlashgan maqsadli pul fondlarini va zaxiralarni shakllantirishi, taqsimlanishi va ularni sarflanishi, ilmiy-tadqiqot ishlarini tarmoq bo'yicha marketing tadqiqotini o'tkazish, investitsiya faoliyatini olib borishda qaytarib berish sharti asosidagi moliyaviy yordam ko'rsatish, aylanma mablag'larini to'ldirish bilan bog'liq munosabatlarni o'z ichiga oladi. Munosabatlarning ushbu guruhi tarmoq ichidagi korxonalarni ishlab chiqarishini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash bilan bevosita bog'liq pul mablag'larini qayta taqsimlashi hamda ularni ishlatilishi bilan bog'liq munosabatlardan iborat;

6) Tijorat tashkilotlari va korxonalar o'rtasidagi qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish va ularni joylashtirish, o'zaro kreditlashtirish, qo'shma korxonalarni tashkil etishda muassis sifatida ishtirok etish bilan bog'liq munosabatlar. Ushbu munosabatlar korxonalarining o'z faoliyatini mohiyalashtirishdagi qo'shimcha moliyaviy manbalarni jalb etish bilan bog'liq faoliyatga bevosita bog'liqdir;

7) Korxonalar va davlat moliya tizimi o'rtasidagi budjetga soliqlar va yig'implarni to'lash, budjetdan tashqari fondlarga to'lovlar o'tkazish, soliqlar bo'yicha imtiyozlar berish, moliyaviy jazo choralarini qo'llash hamda budjetdan moliyalashtirish bilan bog'liq munosabatlar;

8) Korxonalar va tijorat banklari o'rtasidagi banklarda pul mablag'larini saqlash, kreditlar olish va ularni to'lab berish, bank kreditdan foydalanganlik uchun foizlar to'lash, xorijiy valutilarni sotish va sotib olish, turli bank xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlar;

9) Korxonalar va sug'urta tashkilotlari o'rtasidagi mol-mulkni, xodimlarining ayrim toifalarini, tijorat va tadbirkorlik qaltisliklarini (risklarni) sug'urta qilish bilan bog'liq munosabatlardan iborat;

10) Korxonalar va investitsiya institutlari o'rtasidagi qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish, investitsiyalarni joylashtirish, xususiy-lashtirish bilan bog'liq munosabatlar.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan moliyaviy munosabatlarning har bir guruhi o'ziga xos xususiyatlariga ega va qo'llanishi sohasi bo'yicha ajralib turadi. Lekin ularning barchasi ikki tomonlama xarakterga ega bo'lib, ularning moddiy asosi bo'lib, pul mablag'larining harakati tashkil etadi.

Korxonaning pul fondlari mablag'larining harakati ustav kapitalini shakllantirishi bilan boshlanadi va foydani shakllanishi, taqsimlanishi hamda uni sarflanishi bilan tugaydi.

Korxonalar moliyasi bajaradigan funksiyalar umumdavlat moliyasi bajaradigan funksiyalariga o'xshash va ular quyidagilardan iborat:

- 1) taqsimlash funksiyasi;
- 2) nazorat funksiyasi.

Yuqorida qayd etilgan funksiyalar o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldirib turadi. Quyida moliyaning funksiyalarini to'liq yoritishga harakat qilinadi.

Umundavlat moliyasi o'zining taqsimlash funksiyasini makroda-rajada amalga oshirsa, korxonalar moliyasi o'zining taqsimlash funk-siyasini mikrodarajada amalga oshiradi. Korxonalar moliyasi taqsimlash funksiyasi yordamida birlamchi kapitalni shakllantirishi, ishlab chi- qarishni moliyaviy manbalar bilan ta'minlash, daromadni va moliyaviy resurslarni taqsimlash, majburiyatni o'z muddatida hamda to'liq baja- rish, xo'jalik yurituvchi subyektlar va davlatning manfaatlarini oqilona darajada saqlab turish amalga oshiriladi. Taqsimlash funksiyasi orqali korxonaning daromadlarini taqsimlash natijasida maqsadli pul fondlari

va zaxiralari shakllantiriladi. Bunday fondlarga ustav kapitali, qo'shilgan kapital, zaxira fondi, jamg'arma fondi, iste'mol fondi, valuta fondi va boshqalarni kiritish mumkin.

Korxonalar moliyasining taqsimlash funksiyasi o'z mohiyatiga asosan nafaqat jamiyatning umumiy manfaatlarini, balki o'z vaqtida alohida olingan xo'jalik subyektlari, ta'xislar, turli aksiyadorlar, ishchi-xodimlar, kredit va sug'urta institutlarining manfaatlarini oqilona o'zida jamlashi lozim. Korxonalar doirasida shakllantiriladigan moliyaviy mablag'larning hajmi, kerakli kapital qo'yilmalarini moliyalashtirish, aylanma mablag'larni to'ldirib turish va ko'paytirish, hamma turdagi moliyaviy majburiyatlarni amalga oshirish, ijtimoiy xarakterdagi ehtiyojlarni ta'minlashi imkoniyatlarni aniqlaydi. Ushbu faoliyatni amalga oshirishda uning xo'jalik-moliya faoliyatini tahlil etish asosiy ahamiyatga egadir.

Korxonalar moliyasining nazorat qilish funksiyasini obyektiv asosi bo'lib mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish, xizmatlar ko'rsatish, ishlarni bajarishdagi xarajatlarning qiymat tomondan hisobga olinishi va buning natijasida daromadlarni shakllanishi hamda pul fondlarini taqsimlanishini tashkil etadi. Moliya taqsimlash munosabatlari sifatida ishlab chiqarishni moliyalashtirishni moliya manbalari bilan ta'minlaydi va shu asosda u ishlab chiqarishning barcha sohalarini, ya'ni ishlab chiqarish, ayirboshlash, iste'molni o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, korxonalar mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni amalga oshirish, xizmatlar ko'rsatish natijasida kelib tushadigan daromadning miqdoridan ortig'ini taqsimlay olmaydi. Olinadigan daromadning miqdorini oshirish uchun esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishga bevosita bog'liqdir. Xuddi shu jarayonlarda nazorat funksiyasi alohida ahamiyatga egadir. Korxonalar moliyasining nazorat qilish funksiyasi quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

1) Korxonalar tomonidan bevosita moliyaviy ko'rsatkichlarni har tomonlama tahlil etish, moliya rejalarini bajarilishi yuzasidan tezkor nazoratni olib borish, tovar-moddiy qiymatlarini yetkazib beruvchilar, buyurtmachilar, tijorat banklari, davlat budjeti, budjetdan tashqari fondlar va boshqa kontragentlar oldidagi majburiyatlarni bajarish jarayonida olib boriladi;

2) Korxonalarining ta'xischilari va aksiyadorlari oldida pul mablag'larini samaradorlik bilan joylashtirish, foyda topish hamda dividendlar to'lash yuzasidagi nazorat olib boriladi;

3) O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasi vakolatidagi davlat soliq inspektorlari tomonidan budjet va budjetdan tashqari fondlarga soliqlar, bojlar, yig'imlar hamda to'lovlarni o'z muddatida to'liq to'lanishi yuzasidan nazorat olib boriladi;

4) O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi vakolatidagi moliya bo'limlari tomonidan o'zlarining moliya-xo'jalik faoliyatida davlat budjeti mablag'laridan foydalanayotgan korxonalarda ushbu mablag'-larni maqsadli foydalanayotganligining nazoratini olib boradilar;

5) Tijorat banklari tomonidan korxonalariga kreditlar berish, uni o'z vaqtida va foizi bilan qaytarilishini hamda boshqa bank xizmatlarini ko'rsatish yuzasidan nazorat olib boradilar;

6) Mustaqil auditorlik firmalari tomonidan korxonaning yillik moliya-xo'jalik faoliyatini auditorlik tekshiruvdan o'tkazish orqali olib boradilar.

Korxonalar ichidagi moliya nazoratini alohida tashkil qilingan moliya bo'limlari amalga oshiradi. Korxonalarda ishchi-xizmatchilar sonining kamligi, ishlab chiqarish hajmining kamligi sababli ularda moliya nazoratini olib borish vakolati bosh hisobchi zimmasiga yuklatilgan. Korxonalar moliya-xo'jalik faoliyatida ijobiy moliyaviy natijalarning mavjudligi ushbu korxonada moliya nazoratini yuqori darajada tashkil etilganligidan hamda moliya resurslarini boshqarishda samarador shakl va uslublardan foydalanilayotganligidan dalolat beradi. O'z vaqtida buning aksi, korxonada moliya-xo'jalik faoliyatida salbiy moliyaviy natijalarning mavjudligi, ushbu korxonada moliya nazoratini sust darajada tashkil etilganligidan dalolat beradi hamda ushbu holat korxonaning moliyaviy tomonidan «sinishi»ga olib kelishi mumkin.

4.2. Korxonalar moliyasining tashkil etishning tamoyillari

Korxonaning moliyaviy munosabatlari ularning xo'jalik yuritish faoliyati asosida ma'lum tamoyillarga asosan tashkil etiladi. Ushbu tamoyillar quyidagilardan iborat:

- xo'jalik yuritish faoliyatidagi mustaqillik;
- o'z-o'zini moliyalashtirish;
- moddiy manfaatdorlik;
- moliyaviy zaxiralar bilan ta'minlanganlik.

Xo'jalik yuritish faoliyatidagi mustaqillik tamoyili korxonaning moliya sohasidagi mustaqilliksiz amalga oshirilishi mumkin emas. Ushbu

tamoyil mulkchilik shaklidan qat'i nazar barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar o'zlarining iqtisodiy faoliyat sohasini, uning moliyalashtirishni manbalarini, daromad olish maqsadida pul mablag'larini kapital qo'yimlariga yo'naltirishni mustaqil tarzda belgilashlarida amalga oshiriladi. Ushbu faoliyatning asosiy maqsadi xo'jalik yurituvchi subyektlar ishchi-xodimlarining moddiy farovonligini yanada oshirishdan iborat bo'ladi.

Bozor munosabatlari korxonalaridan iste'molchilarning talablariga asosan samarador va oqilona ishlab chiqarishni tashkil etishga, mahsulot va xizmatlarning sifatini oshirishga undaydi. Korxonalar o'z faoliyatida qo'shimcha daromad olish uchun asosiy faoliyatdan tashqari qimmatli qog'ozlar bozorida davlat, boshqa xo'jalik subyektlarining qimmatli qog'ozlariga qisqa va uzoq muddatli investitsiyalar qilishlari mumkin.

Shuni ta'kidlash lozimki, korxonalarining xo'jalik yuritish faoliyatidagi mutloq mustaqillik to'g'risida fikr yuritish mumkin emas, chunki vakolatli davlat organlari tomonidan ularning faoliyat yuritishlarining ayrim tomonlari qonun asosida tartibga solinib turiladi. Masalan, korxonalar va turli darajadagi budjetlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar qonun asosida qat'iy belgilab qo'yiladi. Mulchilik shaklidan qat'i nazar barcha korxonalar o'z faoliyati asosida qonun asosida berilgan soliqlarni, o'rnatilgan stavkalarda to'lab borib turli darajadagi budjetlarni shakllantiradi. Davlat tomonidan korxonalar uchun amortizatsiya siyosatini belgilaydi. Aksiyadorlik jamiyatlari uchun esa moliyaviy xazinalarni tashkil etish va ularning miqdori qonunan belgilanadi.

O'z-o'zini moliyalashtirish tamoyilini amalga oshirish xo'jalik yurituvchi subyektlarning tadbirkorlik faoliyatining asosiy shartlaridan kelib chiqadi. O'z-o'zini moliyalashtirish tamoyili korxonalar tomonidan mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish xarajatlarini to'liq qoplash, ishlab chiqarishni shaxsiy pul mablag'lari bilan ta'minlash hamda zarur bo'lganda tijorat banklari kreditlaridan foydalanishni anglatadi.

Iqtisodiyotni rivojlangan mamlakatlarida korxonaning o'z-o'zini moliyalashtirish sohasida ularni shaxsiy mablag'lari juda yuqori darajada ya'ni 70% dan ortig'ini tashkil etadi. Korxonalar faoliyatining moliyalashtirishni asosiy shaxsiy manbalariga foyda, amortizatsiya ajratmalari va ta'mirlash jamg'armalari kiritiladi.

Moddiy manfaatdorlik tamoyilining obyektiv zarurligi mulkchilik shaklidan qat'i nazar barcha korxonalarining pirovard maqsadi bo'lib daromad topishligidan kelib chiqadi. Korxonalar tomonidan o'z

faoliyatining ijobiy natijalariga erishishlikdagi manfaatdorlik nafaqat uni ishtirokchilari uchun emas, shu jumladan davlat ham manfaatdordir. Korxonalarining ishchi-xodimlari doirasida ushbu tamoyil yuqori darajadagi ish haqi miqdori bilan amalga oshiriladi.

Moddiy manfaatdorlik tamoyili korxonalar miqyosida davlat tomonidan oqilona soliq siyosatini olib borishi natijasida ularning faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun iqtisodiy shart-sharoitlar yaratish va pirovard natijada daromadni ko'paytirish bilan amalga oshiriladi.

Korxonalar tomonidan ushbu tamoyilni amalga oshirilishi yangi yaratilgan qiymat, shaxsiy kapital o'rtasida oqilona taqsimotni olib borish va jamg'arma hamda iste'mol fondlarini shakllantirish asosida yuzaga chiqadi. Davlatning manfaatdorligi esa korxonalar faoliyatida rentabellikni ta'minlash, ishlab chiqarishni o'sishi va soliq intizomiga qat'iy rioya etishliklari asosida yuzaga chiqadi. Ushbu tamoyilni amalga oshirishda korxonalar faoliyatida moliya-xo'jalik yuritish va uning pirovard natijalari hamda shaxsiy kapital saqlashlari uchun moddiy javobgarlikning mavjudligi bilan amalga oshiriladi. Moddiy javobgarlik uchun moliyaviy usullar Respublika qonunchiligi asosida tartibga solinib turiladi va amalga oshiriladi. Xo'jalik yuritish faoliyatida shartnoma majburiyatlarini, to'lov intizomini, soliq qonunchiligini buzgan korxonalar uchun turli moliyaviy choralar qo'llanishi mumkin. Rentabelsiz faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar uchun esa ular o'z majburiyatlariga javob bera olmaydigan holatlarda davlat organlari tomonidan bankrotlik jarayoni qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksiga asosan amaldagi soliq qonunchiligini buzgan korxonalarining rahbarlariga nisbatan ma'muriy javobgarlik ko'zda tutilgan korxonaning ishchi-xodimlari uchun mehnat intizomini buzgan, ishlab chiqarishda brakka yo'l qo'yilgan holatlarda mukofotdan mahrum qilish, ish haqidan ushlab qolish, zarur holatlarda ishdan bo'shatish ko'zda tutilgan. Ushbu yo'nalish juda ko'p korxonalarda amaliyotga kiritilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining tadbirkorlik faoliyatida ma'lum qaltisliklar (risklar) tufayli biznes uchun qo'yilgan mablag'larni qaytmasligi holatlarining mavjudligi ular tomonidan moliyaviy xaxiralarni tashkil etishlarini talab etadi. Hozirgi sharoitda barcha qaltisliklar o'z nomidan va o'z hisobidan ixtiyoriy ravishda o'z faoliyatini olib borayotgan tadbirkorlar zimmasiga tushadi. Xaridorlar uchun iqtisodiy raqobat shart-sharoitlarida tadbirkorlar ba'zi holatlarda o'z

mahsulotlarini, xizmatlarini oldindan to'lovsiz yetkazib beradilar. Korxonalar tomonidan qimmatli qog'ozlarga qilgan kapital qo'yilmalari nafaqat daromad keltirishi balki kapitalni yo'qotish qaltisligi bilan bog'liq.

Nihoyat, korxonalar tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy dasturlarda samarasiz hisob-kitoblar ham mavjud. Bu salbiy holatlarning oldini olish, juda zarur hoiatlarda moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash uchun moliyaviy zaxiralarni tashkil etish zaruriyati yuzaga chiqadi.

Mulkchilik shaklidan qat'i nazar barcha korxonalar budjetga va budjetdan tashqari fondlarga barcha soliqlar, majburiy to'lovlarni to'lagandan qolgan sof foyda hisobidan moliyaviy zaxiralarni shakllantirishlari mumkin. Aksiyadorlik jamiyatlari uchun esa imtiyozli aksiyalarga dividend to'lashlari uchun moliyaviy zaxiralarni shakllantirish qonunda belgilab qo'yilgan.

Hozirgi vaqtda amaliyotda ko'plab korxonalar o'zlarining moliyaviy imkoniyatlarini cheklanganligi sababli barqaror moliyaviy holatni saqlab turishlari uchun kerakli miqdorda moliyaviy zaxiralarni tashkil eta olmayaptilar.

Yuqorida ta'kidlab o'tgan korxonalar moliyasining tashkil etuvchi tamoyillar doimiy ravishda va uzviy bog'liqlikda rivojlanishdadir. Ishlab chiqarishning rivojlanishi, ishchi kuchlarining holati, iqtisodiy shart-sharoitlarning o'zgarishiga asosan tamoyillarining turlarini amaliyotda qanday miqdorda, qaysi shakl hamda usullarda qo'llanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

4.3. Korxonaning moliya resurslari

Korxonaning moliya resurslari bu — korxonalar ixtiyorida bo'lgan pul tushumlari va pul daromadlaridan iboratdir. Ularning qo'llanilishining maqsadi bo'lib davlat budjeti, tijorat banklari, sug'urta va boshqa korxonalar oldidagi moliyaviy majburiyatlarini pul mablag'lari bilan ta'minlash hisoblanadi.

Moliya resurslari ishlab chiqarishning barqarorligini saqlab turish, uni kengaytirish va korxonada ishchi-xodimlarining moddiy rag'batlantirish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Korxonalarining moliya resurslarini manbasi bo'lib ularning xususiy mablag'lari va turli manbalardan jalb etilgan mablag'larni tashkil etadi.

Moliya resurslarini birlamchi resurslarini shakllantirilishi korxonaning tashkil etish jarayonida uning ustav fondini shakllantirishda amalga oshiradi. Bunda korxonalar tomonidan muomalaga oddiy va

imtiyozli aksiyalar chiqarib, ular aksiyadorlar orasida joylashtiriladi. Ustav fondining miqdori tashkil etilayotgan korxonaning mol-mulki, asosiy va aylanma fondlarning miqdoriga bevosita bog'liqdir.

Korxonalar moliya resurslarining shakllanishining keyingi jarayonni foyda va amortizatsiyadan ajratmalar hisobiga amalga oshiriladi. Amaliyotda ushbu ajratmalardan tashqari korxonalar moliya resurslarining manbalari bo'lib quyidagi xizmat qiladi:

- ishlab chiqarishga yaroqsiz mol-mulki sotishdan kelgan tushum;
- qurilishda ichki resurslarni jalb qilish;
- xorijiy valuta kurs o'zgarishidan keladigan tushum;
- boshqa tushumlar.

Yangi tashkil etilayotgan korxonalar moliya resurslari tarkibida moliya bozorida muomalaga turli qimmatli qog'ozlar chiqarish yordamida (obligatsiyalar) mablag' jalb qilish ham alohida o'rin egallashi mumkin. Korxonalar moliya resurslarini shakllantirishda jalb etilgan mablag'lar, ya'ni tijorat banklaridan olingan kreditlardan ham foydalanishlari mumkin.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tgan moliya resurslaridan tashqari korxonalar o'zlari kiradigan assotsiatsiyalar, konsernlar, xoldinglar o'rtasida foydani qayta taqsimlanishi, sug'urta kompaniyalar tomonidan zararni qoplash uchun to'lovlarni to'lash orqali ham qo'shimcha mablag'larni olishlari mumkin.

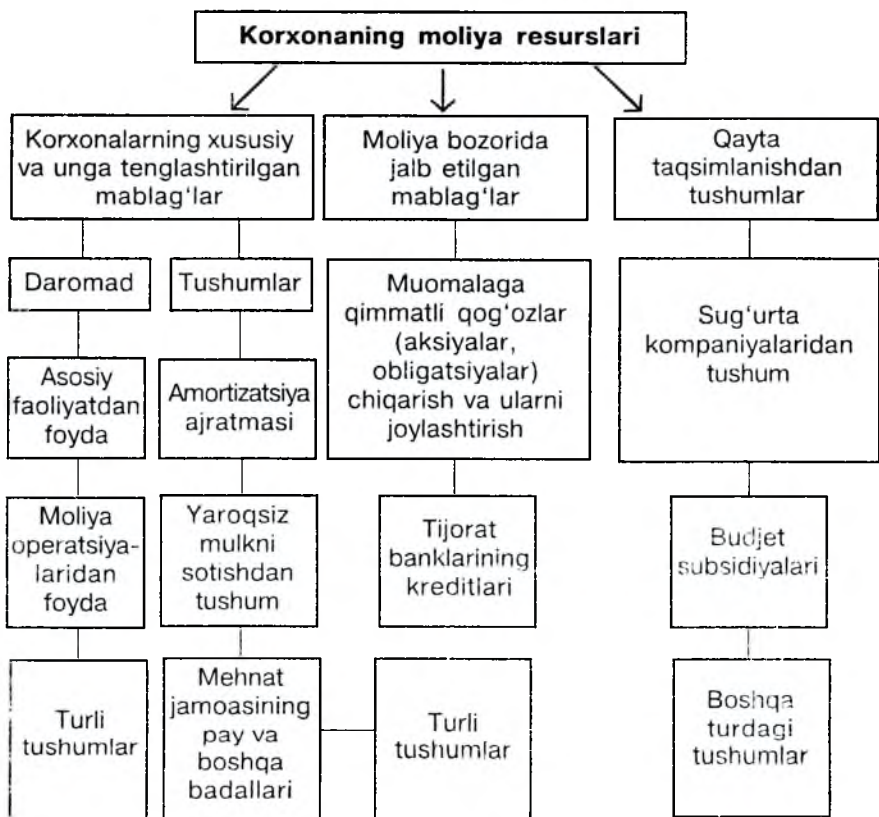
Biz korxonalar moliyasining resurslari va manbalarini 8-chizma yordamida yoritishga harakat qilamiz. Chizmada xalqaro amaliyotda korxonalar moliya resurslar va ularni tashkil etishning barcha manbalari keltiriladi.

Korxonalar turli manbalari hisobiga jalb etilgan moliya resurslaridan ishlab chiqarishni kengaytirish, uni texnikaviy qayta jihozlash, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda foydalanadilar.

Korxonalar ishlab chiqarish xarajatlarini moliyaviy ta'minlash quyidagi uch shaklda amalga oshirilishi mumkin:

1. O'z-o'zini moliyalashtirish;
2. Kreditlash;
3. Davlat tomonidan moliyalashtirish.

O'z-o'zini moliyalashtirish korxonalar o'z faoliyatini xususiy resurslaridan foydalanishga asoslanadi. Ushbu holatda korxonalar mablag'lar yetishmay qolganda moliya bozorida qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish orqali qo'shimcha mablag'lar jalb etishlari mumkin.

8-chizma. Korxonalar moliya resurslarining tartibi va uning manbalari.

Kreditlash shaklida korxonalar o'zlarining ishlab chiqarishda yuzaga chiqqan vaqtinchalik moliya resurslariga bo'lgan ehtiyojlarini tijorat banklaridan maqsadli, ta'minlanganlik, to'lovlilik, qaytarib berishlik va muddatlilik tamoyillari asosida kredit olish natijasidan qondirishlari mumkin.

Davlat tomonidan moliyalashtirishda korxonalar ishlab chiqarish faoliyatini davlat budjeti va budjetdan tashqari fondlar hisobidan qaytarib bermaslik asosida pul mablag'lari bilan ta'minlanishi amalga oshiriladi. Moliyalashtirishning ushbu shakli yordamida davlat maqsadli ravishda iqtisodiyotning moddiy va nomoddiy sohalari, tarmoqlar, hududlar, xo'jalik subyektlari va aholining ayrim toifalari o'rtasida moliya resurslarini qayta taqsimlanishini amalga oshiradi.

Amaliyotda korxonalar moliya resurslarini tashkil etishda moliyalashtirishning uch shaklidan birdamiga foydalanish mumkin. Bundan asosiy maqsad ular o'rtasidagi oqilona muvozanatni saqlash hisoblanadi. Bunday oqilona muvozanatga erishish korxonalar moliya xizmatining faol moliya siyosatini olib borishga bevosita bog'liqdir.

Korxonalar moliya resurslarining sarflanishi turli yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin. Ushbu yo'nalishlarning asosiy qaydagi-lardan iborat:

- kapital qo'yilmalar, ishlab chiqarishni kengaytirish, texnikaviy qayta jihozlash xarajatlari;

- moliya va bank tizimidagi tashkilotlar oldidagi moliya majburiyatlarini bajarish (davlat budjetiga va budjetdan tashqari fondlariga soliqlar to'lash, kreditdan foydalanganlik uchun to'lovlarni amalga oshirish);

- moliya bozorida qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish xarajatlari;

- korxonalar ishchi-xodimlariga ish haqi, mukofotlar to'lash;

- moliya resurslaridan homiylik uchun mablag'lar ajratish va boshqalar.

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatini uzluksizligini ta'minlashda moliyalashtirishni amalga oshirishda ular tomonidan moliyaviy zaxiralarni tashkil etishlari muhim ahamiyatga egadir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy zaxiralarning ahamiyati yanada oshadi. Korxonalar faoliyatida ko'zda tutilgan omillar natijasida yirik miqdorda zarar ko'rish holati yuzaga chiqqanda ishlab chiqarishning uzluksizligini zarur moliya resurslari bilan ta'minlashda moliyaviy zaxiralar katta ahamiyatga egadir.

Moliya zaxiralari korxonalar tomonidan foydadan ajratmalar hisobiga, yuqori tashkilotlariga normativ ajratmalar hisobiga, sug'urta tashkilotlariga badallar to'lash hisobiga va davlat tomonidan zaxira fondlari tashkil etish yordamida shakllantirilishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatini moliya resurslari bilan uzluksiz ta'minlash va ularni oqilona boshqarishda moliya xizmati faoliyati qanday saviyada tashkil etilishi juda muhim ahamiyatga egadir.

O'zlik va jalb etilgan moliya resurslaridan moliya xizmati tomonidan faoliyati xalqaro amaliyotda «moliyaviy menejment» deb nomlanadi. Korxonaning moliyaviy barqarorligi aynan moliyaviy menejmentning qanday yo'lga qo'yilganligiga bevosita bog'liqdir.

4.4. Korxonalar asosiy faoliyatining tahlili

Hozirgi zamon korxonalari doimiy ravishda o'zgarib turuvchi bozor munosabatlar sharoitida va raqobat asosida o'z faoliyatini olib boradi. Korxonalar asosiy faoliyatining pirovard maqsadi nafaqat daromad olish va shuning bilan bir qatorda shaxsiy kapitalni saqlab turish, uni ko'paytirish hamda tadbirkorlikning bir maromda ushlab turish hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyatini olib borish jarayonida korxonalarda ishlab chiqarishni tashkil etish, mahsulot sotish, ishlarni amalga oshirish, xizmatlar ko'rsatish, shaxsiy moliya resurslarini shakllantirish, tashqi manbalaridan mablag'lar jalb qilish, uni taqsimlash va sarflanishi bilan bevosita bog'liq moliyaviy munosabatlar yuzaga chiqadi. Bu ta'kidlab o'tilgan barcha moliyaviy munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 2002-yil 27-dekabrda 140-sonli buyrug'iga va O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2003-yil 24-yanvarda 1209-son bilan ro'yxatga olingan 1-sonli shakl «Buxgalteriya balansida» aks ettiriladi.

Korxonalarining buxgalteriya balansini o'z mohiyatiga ko'ra aniq bir muddatdagi korxonaning mulkiy va moliyaviy holatida aks ettirgan jadvaldan iborat. Buxgalteriya balansini asosan ikki aktiv va passiv qismdan tashkil topgan. Balansning aktiv qismida korxonaning mulkiy, nomoddiy va joriy aktivlari, passiv qismida esa korxonaning o'z mablag'lari manbalari hamda majburiyatlari aks ettiriladi. Quyida korxonaning buxgalteriya balansini tarkibi yoritiladi.

1-jadval

Korxonalar buxgalteriya balansining aktiv qismining tarkibi (ming so'mda)

Ko'rsatqichlar nomi	Hisobot yili boshiga	Hisobot yili oxiriga
Aktivlar.	—	—
Uzoq muddatli aktivlar	9230	4354
Asosiy vositalar	1290	944
Nomoddiy aktivlar	—	—
Uzoq muddatli investitsiyalar	—	—
Uzoq muddatli debitorlik qarzlari	—	465
1 bo'lim bo'yicha jami	10520	5763

2.Joriy aktivlar	211318	194113
Tovar-moddiy zaxiralar	1736	9309
Debitorlar	4072	9990
Pul mablag'lari	217126	213412
2 bo'lim bo'yicha jami		
Balans aktivi bo'yicha jami	227646	219175

Manba: Tanlab olingan korxonada balans.

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada aktivlarining tartibda tovar-moddiy zaxiralar asosiy o'rinni egallab turibdi. Ularning aktiv tarkibidagi ulushi yil boshida 92,8 % ni tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich yil oxirida 88,6 % ni tashkil etdi. Balans tarkibida asosiy vositalarning egallagan ulushi yil boshida 4,1 % ni tashkil etgan bo'lsa, yil oxiriga kelib ushbu ko'rsatkich 2,0 % ni tashkil etdi.

Korxonaning pul mablag'larining aktivlar tarkibidagi ulushi yil boshiga 1,8 % ni tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich yil oxiriga 4,6 % ni tashkil etdi. Korxonada balansining aktivlar tarkibi uning asosiy faoliyat turiga bevosita bog'liqdir. Biz tahlil etgan korxonaning asosiy faoliyati — ulgurji savdo bo'lganligi sababli, uning aktivlari tarkibida tovar-moddiy zaxiralarining ulushi asosiy o'rinni egallab turibdi. Ulgurji savdoning asosiy maqsadi tovarlarni sotib olish. Uni saqlash va uni xaridorlarga qayta sotish hisoblanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, ulgurji savdo korxonalari o'zlarining faoliyatini amalga oshirishda shaxsiy va ijara olingan asosiy vositalardan faol foydalaniladi.

Korxonada o'z faoliyatini olib borishda moliya resurslarini shakllantirishlari lozim. Korxonada balansining passiv qismida korxonaning o'z mablag'lari va uning majburiyatlari aks ettiriladi. Tanlab olingan korxonaning buxgalteriya balansida passiv qismi tahlil etiladi.

2-jadval.

Korxonada buxgalteriya balansining passiv qismining tarkibi (ming so'mda)

Ko'rsatqichlar nomi	Hisobot yili boshiga	Hisobot yili oxiriga
Passivlar.	—	—
O'z mablag'lari manbalari	12448	12448
Ustav kapitali	11206	11523
Qo'shilgan kapital	3112	3112
Rezerv kapital		

Taqsimlangan foyda	90378	6491
Maqsadli tushumlar	3954	3565
1 bo'lim bo'yicha jami	121098	37139
2. Majburiyatlar	106548	182036
Joriy majburiyatlarshu jumladan: Joriy kreditorlik qarzlari	106548	182036
Mol yetkazib beruvchilarga qarz	93213	158526
Sho'ba korxonolarga qarz	8715	4875
Olingan Byudjetga to'lovlar uchun qarz Qisqa muddatli qarzlari	2220	2555
Boshqa kreditorlik qarzlari	1400	750
2 bo'lim bo'yicha jami	—	10000
	1000	5330
	106548	182036
Balans passivi bo'yicha jami	227646	219175

Manba: Tanlab olingan korxonona balansi.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonona buxgalteriya balansining passiv qismining asosiy o'rinni joriy majburiyatlar egallab turibdi. Ularning passiv qismidagi egallagan ulushi yil boshiga 46,8 % ni tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich yil oxiriga kelib 83,0 % ni tashkil etdi.

Korxonaning joriy majburiyatlari tarkibida esa mol yetkazib beruvchilarga bo'lgan qarzdorlik asosiy o'rinni egallab turibdi. Bu ko'rsatkichning passiv qismidagi ulushi yil boshiga 40,9 % ni tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich yil oxirida 72,3 % ni tashkil etdi.

O'z majburiyatlarini bajarishi uchun korxonona tijorat bankidan 10000,0 ming so'm miqdorida kredit olgan. Korxonona passiv qismida ustav kapitali yil boshiga 5,5 % ni tashkil etgan bo'lsa, yil oxiriga kelib bu ko'rsatkich 5,6 % ni tashkil etdi. Biz tanlab olgan korxonaning davlat budjeti oldidagi qarzdorligi yil boshiga 1400,0 ming so'mdan yil oxiriga kelib 750,0 ming so'mgacha kamaygan. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, korxonona buxgalteriya balansining asosiy faoliyati bilan bevosita bog'liq.

Agarda korxonaning asosiy ishlab chiqarishi bo'lgan taqdirda balansning asosiy qismini asosiy vositalar egallagan bo'lar edi.

Biz tanlab olgan korxonaning asosiy faoliyati ulgurji savdo bo'lganligi sababli, uning balansining passiv qismida asosiy o'rinni joriy majburiyatlar, ya'ni mol yetkazib beruvchilarga bo'lgan qarzdorlik egallab turibdi.

4.5. Korxonaning moliyaviy natijalarining tahlili

Mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish jarayonida yangi qiymat yaratiladi. Ushbu qiymat mahsulotni sotish, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun baho asosida aniqlanadi. Korxonada hisob raqamiga mahsulotni sotishdan, ko'rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlar uchun kelib tushadigan mablag' tushum deb ataladi. Amaldagi qonunchilikka asosan korxonalar uchun tushumning hisobotini olib borishda ikki usul mavjud:

1) tayyor mahsulotni jo'natish (ishlarni bajarish, xizmatlarni ko'rsatish) asosida xaridorlarga hisob hujjatlarini taqdim etishlik;

2) tayyor mahsulot uchun (ishlarni bajarish, xizmatlarni ko'rsatish) xaridorlardan kelib tushgan mablag'lar asosida.

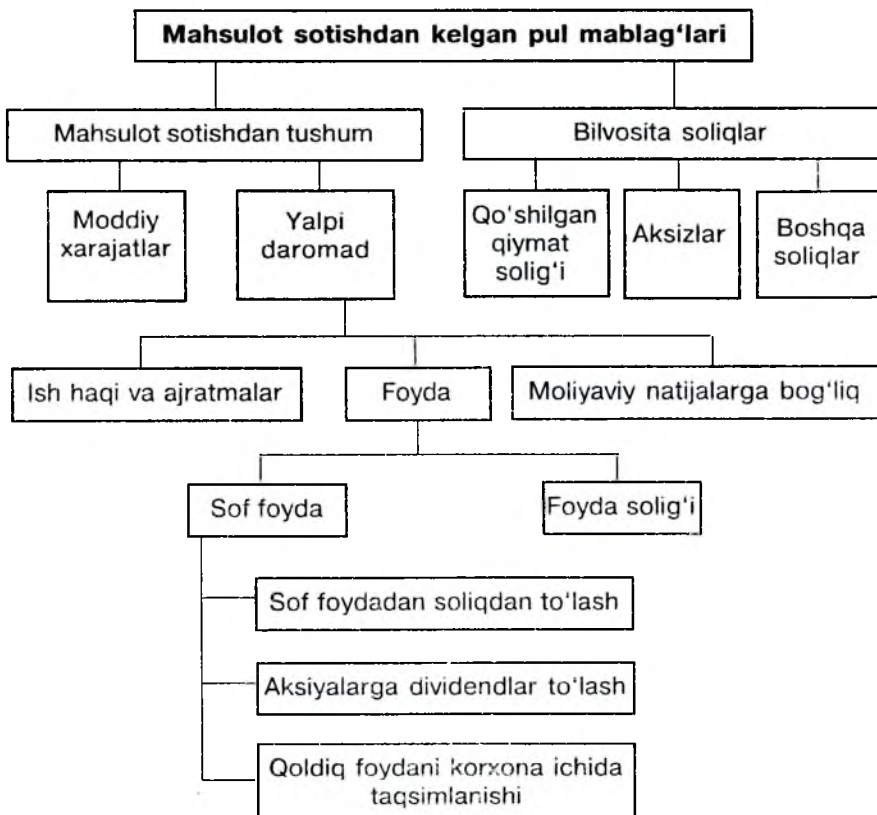
Korxonalar o'z faoliyatida soliqqa tortishni amalga oshirish uchun yuqorida qayd etilgan usullardan birini mustaqil tarzda tanlaydi va uni amalga oshiradi.

Korxonada mahsulot sotishdan (xizmatlar ko'rsatish, ishlarni bajarish) kelgan tushumning taqsimotini 9-chizmada ko'rish mumkin.

Mahsulot sotishdan (ishlarni bajarishdan, xizmat ko'rsatishdan) kelgan tushumning asosiy manbayi bo'lib xaridorlardan kelib tushgan pul mablag'lari bo'lgan to'lovlari hisoblanadi. Korxonalar hisob raqamiga kelib tushgan pul mablag'lari o'zining dastlabki taqsimlanishi amalga oshiriladi. Korxonada o'ziga kelib tushgan tushumdan eng avvalo xomashyo, materiallar, yoqilg'i, elektroenergiya uchun to'lovlarni amalga oshiradi. Tushumdan mahsulot tannarxidagi bilvosita soliqlar hisoblangan qo'shilgan qiymat solig'i va aksizni davlat budjetiga o'tkazadi.

Ushbu xarajatlarni to'lagandan so'ng korxonada ixtiyorida yalpi daromad qoladi. Korxonada yalpi daromadidan ish haqi, unga to'lovlarni, foydadan soliqni va moliyaviy faoliyat bilan bog'liq boshqa to'lovlarni amalga oshiradilar.

Ushbu xarajatlarni amalga oshirgandan so'ng korxonada ixtiyorida sof foyda qoladi. Amaldagi qonunchilikka asosan korxonada sof foydadan o'rnatilgan soliqlarni to'laydi, muomalaga chiqarilgan aksiyalar uchun dividendlarni to'laydi. Barcha ta'kidlab o'tgan to'lovlar amalga oshirilgandan so'ng korxonada ixtiyorida qoldiq sof foyda qoladi. Korxonalar ushbu sof foydani taqsimlashda maxsus jamg'armalarni tashkil qilish asosida taqsimlashlari mumkin. Bu fondlarga jamg'arma va iste'mol fondlarini hamda zaxira jamg'armalarini kiritish mumkin.

9-chizma. Mahsulot sotishdan, ishlarni bajarishdan va xizmat ko'rsatishdan kelgan tushumning taqsimlanishi.

Ushbu fondlar korxonalarining xo'jalik-moliya faoliyati natijalariga asosan tashkil etiladi.

Biz korxonaning moliyaviy natijalarini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

3-jadval.

**Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot
(ming so'mda)**

T/r	Ko'rsatqichlar nomi	Daromadlar	Xarajatlar
1.	Mahsulot tovar, ish va xizmatlarni sotishdan sof tushum	137750	—

2.	Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) tannarxi	—	134376
3.	Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishda yalpi foyda	3374	—
4.	Davr xarajatlari jami	—	79800
	shu jumladan:	—	12573
	a) sotish xarajatlari	—	39719
	b) ma'muriy xarajatlari	—	27508
	d) boshqa operatsion xarajatlar	—	
5.	Asosiy faoliyatning boshqa daromadi	10214	—
6.	Asosiy faoliyatining zarari	—	66212
7.	Moliyaviy faoliyat daromadlari		—
	Shu jumladan:		—
	a) valuta kursidan olingan daromad	91816	—
	b) moliyaviy faoliyatining boshqa daromadlari		14763
8.	Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar	1437	
	Shu jumladan:	90379	14338
	a) valuta kursidan farqlangan zararlar	—	
	b) moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	—	
9.	Umumxo'jalik faoliyatining foydasi	—	425
10.	Daromad (foyda) solig'i	10841	—
11.	Hisobot davrining sof foydasi	—	4350

Manba: Tanlangan korxonaning balansi.

Jadval ma'lumotlarining tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, biz tanlangan korxonaning moliya natijalari tarkibida mahsulot (tovar, ish, xizmat) larni sotishning yalpi foydasi 3374,0 ming so'mni tashkil etgan bo'lsa, moliyaviy faoliyatning daromadi 91816,0 ming so'mni tashkil etgan. 4-jadvalda korxonaning pul oqimlarini tahlil etiladi.

Korxonaning pul oqimlari to'g'risidagi hisobotning tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, yil moliyaviy natijasiga asosan korxonaning operatsion faoliyatidan sof pul kirimi 10000,0 ming so'mni tashkil etgan. Natijada korxonada o'zining moliya faoliyatini olib borish maqsadida tijorat banklarida 10000,0 ming so'mlik kredit olgan. Quyida korxonaning davlat budjeti bilan munosabatlari tahlil etiladi.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot(ming so'mda)

T/r	Ko'rsatqichlar nomi	Kirim	Chiqim
1.	Operatsion faoliyat: Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan pul mablag'lari	171963	—
2.	Tovar va mahsulot yetkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari	—	154152
3.	Ishchi -xodimlarga to'langan pul mablag'lari	—	16631
4.	Operatsion faoliyatning boshqa tushumlari	5220	5301
5.	Operatsion faoliyatdan sof pul kirimi	1099	—
6.	Investitsion faoliyat Asosiy vositalarni sotish va sotib olish	—	150
7.	Moliyaviy faoliyat Qisqa muddatli bank krediti	10000	—
8.	Soliqqa tortish	—	5014
9.	To'langan daromad (foyda) solig'i to'langan boshqa soliqlar	6032	11243
	Jami moliyaviy-xo'jalik faoliyatining sof pul kirimi	722	—
10.	Yil beshidagi pul mablag'lari	—	1012
11.	Yil oxiridagi pul mablag'lari	—	1734

Manba: Tanlangan korxonalar balanslari.

5-jadval.

Budjetga to'lovlar to'g'risida ma'lumot
(ming so'mda)

T/r	Ko'rsatqichlar nomi	Hisob bo'yicha to'lanadi	Haqiqatdan to'langan
1.	Daromad (foyda) solig'i	—	—
2.	Jismoniy shaxslardan daromad solig'i	3636	530
3.	Yalpi daromad solig'i	4350	517
4.	Mol-mulk solig'i	281	285
	Jami budjetga to'lovlar	8267	7538

Manba: Tanlangan korxonalar balanslari.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, biz tanlagan korxonada o'zining faoliyati asosida budjetga yalpi daromad to'laydi. Ushbu soliq bo'yicha yil natijalariga asosan 4350,0 ming so'mlik yalpi daromad solig'i hisoblangan. Amalda esa budjetga 3617,0 ming so'mni o'tkazgan va buning natijasida budjetdan 733,0 ming so'm qarz bo'lib qolgan. Ishchi-xodimlardan 3636,0 ming so'mlik daromad solig'i hisoblangan va u to'liq budjetga o'tkazilgan. Korxonada o'zining mol-mulki uchun 281,0 ming so'mlik soliq hisoblangan holda budjetga 285,0 ming so'm o'tkazib bergan.

4.6. Korxonalarda moliya ishlarini tashkil etishning xususiyatlari

Bozor munosabatlarining rivojlanishiga bevosita bog'liq holda korxonalarda moliya ishlari sifat jihatdan yangi mazmunga ega bo'lmoqda. Iqtisodiyotda bozor munosabatlarining takomillashib borishi bilan korxonalar moliya xizmatining muhim vazifasi bo'lib nafaqat davlat budjeti, tijorat banklari, xaridorlar, mol yetkazib beruvchilar, boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar va o'zlarining xodimlari oldidagi majburiyatlarini bajarishni amalga oshirish bilan bir qatorda o'zlarida moliyaviy menejmentni oqilona tashkil etish ham hisoblanadi. Moliya menejmenti o'z mohiyatiga asosan olinadigan foyda ko'paytirish maqsadida korxonaning moliya-xo'jalik faoliyati jarayonida yuzaga keladigan pul oqimlarini oqilona va samaradorlik bilan boshqarishni anglatadi.

Moliya menejmentida boshqaruvning obyekti bo'lib korxonalarining pul aylanmalari hisoblanadi. Moliya menejmenti moliyaviy hisobotlarni chuqur tahlil etish, xo'jalikning aktivlari va passivlari tarkibini o'zgarishiga asosan pul oqimlarining (tushumlar va to'lovlar) istiqbolini belgilash asosida korxonaning moliyaviy strategiya va taktikasini ishlab chiqadi.

Ushbu omillar ma'lum korxonaning umumiy boshqaruvi tizimida moliya xizmatining tarkibi va uning ahamiyati to'g'risidagi tushunchaga o'zgartirishlar kiritadi. Moliya xizmatining aniq tarkibiy tuzilmasi va bajaradigan vazifalari aniq olingan korxonaning xo'jalik yuritishdagi tashkiliy-huquqiy shakliga, korxonaning ishlab chiqarish hajmi, pul aylanmasining miqdori va ishchi xodimlarining soniga bevosita bog'liq.

Xalqaro amaliyotda korxonalarining moliya xizmati quyidagi asosiy vazifalarini bajaradi:

— korxonada biznes-rejasini ishlab chiqish va uni bajarishda ishtirok etish;

— asosiy, moliya va investitsiya faoliyati natijasida yuzaga keladigan pul oqimlarini boshqarish;

— korxonani rivojlantirishning moliyaviy dasturini ishlab chiqish;

— oqilona kredit siyosatini ishlab chiqish;

— moliyaviy rejalashtirish;

— mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar, budjet, tijorat banklari va boshqa xo'jalik subyektlari hisob-kitoblarni amalga oshirish;

— moliyaviy va boshqa qaltisliklardan (risklar) sug'urtalashni ta'minlash;

— korxonaning moliya-xo'jalik faoliyatini doimiy ravishda chuqur tahlil etish;

— pul mablag'laridan maqsadli va samarador foydalanishni qat'iy nazorat qilish va boshqalar.

Korxonalarining miqdori, xodimlar soni, tarmoq sohasi, ishlab chiqarishda oldinga qo'yilgan maqsadlar asosida yuqorida ta'kidlab o'tgan vazifalari kengaytirilishi va yanada aniqlashtirilishi mumkin.

Korxonalarda moliyaviy qarorlarni qabul qilishda ko'plab xodimlar ishtirok etadilar. Eng muhim moliyaviy qarorlar faqatgina korxonaning yuqori boshqaruvi rahbarlari tomonidan qabul qilinadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, korxonalarda muhim moliyaviy qarorlarni ishlab chiqish va ularni qabul qilishda eng faol xodimlar bo'lib moliya xizmati boshlig'i va bosh hisobchi hisoblanadi. Korxonada moliya-xo'jalik faoliyatini yuritishda moliya xizmati boshlig'i va bosh hisobchi o'z vakolatlari doirasida vazifalarni o'zaro taqsimlab oladilar. Korxonalarda ular o'rtasidagi vazifalar taqsimotidan umumlashtirgan holda guruhlariga ajratish mumkin.

Biz buni quyidagi jadvalda keltiramiz:

6-jadval.

**Moliya xizmati boshlig'i va bosh hisobchi
majburiyatlarining taqsimoti**

№	Moliya xizmati boshlig'i	Bosh hisobchi
1.	Tijorat banklari bilan ishni tashkil etish	Buxgalteriya hisobi va hisobotini olib borish
2.	Pul mablag'lari hisob raqamlarini boshqarish	Moliyaviy hisobotlarni tayyorlash

3.	Motiyalashtirish manbalarini jalb qilish	Ichki auditni amalga oshirish
4.	Kredit va valuta siyosatini olib borish	Ish haqini berishni amalga oshirish
5.	Dividend siyosatini olib borish	Smetalarni tuzish
6.	Sug'urtani amalga oshirish	Hisobotlarni tartibga solish va saqlash
7.	Soliqlarni rejalashtirish	Soliqlarni to'lash

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan taqsimot ishlab chiqarish hajmi yirik korxonalarda uchraydi. Bunday korxonalarda o'z xizmat majburiyatini amalga oshirishda bosh hisobchi moliya xizmati boshlig'iga bevosita bo'ysunadi.

Amaliyotda ishlab chiqarish hajmi kichik, xodimlar soni kam bo'lgan kichik biznes subyektlarida moliya xizmati tashkil etilmaydi. Moliya-xo'jalik faoliyatini yuritishdagi barcha moliyaviy vazifalarni bajarish bosh hisobchi zimmasiga yuklatilgan.

Qisqacha xulosalar

Korxonalar moliyasi o'z mohiyatiga ko'ra korxonaning tadbirkorlik faoliyati natijasida xususiy kapital, maqsadli markazlashgan va markazlashmagan pul fondlarini shakllanishi, ularni taqsimlanish hamda sarflanishi bilan bog'liq moliyaviy yoki pul munosabatlaridan iborat.

Korxonalar moliyasi taqsimlash va nazorat funksiyasini bajaradi.

Korxonalar moliyasini tashkil etishning xo'jalik yuritish faoliyatidagi mustaqillik, o'z-o'zini moliyalashtirish, moddiy manfaatdorlik va moliyaviy zaxiralar bilan ta'minlanganlik tamoyillari mavjud.

Tayanch so'zlar

Pul, korxonalar moliyasi, taqsimlash va nazorat funksiyasi, xo'jalik yuritish faoliyatida mustaqillik, o'z-o'zini moliyalashtirish, moddiy manfaatdorlik, moliyaviy zaxiralar, pul resurslari, xususiy kapital, jalb etilgan mablag'lar, moliyaviy hisobot, buxgalteriya balansi, moliyaviy menejment.

Nazorat uchun savollar

1. Korxonalar moliyasining mohiyati nima?

2. *Korxonalar moliyasi qanday funksiyalarni bajaradi?*
3. *Korxonalar moliyasini tashkil etishning qanday tamoyillari mavjud?*
4. *Korxonalar moliyaviy resurslari tarkibi nimalardan iborat?*
5. *Korxonalarni moliyaviy ta'minlashning qanday shakllari mavjud?*
6. *Korxonalar buxgalteriya balansining aktiv qismining tarkibi nimalardan iborat?*
7. *Korxonalar buxgalteriya balansining passiv qismini tarkibi nimalardan iborat?*
8. *Korxonaning mahsulot sotishdan kelgan pul mablag'lari qanday taqsimlanadi?*
9. *Korxonada moliyaviy menejmentning mohiyati nima?*

5.1. Banklarning mohiyati va asosiy funksiyalari

Kredit — bank tizimining shakllanishi va rivojlanishi — iqtisodiy islohotlarni amalga oshirilishining ajralmas belgilaridan (xususiyatlaridan) biridir. Bu shu bilan ta'kidlanadiki, bank tizimi har qanday turdagi iqtisodiyotning markaziy tizimini tashkil qiluvchi unsurlaridan hisoblanadi.

Bank tizimi vaqtinchalik bo'sh turgan pul mablag'larini akkumulatsiya qilish funksiyasini amalga oshiradi. Bank tizimining muvaffaqiyatli ishidan iqtisodiyotni samarali faoliyat ko'rsatishi, umuman olganda mamlakatdagi iqtisodiy o'sish bog'liq bo'ladi.

«Bank tizimi» tushunchasi birinchi navbatda «Bank va tizim» kabi tashkiliy tuzilmani tashkil qiluvchi tushunchalarni aniqlashni talab etadi.

Bank nima? — degan savol oldindan qaralganda oddiy hisoblanadi, biroq u oddiy tushunchadan iborat emas. Xalq orasida bank bu — pul ombori degan tushuncha bilan yuradi.

Haqiqatda esa bankni bu tushuncha bilan mohiyatini ochib bo'lmaydi va bankning xalq xo'jaligidagi to'liq o'rnini ko'rsatish mumkin emas.

Biroq yanada kengroq ma'noda bank mohiyatini bilish uchun bank tushunchasining turli qarashlarini o'rganishni talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan bank — tijorat muassasasi bo'lib, jismoniy va huquqiy shaxslarning bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qilish va ularni o'z nomidan, to'loviilik, muddatlilik, qaytib berish sharti asosida joylashtirish operatsiyalarini va boshqa bank operatsiyalarini bajaradi.

Ba'zi adabiyotlarda «bank — bu korxon», deb ham izoh beriladi. Ma'lumki, bank yaxlit olingan korxon sifatida ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirmaydi.

Tijorat banklarining faoliyatini korxon faoliyatiga shu jihatdan o'xshatish mumkinki, tijorat banklari ham korxonalar singari o'z faoliyatini, o'z daromadini ko'paytirishga va shu asosda birinchidan,

o'z asoschilari — aksiyadorlarining manfaatlarini, ikkinchidan, o'z mijozlarining manfaatlarini himoya qilishni ta'minlashdan iborat.

Tijorat banklarini fikrimizcha shunchaki «korxon» emas, «maxsus korxon» deb qarash zarur. Chunki tijorat banklari ssuda kapitali harakatini amalga oshiradi va shu asosda bank o'z aksiyadorlariga, paychilariga foyda olishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari bank tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, kredit resurslarining asosiy qismi shu banklarda yig'iladi va bu banklar huquqiy, jismoniy shaxslarga o'z xizmatlarini ko'rsatadi.

Banklar — tovar-pul xo'jaligining ajralmas atributidir. Tarixan bular yonma-yan rivojlanib kelgan. Shuning uchun qiymatning pul shaklining muomalasining boshlanishi bank ishining boshlanishi deb hisoblash hamda bank faoliyatining rivojlanishidagi yetukligi doimo iqtisodiyotdagi tovar-pul aloqalarining rivojlanish darajasiga mos kelgan.

Banklar-moliyaviy bozorning tashkiliy tuzilishining bir qismi bo'lgan kredit tashkiloti bo'lib, jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo'sh turgan pul mablag'larini jamg'arish, yig'ish, jamlangan (akkumulatsiya qilingan) mablag'larni o'z nomidan qaytarib berishlilik, muddatlilik asosida berish hamda mijozlarning topshirig'iga ko'ra to'lovlarning amalga oshirish vazifalarini bajaradi.

Bu «bankning ilk» belgilari bo'lib, ular aslida tarixan banklarning shakllanishidagi 3 asosiy yo'nalishni o'zida aks ettiradi. Ma'lum bir shartlar asosida ushbu yo'nalishlarga cherkovlarning o'zlariga topshirilgan pul mablag'larini saqlab berishni ta'minlash faoliyatini, sudxo'rlik kreditlarini, keyinchalik ularning tijorat kreditiga aylanishini, almashtiruv (menyali) «stollarining» idoralarining «hisob-kitob» va valuta bilan faoliyatlarini mumkin. Haqiqatda esa oxirgi yo'nalish bu tashkilotlarga nom berish uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Ko'pgina mamlakatlarning qonuniy aktlarida (hujjatlarida) «bank» tushunchasi-jamg'armalarni qabul qiluvchi, hisob-kitoblarni amalga oshirish va qisqa muddatli kreditlar beruvchi tashkilotdir. Biroq bankning yagona umumiy qabul qilingan tushunchasi mavjud emas. Masalan, Fransiyada 1984-yildan boshlab kredit tashkilotlari orasida farqlar kiritilgan bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir. Kredit tashkilotlari ikki guruhga bo'lingan, birinchi toifa kredit tashkilotlariga talab qilib olguncha depozitlarni va ikki yilgacha muddatli depozitlarni qabul qilish huquqiga ega bo'lgan hamda bu huquqdan mahrum kredit tashkilotlaridir.

Buyuk Britaniya hukumati esa 1979-yildan banklar va boshqa kredit tashkilotlari, hamda «litsenziyali depozit tashkilotlari»ni farqlashga ya'ni ularni o'zaro ajratishga harakat qildilar. Ammo eng avvalidan boshlab institutlarni tasniflashda barcha mumkin bo'lgan cheklashlarni amalga oshirishga harakat qildilar.

1986-yildan esa bu tizimdan haqiqatda voz kechishlariga to'g'ri keldi, chunki bu tizim nafaqat samarasiz, balki kredit tizimi va moliyaviy bozorlar ustidan Markaziy bank nazoratini amalga oshirishda ishonchsiz, asossiz hamda noqulayliklarga olib keldi.

O'zbekistonda tijorat banklarini yaratish va faoliyat ko'rsatishi O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 25-aprelida qabul qilishcha «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonunga bimoan olib boriladi. Ushbu qonunga asosan bank- bu tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuyini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir:

— yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish;

— to'lovlarni amalga oshirish.

Bankning tarixan aniq paydo bo'lgan sanasi yo'q. Bank faoliyati unsurlarining u yoki bu miqdorda rivojlanishi Italiyada, Gretsiyada, Misrda va boshqa mamlakatlarda yangi davrga qadar qayd qilingan. Birlamchi banklar tangalarni sotish, sotib olish, almashtirish, muddatli kelguncha majburiyatlarni hisobga olish, mijozlarning mulklarini (moliyasini) boshqarish, kreditlarni berish, ipoteka va lombard operatsiyalarni, dalolatnomalarni tuzish hamda boshqa operatsiyalarni amalga oshirganlar. Keyinchalik esa o'z mijozlarining farmoishiga asosan kreditorlar hisob-kitoblar va boshqa operatsiyalarni amalga oshirishni boshladilar.

Ishlab chiqarish va muomalaning o'sishi munosabatda barcha mamlakatlarda banklarning ahamiyati ko'tarildi. Yuqorida ko'rib o'tilgan funksiyalarga yangilar, masalan, foiz keltiradigan kapitalni boshqarish funksiyalari qo'shildi.

Shunday qilib banklar — bu kreditning rivojlanishi natijasidir. Shuning uchun kredit bankga nisbatan asos bo'lib hisoblanadi.

Ta'kidlash mumkinki — bank bu kredit ishining shunday rivojlanish bosqichiki, unda kredit, pul va hisob-kitob operatsiyalari majmuasida bir markazda yig'iladi. Umuman olganda yakun qilib aytish mumkinki:

Bank — bu pul mablag‘larini jamlash va ularni o‘z nomidan qaytarib berishlik, to‘lovlilik va muddatlilik asosida tarqatish uchun yaratilgan tashkilotdir.

Banklarning asosiy maqsadi pul mablag‘larini kreditorlardan qarz oluvchilarga va sotuvchilardan xaridorlarga o‘tkazishda vositachilik qilishdir. Banklar bilan bir qatorda, bozorlarda pul mablag‘larni o‘tkazishni boshqa moliyaviy va kredit — moliyaviy tashkilotlar: investitsion fondlar, sug‘urta kompaniyalari, brokerlar, demir firmalari va hokazolar bajarilishlari mumkin. Biroq banklar, moliyaviy bozor subyekti sifatida boshqa subyektlardan quyidagi belgilari bilan ajralib turadi.

Birinchidan, banklar uchun qarz majburiyatlarining ikki tomonlama almashtirish xarakterli (xos)dir: ular o‘zlarining majburiyatlarini (depozit) shakllantiradilar va jalb qilingan mablag‘larni qarz majburiyatlariga, qimmatli qog‘ozlarga (boshqalarning chiqargan qog‘ozlariga) joylashtiradi;

Ikkinchidan banklar o‘zlariga yuridik va jismoniy shaxslar oldidagi qa‘tiy belgilangan summa bo‘yicha shartsiz majburiyatlarni oladilar.

Ammo shuni nazarda tutish zarurki, bugungi kunda aniq olingan bank tashkiloti amaliyotida barcha sanab o‘tilgan bank operatsiyalari amalga oshirilmaydi yoki deyarli mavjud emas.

Yuqorida ko‘rib o‘tilganlarga asosan, aytish mumkinki, banklarni me‘yor faoliyat ko‘rsatishi va yashashi uchun aniq asosiy faoliyat «to‘plami» mavjuddir.

Bunday operatsiyalarga quyidagilar kiradi:

- depozitlarni qabul qilish;
- pul to‘lovlari va hisob-kitoblarni amalga oshirish;
- kreditlarni berish.

Bank mohiyatini to‘lliqroq (to‘laroq) uning funksiyalarini ochib beradi.

Tijorat banklarining iqtisodiy roll uning faoliyat doirasining keng bo‘lishiga olib keladi.

Tijorat banklari quyidagilarni bajaradi:

- vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘larni yig‘ish va ularni kapitalga aylantirish;
- korxonalar, tashkilotlar va aholini kreditlash;
- muomalaga kredit pullar (muomalaning kredit vositalari) ni chiqarish;

- xalq xo'jaligida hisob-kitoblar va to'lovlarini amalga oshirish;
- moliya-valuta bozorida faoliyat ko'rsatish;
- iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va maslahat xizmatlarini ko'rsatish.

Bankning birlamchi va asosiy funksiyasi bo'lib, vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini akkumlatsiya qilish, yig'ish funksiyasi hisoblanadi. Akkumlatsiyasining o'ziga xos tamoyillarni hisobga olish zarurdir. Banklar bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish funksiyasini bajara turib mavjud bo'sh pul daromadlari va jamg'armalarni yig'adi.

Chunki banklar nafaqat o'zlarining, balki begonalarning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini yig'adi. Jamlangan pul mablag'lari banklarning o'zlarining is'temoliga emas, balki begonalarning (boshqa) is'temoli uchun foydalaniladi. Jamg'aruvchi (bo'sh pul mablag'i egasi) o'z mablag'larini bankka ishonib topshirgani uchun va bank bu mablag'lardan foydalangani uchun ma'lum foiz hisobida daromad oladi.

Jamlanadigan va qayta taqsimlanadigan mablag'larining mulk huquqi birlamchi kreditor (bank mijozi) da saqlanib qoladi. Bo'sh pul mablag'lari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond xalq xo'jaligi tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Banklarning ikkinchi funksiyasi — pul muomalasini tartibga solish funksiyasi. Banklar turli xo'jalik subyektlar orqali o'tadigan to'lov muomalasi (oboroti) ning markazi sifatida chiqadi. Hisob-kitoblar tizimi orqali banklar o'zlarining mijozlariga ayirboshlashni amalga oshirishni, pul mablag'lari va kapitalni aylanishi uchun sharoit yaratib beradi (10-chizma).

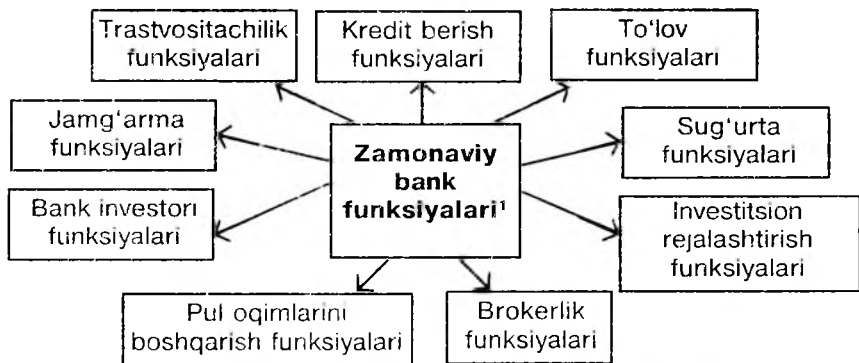
Banklar orqali alohida olingan subyektlar va bir butun mamlakat iqtisodiyotidagi oborot (aylanishi) o'tadi.

Muomalaga kredit pullarni chiqarish funksiyasi tijorat banklarni boshqa moliya institutlaridan ajratib turadi.

Tijorat banklari depozit-kredit emissiya qilganida, ssudalar berganida pul massasi oshadi va ssuda bankka qaytarilganda muomalada pul massasi kamayadi.

Tijorat banklari kredit pullarni yaratishning emitenti hisoblanadi. Tijorat bank tomonidan mijozga berilgan kredit uning hisob raqamiga o'tkaziladi va bankning qarz majburiyati ortadi.

Mijoz bu mablag'ning ma'lum qismini naqd pul shaklida hisob raqamidan olishi mumkin.

10-chizma. Zamonaviy tijorat banklarining funksiyalari.¹

Bu holda muomalada pul massasining miqdori oshadi. Shuning uchun ham tijorat banklar faoliyati ustidan Markaziy bank nazorat olib boradi.

Tijorat banklarning muhim funksiyalaridan biri-hisob-kitoblarni olib borishdir. Hisob-kitoblarni olib borishda bank mijozlar o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi. Banklarning bu funksiyasi- vositachilik funksiyasi bo'lib, bunga asosan banklarning to'lovlaridagi vositachiligi faoliyati tushiniladi.

Banklar orqali korxonalar, tashkilot va aholining to'lovlari o'tkaziladi. Iqtisodiy hayot markazida joylashgan banklar bu funksiyasi orqali bu xo'jalik talablaridan kelib chiqqan holda kapitalning muddati, hajmi va yo'nalishini o'zgartirishga imkon oladi.

Banklarning bu funksiyasi ko'proq mablag'larni o'tkazish funksiyasi sifatida namoyon bo'ladi.

Tijorat banklari yana qimmatli qog'ozlar chiqarish va joylashtirish bilan shug'ullanishi mumkin.

Tijorat banklari iqtisodiy ahvolni nazorat qila borib, mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berishi mumkin. Juda katta o'z sarmoyasiga ega bo'lgan tijorat banklari yirik investor sifatida chiqishlari, ya'ni umuman xalq xo'jaligi rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatishlari ehtimol tutilgan tarkibiy qayta ko'rish ishlariga aralashishlari va hatto iqtisodiyot sho'balarining istiqbollarini belgilashlari mumkin.

¹ Роуз Пумер . «Банковский менеджмент». М. Дело ЛТД. 1995

Mulknı boshqarish va sarmoya hosil qilishning ancha hatto miqyoslardagi aksiyadorlik-huquqiy shakli maqomini tijorat banklari olar ekan, moliya bozorlariga jiddiy ta'sir ko'rsatishi ko'plab xoldinglar sho'ba firmalar va korxonalar tashkil etish, shuningdek qatnashuvchining turli shakllarini rivojlantirish asosida o'z faoliyatini ancha diversifikatsiyalashi mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, bank, bu hukumat, korxonalar, aholiga va boshqa banklarga pullik va qimmatli qog'ozlar bilan turli operatsiyalarni amalga oshiruvchi hamda moliyaviy xizmatlarni ko'rsatuvchi moliyaviy tashkilotdir.

Banklar ma'lum tamoyillar asosida faoliyat ko'rsatadi. Banklarning birinchi va asosiy tamoyili bu ularni haqiqiy (real) mavjud bo'lgan mablag'lar hajmida faoliyat ko'rsatishidir. Bu tamoyil banklarni o'z mablag'larini nafaqat miqdori beriladigan miqdori bo'yicha kredit hajmiga to'g'ri kelishini, balki bank aktivlarini xususiyatlari bilan jalb qilinadigan mablag'lar xususiyatlarini to'g'ri kelishini ta'minlashlari zarurdir. Eng avvalo bu ularning muddatlari bo'yicha mos kelishidir. Biroq tijorat bankida ko'p foyda olish cheklangan. Birinchidan katta marja ketidan quvish mijozlardan mahrum bo'lib qolishiga olib kelishi mumkin, chunki ular haddan tashqari katta qo'yilgan stavkali kreditdan voz kechishlari mumkin, ikkinchidan banklararo raqobat sharoitida boshqa tijorat banklari orasidan bir qadar samaraliroq ishlar uchun ancha arzon kreditlar taklif etilishi mumkin. Daromadlilik (foйда ko'rish) qoidasi sifatida shuni anglatadiki busiz bank mavjud bo'la olmaydi. Bank tijoratining bu qoidasi asosan «Arzonroq sotib olish, qimmatroq sotish» formulasi orqali amalga oshadi. Biroq bu qoidaga madaniy yondashmoq lozim.

U qonunchilikka tayanish, unga asosid kelmasligi, binobarin, bunda shunday shart-sharoit yaratilishi kerakki har bir bank o'zining tijorat ishlarini amalga oshirayotganda bank xizmati bozori haqida bab-baravar axborot olish.

Banklarning tayanadigan ikkinchi zaruriy tamoyili, bu ularning to'liq iqtisodiy mustaqilligidir. Banklar o'z faoliyat natijalari uchun o'zlari to'liq mustaqil va javobgardirlar. Bu o'z navbatida banklarni o'z mablag'larini jalb qilgan pul mablag'larini mustaqil boshqarish, mijozlar va jamg'armachilarni erkin tanlash, daromadlarni boshqarish, soliqlarni to'lash kabi huquqlarini beradi. Tijorat nuqtayi nazaridan qaraganda bekor yotgan resurslar bo'lmasligi kerak. Boshqacha aytganda bankning hamma pullari, barcha resurslari imkon qadar

ishlashlari lozim. Biroq haqiqiy ahvol shundan iborat bo'ladiki, mablag'larning bir qismi zaxiraga qo'yiladi, u muomalada kamroq qatnashadi yoki umuman ishtirok etmaydi, yana bir qismi esa iqtisodiyotni kreditlash uchun mo'ljallanadi. O'z-o'zidan ravshanki bank biznesi nuqtayi nazaridan qaraganda, bu g'ayritabiiy, shuning uchun liam birlamchi va ikkilamchi zaxiralarga nisbatan kreditlar salmog'i qanchalik katta bo'lsa, foyda ham shunchalik ko'p kelishini bilib qo'yan ma'qul.

Uchinchi asosiy tamoyil, bu tijorat banklarni o'z mijozlari bilan munosabatlari oddiy bozor munosabatlariga mos ko'riladi. Bank kreditlarining jarayonida bozor munosabatlariga tayangan holda ularni foydalilik, risk va likvidlilik nuqtayi naziridan kelib chiqadi. Bank faoliyatining muhim qoidalaridan yana biri shuki, bank iqtisodiy korxonalar sifatida o'z mablag'i, o'z foydasi ustidan tavakkal ish tutishi mumkin, ammo zinxor mijoz mablag'i yuzasidan emas. Muvaffaqiyatsiz bank tijoratidan bankning o'zi jabr tortishi mumkin. Lekin mijoz hech qachon jabrlanmasligi kerak, chunki kredit muassasi uning uchun yaratilgan.

Bank tijorati «Hamma narsa mijoz uchun hamma narsa uning foydali faoliyatini ta'minlash uchun» qoidasi asosida harakat qilishi lozim. Bankning amaliy faoliyatida eng muhimi mijozning foyda ko'rish, undan keyingina bankning foydasidir. Tijorat bankning mijozlarga nisbatan sheriklik munosabati o'zaro manfaatdorlik qoidasiga asoslanishi lozim. Bank uchun ham mijoz uchun ham hamkorlik tufayli qozonilgan ishonch ular o'rtasidagi sheriklik munosabatlarini mustahkamlaydigan jiddiy omilga aylanadi. Yaxshi sherik bo'lishni istagan bank o'z mijozlarini xizmatlar «majmuasi» bilan ta'minlashi zarur.

Tijorat banklarining to'rtinchi tamoyili bu ular faoliyatining nazorat qilish va tartibga solishda faqat bevosita iqtisodiy usullardan foydalanishligidir.

5.2. Bank tizimi va uning operatsiyalari

Agar mamlakatda yetarli darajada bank faoliyatini ko'rsatayotgan banklar, kredit tashkilotlar hamda iqtisodiy tashkilotlar mavjud bo'lsa u holda bank tizimi mavjudligi to'g'risida gap yuritsa bo'ladi. Ushbu sharoitda banklar va kredit tashkilotlari turli shakllarida hamda doimo o'z mijozlari — iqtisodiyot subyektlari, Markaziy bank, boshqa organ-

lar, davlat hokimiyatlari va davlat boshqaruv organlari, o'zaro yoki yordamchi tashkilotlar bilan muloqotda (munosabatda) bo'lib turadi.

Bank tizimi — tashkiliy tuzilma sifatida yirik tizim bo'lib — mamlakatning iqtisodiy tizimiga kiradi. Bu shuni bildiradiki, banklarning faoliyati va rivojlanishini moddiy va nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, muomala va iste'mol qilish bilan bog'liq holda ko'rib chiqish zarurdir. O'zining amaliy faoliyatida banklar xujvalik hayotini tartibga solish mexanizmi bilan uzviy ravishda bog'liq.

Shu bilan birga banklar soliq tizimi, baho tizimi, baho va daromad siyosati, tashqi faoliyat iqtisodiy faoliyat shartlari bilan uzviy aloqada bo'lishlari shartdir. Bu shundan darak beradiki, mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar ko'p hollarda bank tizimi faoliyatiga boshqa ijtimoiy — xo'jalik mexanizmi bilan aloqadorligidagi harakatiga bog'liqdir.

Bank tizimi — bu mamlakat hududida tarixan shakllangan va qonun bilan mustahkamlangan kredit tashkilotlarining faoliyat ko'rsatish shaklidir. Xuddi pul va moliya tizimi kabi bank tizimi o'ziga xos milliy belgilariga egadir. Shu belgilar shu hududning, geografik shartlari ob-havo aholi milliy tuzilishi, ularni nima bilan mashg'ulligi, qo'shnilar bilan munosabati, savdo yo'llari va omillar asosida shakllanadi.

Bank tizimi — yagona ma'noga ega emas. Uni turli tamoyillarni ko'rish, turli holatlariga qarab guruhlash mumkin. Masalan, ularni tashkiliy tuzilishiga ko'ra intitutsional chizma ko'rinishida ko'rib chiqish mumkin. Bundan tashqari, bank tizimini bajaradigan funksiyalari, o'zaro aloqadorligi, mavqeyi, maxsus yo'nalishi, bajaradigan operatsiyalarga va ularni tahlil etilishiga qarab ham guruhlash mumkin.

O'zbekiston Respublikasida banklar faoliyati, jumladan ularning qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyati O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi hamda 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunlariga asosan tashkil etiladi va tartibga solinadi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, bank — bu tijorat tashkiloti bo'lib, yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlarni qabul qilish, olingan mablag'lardan o'z qaltisligi va xatari ostida kreditlash yoki investitsiyalash, shuningdek, to'lovlarni amalga oshirish uchun foydalanadigan yuridik shaxsdir. Dunyoning ko'plab rivojlangan davlatlaridagi kabi, bizning davlatimizda ham ikki pog'onali bank tizimi shakllantirilgan va u faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Respub-

likamizning bank tizimida faoliyat ko'rsatayotgan boshqa tijorat banklar faoliyatini tartibga solib turuvchi, hukumatning «bankchisi» vazifasini o'taydigan, mamlakatda pul muomalasini tartibga solib turuvchi va hukumatning qimmatli qog'ozlar bozorida rasmiy agenti hamda dileri hisoblangan, banklarning banki bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqarib turadi (birinchi pog'ona). Tijorat banklari xo'jalik yurituvchi subyektlarga kredit, hisob-kitob yuritish xizmatlarini ko'rsatadi, ular passiv (o'z shaxsiy resurslarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan), aktiv (omonatlarni joylashtirish operatsiyalari) hamda vositachilik kredit bilan bog'liq bo'lmagan operatsiyalarni amalga oshiradi (ikkinchi pog'ona).

Mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka asosan, ya'ni 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi va 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlariga asosan mamlakatimiz hududida tijorat banklari turli mulkchilik shaklida, ya'ni davlat, aksiyadorlik-tijorat, hususiy hamda xorijiy sarmoya ishtirokida tashkil etilishi mumkin.

Tijorat banklarining belgilariga qarab quyidagi turlarga bo'lish mumkin. Mulchilik shakliga qarab banklar: davlat bankiga, aksiyador banklarga, kooperativ, xususiy, mintaqaviy, aralash mulchilikka asoslangan bankka bo'linadi. Aksiyador banklar aksiyador jamiyat kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi aksiyador banklar bo'lishi mumkin. Aksiyadorlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi. Huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aksiyalarini sotib olishi va aksiyadorlar bo'lishi mumkin.

Aksiyador tijorat banklarining yuqori organi — aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Har yili aksiyadorlarning yig'ilishi ustavdagi va ustav kapitalidagi o'zgarishlarni, yillik faoliyat va uning natijalarini, bank daromadlarini tasdiqlash, Bank Kengashi tarkibini saylash bankning sho'ba muassasalarini tashkil qilish va bekor qilish kabi masalalarni ko'rib chiqishi mumkin.

Ba'zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huquqiy va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin.

Xususiy banklar — jismoniy shaxsning pul mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi.

Joylashish belgisiga qarab tijorat banklar: xalqaro, Respublika, mintaqaviy, viloyat banklariga bo'linishi mumkin.

Bajaradigan operatsiyalariga qarab tijorat banklar — universal va maxsus banklarga bo‘linadi.

Universal banklar xilma-xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo‘ladi. Maxsus banklar ma‘lum yo‘nalishlarga xizmat ko‘rsatib, o‘z faoliyatini shu yo‘nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag‘ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko‘rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, ipoteka-zamin banklari kirishi mumkin.

Banklarni intutisional tuzilishi bo‘yicha guruhleri bir qancha unsurlarning majmuyini bevosita va bilvosita bank faoliyati bilan shug‘ullanuvchilarni, ularning tuzilishini, vazifalari, funksiyalari, muhitdagi operatsiyalarini o‘zaro aloqadorlikda o‘z ichiga oladi. (tashkilot va korxonalar).

Tashkiliy tuzilishi bo‘yicha guruhlash ushbu davlatda faohiyat olib boradigan kredit turlari va shakllarini, bunda ishtirok etadigan banklarning turlarini o‘z ichiga oladi. Tuzilma kredit shakllari va bank ishtiroki belgilariga qarab tuziladi.

Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo‘lgan bank tizimlarini shartli ravishda universal va segmentlangan turlarga ajratish mumkin. So‘nggi paytlarga qadar Germaniya, Fransiya, Gollandiya, Shvetsariya kabi rivojlangan mamlakatlarga universal banklar xos edi. Hozirda universal banklar asosiy mamlakatlarda mavjuddir.

Segmentlangan bank tuzilmasi tijorat va nobank kredit tashkilotlariga faoliyat muhitini (operatsiyalarini) qat‘iy qonuniy tomonidan chegaralab qo‘yilishini bildiradi. Bunday holat hozirda AQSH, Yaponiya, Kanada kabi davlatlarda mavjud bo‘lib ularda korporativ mijozlarning qimmatli qog‘ozlarni chiqarish va joylashtirish operatsiyalari bilan shug‘ullanishlari taqiqlanadi. Biroq bugungi kunda AQSH 1933-yilda qabul qilingan Glass-Steagal qonuni bekor qilinishi kutilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari Markaziy bankdan litsenziyani olgandan so‘nggina davlat qimmatli-qog‘ozlari bilan operatsiyalarni amalga oshirilishi mumkin.

Ularga qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalar qilish uchun, to‘lov xarajatlari funksiyasini bajaruvchi qog‘ozlar uchun (veksel-chek) yoki pul mablag‘larini jamg‘armalarga va bank raqamlariga jalb qilishlarini tasdiqlovchi qog‘ozlar (depozit va jamg‘arma sertifikatlari) uchun maxsus litsenziya olishlari shart emas.

Bugungi kunda banklarni va boshqa moliya-kredit tashkilotlari orasidagi farqini yo'qotishni mamlakatdagi kapital harakatining markazlashuvuni va jamg'arilishi bilan bevosita bog'liqdir.

Bunday harakat natijasida o'zaro yaqin va o'xshash bo'lmagan kredit tashkilotlarini yo'qolib ketishi yoki qo'shilishi jarayoni amalga oshirilishi mumkin.

Shuni bilan birga banklarning universallasuvi makroiqtisodiy omillariga bog'liqdir. Ammo bu faoliyat uzoq muddatni o'z ichiga oladi. Hozirgi kunda farqlarning yo'qolishi va banklar tomonidan funksional va yuridik xususiyatlarni bekor bo'lishi asosan yirik tijorat banklarida sezilarli amalga oshmoqda.

Shuni qayd qilish lozimki, yirik banklarning universallasuvi va global yo'nalishlarining olib borilishi kichik banklarning, maxsus kredit tashkilotlariga, ya'ni ma'lum turdagi operatsiyalarga moslashgan tashkilotlarga aylanishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa ko'pgina mamlakatlarda faoliyot ko'rsatayotgan ko'p bosqichli bank tizimiga xos xususiyatdir.

Bugungi kunda banklarning ko'p pog'onali bo'lishi ularning tashkiliy tuzilishiga bog'liq.

Ammo, rivojlangan mamlakatlarga bir yoki ikki pog'onali bank tizimi xosdir

Bir pog'onali bank tizimi varianti mamlakatda yagona markaziy bank hali mavjud bo'lmasa yoki bitta markaziy bankdan iborat bo'lsagina real (haqiqatda) mavjud bo'lishi mumkin.

Ammo sivilizatsiya darajasidagi bozor iqtisodiyoti sharoitiga ikki pog'onali bank tizimi xos. Bunda birinchi pog'ona banklari-bu Markaziy bank, ikkinchi quyi pog'ona esa-tijorat banklari va kredit tashkilotlaridir.

Markaziy bank-bank tizimi mavjud bo'lgan barcha davlatlar pul-kredit tizimining asosini tashkil qiladi. Markaziy bankning moliya bozorida o'rni mamlakatda bozor munosabatlarining rivojlanish darajasiga va xususiyatiga bog'liq.

Bu esa o'z navbatida ikki pog'onali bank tizimining shakllanishiga asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Chunki buning tepasida Markaziy bank bo'ladi.

Ikki pog'onali bank tizimining zarurli bozor munosabatlarining qarama-qarshiliklaridan kelib chiqadi. Bir tomondan, bu xususiy moliya mablag'laridan erkin foydalanish huquqini talab qiladi. Bu quyi pog'ona banklar-tijorat banklari orqali amalga oshiriladi.

Ikkinchi tomondan, bu munosabatlarni ma'lum miqdorda tartibga solish nazorat qilish maqsadli yo'naltirish zarur. Bunday maxsus institut sifatida Markaziy bank yuzaga chiqadi.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, bank faoliyatini maxsus litsenziya asosida amalga oshiriladigan faoliyatdir. Biz aytganimizdagi O'zbekiston Respublikasi Tijorat banklari Markaziy bank tomonidan beriladigan litsenziya asosida faoliyat olib boradilar.

Ularga qo'shimcha retsenziya zarur emas (faqat valuta operatsiyalaridan tashqari).

Bozor iqtisodiyoti va jahon xo'jaligi rivojlanishi bilan bank tizimi ham rivojlana bordi. Hozirgi sharoitda banklar tobora ko'proq faqat sof bank operatsiyalarini bajaradigan emas.

Tijorat banklari quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- passiv operatsiyalar;
- aktiv ssuda operatsiyalari;
- bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;
- bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalar va boshqalar.

Tijorat banklarini boshqa barcha tashkilot va muassasalardan farqi faqatgina o'ziga xos xususiyatga ega muassasa deb qarash mumkin. Tijorat banki davlatning, yuridik shaxslarning hamda aholining vaqtincha bo'sh pul mablag'larini qaytarib berishlik, to'lovlik va muddatlik shartlari asosida jamlab, ularni o'z nomidan daromad olish maqsadida joylashtirish faoliyatini amalga oshiradigan muassasidir. Tijorat banklarining asosiy faoliyati bu vaqtincha bo'sh pul mablag'larini kreditorlar va qarzdorlar o'rtasida hamda sotuvchilar va xaridorlar o'rtasida aylanishini vositachilik asosida olib borish hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiyotda pul mablag'larini joylashtirish yuzasidan faoliyatni tijorat banklaridan tashqari bir qator maxsus-ixtisoslashgan moliya-kredit institutlari, ya'ni investitsiya fondlari, kredit uyushmalari, sug'urta kompaniyalari, brokerlik va dilerlik firmalari ham olib boradi. Lekin, tijorat banklarining mamlakat moliya bozorida faqatgina o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

- birinchidan, tijorat banklari faoliyati uchun qarz majburiyatlari yuzasidan ikki tomonlama tasnif mavjud. Ular birinchi tomondan yuridik va jismoniy shaxslar uchun muomalaga o'zlarining qarz majburiyatlarini, ya'ni depozit sertifikatlari, depozit-jamg'arma sertifikatlari,

obligatsiyalarini chiqaradi. Ikkinchi tomondan esa tijorat banklari qo'shimcha daromad olish maqsadida boshqa emitentlarning muomalaga chiqargan qarz majburiyatlarini (aksiyalar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlari) sotib oladilar:

— ikkinchidan, tijorat banklari o'z nomidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar (obligatsiyalar, depozit sertifikatlari) bo'yicha qat'iy belgilangan foiz bo'yicha daromad to'lanishi majburiyatini oladilar. Investitsiya fondlari esa daromad to'lanishi yuzasidan qaltisliklarni investitorlar zimmasiga yuklaydilar.

Tijorat banklari o'z faoliyatini yuritish uchun chetdan qo'shimcha mablag' jalb etishlari lozim. Bu faoliyat-tijorat banklari tomonidan yuridik va jismoniy shaxslardan vaqtincha bo'sh pul mablag'larini qaytarib berishlilik, to'lovlilik hamda muddatlilik shartlari asosida jalb etish bilan bog'liq faoliyat passiv operatsiyalar hisoblanadi. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalarini amalga oshirish uchun pul sarmoyalariga bo'lgan ehtiyojning 90 foizi chetdan jalb qilingan mablag'lar hisobiga qoplanadi.

Chetdan jalb qilingan mablag'lar jalb qilinish manbalariga qarab quyidagilarga bo'linadi:

- banklararo bozorda kreditlar olish;
- vekselar hisob-kitobi va Markaziy bankdan kredit olish;
- muomalaga qimmatli qog'ozlarni chiqarish (aksiyalar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlari, depozit-jang'arma sertifikatlari, vekselar);
- depozitlarni jalb etish;
- qimmatli qog'ozlarni qaytib sotib olish sharti bilan sotish shartnomalari («Repo» operatsiyasi)ni amalga oshirish;
- Yevronot va Yevrobondlar bozorida ishtirok etish;
- Bank akseptlarini (aval sifatida) sotish.

Tijorat banki tashkil etilishiga asosan aksiyadorlik jamiyati hisoblanadi. Bu yerda xususiy ochiq turdagi aksiyadorlik tijorat banki va hususiy yopiq turdagi aksiyadorlik tijorat banklari shaklida bo'lishi mumkin.

Leकिन tashkil etilishidan qat'i nazar tijorat banklari balansining passiv qismi moddalari bir-biridan farq qilmaydi.

Tijorat banklari o'z faoliyatining pirovard maqsadi daromad topishdir. Xalqaro amaliyotda banklarning daromad topishga yo'naltirilgan faoliyati aktiv operatsiyalar deb nomlanadi. Tijorat banklarining o'zlik va yuridik hamda jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb etish natijasida ma'lum daromad topish uchun

o'z nomidan foydalanishdagi faoliyati aktiv operatsiyalardir. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari juda xilma-xildir, lekin xalqaro amaliyotda aktiv operatsiyalar quyidagi asosiy turlarga ajratiladi:

- yuridik va jismoniy shaxslarga turli muddatlar va turli maqsadlarga hamdaturli shartlar asosida kreditlar berish;
- bank mijozlariga har xil vositachilik xizmatlarini ko'rsatish;
- davlat va boshqa yuridik shaxslarning qimmatli qog'ozlariga o'z nomidanva o'z hisobidan investitsiya qilish;
- lizing operatsiyalarini amalga oshirish;
- investitsiya loyihalarini amalga oshirish;
- «repo» operatsiyalarini amalga oshirish;
- valuta dilingi operatsiyalarini amalga oshirish;
- mijozlarga boshqa turdagi an'anaviy va noan'aviy bank xizmatlarini ko'rsatish.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalarni olib borish yo'li bilan daromad olishga harakat qiladi, lekin bu faoliyatni olib borish jarayonida tasdiqlangan qonunchilik me'yorlariga amal qilishlari lozim. Tijorat banklari o'zlari uchun o'rnatilgan likvidlik darajasini saqlab turishlari hamda olib borilayotgan aktiv operatsiyalarining turlari bo'yicha yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan qaltisliklarni oqilona taqsimlashlari shart

Amaldagi qonunchilikka asosan tijorat banklari o'zlarining aktivlarining ma'lum qismini daromad keltirmaydigan hamda juda kam miqdorda daromad keltiruvchi aktivlarga yo'naltiriladi. Masalan, daromad keltirmaydigan aktivga O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisob raqamida saqlanadigan majburiy zaxiralarni, asosiy vositalarni, jihozlar va buyumlarni, hamda kam miqdordagi daromad keltiruvchi aktivga esa kassadagi naqd pulni ko'rsatib o'tishimiz mumkin.

Shu bilan birga banklar moliyaviy xizmatlar ko'rsatadigan moliyaviy muassasalarga aylanmoqda, bu bank balansida aks ettirilmaydi, lekin juda katta daromad keltiradi. Masalan; banklar valuta operatsiyalarini bajarganda sarroflar-brokerlar sifatida maydonga chiqadilar va katta miqdorda vositachilik haqi oladilar. Lekin bu operatsiyalar bank balansida aks ettirilmaydi.

Hozirgi paytda yirik tijorat banklari qariyb 350 turdagi moliyaviy xizmat ko'rsatmoqda.

Shuni ta'kidlash lozimki Respublika Tijorat banklarining moliyaviy holati bugungi kunda barqaror emas. Shu sababli Respublikada bir

qancha banklarning litsenziyasi chaqirib olindi, bu esa ularni haqiqatda bankrotlikga uchraganligidan darak beradi.

Bank retsenziyasi chaqirib olinish jarayonidan likvidatsion komissiya tuziladi. Ular qiyin va uzoq muddatli murakkab faoliyat olib boradilar.

5.3. Markaziy bank va uning funksiyalari

Kredit mohiya-tizimining barqarorligini ta'minlash, uning alohida bo'g'inlarining birinchi navbatda tijorat banklari faoliyatining barqarorligini ta'minlash mamlakat markaziy bankning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Markaziy bankning yana bir asosiy vazifalaridan kredit organlari (tizimi)ning faoliyatini tartibga solish va umumlashtirishdan iboratdir.

Uzoq yillar mobaynida tijorat banklari va emission banklarining bajaradigan funksiyalari qo'shilib ketdi. Bular qatoriga banknotlarni emissiya qilishning markazlashuvi bir qo'lda yoki bir necha banklarning qo'lida, ya'ni davlatning maxsus qonuniy dalolatnomalari bilan qo'llab-quvvatlanadigan banklar qo'lida ushlab turishi, keyinchalik esa ular orasidan yiriklarini ajratib so'ng emissiya chiqarish liuquqini berilishini, yoki alohida markaziy emission banklar deb nomlanuvchi banklarning paydo bo'lish jarayonlarini misol qilib keltirish mumkin.

Zamonaviy ikki pog'onali bank tizimi ko'p sonli tijorat banklari va yagona Markaziy bankga asoslangan bank tizimi shu yo'l bilan vujudga keldi. Odatda Markaziy bank — bu davlat banki, masalan, Angliya banki, Fransiya banki, Buides bank, Yaponiya banki, Shvetsariya milliy banki, Finlandiya banki va h.k. yagona banklardan tashkil topadi. Biroq AQSH Markaziy bank 12 hududiy Federal banklardan, ya'ni federal rezerv tizimi (FRT) boshqaruv kengash tomonidan boshqariladigan bo'limlardan iboratdir.

Markaziy bank kapitaliga bo'lgan mulk shakliga ko'ra ular Davlat (kapital davlatga tegishli) aksiyador va aralash kapitalli turlariga bo'linadi.

Ba'zi Markaziy banklar Davlat banklari ko'rinishlarida shakllanadi. Ularga Nemis Federal Banki (Germaniya Buides banki). 1957-yilda Rexs bankning davomchisi (1975-yilda paydo bo'lgan) sifatida shakllandi. Ba'zi Markaziy banklar — oldin xususiy bank masalan,

Angliya banki (1694), Fransiya banklari (1800) sifatida keyinchalik esa milliy lashtirilib davlat bankiga aylantirilgan.

Aksioner turidagi Markaziy bank qatoriga AQSH FRT (Federal Rezerv tizimi) kiritish mumkin. FRT 1913-yildagi Federal Rezerv tizimi asosida paydo bo'lgan aralash turdagi Markaziy banklar jumlasiga kapitalida davlat, aksioner va xususiy va kapital ishtirok etgan banklar kiradi. Bu guruhlar qatoriga kiruvchi Yaponiya banklar (1882-y.) misol qilinib keltirilishi mumkin. Qonun bo'yicha 1942-yilda 55% ustav kapitali davlatga tegishlidir. Deyarli barcha mamlakatlarda Markaziy bank huquqiy me'yorlarini tartibga soluvchi, aniqlovchi (belgilovchi) qonunlar mavjuddir.

Turli mamlakatlarda Markaziy banklarga turli funksiyalarni belgilab berilishi mumkin. Lekin Markaziy bank doimo Davlat va bank belgilarini o'zida mujassamlashtirgan Davlatning tartibga soluvchi organi bo'lib qoladi.

Mamlakatning Markaziy Banki — shu davlat bank tizimining asosiy qismi bo'lib hisoblanadi. Markaziy bank — birinchi o'rinda davlat va iqtisodiyot o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi. Ammo Markaziy bank o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymaydi.

Markaziy bank funksiyalari uzoq yillar mobaynida deyarli o'zgarмай aniq modifikatsiyalangan ko'rinishga egadir.

Turli iqtisodiy adabiyotlarda va o'quv darsliklarida Markaziy bank funksiyalari turlicha talqin qilinadi.

Masalan V.M. Usoskinning fikriga ko'ra Markaziy bank funksiyalariga:

- kredit pullari (banknotlar) emissiyasi;
- banklar uchun va boshqa kredit tashkilotlari uchun turli xizmatlarni amalga oshirish;
- hukumatning moliyaviy agenti funksiyasi;
- markazlashgan oltin-valuta zaxiralarini saqlash;
- pul-kredit siyosati tadbirlarini o'tkazish kabilar kiradi.

«Pul kredit va banklar» kitobining mualliflari fikricha Markaziy bankning asosiy funksiyasi: — «muomalaga kredit pullari- banknotalarni chiqarish va pul muomalasini tartibga solishdan iboratdir».

Shunday qilib, Markaziy banklar — «banklar banki»ga aylantirib yuborildi, ya'ni ularning mijozlari bo'lib tijorat banklari hisoblanadi. Markaziy banklar o'zlarining joriy (depozit) raqamlarida tijorat banklarining pul mablag'larini aks ettiradi, ularning naqd pullarini to'ldirishga bog'liq operatsiyalarni amalga oshiradi, tijorat banklariga

kreditlar beradilar. Markaziy banklar ko'p hollarda Davlatning banklari hisoblanadi.

Shu bilan barcha emission banklarning yana bir asosiy funksiyalariga ochiq bozordagi operatsiyalar va deviz operatsiyalari kiradi. Ular davlatning qimmatli qog'ozlarini sotishi va olish, xorijiy valutilarni hamda milliy valuta kurslarini ushlab turish maqsadida sotadi va sotib oladi.

Lekin, umuman olganda Markaziy banklar tomonidan bajariladigan operatsiyalar quyidagi to'rt guruhga (turga) bo'linadi:

1. Banknotlarning monopol emissiyasini amalga oshirish;
2. Markaziy bank- banklar banki hisoblanadi;
3. Markaziy bank- hukumat bankiri hisoblanadi;

4. Markaziy bank pul- kreditni tartibga soladi va bank nazoratini amalga oshiradi.

Markaziy banklarga davlat vakili sifatida qonuniy tarzda banknotlarni monopol ravishda emissiya qilish birlashtirilgan, ya'ni umum-milliy kredit pullarini bosib chiqarish yuklatilgan. Ta'kidlash kerakki, sanoati rivojlangan mamlakatlarda banknotalar pul massasining sezilarli qismini tashkil etadi. shuning uchun Markaziy bankning monopol emissiya funksiyasi birmuncha pasaytirilgan.

Biroq banknotalarni chiqarish funksiyasi mamlakatdagi pul zaxiralarni tashkil qiluvchi, chakana pul muomalasini naqd banknotalar bilan ta'minlash va kredit tizimining likvidligini ta'minlash vositasi hisoblanadi. Bu funksiyalar naqd pul muomalasi ulushi sezilarli bo'lgan mamlakatlarda katta ahamiyatga egadir.

Markaziy bank bevosita tadbirkorlar va aholi bilan hech qanday faoliyat olib bormaydi. Uning asosiy mijozlari bo'lib tijorat banklari hisoblanadi.

Tijorat banklari Iqtisodiyot va Markaziy bank orasida (o'rtasida) vositachi sifatida faoliyat ko'rsatadi. Markaziy banklar banki sifatida tijorat banklarining zaxiralarini saqlaydi, jumladan, majburiy zaxira talablari shaklidagi pul mablag'larini saqlaydi, ularning kreditorlari sifatida ishtirok etadi, tijorat banklarining Markaziy bankda ochadigan hisob varaqlari orqali (O'zbekiston Respublikasi- hisob-kassa markazi) mamlakat miqyosida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiradi; banklar va boshqa kredit institutlari ustidan nazoratni olib boradi.

Kapitalidagi mulk shaklidan qat'i nazar Markaziy bank davlat bilan uzviy bog'liqdir. Hukumat bankiri sifatida- Markaziy bank hukumat g'aznachisi o'rnida va kreditori sifatida, vakili (agenti),

Moliyaviy maslahatchisi sifatida faoliyat olib boradi (ishtirok etadi). Bu o'ringda Markaziy bank hukumat tashkilotlari va korxonalarining hisob raqamlarini yuritadi, soliqlarni va boshqa tushumlarni yig'adi, to'lovlarni amalga oshiradi.

Markaziy bank, qoidaga binoan, davlat budjetining kassa ijrosini amalga oshiradi. Davlatga soliqlar va zayomlardan (obligatsiyalardan) tushgan daromadlar hukumat xarajatlarini qoplovchi Markaziy bankdagi kazacheylikning foizsiz raqamiga o'tkaziladi (Moliya vazirligi).

Hukumatning kreditori sifatida, Markaziy bank davlat zayomlarini yangilarini muomalaga chiqarish, joylashtirish, o'zining portfelini to'ldirish uchun davlat qog'ozlarini sotib olish, davlatga (hukumatga) to'g'ri g'azna kreditlarini berish bilan shug'ullanadi.

Davlat budjetining taqchilligi sharoitida ko'pgina mamlakatlarda Markaziy bankning hukumatni kreditlash va davlat qarzini boshqarish funksiyalari kuchayadi. Markaziy bank davlat qarzini boshqarish uchun usullardan foydalanadi. Masalan, davlat majburiyatlarining kurslariga ta'sir ko'rsatish maqsadida ularni sotadi va sotib oladi, sotish shartlarini o'zgartiradi, turli yo'llar bilan xususiy investorlar uchun ularni jozibadorligini oshiradi.

Davlatning vakili (agenti) funksiyasida, Markaziy bank mamlakatning oltin-valuta zaxiralaridan foydalanadi, milliy pul birligi kursini ushlab turish uchun valuta bozorlarida valuta intervensiyasi kabi vositalardan foydalanadi.

Markaziy bank xalqaro valuta-kredit tashkilotlarda o'z mamlakati nomidan qatnashadi.

Yuqorida aytib o'tilganlardan, umuman olganda, Markaziy bankning barcha funksiyalari o'zaro bog'liqdir. Davlatga kredit berish orqali, markaziy bank kredit muomala vositalarini yaratadi. Hukumatning majburiyatlarini chiqarish va qoplash orqali, u ssuda foiziga ta'sir ko'rsatadi.

Sanab o'tilgan funksiyalari orqali Markaziy bank o'zining asosiy mamlakat pul-kredit tizimini tartibga solish funksiyasiga asos yaratadi va iqtisodiyotni tartibga soladi.

Markaziy bankning pul-kredit siyosati umumiy iqtisodiy infratuzilmalarni tartibga solishning, bozor kon

yukturasini yuqori darajada ushlab turish, bandlikka ta'sir o'tkazish, inqirozli tushumlarning oldini olishning ajralmas qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib- pul-kredit siyosati muomaladagi pul mablag'larini miqdorini, bank kreditlari hajmini, foiz stavkalarini, valuta kurslarini, to'lov balansini va o'z navbatida bevosita mamlakat iqtisodiyoti holatini o'zgartirish uchun yo'naltirilgan tadbirlar majmuasidir.

Pul-kredit siyosati usullari umumiy bo'lishi mumkin, ya'ni mamlakatdan kredit munosabatlar holatiga umumiy ta'sir ko'rsatuvchi, yoki selektiv, ya'ni alohida olingan kredit turlariga ta'sir ko'rsatish uchun yo'naltirilgan hamda alohida korxonalar, jumladan tarmoqlarni kreditlash uchun yo'naltirilgan bo'lishi mumkin.

Pul-kredit siyosatining umumiy usullariga:

— Markaziy bankning hisobga olish siyosati yoki foiz stavkalarini tartibga solish siyosati;

— ochiq bozordagi operatsiyalar, yoki davlat qimmatli-qog'ozlarini sotib olish va sotish;

— majburiy zaxira me'yorlarini o'zgartirish kiradi.

Hisobga olish siyosati Markaziy bankning tijorat banklari uchun oxirgi navbatdagi zaxirasi sifatida kreditoriga aylanishi bilan bog'liq.

Majburiy zaxira me'yorlarini tartibga solish bu hukumat talabi asosida tijorat banklarining belgilangan miqdoridagi pul mablag'larini Markaziy bankdagi foizsiz hisob varagiga o'tkazilishidir.

Ochiq bozordagi operatsiyalar-bu markaziy bankning tijorat va g'azna obligatsiyalari va boshqa qimmatli-qog'ozlarni bozor kursi yoki oldindan e'lon qilingan kurs bo'yicha sotib olish va sotish hamda qayta kelishuvlaridir.

Markaziy bankning pul-kredit siyosati selektiv usullariga:

— limitlar, kvotalar o'rnatish orqali kredit miqdorini yoki veksel-larini hisobga olishni to'g'ridan-to'g'ri qisqartirishdir;

— kredit operatsiyalarini o'sish darajasini pasaytirish;

— alohida olingan turdagi kreditlar ustidan nazoratni o'rnatish, iste'mol krediti ustidan;

— alohida olingan jamg'armalarga yuqori foizlarni o'rnatish yoki umuman foiz stavkalarini tartibga solish va boshqalardir.

Ko'rib o'tilgan funksiyalar Markaziy bankni iqtisodiyotdagi, xususan bank tizimini boshqarishdagi o'rnini ko'rsatib beradi. Ushbu funksiyalar orqali Markaziy banklar bank tizimini boshqaradi, islohotlarini olib boradi va ularni tartibga soladi.

2011-yilda ham Markaziy bank muomaladagi pul massasini tartibga solishda monetar siyosatning bozor instrumentlaridan foydalanish bilan bir qatorda ularning samaradorligini oshirib boradi.

Xususan, Markaziy bank tomonidan tijorat banklari likvidlik darajasining yetarli miqdorda bo'lishini ta'minlash maqsadida vakillik hisobvarag'idagi mablag'lar monitoringi muntazam ravishda amalga oshirib boriladi va ularning optimal darajada bo'lishi uchun barcha zaruriy choralar ko'riladi.

Shuningdek, majburiy rezervlar normasi bank tizimining Likvidlik darajasidan kelib chiqqan holda o'zgartirib boriladi.

Markaziy bank ochiq bozordagi operatsiyalar ko'lamini kengaytirib boradi. Bank tizimida qo'shimcha likvidlik yuzaga kelgan hollarda, tijorat banklarining vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini Markaziy bankning maxsus depozitlariga jalb qilish bilan bog'liq sterilizatsiya operatsiyalari amalga oshiriladi.

Bank tizimida vaqtinchalik likvidlik yetishmovchiligi holati yuzaga kelganda Markaziy bank likvidlik bilan ta'minlash instrumentlaridan, xususan:

Baho va qayta sotish sharti bilan, sotib olish operatsiyalari — REPO operatsiyalaridan, tijorat banklaridan xorijiy valutani (AQSH dollari, yevro, yapon iyenasi va funt sterling), belgilangan muddat va almashinuv kursida qayta sotish sharti bilan sotib olish operatsiyalari — valutaviy SVOP operatsiyalaridan hamda qayta moliyalash mexanizmlaridan foydalanadi.

Ichki valuta bozoridagi barqarorlikni ta'minlash maqsadida banklararo valuta bozorida oldi-sotdi operatsiyalari hajmi kengaytiriladi.

5.4. O'zbekiston banklarning rivojlanish yo'llari va islohotlari

Bozor iqtisodi sharoitida banklarining roli, ularning iqtisodga ta'siri o'sib bormoqda.

Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o'rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi. Sanoat, transport, qishloq xo'jaligi sohasida qo'shimcha investitsiyaga bo'lgan talablarni moliyalashtirib, banklar xalq xo'jaligida progressiv yutuqlarga erishishni ta'minlashi mumkin. Oxirgi yillarda tijorat banklarining soni, ular bajaradigan operatsiyalar, ularning ustav fondi va quyilmalar salmog'i oshib bormoqda.

Hozirgi kunda O'zbekistonda 31 ta tijorat banklari faoliyat ko'rsatmoqda. Tijorat banklarni tashkil qilishdagi ustav kapitali miqdori 2011-yil 1-yanvardan faoliyat ko'rsatuvchi xususiy banklar uchun mln.

AQSH dollar ekvivalenti miqdoridagi mablag'ga ega bo'lishi kerak, qolgan tijorat banklari uchun 10,0 mln.so'm AQSH dollari ekvivalenti bo'lishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunda tijorat banklarining quyidagi operatsiyalari qayd qilingan:

1. Mijozlarning hisob varaqalarini olib borishi;
2. Mijozlarga kassa xizmati ko'rsatish;
3. Mijozning topshirig'iga binoan naqd pulsiz hisob-kitoblarni bajarish;
4. Qisqa yoki uzoq muddatli kreditlar berish;
5. Shartnoma yoki pullik asosida buyurtmachining topshirig'iga binoan kapital qo'yilmalarni mablag' bilan ta'minlash;
6. Bo'sh pul mablag'lari-depozitlarini muomilaga jalb qilish;
7. Aholidan omonatlarni qabul qilish;
8. Faktoring operatsiyalarini amalga oshirish;
9. Lizing operatsiyalarini amalga oshirish;
10. Tijorat banki davlatning hamda boshqalarning qimmatli qog'ozlarini xarid qilish va sotish;
11. Xorijiy valuta va qimmatli metallarni xarid qilish va sotish;
12. O'z mijozlari uchun kafolat va majburiyatlar berish;
13. Budjetning kassa ijrosini bajarish;
14. Bank operatsiyalari bo'yicha maslahatlar berish va boshqa operatsiyalar.

Banklarning operatsiyalari ularning bevosita faoliyati orqali (vazifasi) amalga oshiriladi. Bunday vazifalar yuqorida ko'rib o'tganimizdek o'zaro bog'liq ikki turga bo'linadi.

Passiv (bank resurslarini shakllantirish bo'yicha operatsiyalar).

Aktiv (bunday resurslarni joylashtirish hamda foydalanish bilan bog'liq operatsiyalar).

Bank resurslari o'ziga tegishli va jalb etilgan mablag'lardan vujudga keladi. O'ziga tegishli mablag'lar, odatda, banklar tasarrufidagi barcha resurslarning faqat unga katta bo'lmagan qismlarini tashkil etadi. Ularning asosiy qismi depozitlar yoki banklarning mijozlariga qarashli omonatlardan iborat. Bankning aktiv operatsiyalariga avvalo beriladigan, foizli, ssudalar yoki (kreditlar) kiradi.

Ular orasida eng ko'p tarqalgani veksellarni hisobga olish usulidir. Bank veksel saqlovchidan naqd hisob-kitob qilish yo'li bilan veksel sotib oladi.

Unda qayd etilgan summadan hisobga olish foizini — ko'rsatilgan

xizmat uchun haq ushlab qoladi. Veksel bo'yicha to'lov muddati kelganida bank uni vekselni sotgan veksel saqlovchiga emas, balki vekselni bergan shaxsga taqdim etadi.

Qimmatli qog'oz garovga olinib, beriladigan ssudalar, shuningdek, mana shunday qog'ozlarni xarid qilish bo'yicha operatsiyalar fond operatsiyalari deb yuritiladi.

Tovar evaziga beriladigan ssudalar omborlar yo'ldagi va savdo aylanmasidagi bo'lgan tovarlarni garovga olib taqdim etildi. Ssudalar o'z muddati to'lanmagan hamma hollarda garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar va tovar moddiy boyliklari bank ixtiyoriga mulk bo'lib o'tadi. To'lov qobiliyatiga shubha yo'q yirik mijozlarga bank hech qanday ta'minotsiz ssudalar yoki bank kreditlari deb ataladigan qarzlardan beradi.

Tovarlarni sotish bilan bog'liq kreditlarni ko'rinishlaridan biri iste'mol krediti yoki tovarlarni bevosita iste'molchilarga to'lov muddatini uzaytirgan holda sotish hisoblanadi.

Davlat tomonidan zayom obligatsiyalarini chiqarish yo'li bilan olinadigan kreditlar davlat kreditlari deb yuritiladi. Bunday toifadagi qarzlarga davlat odatda, davlat budjetidagi kamomadni qoplash uchun majbur bo'ladi.

Ana shunday holatlarda ko'pincha banklar va sug'urta kompaniyalari kreditorlar sanaladi.

Davlat zayomlarining obligatsiyalari banklar vositaligida tarqatiladi, buning uchun vositalik haqi olinadi.

Tijorat banklari o'z faoliyati bilan bozor iqtisodiyoti talablariga mos ravishda ishlay oladigan tashkilotlarni o'z vaqtida mablag' bilan qo'llash va bunday tashkilotlarni aniqlash kabi muhim bir vazifani amalga oshirmoqda.

Tijorat banklari kreditlash jarayonlari orqali manilakat iqtisodining rivojlanishiga ham juda katta hissa qo'shmoqda (1-jadval).

Tijorat banklarining yana bir muhim funksiyasidan biri bu hisob to'lovlarni amalga oshirish funksiyasidir. Bugungi kunda korxonalar va xo'jaliklarning o'rtasidagi hisob-kitoblarning asosiy qismi pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshirilmoqda.

Bu jarayonlarda tijorat banki vositachi sifatida to'lovlar o'tkazish jarayonini bajarmoqda. To'lov hujjatlarining o'z vaqtida o'tishi hamda hisob-kitob jarayonlarining uzluksizligini ta'minlash zaruriyati bugungi kunda banklardan hisob-kitoblarni tashkil qilish va nazorat qilishning mukammal metodlarini ishlab chiqishni talab etmoqda.

O'zbekiston bank tizimining ko'rsatkichlari ¹

Ko'rsatkichlar	01.01.99	01.01.00	01.01.02	01.01.06	01.01.10	1.01.11
Uz.tijorat banklar soni	28	33	38	28	30	31
Filial umumiy soni	570	791	791	893	810	810
Fondlarning umumiy summasi	0,8	6,6	6,4	9,5	15,7	20,8
To'langan Ustav fondlarining umumiy summasi	0.1	0,2	0,6	0,9	3,1	4,1
Korxonalar va tashkilotlar depozitlarining umumiy summasi	0,4	—	—	—	8,7	13,2
Tijorat banklar tomondan korxonalar va aholida berilgan kreditlar summasi	0,5	3,4	3,4	5,2	8,6	11,5
Shu jumladan qisqa muddatli kreditlar.	0,3	1,5	1,5	2,2	2,7	3,9
Uzoq muddatli kreditlar	0,2	1,6	1,6	2,9	5,9	8,6
O'rta muddatli kreditlar	—	0,3	0,3	0,1	—	—

Hisob-kitoblarni tezlashtirish, jarayonlarni ishonchligini ta'minlash hamda bu jarayonlar bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirish maqsadida tijorat banklari bugungi kunda kompyuter texnikasi bilan jihozlanmoqda.

Tijorat banklarining to'lovlarini amalga oshirish funksiyasi orqali bugungi kunda yuridik shaxslarning davlat budjetiga bo'lgan majburiyatlari nazorat qilinmoqda.

Bugungi kunda tijorat banklari yetarli darajada texnik jihozlanganligi hamda kerakli axborot bazalariga va malakali kadrlarga egaligi

¹ «Bozor, pul, kredit» jurnali № 2, 2001.

banklari o'z navbatida qimmatli qog'ozlar bozorining asosiy ishtirokchilaridan biri qilib qo'yimoqda.

Qimmatli qog'ozlar bozorida banklar bir vaqtning o'zida ham investor ham emitent sifatida qatnashmoqda. Banklarning boshqa xo'jalik subyektlariga nisbatan stabil moliyaviy holatga egaligi qimmatli qog'ozlar bozorida operatsiyalarda qatnashishga imkon bermoqda.

Respublikada tijorat banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida aktiv ishtirok etishining sabablaridan yana biri banklarning nizom kapitalini oshirish sohasida o'z aksiyalarini sotishga bo'lgan intilishdir.

Bugungi kunga kelib tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida aksiyalardan tashqari depozit va jamg'arma sertifikatlar bilan ishlashni ham yo'lga qo'yimoqdalar. Bundan tashqari banklar o'z mijozlariga moliyaviy broker sifatida ham xizmat ko'rsatmoqda. Banklarning bunday funksiyalarni bajarishlari korxonalar tashkilotlarning qimmatli qog'ozlar bozori operatsiyalarida qatnashishlari uchun qulay sharoit yaratmoqda.

Bugungi kunda, Respublika davlat mulkini xususiylashtirish bilan bog'liq jarayonlar keng o'rin olganligi sababli, korxonalarga tegishli, qimmatli qog'ozlar bozoriga nisbatan, davlat qimmatli qog'ozlar bozori aktiv harakat qilmoqda. Bu bozorda asosiy qatnashchilar sifatida tijorat banklari maydonga chiqmoqda.

Bu bozorda tijorat banklari o'zlarining brokerlik funksiyalarini amalga oshirish bilan bir qatorda mavjud resurslarini hech qanday tavakalchilikka bormagan holda qisqa muddatlarga joylashtirish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar.

Respublika iqtisodiyotiga kirib kelayotgan «Lizing» jarayonlari bugungi kunda ishlab chiqarishni texnika va texnologiya ta'minlash hamda qayta jihozlashda muhimligini ko'rsatmoqda. Agar biz lizing xizmatlariga to'lanadigan foiz bilan bank krediti bo'yicha to'lanadigan foiz o'rtasidagi bog'liqlikga e'tibor beradigan bo'lsak, u holda lizing xizmatlarini bugungi kunda tijorat banklari tomonidan amalga oshirilishini yo'lga qo'yish qulay hamda muhimdir.

Chunki tijorat banklari lizing xizmatlari uchun boshqa lizing tashkilotiga kredit berishidan ko'ra bank krediti foizi darajasida mijozlarga xizmat ko'rsatishi va shu bilan lizing xizmatlari bahosini kamaytirish mumkin. Bundan tashqari, kerakli mablag'ni jalb qila olish imkoniyatiga ega va shu bilan bir qatorda texnik jihatdan yetarli darajada jihozlangan.

Tijorat banklari tomonidan olib borilayotgan bank faoliyatiga bugungi kunda «Trast» xizmatlari ham kirib kelmoqda. Trast xizmatlari Respublika banklari uchun yangi hisoblansada uni o'zlashtirish sohasida ko'plab ishlar olib borilmoqda.

Chet el bank tajribasidan bizga ma'lumki, firmalar buyurtmaga ega bo'lishliklari o'z navbatida bank ta'minot xatlari deb ataluvchi firmaning moliyaviy qobiliyatini kafolatlovchi xizmatlarga bog'liq bo'lmoqda.

Jahon banklari ish faoliyatida axborotlarni sotish va moliyaviy maslahatlar kabi xizmatlar ham keng o'rin olgan. Bizning oldimizda turgan masalalardan biri ham bu sohani o'rganishdir.

Yangi iqtisodiy sharoit o'z navbatida tijorat banklarining rivojlanishini ular ko'rsatayotgan xizmatlarga va bu xizmatlarning qay darajada tashkil qilinganligiga bog'liq.

Chunki ishlab chiqarishdagi kabi bank sohasida ham raqobat ertani-kechmi o'z ishini bajaradi.

2011-yilda respublika bank tizimi barqarorligini ta'minlash va iqtisodiyotning yuqori o'sish sur'atlarini rag'batlantirishga qaratilgan quyidagi qator muhim chora-tadbirlar:

- xalqaro amaliyotdagi yangi o'zgarishlarni inobatga olgan holda bank nazoratini takomillashtirish, tizimli tavakkalchiliklarni aniqlashga qaratilgan makroprudensial nazoratning rolini oshirish;

- banklarning kapitallashuvini, aktivlari sifatini, ular faoliyatidagi tavakkalchiliklarni, jumladan kredit tavakkalchiligini boshqarishni sifat jihatidan yangi darajaga ko'tarish;

- aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul mablag'larini uzoq muddatli depozitlarga jalb qilishni rag'batlantirish;

- iqtisodiyotga yo'naltirilayotgan kreditlar hajmini oshirish va banklarning investitsiya jarayonlaridagi ishtirokini yanada kengaytirish, kichik biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlashni faollashtirish;

- tijorat banklarida hisob va hisobotni yuritishda zamonaviy texnologiyalar va uslublarni joriy etish, ularning sifati va ochiqligini ta'minlash;

- respublika tijorat banklari va moliya-bank tizimi faoliyatini baholasida xalqaro amaliyotda qo'llaniladigan me'yorlar, mezonlar va andozalarni joriy etish va ularning bajarilishiga erishish borasida tegishli ishlar olib boriladi.

2011-yilda bank tizimini yanada mustahkamlash maqsadida xususiy banklar va xususiy mulkka asoslangan moliya institutlarini tashkil etishning qonunchilik asoslarini takomillashtirish orqali bank-moliya sohasiga xususiy kapitalni jalb qilishni ko'paytirish bo'yicha aniq chora-tadbirlar majmui ishlab chiqiladi.

Bu esa bank va boshqa moliyaviy xizmatlar bozorida raqobatning kengayishi hamda mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatining oshishiga imkon beradi va eng yuksak xalqaro standartlar talabiga mos zamonaviy bozor infratuzilmasining rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

Shu bilan bir qatorda 2011-yilda kredit tashkilotlarining huquqiy bazasini mustahkamlash va ular faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha qator qonunchilik hujjatlarini, jumladan, «Kredit byurolari faoliyati va kredit axboroti alimashuvi to'g'risida»gi, «Garov reestri to'g'risida»gi qonunlar loyihasini ishlab chiqish mo'ljallangan.

Qisqa xulosalar

Banklar-moliyaviy bozorning tashkiliy tuzilishining bir qismi bo'lgan kredit tashkiloti bo'lib, jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo'sh turgan pul mablag'larini jang'arish, yig'ish, jamlangan (akkumulatsiya qilingan) mablag'larni o'z nomidan qaytarib berishlilik, muddatlilik asosida berish hamda mijozlarning topshirig'iga ko'ra, to'lovlarni amalga oshirish vazifalarini amalga oshiradi.

Bank tizimi — bu mamlakat hududida tarixan shakllangan va qonun bilan mustahkamlangan kredit tashkilotlarining faoliyat ko'rsatish shaklidir.

Kredit moliya — tizimning barqarorligini ta'minlash, uning alohida bo'g'inlarining birinchi navbatda tijorat banklari faoliyatini barqarorligini ta'minlash mamlakat markaziy bankning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o'rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Bankning mohiyati nimalardan iborat?*
- 2. Bankning aktiv operatsiyalarining tarkibini keltiring.*
- 3. Tijorat bank va Markaziy bank orasidagi munosabatlarni ko'rsating.*

4. *Markaziy bank nima?*
5. *Naqd pul muomalasining tashkil etish xususiyatlari nimalardan iborat?*
6. *Markaziy bankning funksiyalarini yoriting.*
7. *To'lov tizimini tashkil etish xususiyatlari.*
8. *Majburiy zaxiralarning talabi nima?*
9. *Ochiq bozordagi operatsiyalar qanday tashkil etiladi?*
10. *Banklararo korrespondent munosabatlar tizimining tarkibini ko'rsating.*
11. *O'zbekiston bank tizimi necha pog'onali?*

VI bob. QIMMATLI QOG'OZLARNING MOHIYATI VA SHAKLLARI

6.1. Qimmatli qog'ozlarning mohiyati va ularning asosiy turlariga tasnif

O'zbekiston Respublikasining qimmatli qog'ozlar bozori modeli tamoyillariga asoslangan ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish mamlakat iqtisodiy rivojlanish strategiyasining yaxlit ekanligi hozirgi kundagi haqiqatdir.

O'zbekiston Respublikasida qimmatli qog'ozlar bozori bozor iqtisodiyoti tizimining moliyaviy mexanizmi bo'lib, aholi va xo'jalik subyektlarini vaqtincha bo'sh mablag'larining aylanishiga keng imkoniyatlar yaratadi.

Jumladan, qimmatli qog'ozlarning har bir egalari u fuqaro yoki yuridik shaxs bo'lishidan qat'i nazar tadbirkorlar harakatiga taalluqli shaxs bo'lib qoladi. Ushbu bozorga kirishda motivatsiya mexanizmlari, turtkilari bo'lib iqtisodiy o'zgarishlar, siyosiy masalalarning hal qilinishi, qimmatli qog'ozlarning kurs qiymati dinamikasi, tijorat banklarini fondlarining miqdori, qimmatli qog'ozlar bo'yicha taklif etilayotgan foydaning miqdorlari xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasining 2008-yil 22-iyuldagi qabul qilingan «Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq, «Qimmatli qog'ozlar — bu ularni chiqargan shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki zayom munosabatlarini tasdiqlovchi dividend yoki foizlar ko'rinishida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi pul hujjatlaridir»¹.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tgan Qonunga asosan O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi qimmatli qog'ozlar amal qilishi ko'zda tutilgan: (II-chizma)

1. Aksiyalar.
2. Obligatsiyalar.
3. G'azna majburiyatlari.

---

¹ O'zbekiston Respublikasining «Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida»gi Qonuni. — T.: «O'zbekiston», 2008.

4. Depozit sertifikatlari.

5. Veksel.

6. Qimmatli qog'ozlarning hosilalari (opsion, fyuchers, varrant).

Qimmatli qog'ozlar — blanklar, sertifikatlar shaklida yoki schyotlardagi yozuv shaklida bo'lishi va hisob-kitobni amalga oshirishda, shuningdek, kreditlar bo'yicha garov sifatida foydalanishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida ixtiyoriylik asosida tarqatiladi.

Kiritilgan ulush shaklidan qat'i nazar, qimmatli qog'ozlarning qiymati O'zbekiston Respublikasi milliy pul birligi «so'm»da, ularni chiqarish shartlarida nazarda tutilgan hollarda esa — chet el valutasida (aksiyalar bo'yicha — mulkni o'tkazib berish yo'li bilan ham) ifodalangani va to'lanadi.

Mamlakatimiz hududida muomalaga chiqarilishi mumkin bo'lgan qimmatli qog'ozlarni mulkchilikka munosabatiga (ulushli), qarz munosabatiga qarab va qimmatli qog'ozlarning hosilalariga bo'lish mumkin.

Shuni ta'kidlash lozimki, qimmatli qog'ozlar ichida faqatgina aksiyalar ulushli qimmatli qog'ozlarning tarkibiga kiradi. Uning qolgan turlari hisoblangan obligatsiyalar g'azna majburiyatlari, depozit sertifikatlari va veksel qarz majburiyatli qimmatli qog'ozlar tarkibiga kiradi. Qimmatli qog'ozlarning hosilalariga esa opsion, fyuchers va varrant kiradi. Biz bu tasnifni mazkur darslikni quyidagi chizmasida ko'rishimiz mumkin.

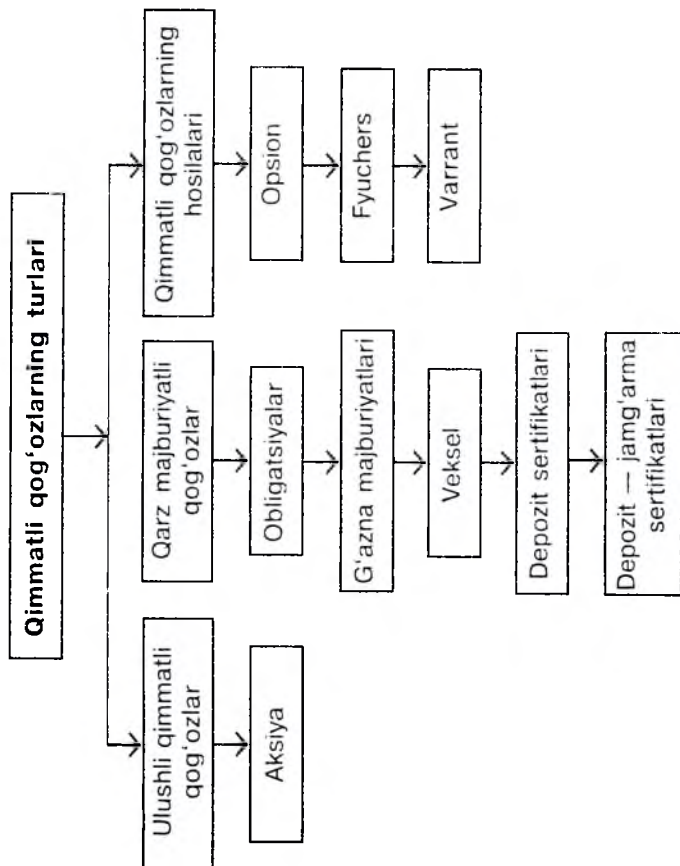
Bundan tashqari, qimmatli qog'ozlarning amal qilish muddati bo'yicha tasniflash mumkin. Buni 12-chizmada ko'rish mumkin.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, qimmatli qog'ozlar amal qilish muddati, mulkka munosabati asosida bo'linib ketmoqda.

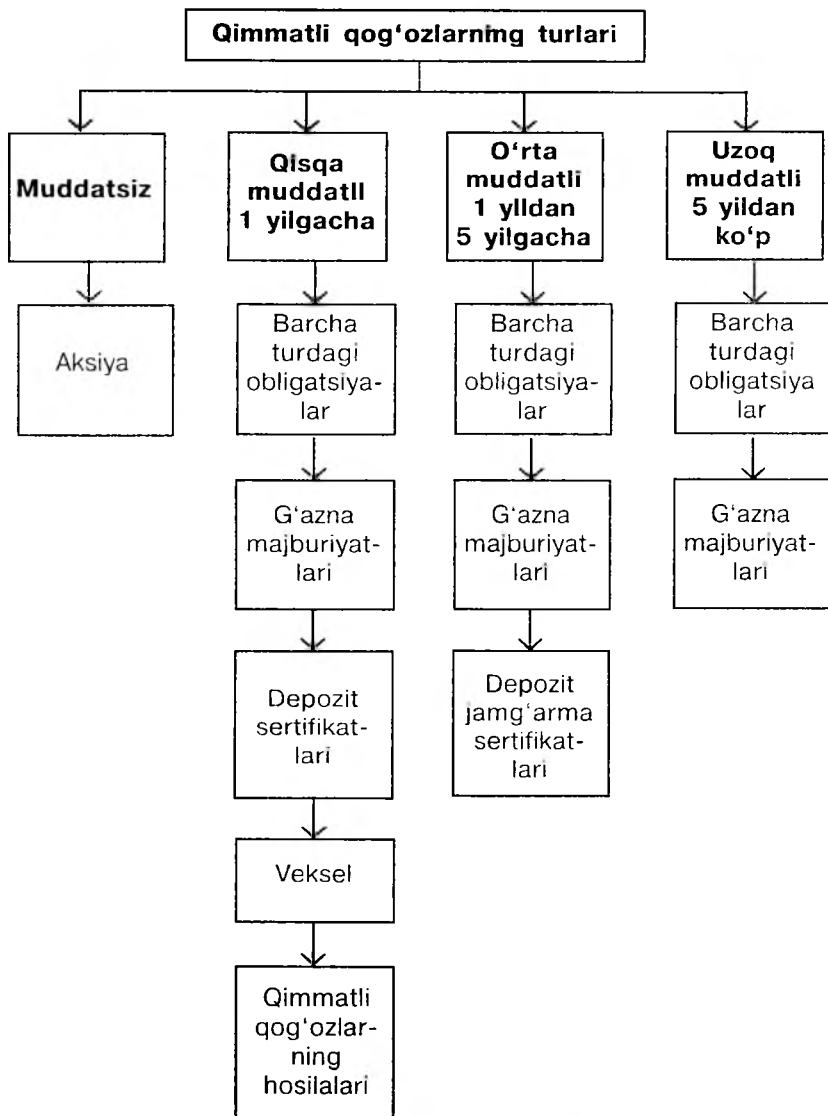
Agar O'zbekiston Respublikasi «Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida»gi Qonun tahlil etilsa, u qonunda qimmatli qog'ozlarga quyidagicha ta'rif beriladi:

Qimmatli qog'ozlar — bu ularni chiqargan shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki zayom munosabatlarini tasdiqlovchi, dividend yoki foizlar ko'rinishida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlarni boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi pul hujjatlaridir.

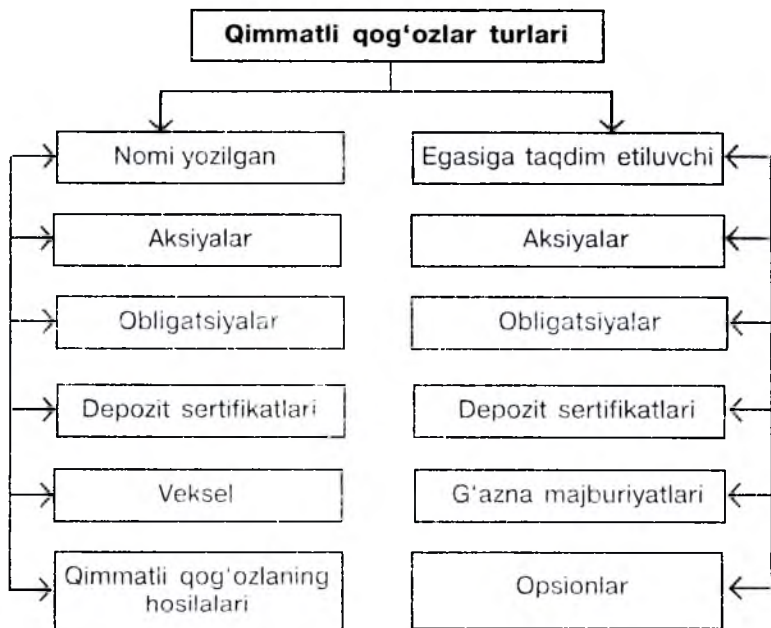
Demak, qimmatli qog'ozlarni harakat shakli bo'yicha tavsiflash mumkin. Bu tasniflashni 13-chizma ko'rinishida yoritib berishga harakat qilinadi

11-chizma. Qimmatli qog'ozlarning tasnifi*

12-chizma. Qimmatli qog'ozlarning muddatlari ho'yicha tasnifi*

13-chizma. Qimmatli qog'ozlarning harakati bo'yicha tasnif*

13-chizmadan ko'rinib turibdiki, qimmatli qog'ozlar o'zlarining muomalada bo'lishi shakliga asosan nomi yozilgan va egasiga taqdim etiluvchi turlarga ajratiladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, qimmatli qog'ozlar puldan farqli o'z xususiyatlariga ega. Bu xususiyatlar quyidagilar:

1. Likvidlik (samaradorlik).
2. Foydalilik.
3. Ishonchlilik darajasi.
4. Kapitalni oshirish manbai.
5. Risk (xatar, qaltislik).

Biz quyida uning bu xususiyatlarini har bir qimmatli qog'ozlarning tahlilida yoritamiz.

Aksiyalar — aksiyadorlik jamiyatining ustav fondiga yuridik yoki jismoniy shaxs muayyan hissa qo'shganidan guvohlik beruvchi, aksiya egasining mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini tasdiqlovchi hamda unga dividend olish va qoida tariqasida, ushbu jamiyatni boshqarishda qatnashish huquqini beruvchi, amal qilish muddati belgilanmagan qimmatli qog'ozdir.

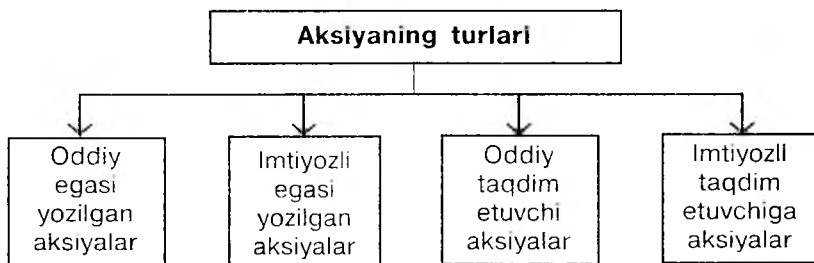

Aksiyalar chiqarish to'g'risida qaror aksiyadorlik jamiyati muassasalari tomonidan yoki aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi. Sotib olingan aksiya uni chiqargan aksiyadorlik jamiyatiga, bosharti bu narsa jamiyat ustavida nazarda tutilmagan bo'lsa, sotilishi mumkin emas.

Aksiyalar quyidagi turlarga bo'linadi: (14-chizma)

1. Oddiy egasi yozilgan aksiyalar;
2. Imtiyozli egasi yozilgan aksiyalar;
3. Oddiy taqdim etuvchiga aksiyalar;
4. Imtiyozli taqdim etuvchiga aksiyalar.

Aksiya turlarini quyidagi chizmada ko'rish mumkin.

14-chizma. Aksiya turlarining tasnifi

Mamlakatimizda yangi qonunchilikka asosan aksiyalar faqatgina naqdsiz shaklda muomalaga chiqariladi. Yangi qonunga asosan O'zbekiston Respublikasida aksiyalar faqatgina egasi yozilgan va egasi yozilgan imtiyozli aksiyalar shaklida muomalaga chiqariladi.

Oddiy aksiyalar o'z egasiga aksiyadorlarning umumiy majlisida masalalarni hal qilishda ovoz berish huquqini va belgilangan tartibda (jamiyat sof foyda olgan yillik hisobot umumiy yig'ilishida dividend berish bo'yicha qaror qabul qilsa) dividend olish huquqini beradi.

Imtiyozli aksiyalar — o'z egalariga aksiyadorlik jamiyatining moliyaviy holatidan qat'i nazar birinchi navbatda dividend olish, jamiyat tugatilayotganda o'z ulushiga mutanosib mablag' olish huquqini beradi. O'zbekiston Respublikasi hududida muomalaga chiqarilgan aksiyalar ularning emitentlariga asosan quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari;
2. Yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari.

Amaldagi qonunchilikka asosan har bir aksiya quyidagi rekvizitlarga ega bo'lishi lozim:

- aksiyadorlik jamiyatining to'liq nomi va manzili;
- aksiya deb nomlangan qimmatli qog'oz nomi;
- aksiyaning muomalaga chiqarilgan muddati, seriyasi, tartib raqami;
- aksiyaning nominal qiymati;
- aksiya egasining nomi (nomi yozilgan aksiyalar uchun);
- aksiyalar chiqarilishi davridan aksiyadorlik jamiyati nizom jamg'armasining hajmi;
- dividendlarning to'lash muddati;
- muomalaga chiqarilgan aksiyalar miqdori;
- aksiyadorlik jamiyati boshqaruv raisi va bosh buxgalterniing imzolari;

— ro'yxatga oluvchi davlat organi tomonidan berilgan aksiyalarning kodi va sanasi aks ettirilgan bo'lishi shart.

Aksiya rekvizitlari aksiyalarning yaxlitligini solishtirish, muomalaga chiqargan emitent va uni egasining emissiyada belgilangan shartlarini aniqlash uchun xizmat qiladi. Qonunchilik asosida aksiyaning eng kam nominal qiymati 100 so'm, uning eng yuqori nominal qiymati esa qonunda ko'zda tutilmagan. Aksiyalar bo'linmasdir.

Obligatsiyalar muddati belgilangan qimmatli qog'ozlar bo'lib, ular ulushga egalikni tasdiqlamaydi. Obligatsiya egasining ma'lum miqdorda pul mablag'larini qo'yganini va ma'lum muddatdan so'ng unga belgilangan foiz miqdorini qo'shib, qimmatli qog'ozlar baliosini qaytarish lozimligini tasdiqlovchi hujjatdir.

Obligatsiyalar amaldagi qonunchilikka va ularning nizomiga asosan mulkchilikning barcha shakldagi korxonalar tomonidan (korxonalar obligatsiyalari), shuningdek, davlat va mahalliy hokimiyatlar tomonidan chiqarilishi mumkin. Demak, obligatsiyalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Markaziy hukumatning obligatsiyalari;
2. Mahalliy hokimiyatlarning (munitsipal) obligatsiyalari;
3. Korxonalar obligatsiyalari.

O'zbekiston Respublikasining «Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida»gi yangi qonunga asosan mamlakatimizda obligatsiyalar faqat ochiq aksiyadorlar jamiyatlari muomalaga chiqarishi mumkin.

Amaldagi qonunchilikka ko'ra korxonalarning obligatsiyalari quyidagi turlarda chiqarilishi mumkin;

- odatdagi;
- yutuqli;
- foizli;
- foizsiz (maqsadli).

Obligatsiyalar cheklanmagan miqdordagi investorlar orasida erkin muomalada bo'lishi mumkin (ochiq joylashtirish), yoki chegaralangan doirada avvaldan ma'lum cheklangan miqdordagi investorlar o'rtasida muomalada bo'lishi mumkin (yopiq joylashtirish).

Odatdagi obligatsiyalar — qimmatli qog'ozlarning boshqa turiga ayirboshlash huquqiga ega bo'lmagan obligatsiyalar bo'lib, ularga opsiya bilan o'tkazilishi mumkin, ya'ni obligatsiya egasi emitentga avvaldan kelishilgan muddatda qaytarish imkoniyatini ta'minlaydi. emitent uni nominal miqdorida qaytarishi shart.

Yutuqli obligatsiyalar — obligatsiyalar bo'yicha daromad, doimo o'tkazilib turadigan tirajga asosan yutuq tarzida to'lanib turadigan obligatsiyalardir.

Foizli obligatsiyalar — obligatsiya egasiga vaqti-vaqti bilan belgilangan daromadni olib turish va tugatilayotganda obligatsiyaning nominal qiymatini olish huquqini beruvchi obligatsiyalardir. To'lovlar muddati obligatsiyalar chiqariluvchining shartlarida belgilanadi.

Foizsiz (maqsadli) obligatsiyalar — ushbu obligatsiyalar bo'yicha foiz to'lanmaydi, obligatsiya bo'yicha daromad nominaliga nisbatan belgilangan diskont hisobiga paydo bo'ladi (emissiya bahosi nominaliga nisbatan past bahoda belgilanadi) va faqat obligatsiya tugatilayotganda to'lanadi. Maqsadli obligatsiyalarda ularni chiqarishga asos qilib olingan mahsulot (xizmat) majburiy rekvizitlari qilib belgilanadi:

Obligatsiyalar emitentning o'z mulkining kafolati bilan ta'minlanishi mumkin yoki emitentga chiqarish uchun uchinchi shaxslar tomonidan ta'minlanishi mumkin.

Agar obligatsiyalarni chiqarish o'z mulkining kafolati bilan ta'minlanayotgan bo'lsa korxonalar (aksiyadorlik jamiyatlaridan tashqari) chiqarayotgan obligatsiyalar miqdori emitentning nizom kapitali miqdoridan oshmasligi lozim.

Agar obligatsiya chiqarish uchinchi shaxs tomonidan ta'minlanayotgan bo'lsa, korxonalar ta'minlanish darajasida obligatsiyalarni chiqarishi mumkin.

Obligatsiyalarni emitent — korxonalar nizom fondini shakllantirish va xo'jalik faoliyatidan keltirilgan zararni qoplash uchun chiqarilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Aksiyadorlik jamiyati obligatsiyalarni emitent nizom fondini 20 foizi miqdorida va avval chiqarilgan aksiyalarni to'la joylashtirgandan keyingina chiqarishi mumkin.

Obligatsiyalarni chiqarishga nizom fondi to'lanib to'la shakllangan-dan keyingina ruxsat etiladi.

Obligatsiyalarni chiqarish to'g'risidagi qaror aksiyadorlik jamiyat-larining ijroiya organi tomonidan qabul qilinadi va bayon bilan rasmiylashtiriladi.

Qarorda emitent, obligatsiyalarning chiqarilish shartlari (agarda maqsadli obligatsiyalar chiqarilsa, ularni chiqarishga asos qilib olingan mahsulot, xizmatning turi va miqdori) joylashtirish tartibi belgilanishi lozim.

Korxonalar obligatsiyalarning muomalaga chiqarishni ro'yxatga olish, aksiyalar chiqarishni ro'yxatga olish tartibiga asosan amalga oshiradi.

Naqd holda chiqariladigan obligatsiyalar kamida olti darajadagi himoyaga ega bo'lishi kerak.

Boshqa turdagi qimmatli qog'ozlarning rekvizitlari O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchilik asosida belgilanadi.

Depozit sertifikatlari — bu pul mablag'lari- omonat qo'yilganli to'g'risidagi- omonatchi yoki uning huquqiy vorisining belgilangan muddati tugaganidan keyin omonat summasini va unga tegishli foizlarini olishga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi bank- emitent guvohnomasidir.

Depozit sertifikatlarini chiqarish va ro'yxatdan o'tkazish qoidalarini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilaydi.

Depozit sertifikatlari ikki turda chiqariladi.

1. Depozit sertifikatlari, yuridik shaxslar uchun chiqariladi.
2. Depozit — jamg'arma sertifikatlari, jismoniy shaxslar uchun chiqariladi.

Depozit sertifikatlari uchun to'lovlar O'zbekiston Respublikasi milliy pul birligi «so'mda» to'lanadi.

Depozit sertifikatlari muomalaga bir marotabalik va seriya holatida chiqarilishi mumkin hamda ularning egasi yozilgan va taqdim etuvchiga bo'lishi mumkin. Depozit sertifikatlari ko'rsatilgan xizmatlar va tovarlar uchun to'lov vositasi bo'lib xizmat qilmaydi.

Tijorat banklari depozit sertifikatlarini quyidagi shaklda chiqarishi mumkin.

— naqd (blankali) shaklda, jismoniy shaxslar uchun;

— naqd bo‘lmagan (depo hisob raqami ochish) shaklda, yuridik shaxslar uchun.

Depozit sertifikatlarini «depo» shaklida olib borilishi tijorat banklarini maxsus depozitariy bo‘limlarida amalga oshiriladi.

Agasi yozilgan depozit sertifikatining egasi o‘zgargan holda, uning orqa tomonida huquqni beruvchi va huquqni oluvchi o‘rtasida o‘zgartiriladi.

Depozit sertifikatlari muddati bo‘yicha, ular sotilgan muddatdan boshlab:

— depozit sertifikatlari — 1 yil muddatgacha;

— depozit — jamg‘arma sertifikatlari- muddati 3 yilgacha amal qiladi.

Agarda sertifikatning muddati o‘tib ketgan holda egasi tomonidan taqdim etilsa, tijorat banki darhol depozit va uning foiz summasini to‘lab berishi shart.

Naqd holda chiqariladigan depozit jamg‘arma sertifikatlari kamida olti darajada himoyaga ega bo‘lishi kerak.

O‘zbekiston Respublikasining g‘azna majburiyatlari — ularning egalari budjetga pul mablag‘lari berganliklarini tasdiqlovchi hamda bu qimmatli qog‘ozlarga egalik qilishning butun muddati davomida qayd etilgan daromadni olish huquqini beruvchi, taqdim etuvchiga tegishli qimmatli qog‘oz turidir.

Mamlakatimizda g‘azna majburiyatlarining quyidagi turlari chiqarilishi ko‘zda tutilgan;

— qisqa muddatli (BILL) — bir yilgacha bo‘lgan muddatga mo‘ljallangan g‘azna majburiyatlari;

— o‘rtacha muddatli (NOTE) — bir yildan besh yilgacha muddatga mo‘ljallangan g‘azna majburiyatlari;

— uzoq muddatli (BOND) — besh yil va undan ko‘proq muddatga mo‘ljallangan g‘azna majburiyatlari.

Uzoq va o‘rtacha muddatli g‘azna majburiyatlarini chiqarish to‘g‘risidagi qaror O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi. Qisqa muddatli g‘azna majburiyatlarini chiqarish to‘g‘risidagi qaror esa O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan qabul qilinadi.

G‘azna majburiyatlarini chiqarish to‘g‘risidagi qarorlarda daromadlarni hamda majburiyat qarzlarini to‘lash shartlari belgilab qo‘yiladi.

O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga asosan veksel bu — veksel beruvchining yoxud vekselda ko‘rsatilgan boshqa

to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to'lash yuzasidan qat'iy majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir.

Veksellarni chiqarish, ro'yxatdan o'tkazish qoidalari, ularni chiqarish va muomalada yuritish shartlarini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan birgalikda belgilaydilar.

Veksellar quyidagi turlarga bo'linadi:

- oddiy veksel (solo);
- o'tkazma veksel (tratta).

Veksel beruvchining muayyan summadagi pulni veksel oluvchiga yoxud uning buyrug'iga binoan belgilangan muddatda yoki uning talabiga ko'ra to'lashdan iborat qat'iy majburiyatini o'z ichiga olgan hujjat oddiy veksel hisoblanadi. Oddiy vekselda ikki shaxs ishtirok etadi, ya'ni veksel beruvchi va uni birinchi oluvchi. Boshqa qarz qog'ozlardan oddiy vekselni ajratib turadigan xususiyatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilar hisoblanadi:

- veksel o'tkazma yozuv asosida qo'ldan-qo'lga o'tadi;
- veksel bo'yicha majburiyat ikkala ishtirokchi o'rtasida hamkorlikda bo'ladi;
- imzo va muhrlarni notarial tasdiqlash shart emas;
- veksel garov bilan ta'minlanmagan abstrakt pul hujjatidir;
- to'lov muddati kelib to'lanmagan veksel uchun notarial da'vosini amalga oshirishi lozim.

Vekselning ikkinchi turi bo'lib o'tkazma veksel hisoblanadi. Veksel oluvchining muayyan summadagi pulni oluvchiga yoxud uning buyrug'iga binoan boshqa shaxsga belgilangan muddatda yoki uning talabiga ko'ra to'lash to'g'risidagi qat'iy buyrug'idan iborat to'lovchiga qaratilgan hujjat o'tkazma veksel hisoblanadi.

Bunda to'lovchi veksel bo'yicha belgilangan muddatda to'lovlarni amalga oshirishga (akseptni bajarishga) roziligini yozma ravishda tasdiqlashi shart.

Oddiy (solo) vekseldan farqli ravishda o'tkazma (tratta) vekselda uchta ishtirokchi qatnashadi; veksel beruvchi (trassant), veksel birinchi oluvchi (remitent) va veksel bo'yicha to'lovchi (trassat). Trassat vekselda ko'rsatilgan muddatda va summani to'lashga roziligini bildirishi, ya'ni aksept qilishi shart.

Trassat vekselda aksept (to'lashga roziman) belgisini qo'ygandan so'ng bu veksel muomalaga kiradi.

Vekselda qo‘yiladigan majburiy rekvizitlar 1930-yil 7-iyunda Jenevada veksel to‘g‘risidagi xalqaro konvensiya asosida olib boriladi. Davlatlar o‘zlaridagi veksel munosabatlarini ushbu konvensiya shartlariga asosan unifikatsiya qilishlari lozim.

Veksel bo‘yicha foiz to‘lovlari «diskont» deb atalib, uning miqdori veksel summasiga kiritilishi yoki alohida ko‘rsatilishi mumkin. Vekselni o‘tkazish uni orqa tomonidagi yozuv (indossament) va qo‘shimcha rasmiy varaq orqali olib boriladi. Indossamentdagi yozuvlar albatta beruvchi va oluvchining imzosi va ularning muhri bilan tasdiqlanadi.

Xalqaro amaliyotda vekselning iqtisodiy mohiyatiga qarab quyidagi turlari mavjud:

- tijorat vekseli.
- moliyaviy veksel.
- fiktiv veksel.
- bank vekseli.

Tijorat vekselining asosini aniq tovar bo‘yicha oldi-sotdi bitimi tashkil etadi.

Moliyaviy vekselning asosida esa ma‘lum miqdordagi pulning harakati yotadi, ya‘ni veksel yordamida qo‘shimcha kredit beriladi.

Fiktiv veksel asosida na tovar oldi-sotdi bitimi, na pul xarajati yotadi. Fiktiv (soxta) vekselga bronza, do‘stona va kutib olish veksellari kiradi. Bronza veksel hech qanday haqiqiy ta‘minotga ega emasdir. Bu yerda veksel bo‘yicha to‘lovchi oldindan to‘lovga qobiliyatli emas.

Do‘stona vekselda oldindan kelishilgan sxemada to‘lovga qobiliyatli shaxs to‘lovga qobiliyatsiz shaxsga to‘lov vositasi sifatida yoki vekselda ko‘rsatilgan summani bankdagi hisobi asosida undirib olish tushuniladi.

Bank vekseli bu bank-emitentning bir tomonlama vekselida ko‘rsatilgan muddatda va undagi summani to‘lash haqidagi so‘zsiz majburiyatdir.

6.2. Qimmatli qog‘ozlarning hosilalari va ularning turlari

O‘zbekiston Respublikasining «Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida»gi qonunning 3-moddasiga asosan «Qimmatli qog‘ozlarning hosilalari — daromadi (zarari) bir yoki bir necha bozor ko‘rsatkichlari (indekslari) mazmuniga bog‘liq bo‘lgan qimmatli qog‘ozlardir» Amaldagi qimmatli qog‘ozlar to‘g‘risidagi qonunchilikka asosan

qimmatli qog'ozlar hosilalarining quyidagi turlari muomalada bo'lishi mumkin:

1. Opsion.
2. Fyuchers.
3. Varrant.

O'zbekiston Respublikasida muomalaga qimmatli qog'ozlarning hosilalarini chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud, ya'ni mamlakatimiz hududida qimmatli qog'ozlarning hosilalarini chiqarish tartib-qoidasiga ko'ra qimmatli qog'ozlarning hosilalari faqatgina aksiyadorlik jamiyatlarining qimmatli qog'ozlari (asosan aksiyalar) asosida muomalaga chiqarilishi mumkin. Qimmatli qog'ozlarning hosilalari emissiyasi amaldagi qonunchilikka asosan tegishli davlat organida davlat ro'yxatidan o'tishi lozim.

Qimmatli qog'ozlarning hosilalari emitenti bo'lib, ushbu qimmatli qog'ozni o'z nomidan va bu bo'yicha kelib chiqadigan barcha majburiyatlarni o'z zimmasiga oluvchi yuridik shaxs hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlarning hosilalarini muomalaga chiqarish to'g'risidagi qarorni emitent (diler)ning bu sohaga vakolati mavjud organi tomonidan qabul qilinadi.

Ushbu organ qabul qilinadigan qimmatli qog'ozlarning hosilalari emissiyasi prospektini tasdiqlaydi. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga asosan agarda qimmatli qog'ozlarning hosilalarini bazis aktivi 1 mln. so'm va undan sal ko'proq bo'lsa, u holda qimmatli qog'ozlarning hosilalarining shartnomasi fond birjasi-ning joylardagi filiallarida ro'yxatdan o'tadi. Agarda qimmatli qog'ozlarning hosilalarini bazis aktivi 1 mln. so'mdan ko'proq bo'lsa, u holda bu shartnoma O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulki Qo'mitasi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazi tomonidan o'rnatilgan tartibda ro'yxatdan o'tkaziladi.

Qimmatli qog'ozlarning hosilalari muomalaga naqd va naqd bo'lmagan ko'rinishda chiqarilishi mumkin. Naqd bo'lmagan ko'rinishda chiqarilishda global sertifikat, ya'ni qimmatli qog'ozlarning hosilalari shartnomasiga asosan bazis aktivini sotib olish yoki sotishni tasdiqlovchi, qog'oz chiqariladi va bu sertifikat depozitariyda o'rnatilgan tartib-qoida asosida saqlanadi.

Qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga asosan qimmatli qog'ozlarning hosilalari klass va seriyalar bo'yicha tasdiqlanishi mumkin.

1. Klass bo'yicha — bu holatda qimmatli qog'ozlarning hosilalari shartnomasining bazis aktivida bir turdagi qimmatli qog'oz (ko'p holatda aksiya) tashkil etadi.

2. Seriya — bu holatda bir klassdagi va bir xil narxdagi hamda bir xil muddatda to'lov muddati kelgan bazis aktiv tashkil etadi.

Qimmatli qog'ozlarning hosilalari shartnomasida qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi muddatini uzaytirish, sotuvchining mulki bo'lmagan qimmatli qog'ozlarni sotish hamda muddati o'tgan qimmatli qog'ozlarning hosilalari sotuvga qo'yish amalga oshirilmaydi.

Opsion (nemischa «*option*» so'zidan olingan) — shartnoma bo'lib, uning egasiga qimmatli qog'ozlarni yoki tovarlarni bitimda qayd etilgan narxda belgilangan muddatda xarid qilish huquqini beradi.

Opsionning xususiyati shundaki, uning egasi qimmatli qog'ozning o'zini emas balki uni sotib olish yoki sotish huquqini opsion mukofoti evaziga sotib oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, opsion egasi vaziyatga qarab opsion yuzasidan sotib olish yoki sotish huquqidan foydalanish yoki undan voz kechishi mumkin.

Opsion shartnomasida ikki tomon ishtirok etadi — birinchi tomon opsionni sotib oluvchi (saqlovchi), ya'ni ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozlarni sotib olish yoki sotish huquqini xarid etuvchi va ikkinchi tomon — opsionni sotuvchi, ya'ni shartnomada ko'rsatilgan ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozlarni sotib olish yoki sotish majburiyatini oluvchi shaxs ishtirok etadi.

Xalqaro amaliyotda barcha opsionlar ikki turga bo'linadi:

— sotib olish uchun opsion (xaridor opsioni) «koll» opsion (call);

— sotish uchun opsion (sotuvchi opsioni) «put» opsion (put).

Sotib olish uchun opsion uni egasiga kelajakda kelishilgan shart va mukofot evaziga bazis aktivini sotib olish huquqini beradi.

Sotish uchun opsion esa uning egasiga kelajakda kelishilgan shart va mukofot evaziga bazis aktivini sotish huquqini beradi.

Opsionlarni amalga oshirish muddati bo'yicha ikki turga bo'linadi:

1. «Yevropa opsioni» — ushbu shartnomada kelishilgan opsion shartlari faqatgina unda ko'rsatilgan muddatda amalga oshiriladi.

2. «Amerika opsioni» — ushbu shartnomada kelishilgan shartlarni opsion egasi xohlagan muddatda amalga oshirishi mumkin.

Opsion bo'yicha mukofot — bu opsionni xarid yetib olayotgan shaxs tomonidan uni sotayotgan shaxsга opsion sertifikatini imzolaganini uchun beriladigan bahodir.

Opsionning ichki qiymati — bu opsion egasiga opsion shartnomasi amalga oshiganda oladigan daromadidir. Uning miqdori esa bazis aktivining joriy bahosi va opsion amalga oshgandagi ijro bahosi o'rtasidagi farqdan iborat.

Opsionning tashqi qiymati — opsionning ichki qiymati va mukofot o'rtasidagi farqdan iborat bo'lib, uning miqdori shartnomaning muddatliligi, kursning barqarorligi va foiz stavkalarining dinamikasiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq.

Opsion bo'yicha bazis aktivi quyidagi ma'lumotlarni o'zida aks ettirishi lozim:

- qimmatli qog'ozning turi (tip, kategoriya);
- qimmatli qog'ozlarning nominali (qiymati);
- har bir dona qimmatli qog'oz uchun baho;
- qimmatli qog'ozlarning soni;
- qimmatli qog'ozlarning emitenti;
- umumiy qiymati;
- qimmatli qog'ozlarning turiga qarab boshqa qo'shimcha ma'lumotlar talab etiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, opsion shartnomalari asosida qimmatli qog'ozlarning kursini ko'tarilishi yoki uning aksi, pasayishi hisobiga daromad olishligi uchun opsion bo'yicha «chayqovchilik» manfaati yotadi.

Endi «sotib olish»ning amalga oshirish mexanizmi ko'rib chiqiladi. Ushbu shartnomaga asosan opsion egasi uning sotuvchisidan ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozlarni ma'lum muddatdan keyin kelishilgan bahoda sotib olish huquqini sotib oladi. Opsionning sotuvchisi esa shartnomada ko'rsatilgan qimmatli qog'ozlarni mukofot evaziga opsion egasi ko'rsatmasiga asosan kelishilgan bahoda sotish majburiyatini oladi.

Masalan, «RIAAAL XJ» aksiyalarining opsion operatsiyasidagi joriy kursi 1000 so'm. Opsion egasi bunday aksiyalarining 1 lotini (100 dona aksiya) sotib oldi deylik. Opsion shartnomasiga asosan uning egasi ma'lum muddatdan keyin ushbu lotni, ya'ni har bir aksiyani 1100 so'mdan sotib oladi. Shartnomaga asosan uning egasi sotuvchiga har bir aksiya uchun 20 so'mdan mukofot to'laydi. Opsion kontra-gentlari «RIAAAL XJ» ning aksiyalarining kursiga mutlaqo teskari manfaatda bo'ladi. Opsion egasi aksiya kursi ko'tarilishi tarafdori, uning hisobi bo'yicha «RIAAAL XJ» aksiyasining kursi kelajakda 1200 so'mni tashkil etsa, u o'z huquqini amalga oshiradi va har bir aksiyadan

80 soʻm (1200 — 1100 — 20) daromad oladi. Opsion egasining lot boʻyicha daromadi 8000 soʻmni tashkil etadi. Agar opsion egasi yanglishgan boʻlsa, yaʼni «RIAAAL XJ» aksiyalari kursi faqatgina 1100 soʻmgacha koʻtarilgan boʻlsa hamda opsion amalga oshirilgan taqdirda uning egasi har bir aksiyadan 20 soʻmdan va jami lotdan 2000 soʻm zarar koʻradi.

Shuning uchun bunday holatlarda opsion egasi oʻz huquqidan foydalanmaydi va opsion shartnomasini bekor qiladi. Ikkinchi tomondan opsionni sotuvchi «RIAAAL XJ» aksiyalari kursining oʻzgarmay qolishi yoki koʻtarilganda ham pastroq koʻtarilishidan manfaatdor. Agar opsion muddati kelganda «RIAAAL XJ» aksiyalarining kursi 1100 soʻmni tashkil etsa, yuqorida taʼkidlangandek opsion egasi oʻz huquqidan foydalanmaydi, natijada opsionni sotuvchi har bir aksiya uchun 20 soʻm mukofot va jami 2000 soʻm daromad oladi, undan tashqari bazis aktividagi qimmatli qogʻozlar uning oʻzida qoladi.

Biz endi «sotish uchun» (put)ni amalga oshirish mexanizmini koʻrib chiqamiz. Taʼkidlash lozimki, ushbu opsionning amalga oshirilish mexanizmi «sotib olish uchun opsion» mexanizmining teskarisidir. «Sotish uchun» opsion egasi bazis aktiv aksiyalarini kursining pasayishi manfaatida, opsionni sotuvchi esa ushbu kursning koʻtarilishi manfaatida boʻladi. Opsion sotuvchisi opsion shartnomasini imzolaganda uning egasidan «RIAAAL XJ aksiyalarining joriy narxi 1000 soʻm, opsion sharti boʻyicha kelajakda «RIAAAL XJ» har bir aksiyasining donasini 1000 soʻmdan sotib olish majburiyatini oladi. Natijada har bir aksiya uchun (1 lot 100 dona aksiya) 20 soʻmdan, yaʼni jami 2000 soʻm mukofot puli oladi. Bu yerda opsion sotuvchisi kursning saqlanib qolishi yoki oʻsishidan manfaatdor, chunki bu holatda opsion egasi shartnomadagi huquqidan voz kechadi. Bu holatda opsion sotuvchisi hech qanday xarajatsiz 2000 soʻm mukofot puli oladi.

Agarda «RIAAAL XJ» aksiyasining bozor kursi kelajakda tushib ketsa, u holda opsion egasi oʻz huquqidan foydalanadi. Masalan, «RIAAAL XJ» aksiyalarining bozor kursi pasayib 900 soʻmni tashkil etdi. Bunda opsion egasi oʻz huquqidan foydalanadi va «RIAAAL XJ» aksiyalarini opsion sotuvchisiga shartnomadagi kelishilgan baho 1000 soʻmga sotadi. Bu holatda u har bir aksiyadan 80 soʻmdan daromad topadi, yaʼni (1000 — 900 — 20).

Har bir davlatda opsionning oʻziga xos kotirovkasining tasnifi mavjud. Masalan, AQSHda har bir opsion uchun quyidagi tasnif bor:

1. Opsionning turi — «sotib olish» uchun («s») yoki «sotish uchun opsion («r»)
2. Opsionning klassi opsion shartnomasidagi bazis aktividagi qimmatli qog'ozlar turi.
3. Opsion lotidagi har bir qimmatli qog'ozga mukofot miqdori. Masalan, an'anaviy opsion kotirovkasi quyidagicha ifodalanadi:

6 MMB OST 45 Cal 1

bunda

6 — opsion asosida yotuvchi 100 aksiyadan iborat shartnomalar soni;

MMB — aksiyadorlik jamiyatining qisqartirilgan nomlanishi;

OST — opsion shartnomasining tugash muddati;

45 — opsionni amalga oshirish bahosi;

Cal — opsion turi (bunda «Call» «sotib olish uchun opsion»);

1 — «opsionda ko'zda tutilgan mukofot».

Yuqoridagi kotirovkaga asosan, ushbu opsion egasi MMB aksiyadorlik jamiyatining 600 dona (6x100) aksiyasini 45 AQSH dollari bahosida oktabr oyida sotib olish huquqini olgan va buning uchun 600 AQSH dollari miqdorida (1x6x100) mukofot pulini to'lagan.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga asosan «sotib olish uchun opsion» va «sotish uchun» opsionlarning bazis aktivlari emitentlarining avval muomalaga chiqargan o'zlik qimmatli qog'ozlari va avval muomalaga chiqargan uchunchi shaxsning qimmatli qog'ozlari tashkil etishi mumkin. Amaldagi qonunchilikka asosan opsionning bazis aktivi bo'lib emitentning o'zlik birlamchi muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlari xizmat qilishga yo'l qo'yilmaydi.

Opsionlar egasi yozilgan va taqdim etuvchiga bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasida opsionning barcha turlarida bazis aktivining shartnomada kelishilgan muddatda yoki opsion egasining xohlagan muddatida sotib olish yoki sotish huquqidan foydalanishlari mumkin. Shuni ta'kidlash lozimki, opsion shartnomasi bo'yicha operatsiyalar birja va birjadan tashqari bozorda ham amalga oshirilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga asosan fyuchers — qimmatli qog'oz (shartnoma) bo'lib, muayyan qimmatli qog'ozlar va boshqa moliyaviy vositalarni yoki tovarlarni shartnomalarda belgilab qo'yilgan narxda belgilangan kelgusi sanada xarid qilish yoki sotishdan iborat majburiyatni so'zsiz tasdiqlaydi.

Fyuchers shartnomasi bo'yicha bazis aktivining emitentning avval muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlari va avval muomalaga chiqarilgan uchinchi shaxsning qimmatli qog'ozlari tashkil etishi mumkin. Amaldagi qonunchilikka asosan fyuchersning bazis aktivi bo'lib emitentning o'zlik birlamchi muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlari tashkil etishiga yo'l qo'yilmaydi.

Fyuchers shartnomasining asosiy xususiyati shundaki, unda bahoning aniqligi va shartnoma bajarilishining majburiyligidir. Fyuchersga asosan bazis aktividagi qimmatli qog'ozlar darhol qo'ldan-qo'lga berilmaydi, balki qat'iy belgilangan muddatda yetkazilishi zarur. Fyuchers shartnomasi yordamida fond qiymatliklarini kelajakda olish yoki yetkazib berish majburiyati qonun asosida rasmiylashtiriladi. Fyuchersning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, shartnoma imzolananayotgan vaqtda shartnomadagi bazis aktivdagi qimmatli qog'ozlar uning sotuvchisida umuman bo'lmasligi ham mumkin.

Fyuchersning opsiyon bilan o'xshashlik tomoni shundaki, ikkala shartnoma asosida kelajakda fond qiymatlarini xarid etish yoki sotish imkoniyati mavjud. Fyuchersning opsiondan farqi quyidagilardan iborat:

1. Fyuchers oldi-sotdi bitimi emas, balki u fond qiymatlarini yetkazib berish to'g'risidagi qat'iy majburiyatdir;

2. Fyuchers shartnomadagi muddat kelganda hisob-kitoblarni qat'iy tartibda amalga oshirish to'g'risidagi majburiyatdir;

3. Fyuchers bo'yicha xavf xatar risk yuqori darajadadir, chunki opsiondan farqi ravishda fyuchers egasi salbiy vaziyatda nafaqat mukofot summasini, balki undan ko'proq summani yo'qotishi mumkin.

Fyuchers shartnomasidagi shartlar birja auksionidagi qimmatli qog'ozlarga talab va taklifni chuqur o'rgangan holda tuziladi. Fyuchers bitimidagi hisob-kitoblar esa fond birjasidagi hisob-kiring palatasi orqali amalga oshiriladi. Buning uchun hisob-kiring palatasida fyuchers shartnomasi ishtirokchilarining (sotuvchi va oluvchi) maxsus hisob raqamlari ochiladi.

Fyuchers shartnomasi shartlarini amalga oshirish mexanizmi ko'rib chiqiladi. Fyuchers shartnomasida bazis aktivdagi aksiyalar kursining pasayishi hisobiga manfaat yuzaga keladi. Odatda, fyuchers shartnomasida qimmatli qog'ozlar ta'minlanmagan holda sotiladi, ya'ni bu qimmatli qog'ozlar sotuvchining mulki bo'lmasligi ham mumkin. Fyuchers shartnomasiga asosan sotuvchi brokerdan ma'lum miqdordagi aksiyalarni sotib oladi.

Lekin sotib olingan paket aksiyasining faqat 60 foizinigina to'laydi, qolgan 40 foizini esa brokerdan joriy narxda qarzga oladi. Investor sotib olingan paket aksiyani to'liq sotadi. Fyuchers shartnomasiga asosan investor brokerga belgilangan muddatda kelishilgan qimmatli qog'ozlarni yetkazib berishi lozim. Ushbu holatda investor bazis aktivdagi aksiyaning narxini tushishidan manfaatdor, chunki muddat kelganda u qarzga olingan aksiyalarni arzon narxda oladi va brokerga sharnomada eski yuqori narxda yetkazib beradi. Natijada investor qo'shimcha daromad olishi mumkin.

Lekin olingan aksiyalarning narxi oshib ketsa, investor aksiyalarni yuqori narxda xarid yetib, uni brokerga shartnomadagi eski narxda yetkazib berishga majbur. Natijada investor katta zarar ko'rishi mumkin. Shuning uchun fyuchers shartnomasini tuzuvchi shaxslar fond bozorini, uning hozirgi va kelajakdagi holatini hamda narx-navo qanday bo'lishini chuqur o'rganishi va uning bilishi lozim bo'ladi.

1. **Varrant** (warrant) qimmatli qog'ozlarning hosilalarini o'ziga xos turi bo'lib hisoblanadi. Varrant — belgilangan muddat davomida (yoki aniq belgilangan sanada), avvaldan kelishilgan narxlarda oddiy aksiyalarni sotib olish huquqini beruvchi hujjatdir. Varrantning imzolanishi va amalga oshirilishi uni bazis aktivini tashkil etuvchi qimmatli qog'ozning muomalaga chiqarilishi bilan uzviy bog'liq. Shuni ham ta'kidlash lozimki, warrant aktivini tashkil etuvchi qimmatli qog'ozni bir martalik emissiyasi natijasida warrant ham bir martalik hisoblanadi.

Amaldagi qonunchilikka asosan warrant shartnomasini tuzishda quyidagilar taqiqlanadi:

— avval muomalaga chiqarilgan, uning shaxs mulkida bo'lgan va emitentning o'zi sotib olgan qimmatli qog'ozlar bazis aktivini hisoblanmaydi;

— bazis aktividagi qimmatli qog'oz nominalidan warrant nominali past bo'lmasligi shart (obligatsiya bundan mustasno).

Varrant emitentlari uning birinchi egalari uchun qimmatli qog'ozlarini xarid etishlarida bir xil narx sharoitlarini ta'minlashi lozim, bu esa warrantning birinchi egalarga bir xil narxda qimmatli qog'ozlarni sotib olish huquqini beradi. Varrantning egalari uchun qimmatli qog'ozlarni joylashtirish narxi boshqa investorlar, ya'ni warrantning ishtirokchilari bo'lmaganlardan farq qilishi mumkin.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, fond bozorida opsiyon, fyuchers va warrant bitimlarining amalga oshirilishi ushbu bozor ishtirokchilariga qo'shimcha daromad topish imkoniyatini yaratadi.

O'zbekiston fond bozorining yosh bo'lishiga qaramay unda opsiyonlar va fyucherslar bo'yicha bitimlarni amalga oshirish qonunan ko'zda tutilgan hamda bunday bitimlar amalga oshirilib turibdi. Ushbu omil mamlakatimiz milliy fond bozori rivojlangan xorijiy davlatlarning fond bozorlari darajasiga yetish uchun intilishdan dalolat beradi.

6.3. Qimmatli qog'ozlar bozorining mohiyati va uning tarkibiy tuzilmasi

Har qanday iqtisodiyotda bo'lganidek, ba'zi tarmoqlarda ma'lum davr mobaynida pul mablag'larini yetishmasligi, boshqa tarmoqlarda esa pul mablag'lari vaqtincha bo'sh turib qolishi mumkin. Shu bilan birga, pul mablag'lari yetishmasligidan qiynalayotgan soha muayyan davrdan so'ng ortiqcha pul mablag'lariga ega bo'lib qolishi mumkin va aksincha. Shu bois ortiqcha pul mablag'lari egalarini shu pulga muhtoj bo'lib turganlarga uchrashtirib qo'yishga imkoniyat yaratadigan mexanizm bo'lishi kerak. Vaqtincha ortiqcha pul mablag'lari egalari (yuridik va jismoniy shaxslar) va shu pul mablag'larining iste'molchilari o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan maxsus bozor, ya'ni moliya bozorida uchrashadi. Bu bozor juda murakkab tuzilishga va yuqori- past pog'onalarga ega bo'lgan maxsus bozor bo'lib, unda juda katta miqdordagi pul mablag'lari bir vaqtning o'zida turli yo'nalishlarda aylanib turadi va bu jarayon harakatlari iqtisodiyotning mikrodarajadan tortib, makrodarajagacha bo'lgan holatiga ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tishi natijasida moliya bozori sifatidan yangi ma'noga ega bo'ladi. Vaqtincha bo'sh pul mablag'larini jalb etishda hamda ulardan foydalanishda moliya bozorining ahamiyati beqiyos katta bo'ladi. Moliya bozorining asosiy tarkibiy qismiga quyidagi bozorlar kirishi mumkin:

1. Tijorat banklarining kapitallarining bozori;
2. Qimmatli qog'ozlar bozori;
3. Valuta bozori;
4. Sug'urta va investitsiya fondlari bozori.

Tijorat banklari kapitallarining bozori, valuta bozori va sug'urta hamda investitsiya fondlari bozorlarini alohida o'rganuvchi fanlar mavjud. Biz asosiy e'tiborni nisbatan yosh hamda nozik xususiyatlarga ega bo'lgan qimmatli qog'ozlar bozoriga qaratamiz.

Moliya bozorini o'rganishda uni turli tomondan, ya'ni institusional jihatdan yoki bozor qatnashchilari tomonidan, emitentlar va inves-

torlar, investitsiya institutlari, moliya dastaklarining turlari nuqtayi nazaridan boshlash fikrimizcha, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Moliya bozorining asosiy tarkibiy qismi hisoblangan qimmatli qog'ozlar bozorining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bu bozorda tovar boshqa bozorlardagiga nisbatan o'ziga xosdir. Bu tovar turli shakldagi qimmatli qog'ozlardir.

Qimmatli qog'ozlar — bozori bu yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida muomalaga qimmatli qog'ozlar chiqarish, uning aylanishi hamda ularni to'lab berilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir.

Qimmatli qog'ozlar bozorining eng muhim tomonlaridan biri shuki, u yuqori daromad keltiradigan iqtisodiyotning faolligi bilan shakllanib boradi va qimmatli qog'ozlar bozori sarmoyalarining safarbar etilishini rag'batlantirib, vaqincha bo'sh turgan pul mablag'larini iqtisodiyotning turli tarmoqlari o'rtasida qayta taqsimlanishini, taqsimlaganda ham rivojlanib borayotgan istiqbolli tarmoqlar foydasiga qayta taqsimlanishini ta'minlaydi. Rivojlangan qimmatli qog'ozlar bozori ishlab chiqarish taraqqiyotini rag'batlantiradigan kuchli manba bo'lib hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozori har bir mamlakat iqtisodiyotining tarkibiy qismidir. Qimmatli qog'ozlar bozori asosini tovarlar bozori, pul va pul kapitali tashkil qiladi. Bular birinchisining asosi bo'lsa, qimmatli qog'ozlar bozori ularning hosilasi hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda qimmatli qog'ozlar bozorini quyidagicha tavsiflanadi:

1. Xalqaro va mintaqaviy qimmatli qog'ozlar bozori;
2. Milliy va hududiy qimmatli qog'ozlar bozori;
3. Qimmatli qog'ozlarning aniq shakldagi bozori;
4. Davlat va korporativ (nodavlat) qimmatli qog'ozlar bozori;
5. Qimmatli qog'ozlarning birlamchi va hosilaviy bozori.

Qimmatli qog'ozlar bozorining bunday tavsiflanishi qimmatli qog'ozlarning amaliy ahamiyatidan kelib chiqadi. Xalqaro qimmatli qog'ozlar bozoriga dunyoning ko'p mamlakatlari rasman tan olgan fond birjalari (Nyu-York, London, Frankfurt, Syurix, Tokio) kiradi. Mintaqaviy qimmatli qog'ozlar bozoriga dunyoning ma'lum mintaqalari (Lotin Amerikasi, Sharqiy Osiyo, Markaziy Osiyo) uchun shakllangan bozorlar kiradi. Milliy bozor esa aniq bir mamlakatda shakllangan va faoliyat ko'rsatayotgan bozor hisoblanadi. Hududiy bozor esa aniq bir mamlakatning milliy qimmatli qog'ozlar bozorining

ma'lum hududlarda faoliyat ko'rsatayotgan bozorini tashkil etadi va hokazo.

Qimmatli qog'ozlar bozorida investorlar va emitentlar o'rtasidagi vaqtincha bo'sh pul mablag'lari harakati, uning miqdori juda ko'p omillarga bog'liq. Ulardan asosiylari quyidagilar:

1. Qimmatli qog'ozlar bozorining daromadlilik darajasi;
2. Qimmatli qog'ozlar bozorining soliqqa tortilish darajasi;
3. Qimmatli qog'ozlar bozorida kapital va u keltiradigan foydani yo'qotilish xatari darajasi;
4. Qimmatli qog'ozlar bozorida sarmoyadorlar haq-huquqlarini himoya qilish darajasi;
5. Qimmatli qog'ozlar bozori to'liq, aniq va oshkora ma'lumotlarning mavjudlik darajasi va boshqalar.

Bu ta'kidlab o'tilgan omillar qimmatli qog'ozlar bozori rivojlantirishiga yoki aksincha, uning inqirozga uchrashiga sabab bo'ladi.

Har qanday bozor singari qimmatli qog'ozlar bozorining ham bajaradigan vazifalari mavjud. Bu vazifalarni asosan ikki guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhni umumbozor, ya'ni har bir bozorga tegishli vazifalar tashkil etsa, ikkinchi guruhni faqat qimmatli qog'ozlarga taalluqli bo'lgan vazifalar tashkil etadi.

Umumbozor yoki an'anaviy bozor vazifalariga quyidagilar kiradi:

- tijorat vazifasi, ya'ni bozorda faoliyat ko'rsatishdan asosiy maqsad ma'lum miqdorda foyda topish hisoblanadi;
- ma'lumotlar yetkazish vazifasi, ya'ni bozor o'z ishtirokchilariga tovarlar harakati, ularning hajmi va ular bo'yicha shakllanayotgan narx- navo to'g'risida ma'lumot yetkazib turadi;
- tashkil etish vazifasi, ya'ni bozor o'z ishtirokchilariga savdo-sotiqni olib borish uchun maxsus joylarni tashkil etadi;
- tartibga solib turish vazifasi, ya'ni har bir bozor o'z ishtirokchilari uchun savdoni tashkil etish tartib-qoidalari, muddati, nizolarni hal etish shartlari, nazorat qilish va boshqaruvni amalga oshiradi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining an'anaviy vazifalaridan tashqari faqatgina o'ziga xos bo'lgan vazifalari ham mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

- mamlakat aholisi, korxonalar va davlatning vaqtincha bo'sh pul mablag'larining jamlanishi ta'minlanadi. Buning natijasida kapital iste'molchilari kerakli miqdordagi pul mablag'larini oladi va sarmoya-

dorlar o'z mablag'larini saqlash hamda ularni ko'paytirish imkoniyatiga ega bo'ladi;

— qimmatli qog'ozlar bozori kapitalning jamlanishi va markazlashuvi jarayonining tezlashishini ta'minlaydi. Bozor yordamida iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasida kapitalning og'ib o'tishi amalga oshiriladi;

— qimmatli qog'ozlar bozori tarmoqlararo to'siqlarni olib tashlashga xizmat qiladi. Iqtisodiyot tarmoqlaridagi vaqtincha bo'sh pul mablag'lari ishlab chiqarishni boshqa tarmoqlariga og'ib o'tadi. Kapitalning bu oqimi buyruq yoki ko'rsatma asosida emas, balki aniq bir iqtisodiy manfaat munosabatlari asosida amalga oshiriladi. Vaqtincha bo'sh pul mablag'lari zamonaviy va daromad keltiruvchi ishlab chiqarish korxonalariga investitsiya qilinadi hamda shu asosda iqtisodiyot tarmoqlari tarkibida sifat siljishlari yuzaga keladi;

— qimmatli qog'ozlar bozori sarmoyadorlari, ya'ni mamlakat aholisi, korxonalar va davlatning vaqtincha bo'sh pul mablag'larini jamlab, uni kapitalga aylantirib, bu kapitalning oqilona va samarali harakatini ta'minlaydi;

-- qimmatli qog'ozlar bozori qimmatli qog'ozlarga bozorda shakllangan talab va taklif asosida haqiqiy bozor bahosini belgilaydi. Shuning uchun fond birjasi mamlakat iqtisodiyotining barometri hisoblanadi;

— qimmatli qog'ozlar bozori aniq bir kapitalning (bank, savdo, sanoat) harakatini faollashuviga imkoniyat yaratadi. Buning natijasida iqtisodiyotda u yoki bu muammolarni hal etish imkoniyati paydo bo'ladi;

— qimmatli qog'ozlar bozori yordamida davlat budjeti taqchilligi (defitsit) qoplanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, bu jarayonda muomalaga qo'shimcha pul massasi emissiya qilinmaydi va shu asosida mamlakatda inflatsiyani tartibga solib turish imkoniyati tug'ildi;

— qimmatli qog'ozlar bozori mamlakatda yangi mulkdorlar sinfini shakllantiradi. Ulushli qimmatli qog'oz (aksiyalar) xarid etib olgan aksiyador korxonaning mulkdoriga aylanadi. Shu asosda aksiyadorlar korxonaning samarador ishlashidan manfaatdor bo'ladi, chunki korxonaning daromad topishi aksiyadorga dividend keltiradi. Shuning uchun aksiyadorlar korxonalarining boshqaruvida faol ishtirok etadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining qanchalik rivojlanlanganligi va samaradorligi u bajaradigan vazifalarni amalga oshirishi bilan uzviy bog'liqdir.

Qimmatli qog'ozlar bozori juda murakkab hamda nozik tuzilmadir. Ushbu bozorda u yoki bu turdagi qimmatli qog'oz bilan savdo qilish, savdoni tashkil qilish, uni olib borish va hisob-kitoblarni amalga oshirish asosida qimmatli qog'ozlar bozorining quyidagi shakllarini ajratish mumkin:

1. Qimmatli qog'ozlarning birlamchi va ikkilamchi bozori;
2. Qimmatli qog'ozlarning uyushgan va uyushmagan bozori;
3. Qimmatli qog'ozlarning birja va birjadan tashqari bozori;
4. Qimmatli qog'ozlarning an'anaviy va kompyuterlashtirilgan bozori;
5. Qimmatli qog'ozlarning muddatli va kassa bozori.

Qimmatli qog'ozlarning birlamchi bozori — bu qimmatli qog'ozlarning birlamchi emissiyasi va uning birinchi egalari o'rtasida joylashtirish jarayonidagi bozordir. Bu bozor uchun ma'lum tartib-qoidalar belgilangan. Emitent birlamchi emissiyada chiqarilgan barcha qimmatli qog'ozlarni birlamchi investorlar o'rtasida to'liq joylashtirishi shart. O'zbekiston Respublikasida amaldagi qonunchilikka ko'ra birlamchi emissiyaning birlamchi investorlar tarkibi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Mehnat jamoasi ulushi;
2. Davlat ulushi;
3. Xorijiy sarmoyadorlar ulushi;
4. Erkin savdo ulushi.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tgan investorlarning birlamchi emissiyadagi egallagan salmog'i xo'jalik subyektining iqtisodiyotda egallagan o'rnini hamda ahamiyatiga bog'liqdir. Biz quyida qimmatli qog'ozlar bozorining investor tarkibini chizma orqali ko'rsatamiz.

Agarda emitent muomalaga chiqarilgan aksiyalarni to'liq joylashtira olmasa, u bu aksiyalar risolasini (prospektini) bekor qilishi lozim. Masalan, emitent muomalaga yuz dona aksiya chiqardi deylik. Belgilangan muddatda u to'qson dona aksiyani joylashtirdi. Qolgan o'n dona aksiyani joylashtira olmadi.

Demak, emitent bu birinchi aksiya risolasini bekor qilishi va muomalaga ikkinchi to'qson dona aksiyani o'z ichiga olgan risolasini amalga oshirishi shart.

Shuni ta'kidlash lozimki, birlamchi bozorda to'liq joylashtirilgan aksiyalargina ikkilamchi bozorda savdoga qo'yiladi. Ustav kapitalini oshirish maqsadida ikkinchi yoki uchinchi emissiya risolasini amalga oshirish qimmatli qog'ozlarning birlamchi bozoriga kiradi.

Qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozori — bu avval muomalaga chiqarilgan va hech bo'lmaganda bir marta olib sotilgan qimmatli qog'ozlar bozoridir. Ushbu bozorlarda qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi natijasida qimmatli qog'ozlar amal qilish muddati bo'yicha o'z egasini o'zgartiradi, ya'ni erkin ravishda qo'ldan-qo'lga o'tadi. Qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozorining asosiy xususiyati uning likvidligidir.

Bu bozorda qimmatli qog'ozlarga bo'lgan haqqoniy talab va taklif asosida baho belgilanadi. Qimmatli qog'ozlar bu asosda o'z nominal qiymatidan bir necha marta yuqori narxda sotilishi mumkin. Qimmatli qog'ozlarning birlamchi va ikkilamchi bozorlari o'rtasidagi nisbat bu mamlakatning iqtisodiy rivojlanganligi hamda fond bozori samaradorlik darajasiga bog'liqdir.

Qimmatli qog'ozlarning uyushgan bozori — bu qimmatli qog'ozlar bilan savdolarni savdo ishtirokchilari va uni tashkil etuvchi uchun o'rnatilgan qat'iy tartib-qoidalar bilan amalga oshirilishidir. Bu bozorda qimmatli qog'ozlar bilan oldi-sotdi bitimlari ma'lum, aniq joyda, belgilangan muddatda va uning malakali ishtirokchilari tomonidan amalga oshiriladi.

Qimmatli qog'ozlarning uyushmagan bozori — bu qimmatli qog'ozlar bilan savdolarni savdo ishtirokchilari o'rtasida qat'iy belgilangan tartib-qoidalarsiz amalga oshirilishidir. Bu bozor ma'lum belgilangan joyda, ma'lum muddatda oldi-sotdini amalga oshirmaydi. Qimmatli qog'ozlarning uyushmagan bozorida sotuvchi va xaridor oldi-sotdisi fond birjasidan tashqarida o'zaro olib boriladi.

Qimmatli qog'ozlarning birja bozori — bu fond birjasida o'zi o'rnatgan tartib-qoidalar asosida qimmatli qog'ozlar bilan savdo qilish bozoridir. Birja bozori o'ziga xos investitsiya institutlari tomonidan tashkil etilgan bozor bo'lib, unda qimmatli qog'ozlar bilan savdo bitimlari bu bozorning malakali ishtirokchilari tomonidan qat'iy o'rnatilgan tartib-qoidalar asosida olib boriladi. Shuni ta'kidlash lozimki, birja bozorida o'zi tomonidan qo'yilgan talablarga javob beradigan likvid va ishonchli qimmatli qog'ozlar savdoga qo'yiladi. Birja bozorining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

— qimmatli qog'ozlar bilan savdo-sotiq aniq vaqtida va belgilangan joyda amalga oshiriladi;

— qimmatli qog'ozlar bilan savdo-sotiq belgilangan aniq ishtirokchilar, ya'ni fond bozorining malakali mutaxassislari tomonidan olib boriladi;

– qimmatli qog'ozlar bilan savdo-sotiq tartib-qoidalarining qat'iy belgilanganligi va bozor ishtirokchilarining unga amal qilishligi;

– qimmatli qog'ozlar bilan savdo-sotiqni tashkil etilishining bunday faoliyatini vakolatli davlat organi tomonidan maxsus litsenziyaga ega bo'lgan muassasa olib borishligi.

Amaldagi qonunchilikka asosan, O'zbekiston Respublikasida qimmatli qog'ozlarning birja bozori «Toshkent» Respublika fond birjasi va uning Qoraqalpog'iston Respublikasi hamda viloyatlar markazlaridagi bo'limlaridan iborat.

Qimmatli qog'ozlarning birjadan tashqari bozori- bu qimmatli qog'ozlar bilan savdo-sotiq fond birjasidan tashqarida olib boriladigan bozordir. Birjadan tashqari bozor tashkil etilishiga qarab ikki guruhga bo'linadi:

- uyushgan birjadan tashqari bozor;
- uyushmagan birjadan tashqari bozor.

Qimmatli qog'ozlarning uyushgan birjadan tashqari bozori deganda uning tashkilotchilar tomonidan o'rnatilgan tartib-qoidalar va savdoga qo'yish shartlari asosida tuzilgan maxsus kompyuter tizimi tushuniladi. Bu bozorda asosan o'rta va kichik emitentlarning qimmatli qog'ozlari savdoga qo'yiladi. Rivojlangan xorijiy davlatlarda uyushgan birjadan tashqari bozorning o'z tizimi shakllangan. AQSHda bu bozorni NASDAQ – National Association of Securities Dealers Automated Security, Kanadada COATC-Canadian Over-the-counter Automated, Singapurda SESDAQ-Singapore Stock Exchange And Automated Quotation System (система автоматической котировки и дилинга при Сингапурской фондовой бирже) va Rossiyada RTS (Российская торговая система) (Rossiya savdo tizimi) olib boradi. O'zbekistonda uyushgan birjadan tashqari bozorni «Elsis-Savdo» investitsiya instituti olib bormoqda. Shuni ta'kidlash lozimki, qimmatli qog'ozlarning uyushgan birjadan tashqari bozori zamonaviy kompyuter texnologiyasi hamda yuqori kommunikatsiya vositalari asosida tashkil etilgan.

Qimmatli qog'ozlarning uyushmagan birjadan tashqari bozorida esa fond birjasida kotirovkaga javob bermagan va savdoga qo'yilmagan qimmatli qog'ozlar savdo-sotig'i amalga oshiriladi. Bu bozorda kerakli moliyaviy bazaga ega bo'lmagan emitentlarning qimmatli qog'ozlari hamda kam daromadli qimmatli qog'ozlar savdoga qo'yiladi. Bunday bozorda alohida olingan brokerlik va dilerlik firmalari faoliyat ko'rsatadi. Fond birjalari tomonidan qimmatli qog'ozlarga qo'yiladigan

talablarning qattiqligi va savdoga cheklangan miqdorda qimmatli qog'ozlarning qo'yilishi natijasida uyushmagan birjadan tashqari bozorlar tashkil topgan. Bu bozor turli mamlakatlarda turlicha, masalan Londonda «uchinchi bozor», Parijda «ikkinchi bozor», Amsterdamba «parallel bozor» deb nomlanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, ba'zi kichik aksiyadorlik kompaniyalari o'z qimmatli qog'ozlarini avvalo bu bozorda savdoga qo'yib, uni kotirovka qilib, ko'p hollarda rasmiy fond birjasida savdoga chiqish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

Qimmatli qog'ozlarning an'anaviy bozori — bu ma'lum belgilangan joyda (birjada), o'rnatilgan tartibda qimmatli qog'ozlar bilan savdo-sotiq qilishdir. Har bir davlatda fond birjalarining an'anaviy sifatlari mavjud. Masalan, Tokio fond birjasida savdo-sotiq ovoz hamda imoishora asosida olib boriladi. Nyu-York fond birjasida broker va dilerlar o'zlari egallagan mavqega qarab turli rangdagi kostyum kiyadilar va hokazo.

Qimmatli qog'ozlarning kompyuterlashtirilgan bozori bu — qimmatli qog'ozlar bilan savdo-sotiq kompyuter tizimi orqali olib boriladi. Bu bozorning quyidagi xususiyatlari mavjud:

— qimmatli qog'ozlarni sotuvchilar va xaridorlar uchrashadigan jismoniy joyning yo'qligi, demak, ular o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri muloqot mavjud emas;

— qimmatli qog'ozlar bilan savdo sotiq jarayonini to'liq avtomatlashtirilganligi, shuning uchun ham uning ishtirokchilari qimmatli qog'ozlar bilan savdo qilish uchun bu tizimga talabnoma kiritish bilan cheklanadi.

AQSHdagi kompyuterlashtirilgan bozorda 3700 ta qimmatli qog'ozlar kotirovkasi bo'lib, bu tizimga 3300 ta malakali agentlar birlashgan.

Qimmatli qog'ozlarning kassa bozori — bu qimmatli qog'ozlar bilan savdo bitimidagi hisob kitobni birdamga yoki 2—3 kun ichida amalga oshirilishi ko'zda tutilgan bozordir. Bu bozor xorijiy davlatlarda «kesh-bozor», «spot-bozor» deb nomlanadi. «Toshkent» Respublika fond birjasida qimmatli qog'ozlar bilan savdo bitimlari bo'yicha hisob-kitoblar «kassa bozor» tamoyiliga asoslanadi.

Qimmatli qog'ozlarning muddatli bozori-bu qimmatli qog'ozlar bilan savdo bitimlaridagi hisob-kitoblar turli muddatlarda amalga oshirilishi ko'zda tutilgan bozordir. Bu bozorda qimmatli qog'ozlar uchun hisob-kitoblar 3 ishchi kundan 3 oy muddatgacha amalga oshirilishi mumkin. Qimmatli qog'ozlarning muddatli bozori asosan,

hosilaviy qimmatli qog'ozlar (opsion, fyuchers) oldi-sotdisidan daromad topish uchun qo'llaniladi.

Qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilarini ushbu bozorda faoliyat ko'rsatish xususiyatiga asosan ikki tizimga ajratish mumkin:

- qimmatli qog'ozlar bozorining umumiy infratuzilmasi;
- qimmatli qog'ozlar bozorining maxsus infratuzilmasi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining umumiy infratuzilmasi tarkibiga qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirishda ko'maklashuvchi muassasalar kiradi. Bunday muassasalar faoliyatidagi qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini amalga oshirishi yoki umuman mumkin emas yoki juda qiyinchilik bilan amalga oshiriladi. Bunday muassasalarga nashriyotlar, informatsion agentliklar, gazeta va jurnallar, televizion va radiokompaniyalar, tijorat banklari, auditor tashkilotlari, notarial va advokat kontoralari hamda sug'urta kompaniyalari kiradi. Qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat ko'rsatish uchun bu muassasalar maxsus malaka shahodatnomalari va litsenziyaga ega bo'lishi talab etilmaydi.

Bu muassasalar qimmatli qog'ozlar bozorida o'zining asosiy faoliyatini yuritishlari uchun o'zlariga tegishli vakolatli davlat organidan maxsus ruxsatnomaga ega bo'lishlari lozim. Asosiy faoliyat ko'rsatishi uchun notarial va advokat kontoralari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligidan, auditor va sug'urta kompaniyalari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligidan, tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan hamda nashriyotlar, gazeta va jurnallar O'zbekiston Respublikasi Davlat Nashriyot Qo'mitasidan maxsus ruxsatnoma olishlari lozim. Qimmatli qog'ozlar bozorida bu ko'maklashuvchi muassasalarning faoliyatiga ushbu bozordagi bitimlar ishtirokchilarining hisob — kitoblarini amalga oshirish, emitentlar hisobotlarini tekshirish va uni rasmiy tasdiqlash, qimmatli qog'ozlar bo'yicha o'rnatilgan tartibda oldi-sotdi, almashtirish, hadya etish, rasmiylashtirish, bo'lajak sarmoyadorlarga kerakli ma'lumotlarni yetkazish, fond bozorida faoliyatni oshkora etish va bosliqlar kiradi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining maxsus infratuzilmasiga qimmatli qog'ozlar bozorida o'z faoliyatini asosiy faoliyat sifatida amalga oshiruvchi maxsus malakali investitsiya institutlari kiradi. Bunday maxsus investitsiya institutlariga quyidagilar kiradi:

1. Investitsiya maslahatchisi;
2. Investitsiya vositachilari;
3. Investitsiya kompaniyalari;

4. Investitsiya fondlari;
5. Boshqaruvchi kompaniyasi;
6. Depozitariylar;
7. Qimmatli qog'ozlarni reestrini saqlovchisi;
8. Hisob-kliring palatasi;
9. Qimmatli qog'ozlarning nominal saqlovchisi.

Biz yuqorida sanab o'tgan investitsiya institutlari qimmatli qog'ozlar bozorida amaldagi qonunchilikda ko'zda tutilgan va bu faoliyatni amalga oshirish uchun maxsus litsenziya olgandan so'ng ish yuritishi mumkin. O'z faoliyatida vakolatiga kirmagan operatsiyalarni amalga oshirish qonunan taqiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga asosan investitsiya institutlari qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat olib borishlari uchun vakolatli davlat organlaridan maxsus litsenziyaga hamda kontingentida maxsus malaka shahodatnomalariga ega bo'lgan mutaxassislarga ega bo'lishi shart hisoblanadi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, qimmatli qog'ozlar bozori mamlakatda bir yo'la ikki vazifani amalga oshirmoqda. Birinchidan, u iqtisodiyotning amal qilish samaradorligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda, ikkinchidan qimmatli qog'ozlar bozori yordamida ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan qator muhim muammolar hal etilmoqda. Bu omillar esa qimmatli qog'ozlar bozorini, uning mohiyatini yanada chuqurroq o'rganishni taqozo etadi.

6.4. Fond birjasi — bozor iqtisodiyotining eng muhim instituti sifatida

Har qanday iqtisodiyotda ham ba'zi tarmoqlarda ma'lum vaqtlarda pul mablag'lari yetishmay turgani holda, uning boshqa tarmoqlarida mablag'lar vaqtincha bo'sh turib qoladi. Shu bilan birga, mablag'larning ortiqchaligi yoki yetishmay qolib turishi ma'lum vaqt mobaynida navbatlashib borishi, ya'ni pul mablag'lari yetishmasligidan qiynalayotgan tarmoq muayyan vaqtdan keyin ortiqcha pul mablag'lariga ega bo'lib qolishi mumkin va aksincha. Shu boisdan ortiqcha pul mablag'lari egalarini shu mablag'larga muhtoj bo'lib turganlarga uchrashtirib qo'yishga yordam bera oladigan mexanizm bo'lishi kerak. Ortiqcha pul mablag'larining egalari va shu mablag'larning iste'molchilari alchida xususiyatga ega bo'lgan moliya bozori, ya'ni fond birjasida uchrashadi.

«Birja» soʻzi nemischa «borge» soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, u «hamyon» maʼnosini anglatadi. Xalqaro amaliyotda birjaning vujudga kelishi Niderlandiyalik Bryugge shahri bilan bogʻlanadi. Bu shaharda besh yuz yil muqaddam yirik savdogar Van der Burs uyi oldidagi maydonda turli mamlakatdan kelgan savdogarlar toʻplanishgan. Ushbu yigʻinlarda savdogarlar oʻzaro maʼlumotlar bilan almashinishgan, xorijiy veksellar oldi-sotdisi bilan shugʻullanishgan. Van der Bursning rasmiy oilaviy gerbida uch dona hamyon aks ettirilgan va xuddi shu hamyonlar birja soʻzini vujudga keltirgan.

Birja bevosita bozorga olib chiqilmaydigan, hujjatlar bilan tasdiqlanadigan aniq sifat va miqdoriy xususiyatlarga ega boʻlgan hamda talab va taklif asosida rasman belgilanadigan narxlarga ega boʻlgan muayyan tovarlar bilan savdo qilish boʻyicha muntazam ravishda amal qiluvchi bozor sifatida yuzaga keldi. Birjada oddiy tovarlar bilan emas, balki faqat alohida talablarga javob bera oladigan tovarlar bilan savdo-sotiq amalga oshirilardi, chunonchi tovarlar sifat jihatidan bir xil boʻlishi, miqdoriga koʻra soni, hajmi 1 kg ogʻirligi bilan belgilangan boʻlishi, ushbu turkumdan istalgan boshqa tovar bilan almashtirilishi mumkin boʻlishi lozim edi. 1531-yilda Antverpenda, 1566-yilda Londonda va 1608-yilda Amsterdamda tovar birjalari tashkil etildi. Tovar birjalarining oʻsishi ularning safidan alohida birjalarning ajralib chiqishiga olib keldi. Ushbu birjalarda faqat oʻziga xos xususiyatli tovar hisoblangan qimmatli qogʻozlar bilan savdo-sotiq qilindi.

Xalqaro amaliyotda dastlab bunday turdagi birjalar tovar birjalarining yordamchi boʻlimlari shaklida faoliyat koʻrsatdi. Biroq, valuta ayirboshlash operatsiyalarining kengayishi, muomalada tijorat veksellarining paydo boʻlishi qimmatli qogʻozlar bilan savdo-sotiq qilishga ixtisoslashtirilgan muassasa-fond birjalarining tashkil etilishiga zamin yaratdi. Birinchi fond birjasi 1592-yilda Antverpenda birjaga taqdim etilgan qimmatli qogʻozlar narxlarining roʻyxati eʼlon qilingan vaqtdan hisoblanadi.

1773-yilda Londonda, 1792-yilda Nyu-York fond birjasi tashkil etildi. Birjalarning tashkil topishi va rivojlanishining dastlabki bosqichi 200 yil davom etdi.

Xalqaro amaliyotda fond birjalarining huquqiy jihatdan tashkil etilishi asosan uch guruhga ajratiladi:

- xususiy fond birjalari;
- ochiq-huquqiy fond birjalari;

— aralash mulkchiligidagi fond birjalari.

Xalqaro amaliyotda xususiy fond birjalari aksiyadorlik jamiyatlari shaklida tashkil etiladi. Bu jamiyatlarning aksiyadorlari bo'lib xususiy kompaniyalar hisoblanadi. Bunday mulkchilik shaklidagi fond birjalari qimmatli qog'ozlar bilan birja savdolarini tashkil qilishda mustaqil hisoblanadi. Birja savdolari mamlakatdagi mavjud qonunchilik asosida tashkil etiladi va olib boriladi. Amaldagi qonunchilikni buzganlik uchun ko'zda tutilgan huquqiy majburiyat asosida javobgarlikka tortiladi. Xususiy fond birjalari faoliyat ko'rsatayotgan mamlakatlarda davlat organlari tomonidan o'z zimmlariga birja savdolari va savdo bitimlari bo'yicha qaltisliklar yuzasidan hech qanday majburiyatlarni olmaydi. Birjalarning bunday shakllari AQSH dagi fond birjalari, ya'ni Nyu-York fond birjasi (New York Stock Exchange) va Buyuk Britaniyada London fond birjasi (London Stock Exchange) shakllangan va ular o'z faoliyatini olib bormoqdalar.

Xalqaro amaliyotda ochiq-huquqiy fond birjalari o'z faoliyatini davlat tashkiloti maqomida olib boradilar va ular doimiy ravishda davlatning vakolatli organlari tomonidan nazorat etib boriladi. Bunday birjalar faoliyat ko'rsatayotgan mamlakatlarda davlatning vakolatli organlari qimmatli qog'ozlar bilan savdo-sotiq qilish tartibini ishlab chiqishda ishtirok etadi, bu tartibning amalga oshirilishini muvofiq-lashtiradi hamda nazorat qilib boradi. fond birjasi faoliyat ko'rsatish uchun birja maklerlarini taymlaydi. ularni ishdan chetlaydi va boshqalar. Fond birjalarining bunday shakllari Germaniyadagi Frankfurt fond birjasi (Frankfurter Wertpapier bourse), Nemis muddatli shartnomalar birjasi (Deutsche Termin borse) va Fransiyadagi Parij fond birjasi (Paris Bourse) shakllangan va o'z faoliyatini olib bormoqdalar.

Aralash mulkchiligidagi fond birjalari aksiyadorlik jamiyatlari shaklida tashkil etiladi, lekin ustav kapitalining 50 foizidan kam bo'lmagan ulushi davlatga tegishli bo'ladi, qolgan qismi esa yuridik hamda jismoniy shaxslarga tegishli bo'ladi. Fond birjalarining bunday shakllari Shvetsariyadagi Syurix fond birjasi (Zurich Stock Exchange), Italiyadagi Milan fond birjasi (Borsa Valori di Milano), Avstriyadagi, Shvetsiyadagi fond birjalari shakllangan va ular o'z faoliyatini olib bormoqda.

Fond birjalari iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o'tayotgan mustaqil davlatlarda ham alohida ahamiyatga ega. Mazkur mamlakatlarda fond birjalari iqtisodiyotni xususiylashtirish va korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarishning asosiy vositasi hisoblanadi. Aynan fond birjasi

savdo maydonlarida xususiylashtirilgan davlat korxonalari negizida tashkil etilgan kompaniyalar aksiyalarining birlamchi sotilishi amalga oshiriladi.

Birja brokerlari korxonani butun xususiylashtirish jarayoni davomida kuzatgan holda aksiyalashtirish bo'yicha operatorlar vazifasini o'z zimmasiga oladi. Ushbu mamlakatlardagi aksiyalarning birja bozori, odatda, birlamchi bozor bo'lib u xususiylashtirilgan korxonalar aksiyalarning narxlarini belgilab beradi. Shuni ta'kidlash lozimki, o'zlarining fond birjalarini barpo etishni boshlayotgan mamlakatlarda, odatda, dastlabki vaqtlarda aksiyalar katta qismining sotilishi tasodifiy xususiyyatga ega, ya'ni bir hafta yoki bir oy mobaynida bir aksiyalarning o'zi bo'yicha bitimlarning barqaror qayd etilgan miqdori kuzatilmaydi. Bu axborotga ega bo'lmalik, bir tranzaksiyaning yuqori qiymati qimmatli qog'ozlarning yuqori likvidligi, sarmoyadorlarning iqtisodiy salohiyatining zaifligi kabi qator omillar bilan bog'liq. Mamlakatimiz fond bozori O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng 90 yillar boshlarida yuzaga chiqdi.

Mamlakatimizda fond bozorini shakllantirish va uning faoliyatini tashkil etish uchun kerakli bo'lgan bilim va tajribalarning yo'qligi sababli davlat hamda bozor ishtirokchilarini fond bozorini rivojlanishining xalqaro tajribasini chuqur o'rgangan holda va xo'jalik yuritishning yuzaga kelgan ichki o'ziga xos amaliyotining umumlashtirgan holda olib borishni talab etdi.

Bunda Xalqaro Tiklanish va Taraqqiyot banki (Jahon banki), Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki, Xalqaro Moliya Korporatsiyasi, «O'ttizlik guruhi» (o'zlarining qimmatli qog'ozlar bozorlarini tashkil etishni boshlayotgan barcha mamlakatlarga yagona bo'lgan yondashuvlar va qoidalarni tavsiya etuvchi xalqaro tashkilot) kabi turli yirik xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari inobatga olindi. Mazkur tavsiyalarning bajarilishini O'zbekistonga rivojlangan mamlakatlar o'zlarining fond bozorlari tizimini yaratishida yo'l qo'ygan xatolarini takrorlamalik imkonini beradi. Ushbu tamoyilning bosqichma-bosqich va izchil hayotga tatbiq etilishi sezilarli natijalarga erishish imkonini berdi. Mamlakatimizda 1991-yilning bahor oylarida O'zbekiston Respublikasi hukumatining qarori bilan mamlakatning eng yangi tarixida birinchi «Toshkent» O'zbekiston Respublikasi tovar xomashyo birjasi tashkil etildi. Shu yilning yoz oylarining boshida birja savdolarining shiddat bilan o'sishi birja ustav sarmoyasining oshirilishi, uning ishtirokchilari tarkibining kengaytirilishi zaruratini keltirib chiqardi. 1991-yilning

avgustida «O‘zbekiston tovar xomashyo birjasi» mas’uliyati cheklangan jamiyat «Toshkent» O‘zbekiston Respublika universal tovar-fond birjasi (qisqartirilgan nomi — «Toshkent» fond birjasi)ga aylantirildi va uning tarkibida qimmatli qog‘ozlar bozorining dastlabki rasmiy tashkiloti — fond bo‘limi ochildi.

Ushbu fond bo‘limi zimmasiga qimmatli qog‘ozlarning uyushgan Respublika bozorini tashkil etish (fond boyhklari bilan birja savdolarini tashkil qilish), birjaning ustav sarmoyasini shakllantirish maqsadida uning aksiyalarini joylashtirish vazifalari yuklatildi.

1992-yilning yanvar oyida «Toshkent» birjasining fond bo‘limi O‘zbekiston Respublikasida birinchi bo‘lib qimmatli qog‘ozlar bilan muntazam savdolarini o‘tkazishga kirishdi. 1992-yilda «Toshkent» birjasini fond bo‘limining qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalar bo‘yicha aylanmasi 26.0 mln. rublni tashkil qildi. Bu ko‘rsatkich Rossiya Federatsiyasining dongdor fond birjalarining xuddi shunday ko‘rsatkichlari bilan taqqoslanadigan darajada edi. Fond bozorining mamlakat miqyosidagi dastlabki yirik muassasa bo‘lgan fond bo‘limi nafaqat dastlabki emitentlar va sarmoyadorlarning, balki O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining ham e‘tiborini tortdi.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi o‘sha vaqt endigina fond bozoriga nisbatan o‘z munosabatlarini belgilay boshlab, uni tartibga solib turishga urinib ko‘rdi. O‘zbekiston Respublikasida qimmatli qog‘ozlar bilan savdo hajmlarining muntazam ravishda o‘tib borishi natijasida mamlakatimizda 1993-yil 2-sentabrda «Qimmatli qog‘ozlar va fond birjasi to‘g‘risida»gi Qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunning 17-moddasida ilk bor fond birjasi tushunchasiga ta‘rif berildi. Unga asosan «Fond birjasi — qimmatli qog‘ozlar bilan bir maromda muomalada bo‘lishining zarur shart-sharoitini ta‘minlash, ularning bozor bahosini (qimmatli qog‘ozlar talab va taklifi o‘rtasidagi muvozanatni aks ettiruvchi narxlarni) belgilash va ularga doir ma‘lumotlarni keragicha tarqatish, qimmatli qog‘ozlar bozori qatnashchilarining kasb mahoratini yuqori darajada saqlab borish faoliyatining alohida sohasi bo‘lgan tashkilotdir».

Fond birjasi o‘z faoliyatida O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga, birja ustaviga hamda qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq xizmatlarni amalga oshirishning ichki qoidalariga amal qiladi.

Mamlakatimizda ushbu qonunni amalga oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 8-aprelida «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulkchiligini himoya etishni

ta'minlash va tadbirkorlikni rivojlantirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni chiqdi.

Bu farmonni hayotga tatbiq qilish uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 8-iyundagi «Toshkent» Respublika fond birjasining samarali faoliyat ko'rsatishni ta'minlash va qimmatli qog'ozlar bozori infratuzilmasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilindi.

Ushbu qonunchilik hujjatlariga asosan uning negizida, uning nomini, avvaigi rasmiy belgisini — bir o'rkachli tuya (matonatlilik va chidamlilik ramzi), fond birjalari faoliyat ko'rsatishining mumtoz tamoyillariga asoslangan operatsiyalarini amalga oshirish qoidalariga amal qilish an'analarini saqlab qolgan yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyati shaklidagi «Toshkent» Respublika fond birjasi tashkil etildi.

O'z faoliyatining dastlabki kunlaridan boshlab «Toshkent» Respublika fond birjasi tarmoq dasturiy mahsulotlarini yaratishga ixtisoslashtirilgan tashkilotlarni jalb etish bilan birga savdolarning elektron birja tizimini barpo qilish, shuningdek, aksiyalashtirish va aksiyalarni xarid qilish orqali mablag'larning milliy iqtisodiyotga investitsiya qilishni tashviq qilish bo'yicha faol ishlarni boshlab yubordi.

Barcha fond birjalarida bo'lganligi kabi «Toshkent» Respublika fond birjasida ham birja savdolarida ishtirok etish uchun faqat O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish huquqini beruvchi maxsus litsenziyaga ega bo'lgan birja a'zolariga ruxsat etildi. Faoliyatining dastlabki yilida «Toshkent» Respublika fond birjasi o'z qo'li ostiga 250 nafar a'zolarini, shu jumladan AQSH, Germaniya, Rossiya, Pokiston davlatlarining vakillarini birlashtirdi, ularning deyarli to'rtidan bir qismini xususiy shaxslar tashkil etdi. Birja a'zolicigiga kirish shartlari brokerlik joylarining sotib olinishini va muntazam a'zolik badallarining to'lanishini nazarda tutdi.

Hozirgi paytda «Toshkent» Respublika fond birjasi mamlakatimiz moliya tizimining tez rivojlanayotgan tuzilmalaridan biri bo'lib, sarmoya bozorining fond ulushi o'zgarishlariga katta ta'sir ko'rsatdi. Shuni ta'kidlash lozimki, «Toshkent» Respublika fond birjasining faol pozitsiyasi sababli qisqa muddatda rivojlangan qimmatli qog'ozlar savdo tizimining tashkiliy-texnik, huquqiy va iqtisodiy asoslari yaratildi. Hozirda birja O'zbekiston Respublikasining barcha hududlarida o'z filiallariga ega.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizning barcha hududlarida «Toshkent» Respublika fond birjasining filiallari tashkil etilgan va ular o'z faoliyatini olib bormoqda.

Xalqaro amaliyotda xorijiy mamlakatlarning yirik birjalari faoliyatini integratsiya jarayonlari kuchayib bormoqda.

Bunday jarayonlarda birja faoliyatini rivojlantirishda yagona xalqaro savdo tizimiga ulanish alohida ahamiyat kasb etmoqda. «Toshkent» Respublika fond birjasida ham jahon qimmatli qog'ozlar bozoriga integratsiya yo'nalishida faoliyat amalga oshirilmoqda.

1995-yilda xalqaro tashkilotning qarorgohi Istambul shahrida joylashgan Yevroosiyo federatsiyasiga (FEAS) qo'shildi.

1999-yilning sentabr oyida Frankfurt fond birjasi bilan o'zaro hamkorlik va ma'lumotlar ayirboshlash yuzasidan shartnoma imzolandi. 2004 yilning 23 iyulida «Toshkent» Respublika fond birjasi va London fond birjasi o'rtasida o'zaro hamkorlik to'g'risida shartnoma imzolandi.

Bundan tashqari, hozirgi vaqtda «Toshkent» Respublika fond birjasi va Quvayt fond birjasining quvayt avtomatlashtirilgan savdo tizimi (Kuwait Automated Trading System) departamenti bilan o'zaro hamkorlik qilish yuzasidan muzokaralar olib borilmoqda. An'anaviy fond birjasi bu uning malakali tashkilotchilari tomonidan savdoning maxsus tamoyillariga asoslangan va eng yaxshi qimmatli qog'ozlarning savdosini olib boradigan doimiy ulgurji bozordir.

Amaldagi qonunchilikka ko'ra fond birjasi — qimmatli qog'ozlar bir maromda muomalada bo'lishining zarur shart-sharoitini ta'minlash, ularning bozor bahosini (qimmatli qog'ozlarning talab va taklifi o'rtasidagi muvozanatni aks ettiruvchi narxlarni) belgilash va ularga doir ma'lumotlarni keragicha tarqatish, qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilarining kasb mahoratini yuqori darajada saqlab borish faoliyatining alohida sohasi bo'lgan tashkilotdir.

Fond birjasi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga, birja ustaviga hamda qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish qonun-qoidalariga amal qiladi.

Fond birjasi O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga muvofiq ro'yxatdan o'tkaziladi va u qimmatli qog'ozlarga doir birja faoliyati yuritish uchun O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi qimmatli qog'ozlar va foiz birjalari davlat komissiyasidan litsenziya oladi. Qimmatli qog'ozlarga doir birjada faoliyat yuritish uchun litsenziya olmagan tashkilot bunday faoliyat yuritishga haqli emas.

Qimmatli qog'ozlar muomalasini amalga oshirish huquqini beruvchi maxsus ruxsatnomasi (litsenziya) bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar fond birjasining muassislari bo'lishlari mumkin.

Birjada brokerlik joyini sotib olgan yuridik shaxslar, shu jumladan xorijlik yuridik shaxslar ham fond birjasining a'zolari bo'lishi mumkin. Fond birjasi a'zolarining miqdorini boshqaruv organlari tartibga solib turadi. Davlat hokimiyati va boshqaruv, prokuratura va sud organlari, ularning mansabdor shaxslari va mutaxassislari fond birjasi a'zolari bo'lishga haqli emaslar.

Fond birjasining a'zolari qimmatli qog'ozlar muomalasini amalga oshirish uchun ruxsatnomalarga ega bo'lgan hamda investitsiya instituti maqomini olgan taqdirdagina qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan savdolarga qo'yiladi. Birjadan rasmiy brokerlik o'rnini sotib olgan va qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish huquqini beruvchi maxsus malaka shahodatnomasini (attestatini) olgan jismoniy shaxs uni davlat hokimiyati mahalliy organlarida ro'yxatdan o'tkazganidan va bankda hisob-kitob raqamini ochganidan keyingina qimmatli qog'ozlar bilan oldi-sotdiga qo'yilishi mumkin edi.

O'zbekiston Respublikasining 2005-yil 22-sentabrida qabul qilingan «tadbirkorlik subyektlarining faoliyati tartibga solinishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Qonunga asosan jismoniy shaxslarning brokerlik faoliyati bilan shug'ullanishi taqiqlandi.

Amaldagi qonunchilikka asosan qimmatli qog'ozlar bozorining malakali mutaxassislari qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish huquqini beruvchi malaka shahodatnomasiga ega bo'lishi shart. Malaka shahodatnomasining muomalada amal qilish muddati — uch yil qilib belgilangan.

«Toshkent» Respublika fond birjasida 70 ga yaqin brokerlik idoralari ro'yxatdan o'tgan bo'lib, ular Respublikaning Qoraqalpog'iston Respublikasi va barcha viloyatlarida joylashgan.

Birjada haftada besh kun soat 10.00 dan 13.00 gacha va 15.00 dan 15.30 gacha quyidagi sho'balar bo'yicha savdolar o'tkaziladi: listing, listingdan tashqari va xususiyashtirilayotgan korxonalar, qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozori va erkin muomaladagi valutada (SKV) chet el sarmoyadorlariga sotiladigan savdo maydonchalari faoliyat ko'rsatadi.

«Toshkent» Respublika fond birjasida savdolar an'anaviy «kim oshdi» texnologiyasi bo'yicha o'tkaziladi va bu eng maqbul usul

hisoblanadi. 2000-yildan boshlab birjada sifat jihatidan yangi elektron savdo tizimi tatbiq qilingan.

«Toshkent» Respublika fond birjasida listing tartibi joriy etilgan. Unga asosan likvid va ishonchliroq, ya'ni moliyaviy tomondan mustahkam aksiyadorlik jamiyatlari o'z aksiyalari bilan maxsus, obro'ga ega listing maydonchasida savdo qilish huquqiga ega bo'ladi.

«Toshkent» Respublika fond birjasida zamonaviy yangi texnika va texnologiyalarni tatbiq etish dasturi bosqichma-bosqich amalga oshirilmogda. Internet tarmog'ida «www.uzse.com» adres bo'yicha birja rasman o'z saytini ishga tushirdi.

Ushbu saytning qo'llanilishi bilan umumjahon kompyuter tarmog'i orqali birjada savdoga qo'yilgan aksiyalarni dunyodagi barcha bo'lajak sarmoyadorlarga taklif qilish imkoniyati vujudga keldi. Xorijiy sarmoyadorlar esa bu aksiyalar bilan haqqoniy muddat sharoitida tanishib «videolisting» uslubi orqali korxonalarini va ulardagi mavjud ishlab chiqarish jarayonini o'z ko'zi bilan ko'rish imkoniyatiga ega bo'ldi.

«Toshkent» Respublika fond birjasi qimmatli qog'ozlar bilan savdoni tashkil etish, uni olib borish uchun quyidagi huquqlarga ega:

— investitsiya institutlarining birja a'zoligiga kirishida ularga qo'yiladigan eng kam majburiy talablarni belgilash;

— birja oldi-sotdilarida birja a'zolari vakillarining malakasiga qo'yiladigan talablarni belgilash;

— birja yig'ilishlarini chaqirish va uni o'tkazish;

— ekspert. malaka va baholashi komissiyalari, maslahat va ma'lumotnoma beruvchi sho'balalar hamda ularning ishlashi uchun kerakli boshqa muassasalar, shuningdek, qimmatli qog'ozlar muomalasini amalga oshirishdagi nizolarni hal qiladigan komissiyalarni ta'sis etish;

— birja o'z ustaviga muvofiq birja a'zolari to'laydigan kirish va joriy badallarni belgilab, undirib olish, bitimlarni ro'yxatga olganlik, texnik xizmat ko'rsatganlik uchun, doimiy va bir galgi mijozlardan birjadagi savdoda qatnashganlik uchun haq belgilash, undirib olish, shuningdek birja ustavini, birja yig'ilishlari qoidalarini buzganlik, ro'yxatdan o'tkazish yig'imini vaqtida to'lamaganlik uchun jarima va penyalar undirib olish;

— birja bukletlari, ma'lumotnomalari va to'plamlarini chop etish;

— nazorat qiluvchi organlarning qonunga xilof xatti-harakatlari ustidan sud tartibida shikoyat qilishga haqlidir.

«Toshkent» Respublika fond birjasi qimmatli qog'ozlarga doir birja amallari, qoidalarini mustaqil ishlab chiqadi va birjaning yuqori boshqaruv organi tasdiqlaydi.

Birja amallari qoidalarida quyidagi tartib-qoidalar nazarda tutilmog'i lozim:

— mazkur birjada qimmatli qog'ozlar savdosining tamoyillari;

— birja savdosini malakali qatnashchilarining tarkibi hamda ularga qo'yiladigan talablarning majmui;

— birja yig'ilishlari o'tkaziladigan joyi va vaqti to'g'risidagi axborot;

— qimmatli qog'ozlarni birja savdosiga chiqarish tartibi;

— birja bitimlarining tasnifi;

— mijozlar brokerlarga beradigan topshiriq (buyruq)ning turlari;

— qimmatli qog'ozlar savdosini tashkil etish;

— bitimlarni ro'yxatdan o'tkazish va ularni rasmiylashtirish tartibi;

— qimmatli qog'ozlar muomalasini amalga oshirishda foydalani-ladigan shartnoma, hisobot, buyurtma va xabarnomalar hamda birjaga oid boshqa hujjatlarning namunalarini chiqarish;

«Toshkent» Respublika fond birjasi yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyati bo'lib, u o'z faoliyatini mablag' bilan o'zi ta'minlaydi.

Fond birjasi faoliyatining pul ta'minoti quyidagi manbalardan iborat:

— fond birjasining aksiyalari va paylarini sotish;

— fond birjasidagi brokerlik o'rinlarini sotish;

— fond birjasi a'zolarining muntazam to'lab boradigan a'zolik badallari;

— birja bitimlarini ro'yxatdan o'tkazishda olinadigan yig'imlar;

— qimmatli qog'ozlar muomalasi vositachilik qilishda olinadigan komission haq;

— birja ustavida nazarda tutilgan axborot xizmati va boshqa xizmatlarni ko'rsatishdan keladigan daromadlar hisobidan amalga oshirilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi amaldagi qonunchiligiga asosan fond birjasi faoliyati quyidagi holatlarda:

— birja muassislari umumiy yig'ilishining qaroriga binoan;

— sud organlarining qarorlari asosida;

— qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa holatlarda to'xtatiladi.

6.5. Listing va delisting jarayonlari hamda ularga qo'yiladigan talablar

«Toshkent» fond birjasida amaldagi qonunchilikka asosan birja talablariga javob beradigan va birja rasmiy ro'yxatiga kiritilgan qimmatli qog'ozlar savdoga qo'yiladi. Emitentning xo'jalik-moliyaviy holatining barqarorligi, hozirda faolligi va uni qimmatli qog'ozning likvidligiga asosan qog'ozni ma'lum toifaga kiritish jarayoni listing jarayoni deyiladi. Birjada qimmatli qog'ozlar listingi uchun maxsus listing komissiyasi tuzilgan. Uning tarkibi rais va kamida 4 ta a'zodan iborat bo'lib, listing komissiyasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

— emitentning moliyaviy holatini ekspertiza qilish;
— qimmatli qog'ozlarni birja rasmiy ro'yxatiga kiritish imkoniyati to'g'risida xulosa chiqarish;

— qimmatli qog'ozlarni listing toifasiga ajratish va boshqalar.

Emitent o'zining qimmatli qog'ozini listingga kiritish uchun listing komissiyasiga quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

1. Listing jarayoniga kiritish to'g'risida rasmiy ariza.
2. Ta'sis hujjatlari (unga kiritilgan o'zgarishlar va qo'shimchalar bilan birga).
3. Korxonani davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi guvohnomaning nusxasi.
4. O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulki Qo'mitasining buyrug'i (agarda aksiyadorlik jamiyati davlat korxonasi asosida tashkil etilgan bo'lsa).
5. Qilinadigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlar, litsenziya talab etiladigan bo'lsa bu to'g'risidagi lizensiyalar.
1. Qo'shimcha qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi qabul qilingan qarordan ko'chirma.
2. Oldingi emissiya qilingan qimmatli qog'ozlarning ro'yxatdan o'tganligi to'g'risidagi emissiya risolasi.
3. Qimmatli qog'ozlar bo'yicha depozitar xizmat ko'rsatish to'g'risidagi shartnomaning nusxasi.
4. Aksiyadorlik jamiyatining oldingi qimmatli qog'ozlar emissiyasi to'g'risidagi ma'lumotnoma.
5. Yakunlangan oldingi uch moliya yili uchun Buxgalteriya balansi (1-shakl) va unga tushuntirish xati.
6. Yakunlangan oldingi uch moliya yili uchun Moliyaviy natija to'g'risidagi hisobot (2-shakl).

7. Oxirgi yakunlangan moliya yili uchun Asosiy vositalarning harakati to'g'risidagi hisobot (3-shakl).

8. Oxirgi yakunlangan moliya yili uchun Pul oqimlari bo'yicha hisobot (4-shakl).

9. Oxirgi yakunlangan moliya yili uchun O'zlik kapital to'g'risidagi hisobot (5-shakl).

10. Oxirgi yakunlangan moliya yili va ariza berilayotgan muddat bo'yicha balansga debitorlik — kreditorlik qarzdorlik to'g'risidagi ilova (2-shakl).

11. Birja rasmiy ro'yxatiga kiritish to'g'risidagi ariza berilgan muddatda oxirgi kvartal uchun Buxgalteriya balansi (1-shakl).

12. Yakunlangan oxirgi moliya yili va joriy yilning hisobot muddati uchun rasmiy auditorning xulosasi.

13. Birja rasmiy ro'yxatiga kiritish to'g'risidagi ariza berilgan muddatda oxirgi kvartal uchun Moliyaviy natijalari to'g'risidagi hisobot (2-shakl).

14. Qimmatli qog'ozlar emissiyasi natijasida jalb etilgan mablag'larning sarflanishi to'g'risidagi biznes reja yoki texnik- iqtisodiy asosning loyihasi (agarda qo'shimcha emissiya bo'lsa).

15. Qimmatli qog'ozlarni reestr saqlovchisi to'g'risida ma'lumot.

16. Aksiyadorlik reestri bo'yicha umumiy ma'lumot.

17. Aksiyadorlik jamiyati boshqaruv organiga kirgan shaxslarning ro'yxati va ularni ustav kapitalidagi ulushi to'g'risida ma'lumot.

18. Yirik aksiyadorlarning ro'yxati (ustav kapitalidagi ulushi 5 foizdan ortiq bo'lsa).

19. Davlanning vakolatli organi tomonidan tasdiqlangan qimmatli qog'ozlar bo'yicha hisobot.

20. Yakunlangan oxirgi moliya yili uchun vakolatli davlat organi tasdiqlagan qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi yillik hisobot.

21. Taqdim etilgan hujjatlarni ekspertizadan o'tkazish xarajatlarini to'lash bo'yicha to'lov topshiriqnomasining nusxasi.

22. Emitentning moliyaviy holati to'g'risidagi boshqa hujjatlar.

Listing komissiyasi tomonidan emitentning qimmatli qog'ozini ekspertizadan o'tkazib, uni birjaning rasmiy ro'yxati va listing guruhiga kiritish to'g'risidagi xulosasidan so'ng komissiya hamda emitent o'rtasida maxsus shartnoma imzolanaadi.

«Toshkent» Respublika fond birjasida qimmatli qog'ozlarni delisting jarayonining tartibi ham mavjud. Delisting bu -emitentning

qimmatli qog'ozini birja rasmiy ro'yxatiga kiritilgan toifadan vaqtincha yoki butunlay chiqarishdir.

Birjaning maxsus komissiyasi quyidagi holatlarda emitentga nisbatan delistingni qo'llaydi:

— davlatning vakolatli organini emitentning qimmatli qog'ozlari emissiyasini to'xtatish to'g'risidagi qarori asosida;

— listing shartlarida S guruhi uchun ko'zda tutilgan bironta ko'rsatkichlarning pasayishi holati asosida;

— emitentning qimmatli qog'ozlar reestrini yuritishdagi o'rnatilgan tartibni buzishi asosida, shu jumladan qimmatli qog'ozlar emissiyasini takroriy ro'yxatdan o'tkazish tartibini ham buzishi asosida;

— «Toshkent» Respublika fond birjasi va emitent bilan listing shartnomasidagi qoidalarni buzganligi asosida;

— «Toshkent» Respublika fond birjasi va emitentning listing oldi shartnomasidagi qoidalarni buzganligi asosida;

— listingdan tashqari emitentlarni fond birjasida qimmatli qog'ozlar bilan savdo qilishda o'rnatilgan barcha qoidalarni buzganligi asosida;

— birja rasmiy ro'yxatidan korxonalarining qimmatli qog'ozlar reestrini yuritish tartib- qoidalarni buzganligi asosida.

«Toshkent» Respublika fond birjasida emitentga nisbatan delisting jarayoni uch xil shaklda qo'llanilishi mumkin:

— vaqtincha delisting;

— doimiy delisting;

— mutloq delisting.

Vaqtinchalik delisting jarayonida emitentning qimmatli qog'ozlari vaqtinchalik listingdan listingoldi toifaga o'tkazib qo'yiladi. Doimiy delisting jarayonida emitentning qimmatli qog'ozlari listingdan tashqari toifaga o'tkaziladi.

Mutloq delisting jarayonida esa emitentning qimmatli qog'ozlari birjaning rasmiy ro'yxatidan chiqarib tashlanadi.

Listing komissiyasi emitentga nisbatan delisting jarayonini qo'llashdan oldin unga rasmiy ogohlantirish beradi.

Qisqacha xulosalar

Qimmatli qog'ozlar — bu ularni chiqargan shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki zayom munosabatlarni tasdiqlovchi, dividend yoki foiz ko'rinishidagi daromad to'lashni hamda

ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi pul hujjatlaridir.

Qimmatli qog'ozlarning hosilalari — daromadi (zarari) bir yoki bir necha bozor ko'rsatkichlari (indekslari) mazmuniga bog'liq bo'lgan qimmatli qog'ozlardir.

Qimmatli qog'ozlar bozori bu yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida muomalaga qimmatli qog'ozlar chiqarish, uning aylanishi hamda ularni to'lab berilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir.

«Fond birjasi — qimmatli qog'ozlar bilan bir maromda muomalada bo'lishining zarur shart-sharoitini ta'minlash, ularning bozor bahosini (qimmatli qog'ozlar talab va taklifi o'rtasidagi muvozanatni aks ettiruvchi narxlarni) belgilash va ularga doir ma'lumotlarni keragicha tarqatish, qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilarining kasb mahoratini yuqori darajada saqlab borish faoliyatining alohida sohasi bo'lgan tashkilotdir»

Moliya bozorlari — bu pul oqimlarini mulk egalaridan qarz oluvchilarga qarata yo'naltira oladigan bozor institutlarining yig'indisidir.

Qimmatli qog'ozlar bozorida moliyaviy vositachilar sifatida maydonga, odatda, brokerlar va dilerlar chiqadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining u yoki bu shaklda tasniflanishining mazmuni uning amaliy ahamiyati bilan belgilanadi.

Qimmatli qog'oz — bu kapitalning mavjud bo'lish shakli bo'lib, u kapitalni tovar, ishlab chiqarish va pul shakllaridan farq qilib, uning evaziga (kapitalni) berilishi, bozorda tovar sifatida muomalada bo'lishi va daromad keltirishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga ko'ra fond birjasi — bu qimmatli qog'ozlar bir maromda muomalada bo'lishining zarur shart-sharoitini ta'minlash.

Tayanch so'zlar

Qimmatli qog'ozlar, likvidlik, foydalilik, ishonchlilik darajasi, risk, aksiya, obligatsiya, depozit sertifikatlari, depozit jamg'arma sertifikatlari, g'azna majburiyatlari, veksel, opsiya, sotib olish uchun opsiya, fyuchers, muddat, warrant, qimmatli qog'ozlar bozori, xalqaro va mintaqaviy qimmatli qog'ozlar bozori, milliy va hududiy qimmatli qog'ozlar bozori, davlat va korporativ qimmatli qog'ozlar bozori, qimmatli qog'ozlar bozorining umumiy infratuzilmasi, qimmatli qog'ozlar bozorining maxsus infratuzilmasi, birja, fond birjasi, brokerlar, dilerlar,

Nazorat uchun savollar

1. *Qimmatli qog'ozlarning qanday turlari mavjud?*
2. *Qimmatli qog'ozlarning qanday xususiyatlari mavjud?*
3. *Qimmatli qog'ozlar hosilalarining mohiyati nima?*
4. *Qimmatli qog'ozlar hosilalarining turlarini yoriting.*
5. *Opsionning mohiyati nimalardan iborat?*
6. *Qimmatli qog'ozlar bozorining mohiyati nima?*
7. *Qimmatli qog'ozlar bozorining vazifalari nimalardan iborat?*
8. *Fond birjasining mohiyati nima?*
9. *Fond birjasi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?*
10. *Qimmatli qog'ozlar listingi nima?*

7.1. Inflatsiyaning mohiyati va uning yuzaga chiqish shakllari

Inflatsiya XVIII asrning o'rtalarida muomalaga ta'minlanmagan juda ko'p miqdorda pul chiqarishi natijasida pul tizimidagi inqiroz holat asosida yuzaga chiqqan. Inflatsiya (lotincha «*inflation*» so'zidan olingan va shishish, ko'pchish, ko'tarilish ma'nosini anglatadi) o'z mohiyatiga asosan pulning qadrsizlanishi, tovar va xizmatlarga bo'lgan baholarning muntazam ravishda oshib borishi jarayomini anglatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, rivojlangan mamlakatlar tajribasida inflatsiya nisbatan me'yor darajasidagi pul massasi holatida ham yuzaga chiqishi mumkin.

Hozirgi zamon inflatsiyasi nafaqat tovarlar va xizmatlarga bo'lgan baholarning muntazam o'sishi natijasida pulning sotib olish qobiliyatini pasayishi bilan bir qatorda ishlab chiqarish jarayonidagi nomutanosiblik, pul muomalasi, moliya hamda kredit sohasidagi salbiy omillar bilan tasniflanadi. Inflatsiyaning yuzaga chiqishining asosiy sabablari bo'lib iqtisodiyot tarmoqlari, jamg'arma va iste'mol, talab hamda taklif, davlat daromadlari va xarajatlari, xo'jaliklarning pul massasi hamda unga bo'lgan talabi o'rtasidagi mutanosiblik va markaziy bankning kredit ekspansiyasi hisoblanadi. Ushbu ta'kidlab o'tgan omillar o'z mohiyatiga asosan inflatsiyaga, uning darajasiga turlicha ta'sir etishi mumkin.

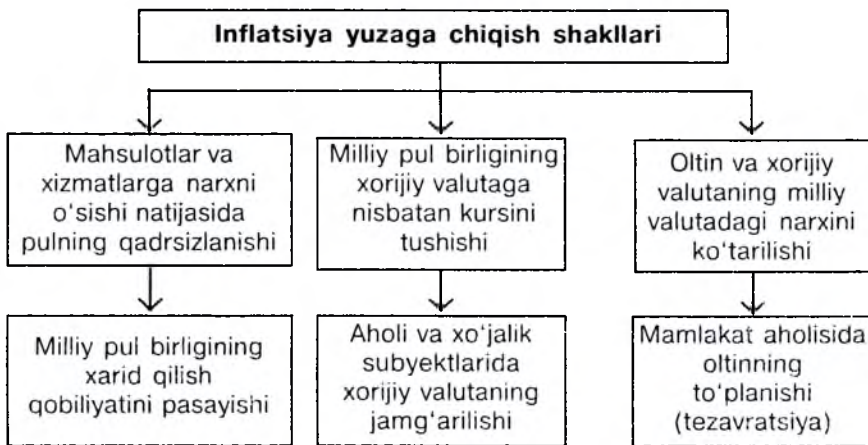
Xalqaro amaliyotda iqtisodchi olimlar inflatsiyaning yuzaga chiqadigan omillarini asosan ikki guruhga: ichki va tashqi omillarga ajratadilar. Biz ushbu omillarning mohiyatini yoritishga harakat qilamiz.

1. Ichki omillarni mohiyatiga asosan pullik (monetar) va pulsiz omillarga ajratish mumkin. Pullik omillarga davlat moliyasining inqirozi, budjetning taqchilligini mavjudligi, davlat qarzdorligini ortishi, pul emissiyasi, kredit dastaklarining aylanishini ko'payishi, pul aylanmasining tezligi va boshqalar kiradi. Pulsiz omillarga milliy iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi nomutanosiblik, tarmoqlar iqtisodiy rivojlantirishdagi bir maromsiz daraja, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida monopoliyaning (oligopoliya) mavjudligi, narx shakllan-

tirishdagi davlat monopoliyasi, markaziy bankning kredit ekspansiya va boshqa omillarni kiritish mumkin;

2. Tashqi omillar o'z mohiyatiga asosan biron aniq davlat rivojlantirishiga ta'sir etadigan dunyoda amalga oshayotgan jarayonlarni aks etadi. Ushbu omillarga dunyo mamlakatlarda yuzaga chiqadigan soha inqirozlari hisoblanadigan xomashyo, energetika, neft, valuta inqirozlarni kiritish mumkin. Ushbu omillardan tashqari biron-bir davlatning boshqa davlatlarga nisbatan olib boradigan davlat miqyosidagi valuta siyosatini, yashirin holatda valuta, oltinning eksportini amalga oshirilishini ham kiritish mumkin.

Biz 1-chizmada inflatsiyani yuzaga chiqish shakllarini tahlil etamiz. Ushbu chizma tahlilidan ko'rinib turibdiki, inflatsiya asosan uch yo'nalishda yuzaga chiqadi. Birinchi yo'nalishda mahsulotlar, ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narxlarni asossiz ravishda o'sib ketishi tufayli pul qadrsizlana boshlaydi. Buning natijasida milliy valutaning xarid qilish qobiliyati tushib ketadi. Ikkinchi yo'nalishda, xorijiy valutalarga nisbatan milliy valutaning kursi pasayib ketadi. Buning natijasida xo'jalik yurituvchi subyektlar va mamlakat aholisi erkin muomaladagi xorijiy valutilari (AQSH dollari, yevro, shvetsariya franki va boshqalarni) jamg'ara boshlaydi. Uchinchi yo'nalishda oltinga bo'lgan milliy pul birligida ifodalangan narx ko'tarilib ketadi. Buning natijasida mamlakat aholisi o'rtasida oltinning to'planib qolishi, ya'ni tezavratsiya amalga oshadi.

15-chizma. Inflatsiyaning yuzaga chiqish shakllari.

7.2. Inflatsiyaning shakllari va turlari

Xalqaro amaliyotda inflatsiyaning narxlarini o'sishi, ya'ni pullarning miqdori o'sishi jihatidan asosan uch shaklini ajratiladi:

1. Sokin (ползучая, умеренная) inflatsiya. Ushbu inflatsiya iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ushbu holatda mahsulotlar, bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navolar yiliga o'rtacha 3% dan 10% gacha oshishi mumkin. Bu mamlakatlarda muomaladagi pul massasi saqlanib turadi va milliy pul birligining xarid qilish qobiliyati saqlanib turadi.

2. Shiddatli (галопирующая) inflatsiya. Ushbu inflatsiya iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ushbu holatda mahsulotlar, bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navolar yiliga o'rtacha 10% dan 100% gacha ba'zi holatlarda 200% gacha oshishi mumkin. Buning natijasida muomaladagi pul massasi ko'payadi va milliy pul birligining xarid qilish qobiliyati tushadi. Mamlakat aholisi o'rtasida pulning moddiyLashtirish, ya'ni milliy pul birligini jamg'arishi emas, balki oltin, ko'chmas mulk holatida jamg'arishi jarayoni kuchayadi.

3. Jilovlanmagan (гиперинфляция) inflatsiya. Ushbu inflatsiya holatida mahsulotlar, bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navolar yiliga 1000% dan ortiq yoki oyiga 100% dan ortiq darajada oshadi. Ushbu holatda milliy iqtisodiyotda inqiroz yuzaga chiqadi.

Buning natijasida ishlab chiqarish va bozor boshqaruvsiz faoliyat ko'rsatadi, narx-navo va ish haqi o'rtasidagi farq ortadi. Mamlakat aholisi qo'lidagi qog'oz pullarga tovarlar sotib oladi. Bu holat esa muomalada tovar massasi bilan tovar va xizmatlar bilan ta'minlanmagan ortiqcha qog'oz pullarni to'lib-toshishiga olib keladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, inflatsiyaning asosiy sababi, odatda, bir emas, balki bir nechta bo'lib o'zaro mahkam bog'langan bo'ladi va narx-navoning ko'tarilib borishi bilangina namoyon bo'lib qolmaydi, balki narx-navoni boshqarilishiga ham bog'liq bo'ladi. Ushbu jihatdan quyidagi inflatsiya shakllari ajratiladi:

1. Oshkora inflatsiya. Talab tomoniga qaragan makroiqtisodiy tengsizlik doimiy ravishda narx-navoning ko'tarilib borishi bilan ifodalanadigan bo'lsa, bunday inflatsiya **oshkora inflatsiya** deb ataladi. Oshkora inflatsiya bozor mexanizmini buzmaydi: narx-navo ba'zi bozorlarda ko'tarilishi bilan bir vaqtda boshqa bozorlarda pasayib

borishi mumkin. Buning asosiy sababi shundan iboratki, bozor mexanizmlari o'z ta'sirini davom ettirib, milliy iqtisodiyotga baholar to'g'risidagi ma'lumotlarni oshkora yetkazib turadi, investitsiyalarni ilgari surib, ishlab chiqarishning kengayishi bilan taklifni rag'batlantirib boradi.

2. Yashirin inflatsiya. Inflatsiyaning ushbu turi shunday ko'rinishda bo'ladiki, bunday holatda ba'zi bir iste'mol mahsulotlariga narx-navo ma'muriy tarzda davlat tomonidan o'rnatiladi va tartibga solib turiladi. Bundan asosiy maqsad, davlat tomonidan ba'zi mahsulotlarga narx-navoni «ijtimoiy past» darajada belgilaydi. Yashirin inflatsiya sharoitida narx-navoning keskin o'sishi kuzatilmaligi mumkin. Lekin milliy pul birligining qadrsizlanishi, mahsulotlar aholi pul mablag'lariga kerakli mahsulotlarni xarid qilib bo'lmasligi holatlari paydo bo'ladi.

Iqtisodiyotda yashirin inflatsiya yuzaga chiqqanda mahsulotlarning narx-navosi hamda aholini daromadlarini o'sishi vaqtincha to'xtatiladi. Yashirin inflatsiyani vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri bu narxlar ustidan ma'muriy nazorat o'rnatishdir. Buning natijasida bozor mexanizmi deformatsiyalanadi. Uning qaysi darajada va o'zgarganligi darajasi va davomiyligi davlat tomonidan olib boriladigan siyosatga hamda tartibga solish shakliga bevosita bog'liq bo'ladi. Ushbu inflatsiyaning salbiy tomoni shundan iboratki, inflatsiya davrida ishsizlik darajasi oshadi, chunki ishlab chiqarish rivojlanmaydi.

Xorijiy va milliy iqtisodiy nazariyaning qarashlariga asosan milliy iqtisodiyotning balansini buzilishi va uning oqibatida inflatsiyaning yuzaga chiqishining quyidagi to'rtta omillari mavjud:

— qog'oz pullarning emissiya qilishda va tashqi savdoda davlatning mutloq monopoliyasi;

— hozirgi zamon davlat funksiyalarini bajarish uchun davlat xarajatlarini ortishi;

— kasaba uyushmalari tomonidan budjet muassasalari ishchi-xodimlarining ish haqlarini oshirish bo'yicha faoliyati;

— iqtisodiyotda mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish sohasida ayrim xo'jalik subyektlarining monopoliya (oligopoliya) holatining mavjudligi.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tgan omillar nafaqat o'zaro bog'liq, balki ular talab va takliflarning o'sishi yoki pasayishiga turlicha ta'sir ko'rsatadi.

Xorijiy amaliyotda inflatsiyaning yuzaga chiqishining usullariga asosan quyidagi turlarga ajratiladi: taklif inflatsiyasi, talab inflatsiyasi,

xarajatlar inflatsiyasi, kredit inflatsiyasi, import bilan bog'liq inflatsiyasi, kutilayotgan inflatsiyasi.

Taklif inflatsiyasida ishlab chiqarish xarajatlarini oshishi natijasida mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navoning o'sishi yuzaga chiqadi. Ushbu inflatsiya turida monopol holatdagi korxonalar tomonidan ishlab chiqarishda asosiy vositalarni modernizatsiya qilish bilan bir vaqtda ulardan to'liq foydalanmaslik natijasida xarajatlar ortadi. Buning natijasida barcha ishlab chiqarish xarajatlari nisbatan kam chiqarilgan mahsulotlarning narx-navosini o'sishi amalga oshiriladi.

Talab inflatsiyasi. Inflatsiyaning ushbu turi mamlakat aholisi va xo'jalik subyektlarning daromadlari haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlar hamda ko'rsatilgan xizmatlar miqdoridan tez o'sadi. Odatda, talab inflatsiya aholining to'liq ish bilan ta'minlangan holatda yuzaga chiqadi. Aholi daromadlarining tez sur'atda o'sishi natijasida mahsulotlarga, bajarilgan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlariga bo'lgan narx-navo oshadi. Bunday holatda talabning har qanday o'sishi narx-navoning o'sishiga olib keladi.

2. Xarajatlar inflatsiyasi. Inflatsiyaning ushbu turi xomashyo va energetik resurslarga bo'lgan xarajatlarning o'sisli tufayli ishlab chiqariladigan mahsulotlar va bajariladigan ishlarning narx-navosini o'sishi natijasida yuzaga chiqadi. Xomashyo va energetik resurslarga bo'lgan dunyo narxlarini ko'tarilishi hamda xorijiy valutaga nisbatan milliy valuta kursini pasayishi xarajatlar inflatsiyasining yuzaga chiqishining asosiy sabablari hisoblanadi. Xarajatlar inflatsiyasida ma'lum bir mahsulotning narx-navosini o'sishi avtomat ravishda boshqa mahsulotlar narx-navosini o'sishiga olib keladi.

Masalan, neft mahsulotlariga bo'lgan dunyo bahosining o'sishi natijasida unga bevosita bog'liq mahsulotlar, bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlar narx-navosi o'sib ketadi. Xarajatlar inflatsiyasi taklif inflatsiyasiga o'xshash, lekin bu inflatsiyada ba'zi xarajatlarning o'sishi aniq olingan mamlakat iqtisodiyotiga bevosita bog'liq bo'lmagan holatlarda yuzaga chiqishi mumkin.

Kredit inflatsiyasi. Ushbu inflatsiya turi mamlakat markaziy, ba'zi mamlakatlarda milliy banklari tomonidan olib boriladigan kredit ekspansiyasi natijasida yuzaga chiqadi. Markaziy bank tijorat banklari uchun. Yuqori darajadagi qayta moliyalashtirish stavkasining o'rnatilishi natijasida xo'jalik subyektlariga beriladigan kredit qimmatlashadi. Xo'jalik subyektlari olingan kredit va u bo'yicha foizlarning o'zlari

ishlab chiqaradigan mahsulot tannarxiga kiritadi hamda ushbu holat mahsulotlar narx-navosini ko'tarilishiga sabab bo'ladi.

Import bilan bog'liq inflatsiya. Inflatsiyaning ushbu turi aniq olingan mamlakatga tashqi omillar asosida yuzaga chiqadi. Ushbu holatda import qilinadigan mahsulotlarga bo'lgan narx-navoning ko'tarilishi natijasida ba'zi mahsulotlarga bo'lgan narx-navolar zanjir tarzida ko'tarilishi mumkin.

Kutilayotgan inflatsiya. Inflatsiyaning ushbu turida davlat tomonidan olib borilayotgan pul-kredit va budjet siyosati natijasida joriy yil uchun inflatsiyaning tahliliy darajasi belgilanadi va u daraja tartibga solib turiladi.

7.3. Inflatsiya nazariyalari

Hozirgi vaqtda inflatsiya tabiatini o'rganishda iqtisodchi olimlar uning monetar sabablarini, ya'ni tovar masasiga nisbatan pul massasining hajmini o'zgarishini asosi qilib ko'rsatadilar. Inflatsiya bilan olib boriladigan faoliyatda uning darajasini o'lchash uchun dastak lozim bo'ladi. Ushbu dastak bo'lib baholar indeksi hisoblanadi. Baholar indeksi joriy umumiy iste'mol narxlarining bazis davridan narxlarga nisbatan o'sishi (pasayishi) bilan aniqlanadi. Ushbu indeksni aniqlashda mamlakat fuqarolarining iste'mol savatiga kiritilgan mahsulotlar va xizmatlarning chakana narxlaridan foydalanadilar.

Ushbu formula quyidagicha hisoblanadi:

$$IPTS = \frac{PKt}{PKb} \times 100\%$$

Bunda: IPS — iste'mol narxlarining indeksi;

PKt — iste'mol savatining joriy narxi;

PKb — iste'mol savatining bazis narxi.

Inflatsiya darajasining o'sishini bir bahosini o'sishi bilan aniqlash mumkin. Masalan, 1 litr benzinning bazis davridagi narxi 500 so'm bo'lgan va uning joriy davrdagi narxi 585 so'mga teng.

Demak, kuzatilgan davr ichida 1 litr benzinning narxi 117 % ga ortgan:

$$1 \text{ litr benzin} = \frac{585 \text{ so'm}}{500 \text{ so'm}} \times 100\% = 117\%$$

Baholar indeksidan tashqari inflatsiyani boshqarishda yalpi ichki mahsulot indeksi ko'rstakichidan foydalaniladi. Yalpi ichki mahsulot — bu ma'lum bir davr mobaynida, odatda, bir yilda mamlakatda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlarning umumiy miqdorining puldagi ifodasidir. Yalpi ichki mahsulot baholar indeksini umumiy darajasini o'lchash uchun deflyatoridan foydalaniladi. Deflyator — bu pul ifodalangan iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'tgan davrdagi baholar darajasiga nisbatan taqqoslash maqsadida qo'llaniladigan koeffitsientdir. Deflyator yordamida aniq bir muddatdagi haqiqiy ish haqi darajasini aniqlash mumkin.

Xalqaro amaliyotda inflatsiyaning mohiyatini o'rganish va uni oqilona boshqarish bo'yicha turli nazariyalar mavjud. Ulardan biri bo'lib Angliyalik taniqli iqtisodchi olim Jon Meynard Keyns yaratgan nazariya hisoblanadi. J.M. Keyns bozor iqtisodiyoti faoliyatiga davlat tomonidan aralashuvini bilvosita dastakini ishlab chiqdi. Ushbu dastak yordamida davlat tomondan faol moliya siyosati olib borish, talabni rag'batlantirish va ommaviy ishsizlikni pasaytirishni amalga oshirishi imkoniyatiga ega bo'ladi. Keyns tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy mexanizm quyidagi asosiy nizomlardan iborat:

1) mamlakat aholisining ish bilan ta'minlanganligi darajasi ishlab chiqarish hajmi bilan aniqlanadi;

2) umumiy talab taklifga to'g'ri kelmaydi, chunki ma'lum pul mablag'lari jang'arishga sarflanadi;

3) ishlab chiqarishning hajmi oqilona talab darajasidagi tadbirkorlikka asosan aniqlanadi;

4) investitsiyalar va jang'armalar barobarligi holatidagi investitsiya handa jang'arma aktlari mustaqil faoliyat ko'rsatadi.

J. Keynsning asosiy fikri quyidagilardan iborat: qo'shimcha pul emissiyasi aholining to'lovga qobiliyatlik talabini oshiradi. Buning natijasida tovarlar va xizmatlarni ko'payishi uchun asos yuzaga keladi. Ishlab chiqaruvchilar tomonidan xaridorlarning pullarini olish maqsadida ishlab chiqarish hajmini ko'paytiradilar va muomaladagi ortiqcha pul emissiyasi massasining mahsulotlar va xizmatlar bilan to'ldiradilar. Xalqaro amaliyotda J. Keyns tomonidan ilgari surilgan nazariya «tartibga solinib turiladigan inflatsiya» nomini olgan.

O'tgan asrning 60 yillarida inflatsiya nazariyasining yangi maktabiga asos solindi. Ushbu maktabga AQSHlik mashhur iqtisodchi, Nobel mukofotining laureati, «Chikago iqtisodiy maktabi»ning boshlig'i Milton Fridmen asos soldi. Xalqaro amaliyotda ushbu maktab «mo-

netarizm» deb nomlanadi. Monetarizm maktabining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1) «Pullar ahamiyatga egadir», ya'ni kredit — pul sohasidagi o'zgarishlar mamlakat iqtisodiyotining umumiy holatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi;

2) Mamlakat Markaziy banki iqtisodiyotdagi xo'jalik holatidan qat'i nazar pul massasining barqaror o'sishini ta'minlab turishi lozim.

M. Fridmenning asosiy g'oyasi quyidagilardan iborat: mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasi davlat budjetining holati, ishsizlik darajasi va boshqa makroekonomik ko'rsatkichlardan qat'i nazar davlatning pul siyosatidagi asosiy vazifasi o'rtacha 3—5 % ga oshirishi lozim. Ushbu g'oya J. Keyns g'oyasiga qarama-qarshidir. J. Keyns pul massasini o'sishidagi cheklovlar va talabni oldinga surgan bo'lsa, M. Fridmen esa taklif va pul massasining doimiy o'sishini oldinga surgan.

Monetarizm maktabi tarafdorlari inflatsiyaga qarshi quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirishni qo'llab-quvvatlaydilar:

— tadbirkorlikning to'g'ridan-to'g'ri rag'batlantirish (foydaga investitsiya qilingan qismidan soliqlarni pasaytirish);

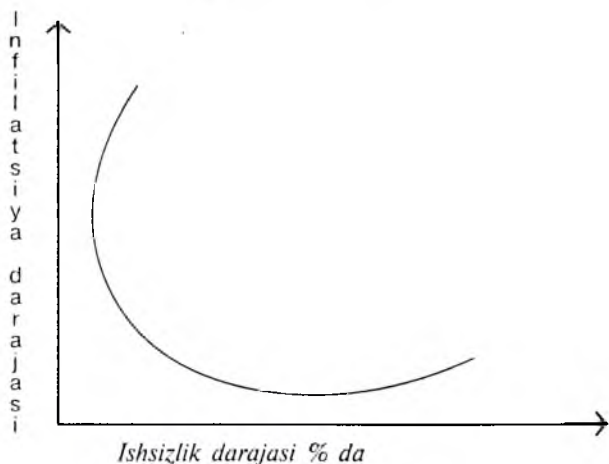
— davlat xarajatlarini qisqartirish;

— investitsiyaga yo'naltirilgan jamg'armalarning o'sishini rag'batlantirish (mamlakat aholisining jamg'armalarini tijorat banklariga va qimmatli qog'ozlarga joylashtirish).

O'z mohiyatiga asosan monetaristik siyosat qat'iy siyosat bo'lib, uni amalga oshirishda qattiqlik va turli demogogiyaga nisbatan befarqlikni talab etadi. Shuni ta'kidlash lozimki, J. Keyns va M. Fridmen yaratgan nazariyalari inflatsiya bilan oqilona kurash olib borishda mutloq to'liq javob bermaydi. Har ikkala nazariya o'zining ijobiy tomonlari bilan bir qatorda salbiy tomonlarga ham egadir.

Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning tajribasi shundan dalolat bermoqdaki inflatsiya qaysi shakl va turda yuzaga chiqmasin, u doimo ishsizlik muammosini hal etishlikni, ularning o'zaro bog'liqligini chuqur tahlil etgan avstraliyalik iqtisodchi olim A. Fillips grafiklar yordamida inflatsiya va ishsizlik haqiqatda ular o'rtasida teskari aloqa mavjudligini isbotlaydi. Uning fikricha aniq olingan mamlakatda aholi o'rtasida ishsizlik darajasi past darajada bo'ladi. O'z vaqtida uning aksi inflatsiya darajasi yuqori bo'lgan holatda, ishsizlik darajasi past bo'ladi. Biz buni quyidagi grafikda ko'rishimiz mumkin. A. Fillipsning fikricha, inflatsiya darajasi yuqori darajadagi mamlakatlarda haqiqiy ish haqi

qiymati tushib boradi. Ushbu holat aholining turli toifalari narx-navo ko'tarilishi natijasida yo'qotilgan haqiqiy ish haqini kompensatsiya qilish maqsadida ishlashga majbur bo'ladi. Buning natijasida, mamlakat aholisi o'rtasida ishsizlik darajasining pasayishi kuzatiladi (16-chizma).

16- chizma. Fillips egrisi.

Manba: Мамедов О. Ю. и др. Современная экономика. Ростов на Дону. 1998. – 604 с.

7.4. Inflatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari

Har bir mamlakatda inflatsiya mavjudligi undagi iqtisodiy holatning yomonlashuviga sabab bo'ladi. Ushbu salbiy holatlar quyidagi yo'nalishlarda yuzaga chiqadi:

1) Ishlab chiqarish hajmi qisqaradi, chunki narx-navolarning doimiy tarzda tebranib turishi ishlab chiqarishni rivojlantirishga bo'lgan istiqbollarga ishonchni yo'qotishga olib keladi;

2) Ishlab chiqarish sohasidagi kapital savdo va vositachilik operatsiyalariga oqib o'tishi kuzatiladi. Chunki savdo va vositachilik sohalarida kapital aylanishi tez amalga oshadi va katta foyda keltiradi. Inflatsiya yuqori bo'lgan davrda aholi o'rtasida puldan qochish holati kuzatiladi, ya'ni kishilar qo'llaridagi pullardan imkoniyat darajasida tezroq sarflashga harakat qiladilar. Ular pullarga turli tovarlar sotib oladilar. Buning natijasida savdo va vositachilik do'konida tovarlar tez sotiladi;

3) Narx-navoning keskin va notekis o'zgarishi natijasida chayqovchilik kengayadi. Inflatsiya natijasida tovar tanqisligi (defitsit) yuzaga chiqadi. Ushbu taqchillik narx-navoning keskin ko'tarilishiga olib keladi;

4) Davlat moliya resurslari qadrsizlanadi. Davlat budjeti daromadlari budjet xarajatlari amalga oshirilgunga qadar qadrsizlanadi. Budjet daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi mutanosiblikni saqlash qiyinlashadi va buning natijasida budjet taqchilligi (defitsiti) yuzaga chiqadi;

5) Mamlakatda kredit operatsiyalari cheklanadi. Chunki inflatsiya darajasi tufayli yuridik va jismoniy shaxslarga tijorat banklaridan beriladigan kreditlarning foiz darajasini yuqori darajada o'rnatiladi. Ushbu salbiy holat ishonchni pasaytiradi.

Inflatsiyaning eng asosiy ijtimoiy oqibati bo'lib daromadlar va boylklarni qayta taqsimlanishi amalga oshishi hisoblanadi. Ushbu qayta taqsimlanishi quyidagi omillar natijasida amalga oshadi:

— mamlakat aholisining daromadlari indeksatsiya qilinmasligi;

— tijorat banklari tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarga beriladigan kreditlar baholar indekslarining o'zgarishini hisobga olinmagan holda berilishligi.

Inflatsiya shart-sharoitlarida mamlakatda ichki mahsulot va milliy daromad quyidagi yo'nalishlarda qayta taqsimlanadi:

1) Milliy iqtisodiyot tarmoqlari, ishlab chiqarish sohalari va mamlakat hududlari o'rtasida narx-navoning notekis o'sishi natijasi;

2) Mamlakat aholisi va davlat o'rtasida. Bunda davlat tomonidan muomaladagi ortiqcha pul massasidan qo'shimcha daromad sifatida foydalanadi. Xalqaro amaliyotda bu inflatsion soliq deb nomlanadi;

3) Mamlakat aholisining sinflari va turli toifalari o'rtasida. Mahsulotlar va xizmatlarga bo'lgan narx-navoning notekis o'sib ketishi natijasida aholi o'rtasida ijtimoiy toifalarga bo'linishini (boylar, kambag'allar, qashshoqlar), mulkiy holatidagi farqni chuqurlashuviga, jamg'armalar va joriy iste'molning keskin o'zgarishi yuzaga chiqadi. Inflatsiyaning ijtimoiy salbiy ta'siri eng avvalo qat'iy belgilangan daromadlari oluvchi shaxslar hisoblangan — nafaqaxo'rlar, nogironlar, ko'p farzandli oilalar va davlat xizmatchilari (o'qituvchilar, vrachlar, bog'cha xodimlari va boshqalar) uchun juda og'ir kechadi;

4) Debitorlar va kreditorlar o'rtasida. Ushbu holatda olingan qarzlarni pul qadrsizlanishi natijasida debitorlar daromad oladi va buning aksi, kreditorlar qo'shimcha zarar ko'radi.

Biz yuqorida keltirgan inflatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy salbiy oqibatlarini qo'shimcha ravishda mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarga ham faol ta'sir ko'rsatadi. Inflatsiya darajasi yuqori mamlakatlar bilan qo'shimcha sug'urta va turli kafolatlar asosida o'zaro munosablar olib boradilar. Xalqaro amaliyotda ushbu munosabatlar savdoning kamsitilishi yoki diskriminatsiya deb nomlangan.

Mamlakat iqtisodiyotiga ayniqsa jilovlanmagan (giperinflatsiya) juda salbiy ta'sir etadi. Buning natijasida iqtisodiy va ijtimoiy qarama-qarshiliklar keskinlashadi, aholi o'rtasida hukumatga bo'lgan norozilik kuchayadi. Shuning uchun, hukumat qarama-qarshiliklarni ijobiy hal qilish, milliy pul tizimining barqarorlashtirish uchun oqilona ishlab chiqilgan inflatsiyaga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshirishi lozim bo'ladi.

7.5. Inflatsiyaning barqarorlashtirish usullari

Jahonning iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarida inflatsiyaga qarshi kurash olib borishda juda katta nazariy va amaliy tajriba to'plangan. Inflatsiyani butunlay yo'qotish imkoniyati yo'q. Chunki uni yuzaga chiqishiga sabab bo'lgan omillarni (ichki va tashqi, pullik va pulsiz) to'liq yo'qotish mumkin emas. Shuning uchun hozirgi davrda eng asosiy maqsad inflatsiyaning butunlay yo'qotish emas, balki uni boshqaruvchan qilish va uning salbiy iqtisodiy-ijtimoiy oqibatlarini zaiflashtirish hisoblanadi.

Dunyoning turli mamlakatlarida hukumat tomonidan mavjud iqtisodiy-ijtimoiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda inflatsiyaga qarshi turli antiinflatsion siyosatni ishlab chiqaradilar va uni amalga oshiradilar. Davlat tomonidan antiinflatsion siyosatni olib borishda turli chora-tadbirlar hisoblangan budjet, ijtimoiy, soliq, baho, kredit-moliya, sanoat-investitsiya, tashqi iqtisodiy va emissiyani amalga oshiradilar.

Budjet siyosati — bu davlatning asosiy iqtisodiy siyosati hisoblanadi va uning asosiy maqsadi mamlakatning aniq belgilangan muddat mobaynida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlari belgilanadi va amalga oshiriladi.

Budjet siyosati yordamida soliqlar va yig'imlar asosida yig'ilgan davlat moliya resurslarini umummilliy vazifalarini bajarish uchun qayta taqsimlanishi amalga oshiriladi. Budjet siyosatining asosiy tarkibiy qismi bo'lib ijtimoiy siyosat hisoblanadi. Chunki mamlakatdagi ijtimoiy

tadbirlarni moliyalashtirish asosan davlat budjeti tomonidan amalga oshiriladi.

Soliq siyosati — bu davlatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy vazifalarini bajarishi uchun zarur moliya mablag'larini yig'ish uchun xo'jalik yurituvchi subyektlar va mamlakat aholisidan soliqlar, to'lovlar hamda majburiy ajratmalarni belgilash, ularni undirish yuzasidan qonun asosida belgilangan tizimdir.

Baho siyosati — bu mahsulotlar, xizmatlar va to'lovga qobiliyatli talab o'rtasidagi mutanosiblikga erishish hamda uni tartibga solib turish bilan bog'liq siyosatdir.

Kredit-moliya siyosati — bu Markaziy bank tomonidan qayta moliyalashtirish stavkasi, majburiy zaxiralar me'ori va ochiq bozordagi operatsiyalar orqali mamlakat bank-kredit tizimini boshqarish hamda tartibga solib turishdan iborat.

Sanoat-investitsiya siyosati — bu yalpi ichki mahsulotning o'sishini ta'minlovchi mamlakat sanoat-texnologik qudratini rivojlantirishga qaratilgan siyosatdan iborat.

Tashqi iqtisodiy faoliyat siyosati — bu davlat tomonidan xorijiy mamlakatlar bo'lib tashqi iqtisodiy faoliyatni boj-ta'rif dastaklari yordamida tartibga solib turishdan iboratdir.

Emissiya siyosati — bu Markaziy bank tomonidan milliy iqtisodiyotning holatiga asosan muomalaga qog'oz pul chiqarish, ularning aylanishini tartibga solish va muomaladagi ortiqcha pullarni aylanmadan chiqarib turishdan iborat siyosatdir.

Dunyoning har bir mamlakatidan hukumat tomonidan antiinflatsion siyosati mavjud inflatsiyani tartibga solishga hamda uni o'sish sur'atlarini pasaytirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bunday siyosatni olib borishda asosan ikki shakllardan foydalaniladi:

- 1) Pul islohotlarini amalga oshirish;
- 2) Inflatsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solib turish;

Pul islohotlari — bu mamlakatdagi pul muomalasini tartibga solish va kuchaytirish maqsadida davlat tomonidan mavjud pul tizimini to'liq yoki qisman o'zgartirishlarini amalga oshirishdir. Mamlakatning iqtisodiy rivojlangan holati, pullarning ta'minlanganligi darajasiga asosan pul islohotlarining revalvatsiya, devalvatsiya va denominatsiya usullaridan foydalaniladi.

Iqtisodiyoti rivojlangan davlatlardan Germaniya Federativ Respublikasi, Isroil va boshqalarda revalvatsiya usulidan foydalanildi. Revalvatsiya o'z mohiyatiga asosan milliy pul birligini xorijiy valutaga

nisbatan kursini ko'tarib qo'yishdan iborat. Pul islohotining ikkinchi usuli bo'lib devalvatsiya hisoblanadi. Devalvatsiya o'z mohiyatiga asosan milliy pul birligini xorijiy valutaga nisbatan tushirib qo'yishdan iborat.

Devalvatsiya usulidan asosan iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda keng foydalaniladi. Pul islohotining uchinchi usuli bo'lib denominatsiya hisoblanadi. Denominatsiya o'z mohiyatiga asosan milliy pul birligidagi ortiqcha nollarni olib tashlab muomalaga yangi pullarni chiqarishdan iborat.

Denominatsiya usulida Rossiya (3 dona nolni olib tashladi) va Tursiya (liradan 6 dona nolni olib tashladi) hukumatlari foydalanishdi.

Inflatsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solib turish o'z mohiyatiga asosan mamlakatda mahsulotlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navolarni o'sib borishini cheklash va pul tizimini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iborat. Ushbu chora-tadbirlar ikki yo'nalishda olib boriladi:

1. Deinflatsion siyosat. Ushbu siyosat mamlakatda pulga bo'lgan talabni pul-kredit va moliya mexanizmlari yordamida tartibga solib turiladi. Deinflatsion siyosat davlat xarajatlarini qisqartirish, kreditlar uchun foiz stavkalarini oshirish, soliq yukini kuchaytirish (soliqlar soni va ularni foiz stavkalarini ko'tarish) va pul massasini cheklashni o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, deinflatsion siyosat mamlakatdagi iqtisodiy o'sishni sekinlashuviga sabab bo'ladi;

2. Daromadlar siyosati. Ushbu siyosat olib borishda davlat tomonidan mahsulotlar, ko'rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlarga bo'lgan narx-navo va ish haqi ustidan birdaniga nazorat etiladi hamda ularning o'sishini ma'lum chegarasi o'rnatiladi yoki butunlay «muzlatib» qo'yiladi. Daromadlar siyosati o'z mohiyatiga ko'ra qat'iy siyosat hisoblanadi va u aholi o'rtasida norozilikni kelib chiqarishi mumkin.

Lekin inflatsiya bilan kurashishda ayrim mamlakatlarda daromadlar siyosatidan foydalaniladi.

Xalqaro amaliyotda rivojlanayotgan mamlakatlarda inflatsiyaga qarshi kurash olib borish tajribasida biz ta'kidlab o'tgan ikki yo'nalishdan oqilona birgalikda foydalanilgan.

Iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda inflatsiyaga qarshi kurashish va milliy pul tizimini mustahkamlash uchun asosan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda:

— milliy iqtisodiyotni sog'lomlashtirish, investitsiya faoliyatining tushib ketishini bartaraf etish va iqtisodiy rivojlanishning oqilona darajasini ta'minlash;

— raqobatbardosh, yuqori texnologik ishlab chiqarishni tashkil etish va uni rivojlantirish maqsadida davlat strategiyasini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish;

— xalq iste'mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining tarkibini o'zgartirish va unda zamonaviy texnika hamda texnologiyalarni joriy etish;

— tijorat banklarining investitsiya va kredit faoliyatini rag'batlantirish;

— soliq tizimini takomillashtirish va ushbu yo'nalishda asosiy e'tiborni soliqlarning rag'batlantiruvchi funksiyasiga qaratish;

— davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash;

— mamlakat ichida mahsulotlar, valuta, kredit yer, ko'chmas mulk, mehnat va qimmatli qog'ozlarining yagona bozorini shakllantirish hamda uni rivojlantirish;

— pul-kredit siyosatini iqtisodiyotning rivojlanishi holatiga asosan o'zgartirib turish;

-- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va mahsulotlar, ishlar, xizmatlarni eksport qilishni rag'batlantirish;

— erkin bozor baholarini saqlagan holda daromadlar, xarajatlar va narx-navoni davlat tomonidan tartibga solish va uni nazorat qilish;

— davlat budjet taqchilligini noinflatsion yo'llar bilan qisqartirish;

— davlatning strategik oltin-valuta zaxiralarini chuqur tahlil etish va ulardan oqilona foydalanish.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish ma'lum muddat talab etadi. Oqilona ishlab chiqilgan antiinflatsion siyosatni amalga oshirish pirovard natijada milliy pul birligini mustahkamlanishiga va pul tizimini barqarorlashuviga olib keladi.

Qisqacha xulosalar

Inflatsiya o'z mohiyatiga asosan pulning qadrsizlanishi, tovar va xizmatlarga bo'lgan baholarning muntazam ravishda oshib borishi jarayonini anglatadi. Inflatsiya yuzaga chiqishiga asosan sokin, shiddatli va jilovlanmagan inflatsiyaga ajratiladi.

Antiinflatsion siyosatni olib borishda ikki yoʻnalishdan: pul islohotlarini amalga oshirish va inflatsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solib turishlikdan foydalaniladi.

Tayanch iboralar

Inflatsiya, ichki omillar, tashqi omillar, sokin inflatsiya, shiddatli inflatsiya, jilovlanmagan inflatsiya, oshkora inflatsiya, yashirin inflatsiya, talab inflatsiyasi, deflator, J. Keyns nazariyasi, M. Fridmen nazariyasi, devalvatsiya, revalvatsiya, denominatsiya, soliq siyosati, baho siyosati, budjet siyosati, kredit moliya siyosati.

Qisqa xulosalar

Inflatsiya deb shunday jarayonni tushunish kerakki, unda muomalada tovarlar hajmiga keragidan ortiqcha naqd pul paydo boʻlib, narx-navo oʻsib, qogʻoz pullarni qadsizlanishiga olib keladi va shu tufayli pul oʻz xarid qobiliyatini pasaytiradi.

Inflatsiya ikki tarzda yuzaga chiqadi: ochiq inflatsiya va yashirin inflatsiya.

Inflatsiyaning salbiy tomoni shundan iboratki, inflatsiya davrida ishsizlik darajasi oshadi, chunki ishlab chiqarish rivojlanmaydi.

Antinflatsion chora-tadbirlar ranga-rang boʻlib, ular har bir mamlakatni oʻz xususiyatlaridan hamda hukumatning oqilona antiinflatsion siyosat ishlab chiqishga hamda uni amalga oshirishga bogʻliqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Inflatsiya nima?*
- 2. Inflatsiyaga ta'sir etuvchi omillarni yoriting.*
- 3. Pul bozorini tartibga solish yo'llarini ko'rsating.*
- 4. Talab inflatsiyasi nima?*
- 5. Taklif inflatsiyasi nima?*
- 6. Davlatning inflatsiyaga qarshi siyosati nimalardan iborat?*
- 7. Giperinflatsiya nima?*
- 8. Yashirin inflatsiya nima?*

VIII bob. XALQARO VALUTA — KREDIT MUNOSABATLARI VA VALUTA TIZIMI

8.1. Valuta munosabatlari va valuta tizimi

Valuta — jahon bozorida, davlatlar oʻrtasida pul vazifalarini bajaruvchi davlatlarning milliy pul birliklaridir. Masalan, Amerika Qoʻshma Shtatlari «dollari», Buyuk Britaniya «funt sterlingi», Kanada «dollari», Yapon «iyenasi» va boshqa shu kabilar.

Muayyan bir davlatning milliy puli — uning milliy valutasini boʻladi. Shu davlat uchun boshqa davlatlarning milliy pul birliklari esa xorijiy valutilardir.

Masalan, AQSH «dollari», Buyuk Britaniya «funt sterlingi», Kanada «dollari», Yaponiya «iyenasi», Turkiya «lira»si va shu kabi erkin muomalada yuradigan valutilar Oʻzbekiston Respublikasida xorijiy valuta boʻladi, oʻz navbatida Oʻzbekiston «soʻm»i bu davlatlar uchun xorijiy valuta boʻlib hisoblanadi.

Xorijiy valuta bilan deviz tushunchasi bogʻliqdir. Deviz — bu xorijiy valutadagi har qanday vositadir.

Qabul qilingan Xalqaro qoidalarga asosan har bir davlatning valutasini 3 harf bilan belgilanadi. Bunda ushbu harflarning birinchi 2 tasi mamlakatni, 3- esa valuta nomini belgilaydi.

Masalan, US — Qoʻshma Shtatlar, D — dollar yoki GB — Buyuk Britaniya, P — paund. Ushbu belgilanishlar valutilar kodlari deb ataladi.

Valutilar jahon bozorida oʻzlarining muomalada boʻlish xususiyatlariga koʻra erkin muomalada yuradigan, muomalasi qisman yoki butunlay cheklangan, yopiq yoki ekzotik valutilarga boʻlinadi. Baʼzi bir davlatlarning milliy pul birliklarini mazkur davlatlarda valuta munosabatlari borasida mavjud va harakatda boʻlgan qonun-qoidalariga asosan xorijga chiqishi hamda u yerda muomalada boʻlishi chegaralanadi.

Xalqaro valuta munosabatlari — bu, valutani jahon xoʻjaligida amal qilishi borasida shakllanadigan va milliy xoʻjaliklar faoliyat natijalarining oʻzaro almashuviga xizmat koʻrsatadigan ijtimoiy munosabatlar yigʻindisidir.

Xalqaro valuta munosabatlari moddiy ishlab chiqarish jarayoniga, ya'ni birlamchi ishlab chiqarish munosabatlariga hamda taqsimot, almashuv va iste'mol jarayonlariga aloqador bo'lgan xalqaro iqtisodiy munosabatlarni o'z ichiga oladi.

Valuta munosabatlari va takror ishlab chiqarish o'rtasida bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) hamda oqibat xarakteridagi (qaytma) aloqalar mavjud. Ularning obyektiv asosi bo'lib tovarlar, kapitallar, xizmatlar bilan xalqaro almashuvni vujudga keltiruvchi ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni hisoblanadi.

Valuta munosabatlari — bu, valutani jahon xo'jaligi muomalasida amal qilish jarayonida va xalqaro aloqalar sohasiga xizmat ko'rsatishda o'ziga xos pul munosabatlarining yig'indisidir, yoki davlatlar, jahon valuta bozorining subyektlari, muayyan davlatning rezident yoki norezident shaxslari o'rtasida valutilarni sotish, sotib olish, majburiyatlarni bajarish hamda boshqa shu kabi jarayonlarda vujudga keladigan munosabatlardir.

Valuta munosabatlari — bu xalqaro aloqalarga xizmat ko'rsatuvchi va jahon xo'jaligida valuta muomalasi jarayonida vujudga keladigan o'ziga xos pul munosabatlarining majmuidir. Valuta munosabatlari jahon valuta tizimining asosi bo'lib xizmat qiladi. Ularning shakllanish jarayonlarini o'rganish O'zbekiston uchun nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir.

Valuta munosabatlarining paydo bo'lishi, o'zgartirilishi yoki tugatilishining huquqiy asoslari bo'lib xalqaro kelishuvlar va ichki davlat qonun-qoidalarini hisoblanadi.

Valuta munosabatlari nisbatan mustaqil munosabatlar bo'lgani holda to'lov balansi, valuta kursi, hisob-kitob operatsiyalari orqali dunyo iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Valuta munosabatlarining ahvoli quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

- milliy va jahon iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasiga;
- siyosiy ahvolga;
- jahon bozorida davlatlararo munosabatlar borasidagi muammolarga va ushbu muammolarning rivojlanish tendensiyalariga.

Valuta munosabatlarining asosiy ishtirokchilari sifatida xalqaro moliyaviy tashkilotlar, davlatlar, davlatlarning rezident va norezident shaxslari maydonga chiqadi.

Rezident shaxs — bu muayyan davlat hududida yashayotgan va ushbu davlat fuqarosi bo'lgan hamda mazkur davlat hududida faoliyat ko'rsatayotgan yuridik yoki jismoniy shaxsdir.

Norezident shaxs — bu muayyan davlat hududida yashab faoliyat ko'rsatayotgan, ammo shu davlat fuqarosi bo'lmagan yuridik yoki jismoniy shaxsdir.

Masalan, elchixonalar, vakolatxonalar, chet el firma va korxonalarining bo'linmalari hamda shu kabilar.

Valuta tizimi — bu, mamlakatlar o'rtasida valuta munosabatlarini tashkil etish shaklidir.

Valuta tizimi — bu, xo'jalik aloqalarini baynalmilalashuvi asosida tarixan shakllangan, valuta amali bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir.

Valuta tizimining mohiyati, tashkil etilish shakllari va roli jamiyatning iqtisodiy tizimi bilan belgilanadi.

Valuta tizimi davlat, rezident va norezident shaxslarga tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun sharoit yaratib beradi. Subyektlarning ushbu faoliyati amalga oshishida valuta qonunchiligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Valuta qonunchiligi — bu, mamlakat ichkarisida valuta qimmatliklari bilan bir mamlakat tashkilotlari va fuqarolari hamda boshqa mamlakat tashkilotlari hamda fuqarolari o'rtasidagi shartnomalarni hamda mamlakat ichkarisidan xorijga va xorijdan mamlakat ichkarisiga milliy hamda xorijiy valutarlar va boshqa valuta qimmatliklarini olib kirish, olib chiqish, o'tkazish yo'li bilan amalga oshirilishini tartibga soluvchi qonuniy me'yorlar yig'indisidir.

Maxsus adabiyotlarda valuta tizimlarining 3 ko'rinishi farqlanadi, ya'ni milliy, jahon va hududiy valuta tizimlari.

Milliy valuta tizimi mamlakat pul tizimining tarkibiy qismi bo'lib, valuta munosabatlarining yig'indisi sifatida maydonga chiqmaydi, balki ushbu munosabatlarni faqat qonunchilik aktlari bilan tashkil etilish tartibini belgilaydi. Valuta munosabatlarini tashkil etishning bunday tartibi birinchi navbatda valuta tizimi elementlarini belgilashni o'z ichiga oladi.

Milliy valuta tizimining qonunchilik asosida belgilanadigan elementlariga quyidagilar kiradi:

Milliy valuta va uning nomi;

Milliy valuta paritetini belgilash;

Milliy valutaning konvertatsiya shartlari;

Milliy valuta kursining rejimi;

Xalqaro kredit muomala qurollaridan foydalanishni tartibga solish (reglamentatsiya);

Xalqaro zaxira aktivlari tarkibiy qismlari (komponentlari) o'rtasidagi nisbatni aniqlash;

Mamlakatning xalqaro hisob-kitoblarini tartibga solish (reglamentatsiya);

Milliy valuta va oltin bozorlari faoliyatining rejimi;

Valuta cheklanishlarining o'rnatilish tartibi;

Valuta munosabatlariga xizmat ko'rsatuvchi va ularni muvofiq-lashtiruvchi milliy organlar maqomi.

Yuqorida zikr etilgan elementlar yig'indisi xalqaro valuta-kredit va hisob-kitob munosabatlarini amalga oshirish uchun davlat tomonidan belgilanadigan valuta mexanizmidir.

Milliy valuta va uning nomi milliy valuta tizimining asosi bo'lib hisoblanadi, u qonun asosida davlatning pul birligi sifatida belgilanadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishlatiladigan milliy pullar valutaga aylanadi. Xalqaro hisob-kitoblarda, odatda, xorijiy valuta, ya'ni boshqa mamlakatlarning erkin muomalada yuradigan valuta maqomiga ega pul birliklari ishlatiladi. Ushbu pul birliklari bilan deviz tushunchasi bog'liq.

Deviz — bu xorijiy valutadagi har qanday to'lov vositasidir. Xorijiy valuta valuta bozorida oldi-sotdi obyekti bo'ladi, xalqaro hisob-kitoblarda ishlatiladi, banklarda hisob-varaqlarda saqlanadi, ammo ushbu davlat hududida qonuniy hisob-kitob vositasi bo'lib hisoblanmaydi (kuchli inflatsiya davrlarini hisobga olmagan holda). Mamlakatda kuchli inflatsiya va inqiroz holatida milliy valutani nisbatan barqaror bo'lgan xorijiy valuta siqib chiqaradi, zamonaviy sharoitda bu AQSH dollari va Yevrodur.

«Valuta» kategoriyasi, milliy va jahon xo'jaliklarining o'zaro aloqasi hamda munosabatlarini ta'minlaydi.

Milliy valuta paritetini belgilash. Valuta pariteti — bu ikki valuta o'rtasidagi, qonuniy asosda belgilangan nisbat. Monometalizm davrida (oltin yoki kumush) valuta kursining asosi bo'lib tanga pariteti hisoblangan. Tanga pariteti bu turli mamlakatlar pul birliklarini o'zidagi metall sig'imiga ko'ra o'zaro solishtirishdir. Tanga pariteti tushunchasi valuta pariteti tushunchasi bilan mos keladi.

Oltin monometalizmi davrida valuta kursi oltin paritetiga asoslangan edi. Bunda valutalar zaminidagi rasmiy oltin miqdorlari bo'yicha o'zaro solishtirilardi. Bu sharoitda valuta kursi ushbu oltin pariteti atrofida, oltin nuqtalar chegarasida, tartibsiz asosda tebranardi. Oltin nuqtalarning klassik mexanizmi 2 shart mavjudligi holatida amal

qilar edi, ya'ni oltinning erkin asosdagi oldi-sotdisi va uning chetga cheklanmagan miqdorda erkin olib chiqilishi. Valuta kursining tebranish chegaralari oltinni xorijga olib chiqish xarajatlari bilan belgilangan va amalda paritetdan $\pm 1\%$ —dan ortiq bo'lmagan. Oltinni xorijga olib chiqish xarajatlariga fraxt, sug'urta, kapitalga foiz yo'qotishlari, probani aniqlash va boshqa shu kabi xarajatlar kirgan. Oltin standartini bekor qilinishi bilan oltin nuqtalar mexanizmi o'z harakatini to'xtatdi.

Oltin almashmaydigan kredit pullar sharoitida valuta kursi asta-sekin oltin paritetidan uzoqlasha boshladi, chunki oltin muomaladan xazinaga siqib chiqarilgan edi.

Xalqaro Valuta Fondining o'zgargan Ustaviga muvofiq valutilarining paritetlari SDR yoki boshqa xalqaro valuta birligida belgilanishi mumkin. 1970-yilning o'rtalaridan boshlab yangilik sifatida paritetlar valuta savati (korzina) asosida belgilana boshlandi. Bu bir valutaning o'rtacha tortilgan kursini boshqa bir qator valutilar yig'masiga solishtirish uslubidir. Valuta savatining (korzina) AQSH dollari o'rniga ishlatilishi dollar standartidan ko'p valutali standartga o'tish tendensiyasini aks ettiradi.

Milliy valutaning konvertatsiya shartlari. Konvertatsiya — bu milliy valutani xorijiy valutilarga almashinishidir. Konvertatsiya shartlariga ko'ra milliy valutilar:

— erkin konvertatsiya qilinadigan. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarda valuta cheklanishlari yo'q bo'lib, milliy valutilar xorijiy valutilarga erkin konvertatsiya qilinadi. Xalqaro Valuta Fondining yangi tahrirdagi Ustaviga (1978- y.) «erkin foydalaniladigan valuta» tushunchasi kiritilgan. Xalqaro Valuta Fondi uslub toifaga AQSH dollari, Germaniya markasi, Yapon iyenasi, Buyuk Britaniya funt sterlingi va Fransiya frankini kiritdi.

Haqiqatda olganda erkin konvertatsiya qilinadigan valutilar deb to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha valuta cheklanishlari mavjud bo'lmagan davlatlar valutilari hisoblanadi (bular asosan rivojlangan davlatlar va jahon moliyaviy markazlari shakllangan yoki Xalqaro Valuta Fondi oldida valuta cheklanishlarini kiritmaslik majburiyatini o'z zimmasiga olgan ayrim rivojlanib borayotgan davlatlar);

— qisman konvertatsiya qilinadigan valutilar, valuta cheklanishlari saqlanib qolgan mamlakatlarda mavjud bo'lib, milliy valutaning xorijiy valutilarga konvertatsiyasi davlat iqtisodiy siyosatidan kelib chiqqan holda birmuncha cheklanadi.

— xorijiy valutilarga konvertatsiya qilinmaydigan (yopiq) valutilarga bo‘linadi. Ba’zi davlatlarda siyosiy sabablarga ko‘ra milliy valutarlar xorijiy valutilarga umuman konvertatsiya qilinmaydi (Shimoliy Koreya, Kuba davlatlari), ya’ni rezident va norezident shaxslar uchun valuta almashtirishga ruxsat yo‘q.

Milliy valuta kursining rejimi. Valuta kursining quyidagi rejimlari mavjud:

— qat’iy belgilangan kurslar rejimi. Davlat o‘z iqtisodiy siyosatidan kelib chiqqan holda ma’muriy tarzda milliy valuta kursini qat’iy belgilab qo‘yishi mumkin. Masalan, Bretton-Vuds sharoitidagi qat’iy belgilangan kurslar rejimi;

— kichik chegaralarda tebranadigan kurslar rejimi. Bu holatda davlat o‘z iqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqib, milliy valuta kursini ma’lum bir chegaralarda tebranishidan manfaatdor bo‘ladi va valuta siyosatining instrumentalaridan foydalangan holda ushbu maqsadga erishadi;

— valutaga bo‘lgan bozor talab va taklifning o‘zgarishi asosida erkin suzadigan (tebranadigan) kurslar rejimi hamda ularning turli ko‘rinishlari. Bunga Yamayka valuta tizimi sharoitidagi erkin suzuvchi valuta kurslari rejimini misol sifatida keltirish mumkin.

Xalqaro kredit muomala quollaridan foydalanishni tartibga solish (reglamentatsiya). Xalqaro kredit muomala quollaridan foydalanish qoidalari soddalashtirilgan Xalqaro me’yorlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Ushbu Xalqaro me’yorlarga Jenevaning veksel va chek konvensiyalari kiradi.

Xalqaro zaxira aktivlari tarkibiy qismlari (komponentlari) o‘rtasidagi nisbatni aniqlash. Yuqorida qayd etilganidek, xalqaro zaxira aktivlari to‘rt qismdan (komponent) iborat, ya’ni mamlakatning rasmiy oltin va valuta zaxiralari, xalqaro hisob-kitob pul birliklaridagi hisobvaraqlar, Xalqaro Valuta Fondidagi zaxira pozitsiyasi. Albatta mamlakatning xalqaro likvidligini ta’minlash uchun ushbu komponentlar o‘rtasida muvofiq nisbat saqlanishi kerak.

Mamlakatning xalqaro hisob-kitoblarini tartibga solish (reglamentatsiya).

Xalqaro hisob-kitoblarning tartibga solinishi milliy va jahon valuta tizimlari darajasida Dokumentar akkreditivlar hamda inkasso uchun soddalashtirilgan qoida va udumlar asosida amalga oshadi. Milliy valuta va oltin bozorlari faoliyatining rejimi, valuta va oltin bozorlarining rejimi milliy hamda xalqaro muvofiqlashtirishning obyekt bo‘lib hisoblanadi.

Valuta cheklanishlarining o'rnatilish tartibi. Valuta cheklanishlarining mavjud bo'lishi yoki bo'lmasligi davlatning iqtisodiy rivojlanganlik darajasi, iqtisodiy va moliyaviy siyosatiga bog'liq bo'lib, valuta tizimining elementi hisoblanadi. Valuta cheklanishlari hukumat tomonidan qonuniy asosda milliy iqtisodiyot manfaatlarini himoyalash maqsadida kiritiladi.

Valuta qimmatliklari bilan amalga oshirilayotgan operatsiyalarga cheklashlar Xalqaro Valuta Fondi orqali davlatlararo muvofiqlashtirish obyektiga kiradi.

Valuta munosabatlariga xizmat ko'rsatuvchi va ularni muvofiqlashtiruvchi milliy organlarning maqomi. Bu valuta tizimining muhim institutsional elementidir. Gap mamlakat valuta munosabatlarini boshqaruvchi va muvofiqlashtiruvchi milliy organlar (Markaziy bank, Iqtisodiyot va Moliya vazirligi, ba'zi mamlakatlarda valuta nazorat organlari) faoliyati haqida bormoqda. Milliy valuta qonunchiligi ushbu davlat hududida milliy va xorijiy valutadagi (egallik huquqi, olib kirish va olib chiqish, oldi-sotdi) operatsiyalarni muvofiqlashtiradi.

Jahon valuta tizimi — bu jahon bozori (xo'jaligi) ning rivojlanishi asosida shakllangan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro valuta munosabatlarini tashkil etish shaklidir. Jahon valuta tizimining tashkiliy asosi bo'lib, milliy valuta tizimi hamda ushbu tizimga kirayotgan har bir mamlakat valuta mexanizmini tashkil etilishining davlat-huquqiy shakli hisoblanadi.

Jahon valuta tizimi XIX asrning o'rtalariga kelib shakllandi. Jahon valuta tizimi milliy valuta tizimi elementlari bilan yaqindan aloqada bo'lgan ma'lum bir elementlarni o'z ichiga oladi. Ular quyidagilar:

- Zaxira valutilari, xalqaro nisob-kitob valuta (pul) birligi (SDR);
- Valutalarning o'zaro konvertatsiya qilinish shartlari;
- Valuta paritetlarining soddalashtirilgan (unifikatsiya) rejimi;
- Valuta kurslari rejimlarini tartibga solish (reglamentatsiya);
- Valuta cheklanishlarini davlatlararo muvofiqlashtirish;
- Xalqaro valuta likvidligini davlatlararo muvofiqlashtirish;
- Xalqaro kredit muomala qurollaridan foydalanish qoidalarini soddalashtirish (unifikatsiya);

Xalqaro hisob-kitoblar asosiy shakllarini soddalashtirish (unifikatsiya);

Jahon valuta va oltin bozorlari rejimi;

Davlatlararo valuta muvofiqlashtirilishini amalga oshiruvchi xalqaro tashkilotlar.

Zaxira valutalari, xalqaro hisob-kitob valuta (pul) birligi (SDR). Jahon valuta tizimi jahon pullarining amal qiluvchi shakllariga asoslangandir. Jahon puli deb xalqaro munosabatlarga (iqtisodiy, siyosiy, madaniy) xizmat ko'rsatuvchi pullarga aytiladi. Jahon pullari amaldagi shakllarining evolutsiyasi birmuncha kechikib bo'lsa-da, oltin pullardan boshlab to' kredit pullargacha bo'lgan milliy pullarning rivojlanish yo'lini qayta bosib o'tadi.

Bunday qonuniyat asosida jahon valuta tizimi XX asrga kelib jahon yetakchi mamlakatlarining bir yoki bir nechta milliy valutariga (an'anaviy yoki Yevrovaluta shaklida) yoki xalqaro valuta birligiga (SDR) asoslanadi.

Xalqaro hisob-kitob valuta birligi xalqaro talab va majburiyatlarni o'zaro solishtirish, valuta pariteti hamda kursni belgilash uchun shartli masshtab va xalqaro to'lov hamda zaxira vositasi sifatida ishlatiladi. Oltinning demonetizatsiyasi jarayoni, ya'ni Yamayka (1976–1978 y.) valuta islohoti natijasida oltinning yuridik jihatdan pul funksiyasini yo'qotishi, jahon puli sifatida muvozanatsiz milliy pullar ishlatilishining salbiy oqibatlari valuta tizimiga SDRni (qarz olishning maxsus huquqlari), EKYuni (Yevropa hisob-kitob pul birligi) tatbiq etishga sharoit yaratib berdi. Jahon pullarining ushbu yangi shakllari mamlakatlarning maxsus hisob-varaqlarda yozuvlarni amalga oshirish yo'li orqali naqdsiz xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun ishlatilgan: SDR — Xalqaro Valuta Fondida, EKYu — valuta hamkorligining Yevropa fondida. 1994-yildan boshlab Yevropa Ittifoqining Yevropa valuta institutida. SDR va EKYuning shartli qiymati o'rtacha tortilgan qiymat hamda valuta savatiga (korzina) kirgan valutarlar kurslarining o'zgarishi asosida hisoblanadi. Yevropa Markaziy banki dastlab 1999-yilning boshidan naqdsiz hisob-kitoblar uchun, 2002-yildan boshlab esa naqdli shaklda EKYu o'rniga Yevroni muomalaga kiritdi.

SDR kursini AQSH dollariga yoki savat tarkibiga kirgan boshqa bir valutaga nisbatan hisoblanishi 3 asosiy elementni o'z ichiga oladi:

1) taalluqli valuta birliklaridagi valuta komponentlari. Ular quyidagicha aniqlanadi: (valutaning savatdagi solishtirma og'irligi) h (uning AQSH dollariga nisbatan so'nggi 3 oy ichidagi o'rtacha bozor kursi) bundan oldingi SDR kursiga muvofiqlashtirilgan holda;

2) valutarlarning AQSH dollariga nisbatan bozor kurslari;

3) valuta komponentlarining dollarli ekvivalenti. U quyidagicha hisoblanadi: (valuta komponenti) / (valuta kursi) funt sterlingdan

tashqari, (funtning valuta komponenti)*(dollarga nisbatan valuta kursiga).

Keltirilgan hisob-kitoblardan ko‘rinib turibdiki, ushbu sanaga 1 SDR = 1,34 AQSH dollariga teng ekan. Valuta kursining SDR birliklarida ifodalanishi rasmiy xarakterga ega va u faqatgina valutilarni AQSH dollariga, dollar orqali esa boshqa valutilarga bo‘lgan bozor kurslarini ro‘yxatga oladi.

Erkin suzuvchi valuta kurslari va ularning muvozanatsizligi sharoitida turli mamlakatlar hamda xalqaro tashkilotlar tomonidan valuta savati uslubi qo‘yilgan maqsadlardan kelib chiqib (valuta kursini aniqlash, xalqaro valuta birligini yaratish, baho valutasini va qarz valutasini indeksatsiya qilish), valutilarni turli to‘plamidan foydalangan holda ishlatilmoqda.

Yevropa valuta ittifoqida valuta paritetlarining asosi sifatida Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining 12 valutasidan iborat EKYu valuta savati ishlatilgan. 1999- yildan boshlab Yevropa valuta ittifoqining yagona valutasini Yevrodin. Bundan tashqari, bir qator mamlakatlar (taxminan 20ta davlat) o‘z valutilari kursini saqlash maqsadida yakka tartibdagi valuta savatidan foydalanmoqda.

Xalqaro valuta likvidligini davlatlararo muvofiqlashtirish. Xalqaro valuta likvidligini muvofiqlashtirish valuta tizimining elementi sifatida xalqaro hisob-kitoblarni zarur to‘lov vositalari bilan ta‘minlashdan iborat.

Xalqaro valuta likvidligi — bu mamlakat (yoki bir guruh mamlakatlar)ning vaqtida o‘z Xalqaro majburiyatlarini kreditor uchun muqobil bo‘lgan to‘lov vositalarida so‘ndirilishini ta‘minlashdan iborat. Jahon xo‘jaligi nuqtayi nazaridan Xalqaro valuta likvidligi jahon to‘lov muomalasini moliyalashtirish va kreditlash manbalarining yig‘indisini bildiradi hamda u jahon iqtisodiyotining Xalqaro zaxira aktivlari bilan ta‘minlanganligiga bog‘liqdir.

Xalqaro valuta likvidligi 4 asosiy qism (komponent)dan iborat:

- mamlakatning rasmiy oltin zaxiralari;
- mamlakatning rasmiy valuta zaxiralari;
- Xalqaro hisob-kitob pul birliklaridagi hisobvaraqlar;
- Xalqaro Valuta Fondidagi zaxira pozitsiyasi (a‘zo mamlakatning o‘z kvotasining 25 foizi chegarasida, xorijiy valutada, so‘zsiz kredit olish huquqi).

Xalqaro valuta likvidligining ko‘rsatkichi bo‘lib, odatda, mamlakat rasmiy oltin-valuta zaxiralarini uning yillik tovar importining summasiga

nisbati hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichning qimmatligi cheklangandir, chunki u mamlakat oldida turgan barcha joriy to'lovlarni, xususan notijoriy xizmatlar hamda kapital va kreditlarning xalqaro harakati bilan bog'liq moliyaviy operatsiyalarni hisobga olmaydi.

Xalqaro kredit muomala vositalaridan foydalanish qoidalarini soddalashtirish (unifikatsiya). Milliy valuta tizimida ko'zda tutilgan.

Xalqaro hisob-kitoblarning asosiy shakllarini soddalashtirish (unifikatsiya). Milliy valuta tizimida ko'zda tutilgan.

Jahon valuta va oltin bozorlari rejimi. Jahon valuta bozori yer kurrasi bo'ylab joylashgan jahon moliyaviy markazlarida mavjuddir. Zamonaviy jahon valuta bozori elektron telekommunikatsiya tizimidagi bozor desak mubolag'a bo'lmaydi. Ushbu bozor operatsiyalar hajmi bo'yicha moliyaviy bozorlar ichida eng yirigi bo'lib, «Spot», «Forvard», «Fyuchers», «Opsion». «Svop» va boshqa moliyaviy hosilalar bozorlaridan iboratdir.

Oltin bozorlari — bu, oltin savdosining maxsus markazlari. Ushbu bozorlarda sanoat-maishiy iste'mol, xususiy iste'mol, investitsiya, tavakkalchilik, chayqovchilik, xalqaro hisob-kitoblar uchun zarur bo'lgan valutani sotib olishni sug'urtalash maqsadida oltinni bozor bahosidagi muntazam oldi-sotdisi tashkil etilgan.

Jahon valuta tizimining amal qilish xarakteri va muvozanatligi uning tamoyillarining jahon xo'jaligi tarkibiy tuzilishi, kuchlarning joylashishi va yetakchi mamlakatlar manfaatlariga mosligi darajasiga bog'liqdir. Ushbu sharoitlarning o'zgarishi natijasida jahon valuta tizimining davriy inqirozi vujudga keladi. Bu inqiroz zikr etilgan valuta tizimining yemirilishi va yangi valuta tizimining barpo etilishi bilan yakunlanadi.

Hududiy valuta tizimi — bu hududiy birlashma a'zolari bo'lmish mamlakatlarning davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan valuta munosabatlarini tashkil etishning shaklidir. Bunga yaqqol misol sifatida Yevropa valuta ittifoqini keltirish mumkin.

Hududiy valuta tizimining elementlari jahon valuta tizimi elementlariga o'xshashdir.

Jahon va hududiy valuta tizimlari o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslasha oladigan, egiluvchan bo'lishi hamda alohida davlatlar va butun jahon manfaatlarida muvozanatni saqlash xususiyatiga ega bo'lish lozim.

Faqatgina shunday sharoitlarda valuta tizimi uzoq muddat davomida muvaffaqiyatli amal qilishi mumkin.

Davlatlararo kelishuvlar bilan oʻrnatiladigan valuta munosabatlarini tashkil etishning davlat-huquqiy shakli sifatidagi valuta tizimi bir vaqtning oʻzida paydo boʻlgani yoʻq. Uning pul tizimidan ajrab chiqishi va mustaqil kategoriyaga aylanishi qiymat pul shaklining uzoq rivojlanishi hamda pul oʻrnini bosuvchilar paydo boʻlishi jarayonida sodir boʻlgan.

Pul tizimi qiymatning pul shakli pul vazifasining noyob metallarga va soʻng oltinga oʻtishi bilan vujudga keladi. Bunda pul tizimini tashkil etish asoslari barcha mamlakatlar uchun umumiy boʻlgan. Bu birinchi navbatda pul metalidan tangalarning erkin zarb etilishi, qiymat belgilarini toʻsinqiniksiz oltinga almashtirilishi va oltinning bir mamlakatdan boshqa mamlakatga erkin harakatidan iboratdir.

Valuta tizimi oʻzining zamonaviy shakliga kelguncha uzoq tarixiy davrni bosib oʻtgan. Birinchi jahon valuta tizimi stixiyali ravishda sanoat inqilobidan soʻng oltin monometalizmi asosida oltin-tanga standarti shaklida shakllangan. Yuridik jihatdan esa mazkur tizim 1867-yil Parij shahrida boʻlib oʻtgan konferensiyada, davlatlararo kelishuv sifatida rasmiylashtirilgan. Ushbu jahon valuta tizimi jahon pulining yagona shakli sifatida oltinni rasmiy tan olgan edi.

XIX asrda xalqaro savdning rivojlanishi bilan koʻpchilik davlatlar oʻzlarida «oltin standarti»ni kiritdilar, yaʼni shu davrdan boshlab mazkur davlatlar valutaralarining kursi va qiymati shu valutaralar zaminida yotgan oltin miqdorining qiymati bilan belgilanadigan boʻldi. Davlatlarning markaziy (milliy) banklari oʻz navbatida milliy qogʻoz pullarni taalluqli oltin miqdoriga (baho masshtabiga asosan) almashtirishga majbur edilar.

Birinchi va Ikkinchi Jahon urushlari orasidagi jahon valuta tizimini «oltin-deviz standarti» tizimi deb atasa boʻladi. Bu davr ayniqsa davlatning iqtisodiyotga kuchli aralashuvi bilan xususiyatlidir. Deyarli barcha davlatlarda bojxona toʻsiqlari kiritilib, oqibatda kapitalga, ishchi resurslariga boʻlgan talab va taklifning erkin aloqasi jahon bozorida chegaralandi.

Ikkinchi Jahon valuta tizimi 1922-yilda Genuya shahrida boʻlib oʻtgan konferensiyada davlatlararo kelishuv sifatida yuridik jihatdan shakllangan edi.

Mazkur xalqaro konferensiya arafasida jahonning 30 dan ziyod davlatlarining pul tizimlari oltin-deviz standartiga asoslangan edi. Davlatlarning milliy kredit pullari xalqaro toʻlov va zaxira vositalari sifatida ishlatila boshlandi. Biroq Birinchi va Ikkinchi Jahon urushlari

orasidagi davrda zaxira valutasi maqomi rasmiy ravishda biror-bir valutaga hali birlashtirilgan edi.

Bretton-Vuds valuta tizimining asl mohiyati qat'iy yoki barqaror, o'zgaruvchanligi sezilmas valuta kurslarini joriy etishdan iborat edi. Ikkinchi jahon urushidan ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan nihoyatda charchab chiqqan davlatlar jahon bozorida davlatlararo valuta munosabatlarida hukm surayotgan tartibsizlikka barham berish maqsadida 1944-yilda AQSHning Bretton-Vuds nomli joyida xalqaro valuta-moliya konferensiyasini chaqiradilar.

Jahonshumul ahamiyatga ega bo'lgan Bretton-Vuds xalqaro valuta-moliya konferensiyasi 1944—47-yillar mobaynida bo'lib o'tgan. Mazkur konferensiyada qabul qilingan Kelishuv moddalarini urushdan so'nggi jahon valuta tizimining tamoyillarini belgilab berdi. Bu tamoyillar quyidagilardan iborat edi:

1. Oltin va ikki zaxira valutasiga, ya'ni AQSH dollari hamda qisman Buyuk Britaniya funt sterlingiga asoslangan davlatlararo oltin-deviz standarti tizimi o'rnatildi. Bunda oltin-deviz standarti faqatgina davlatlararo munosabatlarda saqlanib qolgan bo'lib, mamlakatlarning pul tizimlari esa oltin almashmaydigan kredit pullarga asoslangan edi.

Oltinni, jahon valuta tizimining asosi sifatida ishlatilishining quyidagi asosiy 4 shakli ko'zda tutilgan edi:

a) valutilarning oltin paritetlari saqlanib, Xalqaro Valuta Fondida ularni qayd etish tartibi kiritilgan edi;

b) oltin xalqaro hisob-kitoblar bo'yicha qoldiqni so'ndirish vositasi va ijtimoiy boylikning ramzi, Xalqaro valuta likvidligining muhim komponenti sifatida ishlatila bordi;

d) AQSH o'zining o'sgan valuta-iqtisodiy qudratiga va kapitalistik dunyoda o'zining eng yirik oltin zaxiralariga tayangan holda AQSH dollariga asosiy zaxira valutasi maqomini birlashtirib qo'yish maqsadida dollarni oltin tenglashtirib qo'ydi;

e) shu maqsadda AQSH g'aznaxonasi xorijiy davlatlar markaziy (milliy) banklari va hukumat tashkilotlariga AQSH dollarlarini oltin, bir unsiya oltin 35 AQSH dollari rasmiy baho asosida almashtirishni davom ettirdi. Oltinning bunday rasmiy bahosi 1934-yilda AQSH dollarining baho masshtabi asosida kiritilgan edi.

2. Valutilarni o'zaro solishtirilishi va o'zaro almashuvi, Xalqaro Valuta Fondi a'zolari bo'lmish davlatlar o'rtasida rasmiy ravishda o'zaro kelishib olingan hamda qat'iy belgilangan, AQSH dollarlarida

ifodalangan, valuta paritetlari asosida amalga oshadigan bo'ldi. O'zaro kelishib olingan bunday paritetlarning o'zgartirilishi faqat Fondning ruxsati bilan amalga oshishi mumkin edi.

3. Valutalarning qat'iy belgilangan kurslar rejimi kiritildi. Valutalarning bozor kurslari paritetidan kichik miqdorlarda oqishi mumkin edi. Xalqaro Valuta Fondining Nizomiga muvofiq valuta kurslarini bunday oqishi paritetidan $\pm 1\%$. Yevropa valuta kelishuviga asosan esa $\pm 0,75\%$ (ya'ni, taxminan $1,5\%$)ni tashkil etishi mumkin edi. Valuta kurslari tebranishining bunday chegaralarini saqlash maqsadida mazkur shartnomaga kirgan davlatlar markaziy (milliy) banklari AQSH dollarlarida yoki o'z milliy valutarida valuta intervensiyasini amalga oshirishga majbur edilar.

Bretton-Vuds valuta tizimi ma'lum bir davr mobaynida o'ziga yuklatilgan funksiyalarni yaxshi bajarib keldi. Biroq bu mazkur valuta tizimining nuqsonsiz ekanligidan dalolat emas albatta.

Bretton-Vuds valuta tizimi, boshidanoq AQSH, AQSH dollari manfaatlari uchun xizmat qilishga mo'ljallangan valuta tizimi edi. Bu tizim AQSH dollarini boshqa davlatlar valutarari ustidan hukmronligini ta'minlagan. Ammo jahon valuta bozoridagi bunday ahvol, AQSHning jahon iqtisodiyotidagi ulushini qisqarib borishi va Yevropa Iqtisodiy hamjamiyati davlatlari hamda Yaponiya rolining o'sib borishi jarayonida saqlanib qolishi amri mahol edi.

Bretton-Vuds valuta tizimining inqirozi jahon valuta bozoridagi tartibsizliklarga olib keldi. Ammo bunday tartibsizliklar uzoqqa cho'zilmadi. 1976—78-yillarda AQSHning Kingston (Yamayka) shahrida bo'lib o'tgan xalqaro moliya-kredit konferensiyasida to'rtinchi jahon valuta tizimiga asos solindi.

To'rtinchi jahon valuta tizimining asosiy tamoyillari quyidagilar:

a) oltin-deviz standarti o'rniga SDR standarti kiritildi. Ushbu xalqaro hisob-kitob valuta (pul) birligining yaratilishi (O. Emminger loyihasi bo'yicha) haqidagi kelishuv 1967-yilda XVF a'zolari bo'lmish davlatlar tomonidan imzolandi. SDRning muomalaga kiritilishi munosabati bilan XVF Ustaviga kiritilgan birinchi o'zgartirish 1969-yilning 28-iyulida kuchga kirdi;

b) oltinning demonetizatsiya jarayoni yuridik jihatdan yakunlandi. Uning rasmiy bahosi, oltin paritetlari va AQSH dollarlarini oltinga almashinishi bekor qilindi. Yamayka kelishuviga asosan endi oltin qiymat o'lchovi va valuta kurslari uchun boshlanqich hisob nuqtasi bo'la olmaydi;

d) a'zo mamlakatlarga har qanday valuta kursi rejimini tanlab olish huquqi berildi;

e) XVF yangi sharoitlarda davlatlararo valuta muvofiqlashtirilishini jonlantirishi lozim edi.

Shu bilan birgalikda Yamayka valuta tizimi sharoitida valutarlar kurslarining rejimi erkin suzuvchi bo'lib, AQSH dollari standarti o'rniga ko'p valutali standart qabul qilindi.

SDRning 1970-yildan boshlab to hozirgi kungacha bo'lgan muomalasiga nazar tashlansa, ushbu valuta (pul) birligi jahon puli bo'lishidan hali yiroqligi bevosita ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari, mazkur davr mobaynida quyidagi bir qator muammolar paydo bo'ldi: 1) emissiya va taqsimot; 2) ta'minot; 3) kursni aniqlash uslubi; 4) SDRdan foydalanish jarayonlari.

1998-yilning may oyida SDRga 4 valuta birlashtirilgan, holbuki 1980-yilda ularning soni 15ta edi. SDR asosan XVFning operatsiyalarida milliy valutarlar qayta hisob-kitob koeffitsienti, valutarlarni solishtirish masshtabi sifatida ishlatiladi. Kvotalar, kreditlar, daromadlar va xarajatlar ushbu valuta hisob-kitob birligida ifodalangan.

XVFDan tashqarida SDR cheklangan jarayonlarda ishlatiladi:

1) masalan, Fransiya franki va Shveytsariya franki o'rniga turli xalqaro konvensiyalarda;

2) jahon ssuda kapitallari bozorida ayrim hisobvaraqlar, obligatsiyalar, sindikatsiyalashgan kreditlarning nominali SDRLarda ifodalangan;

3) o'ndan ziyod xalqaro tashkilot SDRLarda hisobvaraqlar ochish huquqiga ega bo'ldi; 80-yillarda ushbu cheklovlar «svop», muddatli shartnomalar, kreditlar, kafolatlar, sovg'alar taqdim etilishi kabi operatsiyalar amalga oshayotgan hisobvaraqlar bo'yicha bekor qilindi. SDRLar rasman banklar, korxonalar, xususiy shaxslar tomonidan ishlatilishi mumkin.

Shu sababli o'ta muvaffaqiyatli bo'lmasa-da EKYudan, 1999-yildan boshlab esa Yevrodan farqli o'laroq xususiy SDRLar rivojlanib bormoqda. Xususiy SDRLar bozori asosan bank depozitlari, qisman depozit sertifikatlari va Xalqaro obligatsiyalar shaklida o'nlab milliard dollarlar hajmida baholanadi.

Zamonamizga xususiyatli bo'lgan narsa — iqtisodiyot va valuta borasidagi hududiy integratsiyaning avvalambor g'arbiy Yevropada rivojlanishidir. Integratsion jarayonlarning rivojlanish sabablari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

— xo‘jalik hayotining baynalmilallashuvi, ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi va birlashuvining kuchayishi, kapitallarning o‘zaro aralashib ketishi;

— raqobatdosh markazlarning jahon bozorlaridagi o‘zaro kurashi va valuta barqarorsizligi.

EVI — bu, xalqaro (hududiy) valuta tizimidir, ya’ni iqtisodiy integratsiya doirasida valuta amali bilan bog‘liq iqtisodiy munosabatlar yig‘indisidir; valuta kurslarini barqarorlashtirish va integratsiya jarayonlarini rag‘batlantirish maqsadida «Umumiy bozor» davlatlari valuta munosabatlarini tashkil etishning davlat-huquqiy shaklidir.

EVI — jahon valuta tizimining (Yamayka) tizim ostisidir. G‘arbiy Yevropa integratsiya majmuasining xususiyatli tomonlari Yamayka valuta tizimidan farqli o‘laroq EVI tarkibiy tuzilish tamoyillarini belgilab beradi. EVI Yevropa valuta birligi bo‘lmish EKYuga asoslangan. EKYuning shartli qiymati EI mamlakatlarining 12 valutasini o‘z ichiga olgan valuta savati uslubi asosida aniqlangan. EKYu savatidagi valutilarning ulushi EIga a‘zo-davlatlar YaIM va ularning o‘zaro tovar almashuvidagi mamlakatlarning ulushi hamda qisqa muddatli qo‘llab-quvvatlash kreditlaridagi ishtirokiga bog‘liq edi. Shu sababli EKYuning eng salmoqli komponenti bo‘lib (taxminan 1/3) GFR markasi hisoblanar edi. 1993-yilning sentabr oyida Maastrixt kelishuviga binoan valutilarning EKYudagi «absolut og‘irligi» muzlatilgan, biroq «nisbiy og‘irligi» valutilarning bozor kursiga muvofiq tebranar edi. Xususan, 1993-yilning oktabr oyida GFR markasining ulushi 32,6%, Fransiya frankiniki 19,9%. Buyuk Britaniya funt sterlingi 11,5%, Italiya lirasini 8,1%, Daniya kronasi 2,7% va boshqa shu kabilarga teng edi.

8.2. Valuta kursi

Valuta kursi — bu, bir valutani boshqa bir valutadagi ifodasi yoki bahosidir. Masalan, 1 AQSH dollari = 1660 O‘zbekiston Respublikasining so‘mi yoki 1 AQSH dollari = 28,90 Rossiya Federatsiyasining rubli.

Yagona tilda o‘zaro munosabatda bo‘lish uchun valuta savdosining barcha ishtirokchilari ma’lum bir davr mobaynida shakllangan Xalqaro standartlar va qoidalarni tan oladi hamda ularga itoat etadi. Masalan, barcha yozma tarzda tuziladigan shartnomalarda valutilarni belgilash hamda ularni tasdiqlash uchun ISO-kodlardan (ISO-standartlashtirish

bo'yicha Xalqaro tashkilot) foydalaniladi. Shu bilan birgalikda ular Xalqaro to'lovlar bilan ham bog'liq.

Davlat va xo'jalik yurituvchi subyektlarning tashqi iqtisodiy faoliyatida valuta kursi muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ushbu faoliyat natijasida davlatlar hamda turli subyektlar o'rtasida majburiyatlarni bajarish, hisob-kitoblarni amalga oshirish zarurati tug'iladi, ularni hal etish uchun esa albatta muayyan bir valutani boshqa bir valutaga nisbatan o'lchash zarurati tug'iladi. Shu sababli azaldan jahon amaliyotida Buyuk Britaniya va Irlandiya funt sterlinglari, Avstraliya hamda Kanada dollarlari singari AQSH dollarining kursi dollarning bir birligi uchun belgilangan.

Yevropa valutasini boshqa Yevropa valutarida baholash uchun (Britaniya va Irlandiya funtlaridan qat'i nazar) ko'p hollarda «100», Italiya lirasi uchun esa «1000» standart birligi ishlatiladi. Yapon iyenasi Yevropa valutariga nisbatan 100 birligida kotirovka qilinadi.

Kurslar kotirovkalari, valutilarni o'lchanishi ikki, uch va to'rt o'niik xonalarigacha aniqlangan holatlarda ham farqlanadi.

Valuta kursi pullarning xalqaro harakati jarayoniga taalluqlidir va umumiy asosda milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligi bilan aloqalarini ifodalaydi.

Oltin-deviz standarti sharoitida valuta kursi aniqlanganda qog'oz pullar zaminida yotgan oltin miqdorlari solishtirilgan. Masalan, Buyuk Britaniya 1 funt sterlingi zaminida 1821-yilda 7,322385 gramm oltin yotgan, 1 nemis markasi zaminida esa 1873-yilda 0,385422 gramm oltin yotgan. Bunga ko'ra 1 funt sterling 20,43 nemis markasiga teng bo'lgan (7,322385/0,385422). Yoki, 1 AQSH dollari zaminida 1971-yilda 0,888671 gramm oltin yotgan. 1961-yildagi baho masshtabiga ko'ra SSRIning 1 rubli zaminida 0,987412 gramm oltin yotgan. Bundan, 1 AQSH dollari 0,90 SSSR rubliga teng bo'lgan (0,888671 / 0,987412).

Oltin-deviz standarti sharoitida 1929—36-yillargacha davlatlarning milliy qog'oz pullari baho masshtabiga asosan oltinga almashtirilar edi. 1936-yildan so'ng davlatlar milliy qog'oz pul birliklarini oltinga almashmaydigan bo'ldi, ya'ni muomalada oltinga almashmaydigan kredit qog'oz pullar yura boshlagan. Bunday sharoitda, ya'ni Bretton-Vuds valuta tizimi sharoitida ham, valuta kurslari ularning zaminida yotgan oltin miqdorlarini solishtirish orqali aniqlanar edi.

Yamayka valuta tizimi (1976—78-yillar) sharoitida rasmiy asosda oltin demonetizatsiyasi e'lon qilindi va oltin yuridik jihatdan o'zining pul sifatidagi harakatini to'xtatdi. Jahon bozorida valuta kurslari ularga

bo'lgan talab va taklif asosida, valutalarning tarixiy mashtabi atrofida tebrana boshladi. Bunday muvozanatsiz sharoitda valutalarning kursi qisqa vaqt ichida tez o'zgaradigan bo'lib qoldi.

Ko'p hollarda barcha davlatlar milliy valutarining kursi AQSH dollari yoki Buyuk Britaniya funt sterlingiga nisbatan belgilanadi. Ammo tashqi savdo munosabatlarida albatta biror bir valutaning boshqa bir valutadagi kursiga zarurat tug'ilib turadi. Masalan, Yaponiya eksportyor Germaniya importyor bo'lsa, unda albatta 1 Nemis markasi qancha Yapon iyenasi to'g'ri keladi, degan savol tug'iladi. Bunga javob berish uchun kross-kurs uslubidan foydalaniladi. Kross-kurs to'g'risida ushbu darslikning 5-mavzusida batafsil yoritilgan.

Milliy valuta savdo qilinayotgan, xorijiy valuta esa kotirovka valutasi bo'lgan holdagi kotirovka turi teskari kotirovka bo'ladi.

To'g'ri kotirovkada «Bid» sotib oluvchi kursi banklar tomonidan savdo qilinayotgan valutani sotib olish va milliy valutani sotish kursi bo'ladi. «Offer» kursi banklar tomonidan savdo qilinayotgan valutani sotish va milliy valutani sotib olish kursi hisoblanadi. «Bid» va «Offer» kurslarining farqi sifatidagi miqdor «spred» deb ataladi.

Valuta kurslarining quyidagi turlari mavjud: «spot» kurs, sotuvchi va sotib oluvchi kurslari, forvardli kurs, kross-kurs, «autrayt» kursi. «Spot» kurs — bu, naqdli (kassa) shartnomasi kursidir. U «spot» shartnomalari ijrosi paytida qayd etiladigan bir mamlakat valutasining bahosini boshqa mamlakat valutasidagi ifodasidan iborat.

«Spot» kurslar erkin suzadigan yoki qat'iy belgilangan bo'lishi mumkin. Ular milliy valutani mamlakat tashqarisida shartnomani amalga oshirish paytiga sotib olish qobiliyatini ko'rsatadi.

Ba'zi davlatlar valutarining ichki va tashqi qiymati mavjudligiga qaramasdan valuta nazorati sharoitida oddiy tijorat operatsiyalarini amalga oshirishda, asosan tovar hamda xizmatlar importida valuta va «spot» kurslari bir xilda qo'llanilishi mumkin.

Forvardli kurs — bu, muddatli valuta shartnomalari kursidir. U kelgusida ma'lum bir sanaga valutani yetkazib berish sharti bilan sotish yoki sotib olish bahosidan iboratdir. Bunda muddatli valuta operatsiyasida kurs uning ijrosi ma'lum bir muddat o'tganidan so'ng amalga oshsa ham shartnoma tuzilish paytida qayd etiladi.

Valuta kursiga ta'sir etuvchi omillar juda ko'p, ularning ichida eng muhimlari ko'rib chiqiladi.

Pul birliklarini sotib olish qobiliyatlari va inflatsiya sur'ati. Valutalarni sotib olish qobiliyati bo'yicha bir biriga nisbatan o'lchanishi

(sotib olish qobiliyatining pariteti) qiymat qonunini aks ettirgan holda valuta kursining asosi bo'lib xizmat qiladi.

Valuta kursi va pul birligining sotib olish qobiliyati o'rtasidagi muvofiqlik hamma vaqt ham kuzatilmaydi. Masalan, 1980-yil ichida AQSH dollarining kursi Doych markaga nisbatan 2%ga o'sgan, ammo shu bilan birgalikda ichki bozorda dollarni sotib olish qobiliyati 13%ga, doych markaniki esa 6%ga pasaygan. Buning sababi shundaki, valutilarning kunlik kurslar kotirovkasi ularni sotib olish qobiliyatlariga nisbatan korrektirovka qilinmasligida va valuta kurslariga bosliqa omillarning ta'siridadir.

Mamlakat to'lov balansining ahvoli valutaga bo'lgan talab va taklifga, valuta kursining darajasiga bevosita ta'sir etadi hamda uning u yoki bu tarafga og'ib ketishiga olib keladi. Mamlakatning aktiv to'lov balansi milliy valuta kursining o'sishiga olib keladi, chunki xorijiy qarzdorlar tomonidan unga bo'lgan talab oshib boradi. Aksincha, passiv to'lov balansi esa milliy valuta kursining pasayishiga olib keladi.

Turli mamlakatlardagi foiz stavkalarining bir biridan farqi. Mamlakatdagi hisob yuritishning o'rtacha foiz stavkasini ko'tarilishi xorijiy kapitallarni mamlakatga oqib kelishini rag'batlantiradi. Ushbu foiz stavkalarining pasayishi esa aksincha kapitallarni, shu jumladan milliy kapitallarni ham mamlakatdan chetga oqib ketishiga olib keladi.

Kapitallar ayniqsa «qaynoq» (chayqov) pullarning harakati (oqimi) mamlakatlar to'lov balanslari muvozanatsizligini kuchaytirib yuboradi.

Foiz stavkalari valuta bozorlari operatsiyalari va ssuda kapitallari bozorlaridagi operatsiyalarga ta'sir etadi. Operatsiyalarni amalga oshirishda banklar maksimal foyda olish maqsadida milliy va Xalqaro bozordagi foiz stavkalari farqlarini hisobga oladilar. Ular arzonroq kreditlarni xorijiy ssuda kapitallari bozorida sotib olib, xorijiy valutani milliy ssuda kapitallari bozorida nisbatan yuqoriroq foiz ustidan joylashtirishga harakat qiladilar.

Valuta bozorlari faoliyati va chayqov valuta operatsiyalarining valuta kursiga konyunktura ta'siri. Agarda biror bir valutaning kursi pasayib borsa, bozor ishtirokchilari uni nisbatan muvozanatliroq valutaga almashtiradilar va bu bilan ular uning qadrsizlanishini tezlashtirib yuboradilar.

Valuta bozorlari mamlakat iqtisodiyotida va siyosatida bo'layotgan o'zgarishlar, kurslar nisbatining tebranishiga ta'sir ko'rsatadi.

Yevrobozorda u yoki bu valutadan foydalanish darajasi uning kursiga bevosita ta'sir etadi. Masalan, 2000-yilgacha Yevrobanklar operatsiyalarini 70—75% AQSH dollarida amalga oshishi AQSH dollariga bo'lgan talab ko'lamini belgilaydi. Hozirgi kunda ushbu banklar operatsiyalarida asosiy o'rinni Yevro egallagan.

Yevrobozorda va Xalqaro hisob-kitoblarda muayyan bir valutadan foydalanish darajasi. Masalan, muomalaga Yevro kiritilgunga qadar Yevrobanklar operatsiyalarining 60%i AQSH dollarlarida amalga oshirilgan va ushbu omil mazkur valutaga bo'lgan talab hamda taklifni belgilagan. Valuta kursiga undan xalqaro hisob-kitoblarda foydalanish darajasi ham ta'sir etadi. Masalan, 90-yillarda AQSH dollari zimmasiga xalqaro hisob-kitoblarning 50%i, tashqi qarzdorlikning 70%i (asosan rivojlanib borayotgan mamlakatlarning) to'g'ri kelgan. Shu sababli jahon baholarining davlatlar qarzdorliklari bo'yicha to'lovlarning muntazam ravishda o'sishi dollar kursini, uni sotib olish qobiliyatini pasayishi sharoitida ham o'sishiga ko'maklashadi.

Valutalar kurs nisbatlariga yana xalqaro to'lovlarning tezlashishi yoki sekinlashishi ham ta'sir etadi. Masalan, muayyan valutaning pasayishini ko'zda tutgan holda qarzdorlar zarar ko'rmaslik uchun kontragentlarga bu valutadagi to'lovlarni tezlashtirishga harakat qiladilar. Agarda valuta qadrining ko'tarilishi kutilsa aksincha ushbu valutadagi to'lovlarni amalga oshirishni kechiktirilishi kuzatiladi. Jahon bozorida bunday taktika «lidz end legz» nomini olgan va u mamlakat to'lov balansi hamda valuta kursiga ta'sir etadi.

Jahon va ichki bozorlarda mamlakat milliy valutasiga ishonch darajasi. Ushbu ishonch mamlakat iqtisodiyotining ahvoli va siyosiy holat hamda yuqorida ko'rib chiqilgan valuta kursiga ta'sir eta oladigan omillar bilan belgilanadi. Shu bilan birgalikda dilerlar iqtisodiy o'sish va inflatsiyaning mazkur sur'atlaridan, valutani sotib olish qobiliyatining o'sishidan, talab hamda taklifning o'zaro nisbatidan tashqari ularning dinamikasi istiqbolini ham hisobga oladilar. Ba'zida, mamlakatning savdo va to'lov balanslari holati yoki saylovlar natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarni matbuotda chop etilishini kutish talab hamda taklifning o'zaro nisbatiga va valuta kursiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Ayrim holatlarda valuta bozorida imtiyozli yo'nalishlar vazirlar iste'fosi haqidagi mish-mishlar singari va boshqa shu kabi siyosiy yangiliklar foydasiga o'zgaradi.

Agarda mamlakatning iqtisodiy holati jahonda yuqori baholanayotgan bo'lsa, unda uning valutasini kuchli hisoblanadi va iqtisodiy jihatdan

kuchsizroq hisoblangan davlat valutasiga nisbatan yuqoriroq bahoda sotilishi mumkin.

Valuta siyosati. Valuta kursining davlat va bozor tomonidan muvofiqlashtirilishini o'zaro solishtirish uning dinamikasiga ta'sir etadi. Valuta kursining valutaga bo'lgan talab va taklif mexanizmi orqali valuta bozorlarida shakllanishi, odatda, kurs nisbatlarini keskin o'zgarishi bilan xususiyatlidir. Iqtisod, pul muomalasi, moliya va kredit holatining ko'rsatkichi hamda muayyan bir valutaga bo'lgan ishonch darajasi bo'lmish aniq (real) valuta kursi bozorda shakllanadi. Valuta kursini davlat tomonidan muvofiqlashtirilishi mamlakatning valuta-iqtisodiy siyosati vazifalaridan kelib chiqqan holda uning ko'tarilishi yoki pasayishiga qaratilgandir. Ushbu maqsadda ma'lum bir valuta siyosati amalga oshiriladi.

Shunday qilib, valuta kursining shakllanishi — bu milliy va jahon iqtisodiyotlari hamda siyosatlarining o'zaro munosabatlari bilan asoslangan murakkab ko'p omilli jarayondir. Shu sababli valuta kursini prognozlashda yuqorida ko'rib chiqilgan kursni shakllantiruvchi omillar hamda ularni valutalarning o'zaro nisbatiga bir xilda bo'lmagan ta'siri aniq bir vaziyatdan kelib chiqqan holda hisobga olinadi.

Valuta kursi milliy va jahon bozorlari qiymat ko'rsatkichlari o'rtasida aloqa instrumenti sifatida maydonga chiqqan holda xalqaro iqtisodiy munosabatlar hamda takror ishlab chiqarishda faol rol o'ynaydi. Tadbirkor valuta kursidan foydalangan holda o'z ishlab chiqarish xarajatlarini jahon bozorida baholar bilan taqqoslaydi. Ushbu tadbir alohida korxonaga yoxud butun bir mamlakatning tashqi iqtisodiy operatsiyalar natijasini aniqlash imkonini beradi. Jahon bozorida tovar sotilganda milliy mehnat mahsuli bo'lmish tovar qiymat o'lchovining baynalmilallashgan birligi sifatida jamoatchilik tomonidan tan olinadi. Jahon valuta bozorida esa valutalarning baynalmilallashgan qiymatining pariteti aniqlanadi.

Valutalar kurslari nisbati asosida ushbu mamlakatning jahon savdosidagi solishtirma og'irligini hisobga olgan holda samarali valuta kursi hisoblanadi. Valuta kursi eksport va import baholarining nisbati, firmalarning raqobatdoshligi, korxonalar foydasiga ma'lum bir darajada ta'sir etadi.

Valuta kurslarining keskin tebranishi xalqaro iqtisodiy, shu jumladan valuta-kredit va moliyaviy munosabatlar muvozanatsizligini kuchaytiradi hamda salbiy ijtimoii-iqtisodiy oqibatlar, ayrim davlatlarni zararlarga, ayrimlarini esa yutuqlarga olib keladi.

Boshqa omillarning aks ta'siri bo'lmagan paytda milliy valuta kursi pasayganda eksportyorlar tushum sifatida olingan va qimmatlashgan xorijiy valutani nisbatan arzonlashgan milliy valutaga almashuvi hisobiga eksport mukofotini oladilar hamda tovarlarni o'rtacha jahon baholaridan past darajada sotish imkoniga ega bo'ladilar.

Milliy valuta kursining pasayishi, yuqorida bayon etilgan imtiyozlardan tashqari, bir vaqtning o'zida importning qimmatlashishiga olib keladi. Bu esa mamlakat ichkarisida baholar o'sishiga, tovar olib kirish va iste'mol qilishni qisqarishiga hamda milliy tovar ishlab chiqarishni o'sishiga olib keladi. Valuta kursining pasayishi milliy valutada ifodalangan real qarzdorlikning kamayishiga, xorijiy valutada ifodalangan tashqi qarzlar og'irligining kuchayishiga olib keladi. Xorijiy investorlar tomonidan mamlakat milliy valutasida olinayotgan foyda, foizlar va dividendlarni chetga olib chiqish manfaatsiz bo'lib qoladi. Ushbu foyda reinvestitsiya qilinadi yoki mamlakat ichki baholari asosida tovarlar sotib olish hamda ularni eksport qilish uchun ishlatiladi.

Valuta kursi ko'tarilsa mamlakat ichkarisidagi baholarning raqobatdoshligi hamda eksportning samaradorligi pasayadi. O'z navbatida ushbu jarayonlar eksport tarmoqlari hamda yalpi milliy ishlab chiqarishning qisqarishiga olib kelishi mumkin. Import esa aksincha kengayadi. Mamlakatga xorijiy hamda milliy kapitallarni oqib kelishi rag'batlantiriladi, xorijiy kapital qo'yimlariga olingan foydalarni olib chiqilishi o'sadi. Qadrsizlanib borayotgan xorijiy valutada ifodalangan mamlakat tashqi qarzining real summasi kamayadi. Valutaning ichki va tashqi qadrsizlanishidagi, ya'ni uning kurs dinamikasi hamda sotib olish qobiliyati orasidagi uzilish xalqaro iqtisodiy munosabatlar uchun katta ahamiyatga ega. Agarda pulning ichki inflatsion qadrsizlanishi valuta kursining qadrsizlanishidan sur'ati bo'yicha o'zib ketsa, o'zga shartlarning tengligi sharoitida milliy bozorda yuqori baholarda sotish maqsadida tovarlar importi rag'batlantiriladi. Agarda valutaning tashqi qadrsizlanishi inflatsiya hisobiga vujudga keladigan, uning ichki qadrsizlanishidan o'zib ketsa unda valuta dempingi uchun sharoit yetiladi. Boshqacha aytganda, tashqi bozorlarda raqobatchilarni siqib chiqarish maqsadida tovarlarni o'rtacha jahon baholaridan past darajada ommaviy ravishda eksport qilishi uchun sharoit tug'iladi.

Valuta dempingi uchun quyidagilar xususiyatlidir: 1) eksportyor tovarlarni ichki bozorda inflatsiya ta'sirida ko'tarilgan baholarda sotib olgan holda tashqi bozorda o'rtacha jahon baholaridan pastroq

darajada ularni nisbatan muvozanatli bo'lgan valutaga sotadi; 2) eksport baholarini pasaytirish manbasi bo'lib, tushum sifatida olingan nisbatan barqaror valutani qadrsizlangan milliy valutaga almashtirgan paytida hosil bo'ladigan kurslar farqi hisoblanadi; 3) tovarlarni ommaviy ravishda chetga olib chiqilishi eksportyorlarga nihoyatda yuqori darajadagi foydani ta'minlaydi.

Demping bahosi ishlab chiqarish bahosidan yoki tannarxdan ham past bo'lishi mumkin. Biroq eksportyorlar uchun juda ham pasaytirib yuborilgan baho manfaatli emasdir, chunki xorijlik kontragentlar tomonidan tovarlar reeksporti natijasida milliy tovarlar bilan raqobat-chilik vujudga kelishi mumkin.

Erkin suzadigan valuta kurslari rejimi sharoitida kapitallar, ayniqsa qisqa muddatli kapitallar harakatiga ular o'zgarishining ta'siri kuchayadi. Ushbu omil esa o'z navbatida ayrim davlatlarning valuta-iqtisodiy holatiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Valutasining kursi ko'tarilib borayotgan mamlakatga xorijiy kapitallarning oqib kelishi natijasida ssuda kapitallari va kapital qo'yilmalarining hajmi vaqtincha oshib ketishi mumkin.

Ushbu o'sgan sarmoyalar mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish hamda davlat budjeti taqchilligini qoplash maqsadlariga ishlatilishi mumkin. Kapitallarni mamlakatdan oqib ketishi esa ularning kamomadini, investitsiyalar qisqarishini va ishsizlik kuchayishini keltirib chiqaradi.

Valuta kursi tebranishining oqibatlarini mamlakatning valuta-iqtisodiy mavqeiga, uning eksport kvotasi xalqaro iqtisodiy munosabatlarda tutgan o'rniga bog'liq. Valuta kursi mamlakatlar, milliy eksportyor va importyorlar o'rtasidagi kurash obyekti hamda davlatlararo nizolarning manbasi bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu sabablarga ko'ra valuta kursining muammolari iqtisodiy fanda ahamiyatli o'rinni egallaydi.

8.3. To'lov va hisob-kitob balanslari

Barcha mamlakatlar zamonaviy jahon xo'jaligining ishtirokchilari bo'lib hisoblanadi. Alohida mamlakatlarning jahon xo'jaligiga integratsiyalashganlik darajasi turlicha bo'lib hisoblanadi. Mamlakatning hamkorlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalari, milliy iqtisodiyotlarni jahon xo'jaligiga birlashtiradigan Xalqaro iqtisodiy aloqalardan iborat. Iqtisodiy munosabatlardan tashqari mamlakatlar o'rtasida pul to'lovlari

va tushumlarini vujudga keltiruvchi siyosiy, harbiy, madaniy hamda boshqa munosabatlar ham mavjud.

Mamlakatning ko'p qirrali xalqaro munosabatlari uning xalqaro operatsiyalari balans hisob-varag'ida o'z aksini topadi. Ushbu balans an'ana bo'yicha to'lov balansi deb ataladi.

To'lov balansi — bu xalqaro operatsiyalarning balans hisob-varag'idir. Ya'ni, bu mamlakatning tovarlar, xizmatlar, kapitallar olib kirish va olib chiqish ko'rsatkichlarining nisbati shaklidagi xalqaro xo'jalik aloqalari kompleksining qiymat ifodasidir.

Xalqaro operatsiyalarning balans hisob-varag'i mamlakat tashqi iqtisodiy operatsiyalarining ko'lamlari, tarkibi va xarakterini qiymat jihatidan miqdoriy hamda sifat ifodasidir. Amaliyotda odat sifatida «to'lov balansi» atamasidan foydalanish, barcha operatsiyalar bo'yicha valuta oqimlarining ko'rsatkichlarini esa to'lov va tushumlar sifatida belgilash qabul qilingan.

Matbuotda chop etilayotgan to'lov balanslari nafaqat amalga oshirilgan yoki ma'lum bir sanaga ijro etilishi kerak bo'lgan to'lov va tushumlarni, balki xalqaro talablar hamda majburiyatlar bo'yicha ko'rsatkichlarni ham qamrab oladi.

To'lov balanslarining zamonaviy jadvallari barcha qimmatliklarni mamlakatlararo harakati haqida yetarli ma'lumotlarga ega. Bunda majburiyatlarning joriy davrda to'lanmaydigan va kelgusi davrga o'tkazilib yuboriladigan qismi kapital yoki kreditlar harakatini aks ettiruvchi to'lov balansi moddalariga kiritiladi.

So'nggi paytlarda to'lov balansiga qo'shimcha sifatida mamlakatlararo qimmatliklar harakati to'g'risidagi ma'lumotga ega mamlakatning xalqaro aktivlar va passivlar balansi tuziladi.

Ushbu balans mamlakatning zaxira toifasidagi xalqaro moliyaviy holatini aks ettiradi va mamlakat jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvining qanday bosqichida (pog'onasida) turganligini ko'rsatadi.

Mazkur balansda ushbu davrga mamlakat tomonidan taqdim etilgan va olingan kreditlar, investitsiyalar, boshqa moliyaviy aktivlar qiymatining nisbati aks etadi. Ayrim davlatlarda olingan resurslar hajmi xorijdagi aktivlariga nisbatan katta. Boshqa mamlakatlarda bu ikkala ko'rsatkich ham katta, ham turlichadir. Xorijiy moliyaviy resurslarni netto-importyori sifatida AQSH alohida o'rin egallaydi. Xalqaro moliyaviy pozitsiya va to'lov balansi ko'rsatkichlarining o'zlari bir-biri bilan bog'liqdir.

Iqtisodiy mazmuniga ko'ra ma'lum bir sanaga bo'lgan to'lov balansi va ma'lum bir davr to'lov balansi farqlanadi. Ma'lum bir sanaga bo'lgan to'lov balansini statistik ko'rsatkichlar shaklida qayd etishning ilojisi yo'q. Chunki u kundan-kunga o'zgarib turuvchi to'lov va tushumlarning nisbat shakli sifatida mavjuddir.

To'lov balansining ahvoli, ushbu davrga milliy va xorijiy valutaga bo'lgan talabni belgilab beradi hamda valuta kursini shakllantiruvchi omillardan biri bo'lib hisoblanadi.

Ma'lum bir davr uchun to'lov balansi (oy, chorak, yil) ushbu davr mobaynida amalga oshirilgan tashqi iqtisodiy shartnomalar bo'yicha statistik ko'rsatkichlar asosida tuziladi va mamlakatning xalqaro iqtisodiy munosabatlarida, uning jahon xo'jaligidagi ishtiroki ko'lamlarida hamda xarakterida sodir bo'lgan o'zgarishlarni tahlil etish imkoniyatini beradi.

Davr uchun to'lov balansining ko'rsatkichlari iqtisodiy rivojlantirishning agregat ko'rsatkichlari bilan bog'liqdir (yalpi ichki mahsulot, milliy daromad va shu kabilar) va davlat tomonidan muvofiqlashtirish obyekti bo'lib hisoblanadi.

Davr uchun to'lov balansining ahvoli milliy valutaning uzoq muddatdagi davrga bo'lgan holati, uning barqarorligi yoki valuta kursining o'zgarish xarakteri bilan uzviy bog'liqdir.

Buxgalteriya hisobi nuqtayi nazaridan to'lov balansi doimo muvozanatda bo'ladi. Ammo o'zining asosiy bo'linmalari bo'yicha agar tushumlar to'lovlardan ko'p bo'lsa aktiv saldogaga, aksincha bo'lganda passiv saldogaga ega bo'ladi. Shu sababli to'lov balansini tuzish va saldosi o'lchash uslublari mamlakat tashqi iqtisodiy operatsiyalarini xarakterlovchi ko'rsatkichlarni to'g'ri tahlil qilishda muhim ro'l o'ynaydi.

To'lov balansi tuzishning nazariyasi va amaliyoti jahon iqtisodiyotida bo'layotgan o'zgarishlarga muvofiq ravishda rivojlanib, takomillashib bormoqda.

«Balans» atamasi xalqaro to'lov munosabatlarida bir qator tushunchalarni xususan balans hisob-varag'i, saldo yoki hisob-varaq qoldig'i, hisob-varaq ahvoli, muvozanat va boshqalarni ifoda etish maqsadida ishlatiladi.

Shu sababli to'lov balansi — bu, nafaqat ikki tarafi bir-biriga teng bo'lgan mamlakat Xalqaro operatsiyalari hisob-varag'i, balki o'z ichiga uning asosiy elementlarining sifat va tarkibiy xarakteristikalarini olgan, ushbu operatsiyalarning ma'lum bir ahvolidir.

To'lov balansining tarkibiy tuzilishi. To'lov balansi quyidagi asosiy bo'limlardan iborat:

— savdo balansi, tovarlarni olib kirish va olib chiqish o'rtasidagi nisbat;

— xizmatlar va notijorat to'lovlar balansi («ko'zga ko'rinmas» operatsiyalar balansi);

— o'z ichiga tovarlar, xizmatlar va bir tomonlama o'tkazmalarni olgan joriy operatsiyalar balansi;

— kapitallar va kreditlar harakati balansi;

— rasmiy valuta zaxiralari bilan operatsiyalar.

Savdo balansi. Tashqi savdo tarixan milliy xo'jaliklarni jahon xo'jaligiga bog'lovchi tashqi iqtisodiy munosabatlarning birlamchi shakli sifatida maydonga chiqadi. Tashqi savdo tufayli xalqaro mehnat taqsimoti shakllanadi. Xalqaro mehnat taqsimotining o'zi esa tashqi savdo va boshqa xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi bilan chuqurlashib hamda takomillashib boradi.

Tashqi savdo ko'rsatkichlari an'anaviy ravishda to'lov balansida muhim o'rinni egallaydi. Tovarlar eksporti va importining o'zaro nisbati savdo balansini tashkil etadi. Tashqi savdoning katta hajmi kredit hisobiga amalga oshirilganligi sababli haqiqatda shu davrda amalga oshirilgan savdo, to'lovlar va tushumlar ko'rsatkichlari o'rtasida tafavutlar mavjud.

Ushbu tafavutlar tufayli turli so'ndirilish muddatlariga ega, taalluqli talab va majburiyatlarni vujudga keltiruvchi umumiy savdo balansidan farqli o'laroq, o'z davrida amalga oshirilgan pul to'lovlari hamda haqiqatda olingan tushumlarning nisbati sifatida to'lov balansi tushunchasi paydo bo'ldi.

Biroq tashqi iqtisodiy operatsiyalar bo'yicha ma'lumot yig'uvchi organlar hech qachon haqiqatda amalga oshirilgan to'lovlar va olingan tushumlarni umumiy savdo ko'rsatkichlaridan ajratish imkoniyatiga ega bo'lmagan. Ular savdo balansiga kiritiladigan tashqi iqtisodiy bitimlar bo'yicha bojxona ma'lumotlaridan foydalanadilar. Aynan shu ma'lumotlar davlat iqtisodiy siyosati nuqtayi nazaridan asosiy qiziqish obyekti bo'lib hisoblanadi. Ular va real to'lovlar orasidagi farqlar to'lov balansining kredit operatsiyalarida aks etgan.

Savdo balansining aktiv yoki passivligini iqtisodiy mazmuni aniq mamlakatga nisbatan aloqador hamda uning jahon xo'jaligida tutgan o'rni, hamkorlari bilan aloqalarining xarakteri va umumiy iqtisodiy siyosatiga bog'liqdir. Yetakchi davlatlardan iqtisodiy o'sish sur'atlari

bo'yicha orqada bo'lgan mamlakatlar uchun aktiv savdo balansi litsenziyalar importiga, xorijiy investitsiyalar yuzasidan daromadlarni to'lash va boshqa Xalqaro majburiyatlar bo'yicha haq to'lash uchun valuta mablag'lari manbasi sifatida zarur. Bir qator sanoat jihatidan rivojlangan mamlakatlar (Yaponiya, Germaniya va boshqalar) uchun savdo balansining aktiv saldosi kapitallar eksporti, xorijda ikkinchi iqtisodiyotni barpo etish uchun ishlatiladi.

Passiv savdo balansi keʻraksiz hisoblanib, mamlakatning jahon xo'jaligidagi o'rni kuchsizligini bildiradi. Bu asosan valuta tushumi taqchilligini sezayotgan, rivojlanib borayotgan mamlakatlar uchun xosdir. Sanoat jihatidan rivojlangan mamlakatlar uchun esa bu boshqacha ma'noga ega bo'ladi. Masalan, AQSH savdo balansining kamomadi (1991-yildan boshlab) AQSH bozoriga intellektual tovarlarni ishlab chiqaruvchi Xalqaro raqobatchilarni (g'arbiy Yevropa, Yaponiya, Tayvan, Janubiy Korea va boshqa mamlakatlar) kirib borishi bilan xarakterlanadi. Bunday xalqaro mehnat taqsimotining shakllanib borishi oqibatida AQSH va jahon miqyosida resurslar nisbatan samaraliroq ishlatiladi. AQSH tashqi savdosining kamomadi yuqorida zikr etilgan hamkor-mamlakatlarning ushbu operatsiyalar bo'yicha aktiv saldosi o'z aksini topadi. O'z navbatida, ushbu hamkor-mamlakatlar o'zining valuta tushumlari hisobiga xorijiy kapital qo'yilmalarni, shu jumladan, AQSHda ham amalga oshiradi.

Xizmatlar balansi transport yo'q tashuvlari, sug'urta, elektron, telekosmik, telegraf, pochta va boshqa aloqa turlari, Xalqaro sayyohlik, ilmiy-texnik hamda ishlab chiqarish tajribalari bilan almashish, ekspert xizmatlari, diplomatik, savdo va xorijdagi boshqa xizmatlar xarajatlarini ko'tarish, ma'lumotlarni uzatish, madaniy hamda ilmiy aloqalar, turli vositachilik yig'implari, reklama, yarmarka va boshqa shu kabilar bo'yicha to'lov hamda tushumlarni o'z ichiga oladi.

Xizmatlar xalqaro iqtisodiy aloqalarning bir maromda rivojlanib borayotgan sektorini tashkil etadi. Xizmatlarning to'lovlar va tushumlarning hajmi hamda tarkibiy tuzilishidagi roli hamda ularga ta'siri muntazam ravishda o'sib bormoqda.

An'anaviy xizmat turlari (transport, sug'urta) savdo bo'yicha tovarlarni yetkazib berishning hajmi va turli-tumanligini o'sib borishi, ularning tarkibida Xalqaro kooperatsiya hamda ixtisoslashuvning rivojlanishi tufayli yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar ulushining ortib borishi bilan o'z boshidan katta qayta qurish jarayonini kechirmoqda.

Rivojlangan davlatlarda aholining yashash darajasi o'sib borgani sari zamonaviy ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi natijasida tarkibida katta ulushga ega bo'lmish xizmat yuzasidan safarlar sifatidagi Xalqaro sayyohlik ko'lamlari ham keskin o'sdi.

Xalqaro ishlab chiqarishning o'sishi ilmiy-texnik inqilob va xo'jalik hayoti baynalmilallashuvining boshqa omillari, litsenziyalar, nou-hau, ilmiy-texnik hamda ishlab chiqarish tajribasining boshqa turlari, lizing operatsiyalari, ishbilarmon maslahatlar va ishlab chiqarish hamda alohida xususiyatga ega boshqa xizmatlar bilan savdo qilishni rag'batlantirdi.

Jahon amaliyotida qabul qilingan qoidalarga muvofiq «xizmatlar» bo'limiga investitsiyalar va xalqaro kreditlar bo'yicha foiz daromadlaridan olingan to'lov hamda tushumlar kiradi, modomiki iqtisodiy mazmuniga ko'ra ular kapitallar harakatiga yaqinroqdir. To'lov balansida quyidagi moddalar ajratilib ko'rsatiladi: xorijiy davlatlarga harbiy yordam ko'rsatish, xorijdagi harbiy xarajatlar. Ushbu xarajatlar xizmatlar operatsiyalariga mansubdir.

Xalqaro Valuta Fondining (XVF) uslubiyatiga muvofiq to'lov balansida alohida pozitsiya sifatida bir tomonlama o'tkazmalarni ko'rsatish qabul qilingan. Ularning tarkibida: 1) davlat operatsiyalari — boshqa mamlakatlarga iqtisodiy yordam yo'nalishi bo'yicha subsidiyalar, davlat nafaqalari, Xalqaro tashkilotlarga badallar; 2) xususiy tushdagi operatsiyalar — xorijdagi ishchilar, mutaxassislar, qarindosh-urug'larning mamlakatga pul o'tkazmalari. Operatsiyalarning ushbu turi katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Italiya, Turkiya, Ispaniya, Gresiya, Portugaliya, Pokiston, Misr va boshqa davlatlar o'z fuqarolarini pul ishlab kelishga xorijga chiqish masalalarini muvofiqlashtirishga katta e'tibor beradi. Chunki ushbu davlatlar mazkur valuta tushumlari manbasidan o'z iqtisodiyotlarini rivojlantirish maqsadida foydalanadilar.

Xorijiy ishchilar va mutaxassislarni vaqtincha jalb etadigan GFR, AQSH, Fransiya, Buyuk Britaniya, Shveysariya, JAR va boshqa mamlakatlar uchun esa aksincha ushbu pul o'tkazmalari to'lov balansi ushbu moddasining kamomad manbasi bo'lib xizmat qiladi.

Yuqorida zikr etilgan xizmatlar bo'yicha operatsiyalar investitsiyalar bo'yicha daromadlar harakati, harbiy tushdagi kelishuvlar va bir tomonlama o'tkazmalar, tovarlar (sezilarli qimmatliklar) importi hamda eksportiga aloqasi bo'lmagan holda «ko'zga ko'rinmas» operatsiyalar deb ataladi. Ularning tarkibida 3 toifadagi kelishuvlarni, ya'ni xizmatlar, investitsiyalardan olingan daromadlar, bir tomonlama

o'tkazmalarni ajratib ko'rsatish mumkin. «Xizmatlar va notijorat to'lovlari» atamasi ham ishlatiladi. Ushbu atamaga mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarning muhim mazmunini tovarlar bilan savdo tashkil etgan paytdan qolgan an'anaga bildiriladigan hurmatday qaraladi.

Joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi savdo balansi va «ko'zga ko'rinmas» operatsiyalarni o'z ichiga oladi. To'lov balansi tuzishning ba'zi bir usullari bir tomonlama davlat o'tkazmalarini alohida moddaga ajratib ko'rsatadi va uni joriy operatsiyalar saldosisiga qo'shmaydi. Ushbu operatsiyalarni tovarlar va xizmatlar bilan jahon savdosini kapital hamda kreditlar shaklidagi moliyaviy resurslar Xalqaro harakatidan ajratib olish uchun joriy operatsiyalar deb ataylab atay boshladilar.

Kapitallar va kreditlar harakati balansi davlat hamda xususiy kapitallar, taqdim etilgan va olingan Xalqaro kreditlarning davlatga olib kirilishi hamda olib chiqilishi o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Iqtisodiy mazmuniga ko'ra ushbu operatsiyalar quyidagi ikki toifaga bo'linadi: tadbirkorlik va ssuda kapitallarining xalqaro harakati.

Tadbirkorlik kapitali to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (xorijda korxonalarni sotib olish va qurish) va portfel investitsiyalarini (xorijiy kompaniyalar qimmatli qog'ozlarini sotib olish) o'z ichiga oladi. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar uzoq muddatli kapitalni olib chiqishning eng muhim shakllaridan biri bo'lib hisoblanadi va to'lov balansiga sezilarli ta'sir etadi. Ular mulk sotib olinishi bilan bog'liq bo'lgan holda qarz majburiyatlarini vujudga keltirmaydi. Ushbu investitsiyalar natijasida milliy iqtisodiyotlarni savdoga nisbatan yuqoriroq darajada va mustahkamroq jahon xo'jaligiga integ-ratsiyalashuviga ko'maklashuvchi Xalqaro ishlab chiqarish rivojlanadi. 1997-yilda har yilgi qo'yimalarni qo'shib borish va qoldig'i ko'payib boruvchi uslubi bilan hisoblangan mamlakatlarning barcha to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarini to'plangan qiymati 3 trln. AQSH dollaridan ko'p summani tashkil etdi. Tadbirkorlik kapitalining xorijga olib chiqilishi ishlab chiqarish va tashqi savdoning o'sishiga nisbatan tez sur'atlarda amalga oshadi. Bu esa o'z navbatida xo'jalik faoliyatining baynalmilallashuvi va globallashuvida uning roli yetakchi ekanligini isbotlaydi.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar qiymatining uchdan ikki qismidan ziyodini rivojlangan davlatlarning o'zaro kapital qo'yimlari tashkil etadi. Bu degani, ular o'rtasidagi xo'jalik aloqalari boshqa davlatlar o'rtasidagi xo'jalik aloqalariga nisbatan yuqoriroq darajada mustahkamlanib borayotganligidan dalolat beradi.

Ssuda kapitalining xalqaro harakati muddatlilik aloomatiga ko'ra tasniflanadi.

1. Uzoq va o'rta muddatli operatsiyalar bir yildan ziyod muddatga taqdim etilgan davlat hamda xususiy zayomlar va kreditlarni o'z ichiga oladi. Ushbu davlat va xususiy zayomlar hamda kreditlarning oluvchilari bo'lib odatda, iqtisodiy rivojlanish bo'yicha ilg'or davlatlardan orqada qolgan mamlakatlar hisoblanadi. Ilg'or, rivojlangan davlatlar esa bu yerda kreditorlar sifatida maydonga chiqadi. Xususiy, uzoq muddatli zayomlar va kreditlar bo'yicha holat esa butunlay boshqacha ko'rinishga ega. Bu yerda ham rivojlanib borayotgan davlatlar rivojlangan davlatlarning xususiy moliya-kredit institutlaridan qarz oladilar. Biroq rivojlangan davlatlarda ham korporatsiyalar uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish yoki jahon bozorida resurslarni bank krediti shakllarida aktiv jalb etadilar.

2. Qisqa muddatli operatsiyalar milliy banklarning xorijiy banklardagi joriy hisob-varaqlari (avuarlar), pul kapitalini banklar o'rtasidagi harakati kabi bir yilgacha muddatga bo'lgan Xalqaro kreditlarni o'z ichiga oladi. So'nggi 20 yil ichida jahon pul bozoridagi banklararo qisqa muddatli operatsiyalar katta hajmga ega bo'ldi. Agarda 1960 va 1970-yillarda Bretton Vuds valuta tizimi inqirozini kuchaytirib yuboruvchi kapitallar oqimida «qaynoq» pullarning stixiyali oqimi nisbatan katta ulushga ega bo'lgan bo'lsa, 1980-hamda 1990-yillarga kelib, qisqa muddatli pul kapitalarining asosiy oqimi Yevrovaluta bozori orqali amalga oshadigan bo'ldi.

To'lov balansi statistik ko'rsatkichlarini yig'ish va qayta ishlash uslubini takomillashishiga qaramasdan ushbu balans ko'rsatkichlaridagi xatoliklar sezilarli bo'lib qolmoqda. Shu sababli statistik xatoliklar va hisobga olinmagan operatsiyalar bo'yicha ma'lumotlar kiritiladigan «Xatolar va o'tkazib yuborishlar» moddasi ajratib ko'rsatiladi. Muta-xassislarning ta'kidlashicha, qisqa muddatli pul kapitali harakatining hisobini yuritish ayniqsa iqtisodiy inqiroz paytida nihoyatda qiyin. Shu sababli «Xatolar va o'tkazib yuborishlar» moddasi to'lov balansining kapitallar va kreditlar harakatini aks ettiruvchi bo'limiga qo'shiladi hamda inqiroz holatlarida uning ko'rsatkichlari keskin oshib ketadi.

To'lov balansining yakuniy moddalari davlat valuta organlari ishtirok etuvchi, likvid valuta aktivlari bilan operatsiyalarni aks ettiradi. Ushbu operatsiyalar natijasida markazlashtirilgan rasmiy oltin-valuta zaxiralarining hajmi va tarkibi o'zgaradi.

To'lov balansi takror ishlab chiqarish bilan to'g'ri va teskari aloqaga ega. Bir tomondan, u takror ishlab chiqarishda ro'y berayotgan jarayonlar oqibatida shakllanadi, boshqa tomondan esa unga aks ta'sir ko'rsatadi, chunki valutalar kursi oltin-valuta zaxiralari, valuta holati, tashqi qarz, valuta va iqtisodiy siyosat yo'nalishlari, jahon valuta tizimi holatiga ta'sir etadi.

To'lov balansi mamlakatning jahon xo'jaligidagi ishtiroki, tashqi iqtisodiy aloqalarining ko'lamlari, tarkibi va xarakteri to'g'risida ma'lumot beradi. To'lov balansida quyidagilar aks ettiriladi:

1) eksportning turli imkoniyatlarini va tovarlar, kapitallar, xizmatlar importiga ehtiyojini belgilovchi iqtisodiyotning tarkibiy disproportsiyalari;

2) iqtisodiyotni bozor va davlat tomonidan muvofiqlashtirish uslublarining o'zaro nisbatidagi o'zgarishlar;

3) konyunktura omillar (xalqaro raqobat, inflatsiya, valuta kursi va boshqalarning o'zgarish darajasi).

To'lov balansi holatiga bir qator omillar ta'sir etadi. Bular quyidagilar:

a) Mamlakatlar iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotining notekisligi, xalqaro raqobat. To'lov balansi asosiy moddalarining evolutsiyasi jahon iqtisodiyotidagi raqib-markazlar kuchlarining o'zaro nisbatidagi o'zgarishlarni aks ettiradi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng g'arbiy Yevropa va Yaponiya davlatlari to'lov balanslarining yirik kamomadi sharoitida AQSHning aktiv to'lov balansi shakllandi. Bu o'z navbatida, AQSHning 1950-yillarning oxirigacha monosentrik hukmronligi tizimida o'z aksini topdi, ya'ni to 1960-yilgacha G'arbiy Yevropa va Yaponiya davlatlarining savdo balanslari odatda, passiv edi, shu davrlardagi AQSHning savdo balansi esa amerika monopoliyalarining jahon bozoridagi mavqeyi hamda dollarning barqarorligi tufayli juda katta aktiv saldo bilan yopilar edi (1947-yilda 10 mlrd. AQSH dollari). AQSHning xalqaro investor va kreditorga aylanishi ushbu mamlakatga xorijdan yirik miqdordagi dividendlar hamda foizlarning oqib kelishiga sabab bo'ldi. Biroq keyinchalik to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning yillik o'simidagi AQSHning ulushi g'arbiy Yevropa va Yaponiya davlatlari ulushining o'sishi hisobiga 1967-yildagi 50 foizdan 1980 yildagi 4 foizgacha pasayib ketdi. 1985-yildan boshlab esa AQSH kapitalning netto-importyoriga aylandi. AQSHning jahon sanoat ishlab chiqarishidagi ulushini, harbiy xarajatlarining o'sishi sharoitida, 1948-yildagi 54.6 foizdan 1984-yilda 37.8 foizgacha, tovarlar eksportida 33

foizdan 12,7 foizgacha, kapitallar eksportida 70-yillar ichida 20 foizga pasayishi mamlakat to'lov balansi joriy operatsiyalarining muntazam kamomadiga olib keldi. AQSHning 1990-yillardagi uzoq muddatli iqtisodiy ko'tarilishi AQSHga yana jahon iqtisodiyoti va Xalqaro moliyadagi iqtisodiy peshqadamlikni qaytarib olish imkonini berdi. Yuqorida zikr etilgan uch markaz, ya'ni AQSH, G'arbiy Yevropa va Yaponiya o'rtasidagi qarama-qarshilik ularning to'lov balanslari holatida o'z aksini topadi;

b) Iqtisodiyotning siklli tebranishlari. To'lov balanslarida mamlakat xo'jalik hayotidagi tebranishlar, ko'tarilishlar va tushkunliklar o'z aksini topadi. Chunki mamlakat ichki iqtisodiyotining holatiga tashqi iqtisodiy operatsiyalar bog'liq. Sanoat sikllari mexanizmi bilan bog'liq to'lov balansining tebranishlari mamlakat ichki iqtisodiy siklli jarayonlarini bir mamlakatdan boshqa mamlakatlarga o'tib ketishiga ko'maklashadi. Ishlab chiqarishning o'sishi yoqilg'i, xomashyo, jihozlar importining o'sishiga, pasayishi esa tovarlar olib kirish hajmining qisqarishiga olib keladi. Tovarlarni, kapitallarni, xizmatlarni eksporti jahon bozori sharoitlarining o'zgarishiga molik bo'ladi. Xo'jalik rivojlanishining sustligida kapitalning chetga chiqishi ko'payadi. Iqtisodiyotning jadallab rivojlanishida, ya'ni foydalar o'sgan, mamlakatda kredit ekspansiyasi kuchaygan, foiz stavkasi ko'tarilgan paytda kapitalning chetga chiqishi pasayadi. Zamonaviy iqtisodiy siklning asinxronligi sababli uning tebranishlari to'lov balansiga to'g'ridan-to'g'ri emas, balki egri ta'sir etadi. Jahon iqtisodiy inqirozlari u yoki bu mamlakatlarni to'lov balanslarining yirik ko'lamdagi kamomadlariga olib keladi;

d) Davlatning xorijdagi xarajatlarining o'sishi. To'lov balansi uchun og'ir yo'q bo'lib, turli siyosiy va iqtisodiy maqsadlarga qaratilgan, hukumatning tashqi xarajatlari hisoblanadi;

e) Iqtisodiyotning militarizatsiyasi va harbiy xarajatlar. AQSHning to'lov balansida aks etadigan, xorijdagi xarajatlarining asosiy qismi harbiy maqsadlarga mo'ljallangan. Harbiy xarajatlarning to'lov balansiga egri ta'siri birinchi navbatda ularni ishlab chiqarish sharoitlari va iqtisodiy o'sishning sur'atlariga bo'lgan ta'sirida, harbiy bo'lmagan tarmoqlardan yulib olinayotgan resurlarda o'z aksini topadi. Agar eksport tarmoqlari harbiy buyurtmalar bilan bosib yuborilgan, tovarlarni chetga olib chiqishni kengaytirishga mo'ljallangan mablag'lar harbiy maqsadlarga yo'naltirilgan bo'lsa, mamlakatning eksport qobiliyati qisqaradi. Qurollarning o'sishi harbiy-strategik tovarlar shu jumladan, tinchlik vaqtidagi iste'mol me'yorlaridan ortiq bo'lgan

hajmda ko'p turdagi xomashyolar (neft, kauchuk, rangli metallar) importini oshiradi;

f) Xalqaro moliyaviy bog'liqlikning kuchayishi. Zamonaviy sharoitlarda moliyaviy oqimlarning harakati xalqaro iqtisodiy munosabatlarning muhim shakllaridan biriga aylandi. Bu esa o'z navbatida chetga kapitallarni olib chiqishni, ssuda kapitallari jahon bozorining (Yevrobozorlarni o'z ichiga olgan holda) rivojlanishini, shartnoma shartlarining erkinlashishi sharoitida mohyaviy bozorlarning o'sishi bilan asoslanadi. Natijada mamlakatlarning moliyaviy o'zaro bog'liqligi ularning o'zaro tijorat bog'liqligidan ustunroq bo'lib qoldi. Bu esa valuta va kredit tavakkalchiliklarini, birinchi navbatida qarz oluvchining to'lovga layoqatsizligini kuchaytirib yuboradi. 1980—1990-yillardagi jahon qarzlar inqirozi va 1997—1998-yillardagi valuta-moliya inqirozlari ushbu tavakkalchiliklar xavfiligini ochib tashladi;

g) Xalqaro savdodagi o'zgarishlar. Ilmiy-texnik inqilob, xo'jalik rivojlanishining sur'atlarini o'sishi, yangi energetika bazasiga o'tilishi Xalqaro iqtisodiy aloqalarda tarkibiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Tayyor mahsulotlar bilan, shu jumladan intellektual tovarlar, neft va energo resurslar bilan savdo qilish sur'ati oshdi. 1970-yillarning oxiri va 1980-yillarning boshida neftga baholarning to'satdan 18 barobar oshib ketishi neft imporyori bo'lmish mamlakatlar to'lov balansi joriy operatsiyalarining kamomadiga olib keldi. Tovarlarni oqimining geografiyasida rivojlangan davlatlar orasidagi almashuvning kengayish tarafiga qarab o'sishi, rivojlanib borayotgan mamlakatlar ulushining ularning tashqi savdosida qisqarib borishi holatida yuzaga keladi (jahon savdosining 70%, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari—38%). Rivojlangan davlatlarning o'zaro savdosi ular eksportining 80 foizini o'z ichiga oladi (Yevropa Ittifoqi mamlakatlari—58%), rivojlanib borayotgan mamlakatlar orasidagi savdo esa ular eksportining 1/4 qismini tashkil etadi. Bunday hol jahon bozoridagi raqobat kurashini kuchaytirib yuboradi;

h) To'lov balansiga valuta-moliyaviy omillarining ta'siri. Devalvatsiya odatda, eksportni, revalvatsiya esa importni rag'batlantiradi. Jahon valuta tizimining barqarorsizligi Xalqaro savdo va hisob-kitoblar sharoitlarini yomonlashtiradi. Milliy valuta kursining pasayishi kutilgan holda eksport va import bo'yicha to'lov muddatlarining o'rnidan siljishi ro'y beradi, ya'ni imporyorlar to'lovlarni tezlashtirishga, eksportyorlar esa aksincha xorijiy valutadagi tushumni olishni kechiktirishga harakat qiladilar («lidz end legz» siyosati). Xalqaro

hisob-kitoblar muddatlaridagi kichik bir qisqa uzilish mamlakatdan kapitallarni chetga oqib ketishiga olib kelishi mumkin. Baho va to'lov valutasida ishlatilayotgan yetakchi valutarlar kurslarining tebranishi ko'pchilik davlatlarning to'lov balanslariga ta'sir etadi;

i) Inflatsiyaning to'lov balansiga salbiy ta'siri. Bunday holat, ya'ni baholarni pasayishi milliy tovarlarning eksportini qiymlashtirib, raqobatdoshligini pasaytirgan, tovarlar importini rag'batlantirgan va kapitallarni xorijga chiqib ketishiga imkon bergan paytda vujudga keladi;

j) Favqulodda holatlar — hosilning bo'lmashligi, tabiiy ofatlar, halokatlar va shu kabilar to'lov balansiga salbiy ta'sir etadi.

8.4. Valuta siyosati

Valuta siyosatining yo'nalishlari va shakllari mamlakatlarning valuta-iqtisodiy holati, jahon xo'jaligining evolutsiyasi, jahon arenasidagi kuchlar joylashishi bilan belgilanadi. Turli tarixiy bosqichlarda birinchi qatorga valuta siyosatining aniq vazifalari chiqadi: valuta inqirozini bartaraf etish va valuta barqarorligini ta'minlash; valuta cheklovlari, valutani erkin ayirboshlanishiga o'tish, valuta operatsiyalarini erkinlashtirish hamda shu kabilar.

Valuta siyosati mamlakatlar o'zaro aloqalari tamoyillarini aks ettiradi: nisbatan kuchsiz (birinchi navbatda rivojlanib borayotgan) hamkorlar kamsitilishini keltirib chiqaruvchi hamkorlik va kelishmovchiliklar, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashuv.

Valuta siyosati maqsad va shakllariga ko'ra tarkibiy hamda joriy siyosatlariga bo'linadi. Tarkibiy valuta siyosati — bu, jahon valuta tizimida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan uzoq muddatli chora-tadbirlar yig'indisidir.

U barcha mamlakatlar manfaatida valuta tamoyillarini takomillashtirish maqsadida valuta islohotlari shaklida amalga oshiriladi va muayyan valutarlariga imtiyozlar berilishi uchun kurash bilan hamohang olib boriladi.

Tarkibiy valuta siyosati joriy siyosatga ta'sir ko'rsatadi. Joriy valuta siyosati — bu, valuta kursi, valuta operatsiyalari, valuta bozori va oltin bozori faoliyatini kunlik, tezkor muvofiqlashtirishga qaratilgan qisqa muddatli chora-tadbirlar yig'indisidir.

Valuta siyosatining shakllari. Valuta siyosatining quyidagi shakllari qo'llaniladi: diskont, deviz siyosati va uning turlaridan biri bo'lmish valuta intervensiyasi, valuta zaxiralarining diversifikasiyasi, valuta

cheklanishlari, valuta:arni almashinish darajalarini muvofiqlashtirish, valuta kursi rejimi, devalvatsiya, revalvatsiya.

Diskont (hisob yuritish) siyosati — bir tomondan kapitallarni xalqaro harakatiga valuta kursi va to'lov balansini, ikkinchi tomondan ichki kreditlar, pul massasi, baholar, yalpi talab dinamikasini ta'sir etishi orqali muvofiqlashtirishga yo'naltirilgan Markaziy bank hisob yuritish stavkasining o'zgarishi. Masalan, passiv to'lov balansida kapitallarni nisbatan erkin harakatlana olishi sharoitida hisob yuritish stavkasining ko'tarilishi foiz stavkalari nisbatan past bo'lgan mamlakatlardan kapitallar oqib kelishining rag'batlantirishi va milliy kapitallarni mamlakatdan oqib ketishining oldini olishi mumkin. Bu esa o'z navbatida to'lov balans holatining yaxshilanishi va valuta kursining ko'tarilishiga olib keladi. Rasmiy stavkani pasaytirgan holda Markaziy bank to'lov balansini aktiv saldosi va o'z milliy valutasini kursini pasaytirish maqsadida milliy hamda xorijiy kapitallarni oqib ketishiga ishonadi.

Zamonaviy sharoitda diskont siyosatining samaradorligi pasaydi. Bu esa uning ichki va tashqi maqsadlarining o'zaro qarama-qarshiligini kuchayganligi bilan izohlanadi. Agar foiz stavkalari konyunkturani jonlantirish maqsadida pasaytirilayotgan bo'lsa, bu kapitallarni oqib ketishini keltirib chiqargan holda to'lov balansiga salbiy ta'sir etadi. To'lov balans holatini yaxshilash maqsadida hisob yuritish stavkasini ko'tarilishi, agarda u tushkunlik holatida bo'lsa, mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta'sir etadi. Diskont siyosatining mahsuldorligi mamlakatga xorijiy kapital oqib kelishiga bog'liqdir, ammo barqarorsizlik sharoitida foiz stavkalari hamma vaqt ham kapitallar oqimini belgilab beravermaydi. Kapitallar va kreditlar xalqaro harakatini muvofiqlashtirish ham hisob yuritish siyosatini to'lov balansiga bo'lgan ta'sirini birmuncha pasaytiradi.

Bu yerdan diskont siyosatining qisqa muddatligi va nisbatan past samaradorligi kelib chiqadi. Yetakchi davlatlar, birinchi navbatda AQSHning diskont siyosati milliy manfaatlariga zid ravishda foiz stavkalarni ko'tarish yoki pasaytirishga majbur bo'lgan raqobatchilarga salbiy ta'sir etadi. Natijada vaqti-vaqti bilan foizlar urushi paydo bo'lib turadi.

Deviz siyosati. Bu, milliy valuta kursiga davlat organlari tomonidan xorijiy valutani (deviz) oldi-sotdisi orqali ta'sir etish uslubidir. Milliy valuta kursini ko'tarish maqsadida Markaziy bank xorijiy valutani milliy valutaga sotadi, pasaytirish uchun esa aksincha sotib oladi.

Deviz siyosati asosan valuta intervensiyasi shaklida amalga oshadi. Valuta intervensiyasi rasmiy oltin-valuta zaxiralari yoki markaziy banklarning banklararo «svop» kelishuvlariga asosan milliy valutadagi qisqa muddatli o'zaro kreditlari hisobiga amalga oshiriladi.

XIX asrdan boshlab valuta intervensiyasi qo'llanila boshlandi. Masalan, Rossiyaning Davlat banki, Avstro-Vengriya banki o'z milliy valutilari kursini qo'llab-quvvatlash maqsadida intervensiyadan foydalangan. Oltin monometalizmi bekor qilinishidan so'ng valuta intervensiyasi keng qo'llanila boshlandi. 1929—1933-yillar jahon iqtisodiy inqirozi sharoitida valuta intervensiyasidan markaziy banklar valuta dempingiga ko'maklashish uchun o'z valutilari kursini pasaytirish maqsadida foydalangan.

Valuta intervensiyalarini o'tkazishning moddiy asosi bo'lib AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Kanada va boshqa mamlakatlarda 1930- yillarda tashkil etilgan valuta barqarorlashtirish fondlari xizmat qildi. Valuta barqarorlashtirish fondlari — bu valuta kursini muvofiq- lashtirish maqsadida valuta intervensiyasida ishlatiladigan oltin, xorijiy va milliy valutilardagi davlat fondlaridir. Zamonaviy sharoitda ayrim mamlakatlarda ushbu fondlarning belgilanishi va roli o'z xususiyat- lariga ega.

Fransiyada yuqorida zikr etilgan fond maqsadli fond bo'lib rasmiy oltin-valuta zaxiralari doirasida ajratiladi. Fransiya banki o'z intervensiya operatsiyalarining xarakteri va ko'lamini oshkora etmaslik uchun ushbu fondning hajmini matbuotda e'lon qilmaydi. AQSHda esa valuta barqarorlashtirish fondi o'z ahamiyatini yo'qotdi (uning 2 mlrd.

AQSH dollaridagi hajmi barpo etilish paytidan boshlab, ya'ni 1934-yildan o'zgarmasdan kelmoqda), chunki federal zaxira banklari valuta intervensiyasini asosan «svop» kelishuvining shartlari asosida xorijiy markaziy banklar kreditlari hisobiga amalga oshiradi. Buyuk Britaniyada hozirgi kunda valuta barqarorlashtirish fondi mamlakatning barcha rasmiy oltin-valuta zaxiralarini o'zida birlashtiradi.

Deviz siyosati bevosita valuta kursiga ta'sir etadi, ammo ushbu ta'sir muvaqqat va cheklangan ko'lamlardadir. Valuta intervensiyasiga bo'lgan yirik xarajatlar, agarda kurs shakllanishining bozor omillari davlat muvofiqlashtirishidan ustunroq bo'lsa, hamma vaqt ham valuta kurslari barqarorligini ta'minlay olmaydi.

Masalan, Yaponiya Banki 1998 yilning aprelida valuta bozorida 21 mlrd. AQSH dollarini (valuta zaxiralarining 10 foizi) sotdi, Biroq

so'nggi 8 yil ichida eng yuqori (1AQSh dollari uchun 1380 iyena), rekordli iyena kursi tushishining oldini olmadi va Yaponiya valuta intervensiyasini cheklashga qaror qildi.

Valuta zaxiralarning diversifikatsiyasi — davlatlar, banklar, TMK-larning Xalqaro hisob-kitoblar, valuta intervensiyasini amalga oshirish va valuta yo'qotishlaridan o'zini himoyalashni ta'minlash maqsadida valuta zaxiralari tarkibiga turli valutilarni kiritish orqali tarkibiy tuzilishini muvofiqlashtirishga yo'naltirilgan siyosatidir. Ushbu siyosat odatda, barqarorsiz valutilarni sotish va nisbatan barqaror hamda xalqaro hisob-kitoblar uchun zarur bo'lgan valutilarni sotib olish orqali amalga oshiriladi.

AQSH dollarining barqarorsizligi uning kapitalistik dunyo rasmiy zaxiralardagi ulushini tebranishiga sabab bo'ldi (1973-yilda—84,5 foiz, 1982-yilda—71,4 foiz, 1990-yilda—60 foizga yaqin).

Valuta paritetlari va valuta kurslari rejimi milliy hamda davlatlararo muvofiqlashtirish obyekti bo'lib hisoblanadi. Bretton Vuds kelishuvi shartlariga muvofiq mamlakatlar o'z milliy valutilari kurslarini bozor bahosi asosida AQSH dollariga nisbatan XVFDa qayd etdilar va oltinning rasmiy bahosi (1 troya unsiyasi — 35 AQSH dollari) asosida ularning zaminidagi oltin miqdorlarini belgiladilar. Fond a'zolari bo'lmish mamlakatlar o'z valutilari bozor kurslarini paritetidan +/-1 foizdan oqib ketishiga yo'l qo'ymaslik majburiyatini o'z zimmalariga oldilar.

Devalvatsiya va revalvatsiya valuta siyosatining an'anaviy uslublaridir. Devalvatsiya — bu, xorijiy valutilar yoki Xalqaro valuta birliklariga, oltin nisbatan milliy valuta kursining pasayishi. Uning obyektiv asosi bo'lib rasmiy valuta kursining bozor kursiga nisbatan yuqoriroq qo'yilishi hisoblanadi.

Revalvatsiya — bu, xorijiy valutilar yoki Xalqaro valuta birliklariga, oltin nisbatan milliy valuta kursining ko'tarilishidir.

Kurslar farqi nuqtayi nazaridan funt sterling devalvatsiyasi oqibatida AQSH dollarining haqiqiy revalvatsiyasidan AQSHning yutuq va yo'qotishlari shartli hisob-kitoblarini ko'rib chiqamiz.

1. Tashqi savdo. AQSHning Buyuk Britaniyaga eksporti bo'yicha bajarilmagan shartnomalar summasi 20 mln. funt sterlingni tashkil etadi deb faraz qilamiz. Amerika eksportyorlarining zararlari (himoya shartlashuvi yo'qligi paytda) 8 mln. dollarga yetadi, chunki ular tushum sifatida olingan funt sterlinglarni AQSH dollarlariga 1 funt uchun 2,8 dollar kursi o'rniga 2,4 dollar kursi bo'yicha almashtiradilar, ya'ni:

20 mln. f. st. · (2,8 — 2,4)-8 mln. dollar.

Buyuk Britaniyadan import bo'yicha bajarilmagan shartnomalar summasi — 15 mln. f. st. Amerikalik eksportyorlar qo'shimcha 6 mln. dollar oladilar, chunki devalvatsiya qilingan valutani nisbatan qimmatlashgan o'z valutarlariga sotib olganda ular yutadilar.

15 mln. f. st. · (2,8 — 2,4)-6 mln. dollar.

2. Xalqaro kredit. Amerikalik qarzdorlarga qarzlari bo'yicha hisob-kitoblarni funt sterlinglarda qilish qulay, chunki qarzni so'ndirish uchun ular nisbatan kam miqdorda dollar sarflaydilar. Agar 5 mln. f. st. hajmida qarz so'ndirilsa 2 mln. AQSH dollari tejaladi (5 mln. f. st. 0,4 dollar miqdoridagi kurslar farqiga ko'paytiriladi). Ammo amerikalik kreditorlar zarar ko'radilar, chunki ular nominal jihatdan avvalgi hajmda, lekin devalvatsiya qilingan valutada real jihatdan kamroq miqdordagi summani oladilar. Ya'ni, AQSHlik kreditorming 10 mln. f. st. talabi mavjud bo'lgan paytda yo'qotishlar hajmi 4 mln. AQSH dollarini tashkil etadi.

Shu bilan birgalikda devalvatsiya qilingan naqd valuta va sterlingli hisob-varaq egalari ham zarar ko'radilar. Bunda agressiv va mudofaali devalvatsiya hamda revalvatsiyalar farqlanadi.

Devalvatsiya va revalvatsiya natijalari aniq shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi hamda ta'siri, agar boshqa omillarning aks ta'siri bo'lmasa, ma'lum bir vaqtdan (lag) so'ng o'zini namoyon etadi. Xususan, AQSH dollarining 1971- yildagi devalvatsiyasi faqat 1973-yildagina AQSH to'lov balansining aktivlashishiga ko'maklashdi.

Dollar kursini ko'tarishga qaratilgan AQSHning valuta siyosati (1980—1984-yillarda haqiqatda 80%ga) ularga, inflatsiya sur'atini pasaytirgan holda, xorijiy kapitallar va arzon tovarlarning oqib kelishi sifatida foyda keltirdi.

Devalvatsiya baholarning o'sishiga va mehnatkashlar hayot darajasining pasayishiga, revalvatsiya esa arzon xorijiy tovarlar raqobatini ko'tara olmayotgan tarmoqlardagi ishsizlikning ko'payishiga olib keladi. Devalvatsiya mamlakatlar o'rtasida raqobatchilik kurashini kuchaytirib yuboradi. G'arbiy Yevropa davlatlarining dollarning ikki devalvatsiyasidan yo'qotishlari taxminan 10 mlrd. AQSH dollarini tashkil etdi. Rivojlanib borayotgan davlatlar esa yetakchi valutarlar devalvatsiyalaridan zarar ko'radilar.

Valuta siyosatida ikki qarama-qarshi bo'lgan tendensiya o'zaro chambarchas bog'lanib ketadi: harakatlarning muvofiqlashtirilishi, valuta muammolarini hal etishning o'zaro yo'llarini topish, har bir

alohida mamlakatni boshqalar evaziga imtiyozga ega bo'lishga intilish oqibatidagi kelishmovchiliklar. Buning munosabati bilan vaqti-vaqti bilan mamlakatlarning valuta siyosatining turli shakllari yordamida iste'mol bozorlari, kapital qo'yilmalar jarayonlari, xomashyo manbalari uchun valuta janglari qo'zib turadi. Ushbu janglarda devalvatsiya va revalvatsiya, valuta kurslari rejimining ko'p xilligi, valuta intervensiyasi, valuta cheklovlari ishlatiladi.

Valuta cheklovlari valuta siyosatining shakllaridan biri sifatida muntazam ravishda ishlatiladi. Valuta cheklovlari — bu, rezident va norezidentlarning valuta hamda boshqa valuta qimmatliklari bilan operatsiyalarini qonunchilik yoki ma'muriy jihatdan taqiqlash, limitlash va cheklashdir.

Valuta cheklovlari rezident va norezidentlar valuta operatsiyalarini tekshirish orqali valuta qonunchiligiga rioya etilishini ta'minlaydigan valuta nazoratining tarkibiy qismidir. Valuta cheklanishlari mavjudligida valuta nazorati jarayonida litsenziya va ruxsatnomalarning bor-yo'qligi, rezidentlar tomonidan milliy valuta bozorida xorijiy valutilarning sotilishi bilan bog'liq talablarning bajarilishi, xorijiy valutadagi to'lovlarning asoslanganligi, valuta operatsiyalari bo'yicha hisobni yuritish hamda hisobotning sifati tekshiriladi.

Valuta cheklovlari mavjudligida valuta nazorati funksiyalari, odatda, Markaziy bankka yuklatiladi, ayrim davlatlarda esa buning uchun maxsus organlar tashkil etiladi (masalan, Fransiyada ikkinchi jahon urushidan so'ng).

Valuta siyosatining turli-tumanligi sifatidagi valuta cheklovlari quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi: 1) to'lov balansini birxillashtirish; 2) valuta kursini qo'llab-quvvatlash; 3) joriy strategik vazifalarni bajarish uchun valuta qimmatliklarining davlat qo'lida to'planuvi. Valuta cheklanishlari o'zining kamsitish xarakteri bilan ajralib turadi, chunki valuta qimmatliklarini, mayda va o'rta tadbirkorlar hisobiga, ularni xorijiy valutilar olishi uchun qiyinchiliklar tug'dirgan holda, davlat hamda yirik korxonalar foydasiga qayta taqsimlanishiga ko'maklashadi. Shu sababli monopollashmagan sektor valuta cheklanishlari kiritilishiga, odatda, qarshi chiqadi.

Valuta cheklanishlari, odatda, hamkor savdogarlarga nisbatan qo'llaniladigan tazyiq va kamsitish siyosatining tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Ushbularni qo'llanilishida siyosiy sabablar katta rol o'ynaydi.

Valuta cheklovlari quyidagilarni nazarda tutadi:

1) Xalqaro pul to'lovlari va kapital o'tkazmalarini muvofiqlashtirish, eksport tushumi, foyda, oltin harakati, pul belgilari hamda qimmatli qog'ozlar repatriatsiyasi;

2) xorijiy valutaning erkin oldi-sotdisini taqiqlash;

3) xorijiy valuta va boshqa valuta qimmatliklarining davlat qo'lida to'planuvi. Shu jumladan, to'lov hujjatlari (cheklar, veksellar, akkreditivlar va boshqalar), nominali xorijiy valutada ko'rsatilgan qimmatli qog'ozlar, qimmatbaho metallarning to'planuvi.

8.5. Xalqaro hisob-kitoblar, ularning shakllari

Xalqaro hisob-kitoblardagi o'zgartirishlarning paydo bo'lishi hamda ularning yanada takomillashib borishi tovar ishlab chiqarish va muomala jarayonining rivojlanishi hamda baynalmilallashuvi bilan bog'liqdir. Tovarlarini ishlab chiqarish va ularni sotish davrlarini o'zaro muvofiq kelmasligi hamda iste'mol bozorlarining uzoqligi tufayli xalqaro muomaladagi qiymatlar harakatining nisbatan mustaqil bo'lib qolgan shakli xalqaro hisob-kitoblarda o'z aksini topadi. Xalqaro hisob-kitoblar tovarlar va xizmatlar bilan tashqi savdo hamda notijorat operatsiyalar, kreditlar va mamlakatlararo kapitallar harakati bo'yicha hisob-kitoblarni qamrab oladi.

Xalqaro hisob-kitoblar — turli mamlakatlar fuqarolari va yuridik shaxslari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy munosabatlar tufayli vujudga keladigan pul talablari va majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni muvofiqlashtirishdir. Xalqaro hisob-kitoblar bir tomondan, amaliyotda shakllangan va Xalqaro hujjatlar hamda udumlar bilan mustahkamlangan to'lovlarni amalga oshirish shartlari va tartibini, ikkinchi tomondan ushbu hisob-kitoblarni amalga oshirish yuzasidan kunlik amaliy faoliyatni o'z ichiga oladi. Hisob-kitoblarning eng katta hajmi bank hisob-varaqlarida yozuvlarni amalga oshirish orqali naqdsiz pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda jahonning eng yirik banklari xalqaro hisob-kitoblarda yetakchilik rolini o'ynaydi. Mazkur banklarning xalqaro hisob-kitoblarga bo'lgan ta'sir darajasi ular joylashgan mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalari, milliy valutasining ishlatilish ko'lamlari, ixtisoslashganligi, moliyaviy ahvoli, ishbilarmonlik mavqe, vakil banklar tizimiga bevosita bog'liqdir.

Banklar hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun o'zlarining xorijiy bo'limlari va xorijiy banklar bilan o'rnatilgan vakillik munosabatlaridan foydalanadilar. Xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlari o'rnatil-

ganda «loro» (xorijiy banklarning mazkur bankda ochgan hisob-varag'i) va «nostro» (mazkur bankning xorijiy banklarda ochgan hisob-varag'i) hisobvaraqlari ochiladi. Vakillik munosabatlari hisob-kitoblar tartibi, vositachilik haqining hajmi, ishlatilib bo'lingan mablag'larni to'latish uslublarini belgilab beradi. Xalqaro hisob-kitoblarni o'z vaqtida va samarali amalga oshirish uchun banklar, odatda, kutilayotgan to'lovlarning tarkibiy tuzilishi hamda muddatlariga muvofiq ravishda zarur bo'lgan va turli valutalarda ifodalangan valuta pozitsiyalarini ta'minlab turadilar hamda o'z valuta zaxiralarini diversifikatsiyalash siyosatini o'tkazadilar. Banklar nisbatan yuqori foyda olish maqsadida o'z valuta aktivlarini jahon ssuda kapitallari bozorida, shu jumladan Yevrobozorda joylashtirishni afzal ko'rgan holda «nostro» hisob-varaqlaridagi minimal qoldiqlarni ta'minlashga harakat qiladilar.

Xalqaro hisob-kitoblar borasidagi banklar faoliyati bir tomondan milliy qonunchilik bilan muvofiqlashtiriladi, boshqa tomondan esa o'rnatilgan qoidalar va udumlar yoki alohida hujjatlar bilan mustahiklangan ko'rinishda mavjud bo'lgan, shakllangan amaliyot bilan belgilanadi.

Xalqaro hisob-kitoblarda asosan milliy valutilarning ishlatilishi ulardan foydalanish samaradorligini kurs tebranishlari hamda ushbu valutar emitentlari bo'lmish mamlakatlarning iqtisodiy va valuta siyosatiga bog'liqligini kuchaytiradi. Xalqaro hisob-kitoblarning holati bir qator omillarga bog'liqdir: mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy va siyosiy munosabatlari; valuta qonunchiligi; Xalqaro savdo qoidalari hamda udumlari; bank amaliyotlari; tashqi savdo shartnomalari va kredit bitimlarining shartlari.

Tashqi iqtisodiy bitimlarning valuta-moliyaviy va to'lov shartlari.

Xalqaro savdo shartnomalari bo'yicha hisob-kitoblar o'ta murakkab bo'lib, bank xodimlarining yuqori malakaga ega bo'lishligini talab etadi. To'lov olinishining tezligi va kafolati hamda banklar orqali operatsiyalar o'tkazishning xarajatlar summasi hisob-kitoblar shakllari va shartlarining tanloviga bog'liqdir. Shu sababli tashqi savdo bo'yicha hamkorlar muzoqaralar borasida to'lov shartlarining ikir-chikirlarini kelishib oladi va so'ngra ushbu shartlarni shartnomaga kiritib rasmiylashtiradi.

Shartnomalarning valuta-moliyaviy va to'lov shartlari tuzilayotgan paytda eksportyor manfaatlarini importyor manfaatlariga teskari ekanligi, odatda, ko'zga tashlanadi. Bunda eksportyor valutaning maksimal summasiga nihoyatda qisqa vaqt ichida ega bo'lishni xohlaydi,

importyor esa aksincha iloji boricha kam miqdordagi valutaning hajmini to'lash, tovarlar olinishini tezlashtirish hamda mazkur tovarlar to'la sotilgunga qadar to'lov muddatini iloji boricha kechiktirishdan manfaatdordir. Bitimlarning valuta-moliyaviy va to'lov shartlarini tanlanishi mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy hamda siyosiy munosabatlarning xarakteri, kontragentlar kuchlarining o'zaro nisbati, ularning ushbu sohadagi malakasi va mazkur tovar bilan savdoning an'analari hamda udumlariga bog'liqdir.

Hukumatlararo kelishuvlar hisob-kitoblarning umumiy tamoyillarini belgilaydi, tashqi savdo shartnomalarida esa ushbu hisob-kitoblar amalga oshirilishining batafsil shartlari ko'rsatiladi. Mazkur shartlar quyidagi asosiy elementlarni o'z ichiga oladi: baho valutasi; to'lov valutasi; to'lov shartlari; to'lov vositalari; hisob-kitob shakllari hamda ushbu hisob-kitoblarni amalga oshiradigan banklar.

Baho valutasi va to'lov valutasi. Baho valutasi va to'lov valutasi tanloviga (baho darajasi, kredit bo'yicha foiz stavkasi katta-kichikligidan farqli o'laroq) ma'lum bir darajada bitimning valuta samaradorligi bog'liqdir.

Eksport va import shartnoma baholari turlichadir hamda ular ushbu shartnomalarga kiritiladigan, tovarlarni eksportyordan importyorga yetkazib berilishi bilan bog'liq (eksportyor mamlakat omborida saqlanishi, portgacha bo'lgan yo'l va portdagi saqlanish, chet eldagi yo'l, xorijdagi ombor hamda importyorga tovarlarni yetkazish xarajatlari) qo'shimcha xarajatlarga bog'liqdir. Tovarlar baholarini aniqlashning quyidagi besh asosiy tamoyili mavjud:

1. Shartnomani tuzayotgan paytda baholar qat'iy belgilanadi hamda ushbu shartnoma ijrosi mobaynida belgilangan baholar o'zgar olmaydi. Ushbu uslub jahon bozorida baholarning pasayishi tendensiyasi mavjud bo'lgan paytda qo'llaniladi.

2. Shartnomaga qo'l qo'yilayotgan paytda bahoni (tovar yetkazilish kuniga bo'lgan u yoki bu tovar bozorining kotirovkalari asosida) belgilash tamoyili qayd etiladi, bahoning o'zi esa bitimning ijrosi mobaynida belgilanadi. Ushbu uslub odatda, bozor baholarining ko'tarilishi tendensiyasida qo'llaniladi.

3. Shartnoma tuzilayotgan paytda baho qat'iy belgilanadi, ammo bozor bahosi shartnomadagi bahoga nisbatan, aytaylik, 5%dan ortiqroq hajmga o'zgarsa, u o'zgarishi mumkin.

4. Xarajatlarni tashkil etuvchi elementlar hajmini o'zgarishiga bog'liq bo'lgan sirpanuvchan baho. Masalan, jihoz (asbob-uskuna)lar

yetkazib berilishiga buyurtma berilganda, yuqori konyunktura sharoitlarida buyurtmachi manfaatlarida cheklovlar kiritiladi (baho o'zgarishining umumiy chegarasi yoki baho «sirpanishi»ni xarajatlarning bir qismiga va qisqa muddatga tarqalishini).

5. Aralash shakli: bahoning bir qismi qat'iy belgilanadi, bir qismi esa sirpanuvchan shaklda o'rnatiladi.

Baho valutasi bu, tovarga bo'lgan baho ifodalanadigan valyutadir. Tovarning bahosi qat'iy belgilanadigan valutani tanlashda tovarning turi va yuqorida aytib o'tilgan xalqaro hisob-kitoblarga ta'sir etuvchi omillar, ayniqsa hukumatlararo kelishuvlarning shartlari hamda Xalqaro udumlar katta ahamiyat kasb etadi. Ba'zida shartnomaning bahosi, valuta xavf-xatarlarini sug'urtalash maqsadida bir nechta (ikki va undan ko'p) valutada yoki standart (SDR, EKYu- 1999-yilda «Yevro»ga o'zgartirilgan) valuta savatida ko'rsatiladi.

To'lov valutasi bu, importyor (yoki qarz oluvchi) majburiyatlari so'ndirilishi kerak bo'lgan valyutadir. Valuta kursining barqarorsizligi sharoitida baholar nisbatan barqaror bo'lgan valutada, to'lov esa odatda, importyor mamlakat valutasida belgilanadi. Agarda baho valutasi va to'lov valutasi o'zaro muvofiq kelmasa, unda shartnomada bir valutani ikkinchi valutaga qayta hisoblanish kursi o'zaro kelishiladi (yoki XV F SDR negizida qayd etiladigan pariteti, yoki valutilarning bozor kursi bo'yicha). Shartnomada qayta hisoblanish shartlari belgilanadi:

1) ma'lum bir turdagi to'lov vositasining kursi — trassasiz to'lovlar yuzasidan telegraf pul o'tkazmasi yoki kredit bilan bog'liq hisob-kitoblar bo'yicha vekselni;

2) ma'lum bir valuta bozorida (sotuvchi, sotib oluvchi yoki uchinchi tarafning) tuzatish va muvofiqlashtirishlar vaqti aniqlab olinadi (masalan, to'lov amalga oshirilishidan bir kun avval yoki to'lov kuni);

3) qayta hisoblash amalga oshiriladigan kurs kelishib olinadi: odatda, o'rta kurs, ba'zida valuta bozorni ochilishiga, yopilishiga bo'lgan sotuvchi yoki sotib oluvchi kurslari, yoki kunning o'rta kurs.

To'lov shartlari tashqi iqtisodiy bitimlarning muhim elementidir. Ularning ichida quyidagilar farqlanadi: naqdli to'lovlar, kredit taqdim etilishi bilan hisob-kitoblar, naqdli to'lov bo'yicha opsionli kredit (tanlov huquqi bilan).

Xalqaro hisob-kitoblardagi naqdli to'lov tushunchasi deganda eksport tovarlari sotib oluvchiga yetkazib berilganidan so'ng ularga pul to'lanishi yoki tovarlar shartnoma shartlariga muvofiq yetkazib

berilganligi to'g'risida guvohlik beruvchi hujjatlarga qarshi bo'lgan to'lov ko'zda tutiladi. Biroq zamonaviy sharoitlarda tovar importyor mamlakatiga ko'p holatlarda to'lov amalga oshirilishi lozim bo'lgan hujjatlardan avval yetib keladi va sotib oluvchi tovarlarni ularga haq to'lanishidan avval saqlash (trast) tilxati, bank kafolati evaziga olishi mumkin. Shunday qilib, tovarlar so'nggi manzil portiga yetkazib berilganidan so'ng to'lov amalga oshiriladi, tovarlar jo'natilganligi to'g'risidagi ogohnomaga qarshi amalga oshiriladigan to'lovlar bundan mustasno. Kontragentlar kelishuviga hamda sotilayotgan tovarlar xususiyatlariga bog'liq bo'lgan holda importyor ma'lum bir bosqichda to'lovni amalga oshiradi: jo'natilish portida tovarlarni yuklash ishlari tugaganligi tasdig'ini olgandan so'ng; tovar hujjatlarining komplekti (schyot-faktura, konosament, sug'urta polisi va boshqalar)ga qarshi; ba'zida to'lovni 5–7 kunga, neft yetkazib berish bo'yicha esa 30 kunga kechiktirish bilan; so'nggi manzil bo'lgan portda importyor tomonidan tovarni qabul qilib olinib bo'lgandan so'ng. Tovarining turiga bog'liq bo'lgan holda ba'zi holatlarda hisob-kitoblarning aralash shartlaridan foydalaniladi: qisman hisob-kitob-tovar hujjatlari topshirilganidan so'ng amalga oshadigan to'lov; yakuniy hisob-kitob-tovarlar qabul qilib olinganidan so'ng (tovarlar so'nggi manzil portiga yetib kelganidan so'ng sotib oluvchi tomonidan qabul qilib olinadi va ularning sifat xarakteristikalari tekshiriladi, chunki transportirovka davrida ularning sifati buzilgan bo'lishi mumkin).

Xalqaro to'lovlar valutarlar o'zaro almashuvi hamda tashqi savdo ishtirokchilari tomonidan bir-biriga kreditlar taqdim etish jarayonlari bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Xalqaro valuta-kredit va hisob-kitob operatsiyalarining o'zaro bog'liqligi ushbuda o'z ifodasini topadi. Sotilayotgan tovarning turiga (masalan, mashinalar va jihozlar) hamda sotuvchilar bozorida raqobatning kuchayishi va yangi mahsulot iste'mol bozorlarini kengaytirish maqsadida ularning kreditdan foydalanishga qaratilgan intilishlariga qarab tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblar tijorat kreditidan foydalangan holda amalga oshiriladi. Tijorat krediti tovar sotuvchisi tomonidan sotib oluvchiga bir necha oydan 5–8 yilgacha, alohida holatlarda esa bundan ham katta muddatlarga taqdim etiladi. Tashqi savdo operatsiyalarida importyor tijorat krediti evaziga uni so'ndirishga qaratilgan, oddiy veksel shaklidagi qarz majburiyatini yozib beradi yoki eksportyor tomonidan berilgan o'tkaziladigan veksellar-trattalarda to'lovni amalga oshirishga yozma tarzda rozilik (aksept) beradi.

Tovar qiymatining ma'lum bir qismiga tijorat hujjatlari taqdim etilganidan so'ng, qolgan qismiga esa shartnomada belgilangan davrdan so'ng haq to'langanda tijorat krediti shaklidagi tovarlar uchun hisob-kitoblar naqdli to'lovlar bilan birgalikda amalga oshirilishi mumkin. Tashqi savdo shartnomai ijrosining ma'lum bir bosqichida shartnomadagi taraflar, tijorat kreditidan tashqari, bir-birlarini majburan kreditlashlari mumkin. Masalan, bo'nak shaklidagi to'lovlarda importyor eksportyorini, ochiq hisob-varaq bo'yicha hisob-kitoblarda esa sotuvchi sotib oluvchini kreditlaydi.

Hisob-kitoblar shartlarining muqobil shakli naqdli to'lovning opsiyonli kreditidir. Agarda importyor sotib olingan tovar uchun to'lovni kechiktirish huquqidan foydalansa, unda u naqdli to'lovda taqdim etiladigan diskont (skidka)dan mahrum bo'ladi. Hisob-kitoblar xalqaro muomalada ishlatiladigan turli xil to'lov vositalari, ya'ni veksellar, to'lov topshiriqnomalari, bank o'tkazmalari (pochta va telegraf), cheklar, plastik kartochkalari yordamida amalga oshiriladi. Xorijiy instrumentlar (Foreign items, ingl.) — boshqa mamlakatda deponentga olingan hamda ushbu mamlakatda to'lanishi lozim bo'lgan cheklar, veksellar (oddiy va o'tkaziladigan) va muomalaning boshqa kredit vositalari. Shartnoma to'lov shartlarining eng murakkab qismi bo'lib hisob-kitob turini tanlash hamda ushbu hisob-kitoblarni amalga oshirish iker-chikirlarini shakllantirib izohlash hisoblanadi. Kontragentlarning bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan manfaatlarini xalqaro iqtisodiy munosabatlarda o'zaro bog'lash va ularning to'lov munosabatlarini tashkil etish hisob-kitoblarning turli shakllaridan foydalanishi orqali amalga oshiriladi.

Xalqaro hisob-kitob shakllari. Shakllangan amaliyotga muvofiq zamonaviy sharoitda xalqaro hisob-kitoblarning quyidagi shakllari qo'llaniladi: hujjatli (dokumentar) akkreditiv, inkasso, bank pul o'tkazmasi, ochiq hisob-varaq, bo'nak. Bundan tashqari, veksellar va cheklardan foydalanilgan holda hisob-kitoblar amalga oshiriladi. Hisob-kitoblarning alohida turlari bo'yicha banklarning kafolat berish bilan bog'liq operatsiyalari xalqaro hisob-kitoblar bilan bog'liqdir (masalan, inkasso, bo'nak, ochiq hisob-varaq). Ushbu kafolatlar tashqi savdo ishtirokchilari tomonidan shartnoma bo'yicha o'z zimmasiga olgan majburiyatlar bajarilishining qo'shimcha ta'minoti bo'lib hisoblanadi. Xalqaro hisob-kitoblarning tarixan quyidagi xususiyatlari shakllangan:

1. Importyor va eksportyorlar hamda ularning banklari tashqi savdo shartnomai shartlaridan tashqarida bo'lgan rasmiylashtirish, jo'natish,

tovardan foydalanish huquqini beruvchi hujjatlar va to'lov hujjatlarini qayta ishlash, to'lovlarni amalga oshirish bilan bog'liq ma'lum bir munosabatlarga kiradi. Ularning o'rtasidagi inajburiyatlar hajmi va javobgarlik taqsimoti hisob-kitobning aniq bir shakliga bog'liqdir.

2. Xalqaro hisob-kitoblar me'yoriy milliy huquqiy dalolatnomalar hamda Xalqaro bank qoidalari va udumlari bilan muvofiqlashtiriladi. AQSHdagi birxillashtirilgan savdo Kodeksi hisob-kitoblarga, shu jumladan xalqaro hisob-kitoblarga aloqador me'yorlarni o'z ichiga olgan.

3. Xalqaro hisob-kitoblar soddalashtirish obyektidir, bu xo'jalik aloqalarining baynalmilallashuvi hamda bank operatsiyalarining universallashtirish bilan asoslangandir. 1930- va 1931-yillarda Jenevada bo'lib o'tgan konferensiyalarda veksel va chek muomalalari borasidagi qonunchilikni soddalashtirishga hamda ulardan xalqaro hisob-kitoblarda foydalanish murakkabliklarini bartaraf etishga qaratilgan Xalqaro «Veksel» va «Chek» konvensiyalari qabul qilingan. Veksel bo'yicha birxillashtirilgan qonun ko'pchilik mamlakatlarda ushbu boradagi milliy qonunchilikning zamini bo'lib xizmat qiladi. Xalqaro savdo huquqi bo'yicha BMTning Komissiyasi veksel qonunchiligining yanada soddalashtirishini amalga oshiradi. XX asrning boshida Parijda tashkil etilgan Xalqaro savdo palatasi dokumentar akkreditivlar va inkasso uchun Soddalashtirilgan qoidalar hamda udumlarni ishlab chiqadi va chop etadi. Masalan, inkasso bo'yicha dastlabki qoidalar 1936-yilda ishlab chiqilgan hamda 1967, 1978, 1995-yillarda qayta ishlangan edi (1996-yilning yanvar oyidan boshlab kuchga kirgan). Dunyo banklarining ko'pchiligi akkreditiv va inkasso bo'yicha mazkur Soddalashtirilgan qoidalarga qo'shilishi to'g'risida e'lon qildilar. Xalqaro savdo palatasi shartnoma kafolatlari bo'yicha qoidalarini ishlab chiqdi hamda to'lov kafolatlari yuzasidan qoidalarni tayyorlash yuzasidan ish olib bormoqda.

4. Xalqaro hisob-kitoblar, odatda, dokumentar xarakterga ega, ya'ni mohiyaviy va tijorat hujjatlari mavjud bo'lgandagina ijro etiladi. Moliyaviy hujjatlarga oddiy va o'tkaziladigan veksellar, cheklar, to'lov tilxatlari kiradi. Tijorat hujjatlari tarkibiga esa: a) schyot-fakturalar; b) mahsulot jo'natilganligi yoki uni yuklashga qabul qilinganligini tasdiqlovchi hujjatlar (konosamentlar, temir yo'l, avtomobil va aviatsiya yo'l xatlari, pochta kvitansiyalari, aralash yo'q tashishlarga bo'lgan kombinatsiyalashgan transport hujjatlari); d) dengiz (daryo, okean) orqali yo'l tashishlarni sug'urtalovchi sug'urta kompaniyalari yoki ular

agentlarining sug'urta hujjatlari, chunki eksportga mo'ljallangan yuklar odatda, sug'urta qilinadi; e) boshqa hujjatlar — tovarlar kelib chiqishi, og'irligi, sifati yoki tovarlar tekshirilganligi hamda ular chegarani bosib o'tganligi to'g'risida guvohlik beruvchi sertifikatlar, firibgarlik va boshqa shu kabi qonunbuzarliklarni oldini olish maqsadida importyor mamlakat bojxona xizmatlarini yukning maqsadi haqida xabardor etish uchun bojxona hamda konsullik schyot-fakturalari kiradi. Bank yuqorida zikr etilgan hujjatlarning mazmuni va taxlamining butligini tekshiradi. Shu bilan birgalikda bir qator tashkilotlar (Xalqaro savdo palatasi, Parij, SVIFT va boshqalar) tomonidan elektron shartnomalari, elektron moliyaviy instrumentlar va hisob-kitoblar (shu jumladan akkreditivlar), elektron transport hujjatlari tushunchalarini o'z ichiga olgan elektron «qog'ozsiz» savdo texnologiyasi konsepsiyasi ishlab chiqilmoqda.

5. Xalqaro to'lovlar turli valutalarda amalga oshiriladi. Shu sababli ular valuta operatsiyalari, valutarlar oldi-sotdisi bilan yaqindan bog'liqdir. Ularni amalga oshirilish samaradorligiga valuta kurslarining dinamikasi ta'sir etadi.

6. Xalqaro savdo palatasi tomonidan chop etilgan kafolatlar — (demand guarantees)ning Soddalashtirilgan qoidalari qo'llaniladi. Mazkur hujjatning matni tuzilayotgan kafolat matniga kiritilishi zarur bo'lgan asosiy qoidalarni o'z ichiga olgan, ular quyidagilar:

1) agarda kafolat beruvchiga mukofot to'lanmagan bo'lsa kafolatni talab qilib olib bo'lmaydi;

2) bitim to'g'risida batafsil ma'lumot;

3) e'tirozni taqdim etish uchun zarur bo'lgan hujjatlar (odatda, benefisiar banki tomonidan tekshiriladi);

4) kafolat muddati tugashini ko'rsatuvchi sana va benefisiar tomonidan hujjatlarni kafolat beruvchi bankka taqdim etish sanasini qayd etilishi;

5) harakat muddati tugaganidan so'ng kafolat qaytarilgan bo'lishi lozim, chunki endi u hech qanday kuchga ega emas.

Xalqaro hisob-kitoblar turining tanloviga quyidagi omillar ta'sir etadi:

a) tashqi savdo bitimining obyektini bo'lmish tovarning turi (hisob-kitob turlari mashina va jihozlar yoki oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib berilishida bir-biridan farqlanadi). Ayrim tovarlarni — yog'och, g'alla yetkazib berilishida amaliyot tomonidan yaratilgan an'anaviy shakllar qo'llaniladi;

b) kredit bitimining mavjudligi;

d) kontragentlarning o'zaro kelisha olish xarakterini belgilovchi tashqi iqtisodiy bitimlar bo'yicha to'lov layoqatliligi va nufuzi;

e) jahon bozorlarida ushbu tovar turiga bo'lgan talab va taklifning darajasi.

Xalqaro hisob-kitoblarning shartlari va shakllari shartnomada o'zaro kelishiladi.

Hisob-kitoblarning akkreditiv shakli. Dokumentar akkreditivlar uchun mo'ljallangan Soddalashtirilgan qoidalar va udumlarga muvofiq akkreditiv bu kelishuvdir hamda ushbu kelishuvga muvofiq bank mijozning iltimosiga ko'ra hujjatlarga muvofiq uchinchi shaxs (akkreditiv ochilgan benefisiarga) foydasiga to'lovni amalga oshirish yoki to'lovni, benefisiar tomonidan qo'yilgan tratta akseptini, yoki hujjatlar negosiasiyasini (sotib olinishini) amalga oshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Akkreditiv bo'yicha bankning majburiyati mustaqil hisoblanib, tomonlarning tijorat shartnomasi bo'yicha huquqiy munosabatlariga bog'liq emas.

Ushbu qoida banklar va ularning mijozlari manfaatlarini himoyalashga qaratilgandir: eksportyorga hujjatlar rasmiylashtirilishidagi talablar cheklovini va to'lovni faqat akkreditiv shartlari asosida olinishini; importyorga esa eksportyor tomonidan akkreditivning barcha shartlarini aniq bajarilishini ta'minlaydi.

Dokumentar akkreditivlar bo'yicha hisob-kitoblarda quyidagi taraflar ishtirok etadi:

— importyor (buyruq beruvchi), u akkreditiv ochish to'g'risida bankka murojaat etadi;

— akkreditivni ochuvchi emitent-bank;

— avizo qiluvchi bank, ushbu bankka eksportyorga uning foydasiga akkreditiv ochilganligi to'g'risida habar berish va akkreditiv matnini, uning haqqoniyligini tasdiqlagan holda topshirish topshirig'i beriladi;

— foydasiga akkreditiv ochilgan benefisiar-eksportyor.

Hisob-kitoblarning inkasso shakli. Inkasso bu, mijozning topshirig'iga asosan bank tomonidan importyordan unga jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovning olinishi hamda ushbu mablag'larni eksportyorning bankdagi hisobvarag'iga olgan holdagi bank operatsiyasidir. Inkasso operatsiyalari inkasso bo'yicha Soddalashtirilgan qoidalarga muvofiq ravishda eksportyordan olingan yo'riqnomalarga asosan banklar tomonidan amalga oshiriladi. Inkasso hisob-kitob shaklida quyidagi taraflar ishtirok etadi:

1) ishonib topshirayotgan shaxs — mijoz, o'z bankiga inkasso operatsiyasini amalga oshirishga topshiriq beruvchi shaxs;

2) inkasso qilish bo'yicha operatsiya o'tkazishni ishonib remitent-bankka topshiriq beruvchi shaxs;

3) valuta mablag'larini oluvchi hamda inkasso qilish bo'yicha operatsiyani amalga oshiruvchi bank;

4) to'lovchi bo'lmish importyorga hujjatlarni taqdim etib, eksportyor nomidan chiquvchi bank;

5) to'lovni to'lovchi.

Bankning pul o'tkazmasi. U pul o'tkazmasini oluvchi shaxsga ma'lum bir summani to'lashdan iborat bo'lgan bir bankning boshqa bir bankka topshirig'idan iboratdir. Banklar xalqaro hisob-kitoblarning ko'pgina holatlarida o'z mijozlarining topshiriqlari asosida pul o'tkazmalarini amalga oshiradi. Ushbu operatsiyalarda quyidagilar ishtirok etadi: pul o'tkazmasini o'tkazuvchi qarzdor-shaxs; o'tkazma to'g'risidagi topshiriqni qabul qilgan o'tkazuvchi shaxsning banki; o'tkazma oluvchining hisob raqamiga o'tkazma summasini oluvchi bank; o'tkazmani oluvchi shaxs.

Bank o'tkazmasi shakli asosida inkassoga haq to'lash, yakuniy hisob-kitoblar bo'yicha to'lovlar hamda bo'nak to'lovlari amalga oshiriladi. Bundan tashqari, o'tkazma vositachiligida qayta hisoblashlar va boshqa operatsiyalar bajariladi.

Bank o'tkazmasi pochta yoki telegraf orqali, tegishli pochta yoki telegraf to'lov topshiriqnomalari bilan zamonaviy sharoitda esa SVIFT tizimi orqali amalga oshiriladi.

Bank o'tkazmalari boshqa to'lov shakllari bilan bir qatorda ishlatilishi mumkin (masalan, inkasso hamda kafolatlar bilan) eksportyor o'tkazmalarni bank kafolati bilan bir qatorda ishlatishni afzal ko'radi.

Chunki importyor tomonidan tovarlar uchun haq to'lanmagan taqdirda mazkur bank o'zining kafolati evaziga eksportyorga haq to'lab beradi. Sotib olingan tovarlarga pul o'tkazmasini amalga oshirishda importyor ko'p holatlarda bank kreditidan foydalanadi. Mazkur kreditning muddati akkreditiv holatidagi kredit muddatidan qisqaroqdir.

Bank pul o'tkazmasining iqtisodiy mazmuni tovar yoki xizmatlarga ular yetkazib berilmasdan turib (bo'nak to'lovlari) yoki ularni importyor tomonidan olinganidan so'ng (ochiq hisob-varaq shaklidagi hisob-kitoblar) pul to'lanayotganligiga bog'liq bo'ladi.

Bo'nak shaklidagi hisob-kitoblar. Mazkur hisob-kitoblar eksportyor uchun nihoyatda samaralidir, chunki tovarlar yetkazib berilgunga qadar importyor tomonidan ularga haq to'lanadi (ba'zida tovarlar ishlab chiqarilgunga qadar). Agarda importyor tovarlarga bo'nak shaklida haq to'lasa, unda u eksportyorni kreditlagan bo'ladi. Masalan, shartnoma qiymatining bir qismiga bo'lgan bo'nak to'lovlari xorijda obyektlar qurilishi bilan bog'liq shartnomalar shartlariga kiritiladi. Qiymati yuqori bo'lgan hamda alohida buyurtma asosida ishlab chiqarilgan jihoz, suv kemalari, havo kemalarining importi sharoitida ham qisman amalga oshiriladigan bo'nak to'lovlari qo'llaniladi. Xalqaro amaliyot talablariga muvofiq bo'nak shaklidagi to'lovlar shartnoma summasining 10 foizidan 33 foizigachasini tashkil etadi. Shartnoma shartlarining bajarilmasligi va tovarlar yetkazilmasligi holatida eksportyor banki olingan bo'nakni eksportyorning topshiriqiga asosan bo'nak to'lovi summasi hajmida, importyor foydasiga qaytarish to'g'risida kafolat beradi.

Bundan tashqari, bir qator tovarlarga bo'nak bilan haq to'lash tartibi qabul qilingan. Ushbu tovarlarga qimmatbaho metallar, yadro yoqilg'isi, qurol-aslaha va boshqa shu kabilar kiradi. Zikr etilgan hisob-kitob shartlariga importyorning roziligi uning mazkur tovarlar yetkazib berilishi yoki manfaatlarini kafolatlarda mavjud bo'lgan eksportyor tazyiqiga bog'liqdir.

Ochiq hisob-varaq bo'yicha hisob-kitoblar. Ularning mohiyati tovarlar olinganidan so'ng importyorning eksportyorga bo'lgan muntazam to'lovlariadir. Joriy qarzdorlik summasining hisobi savdo bo'yicha hamkorlarning kitoblarida yuritiladi. Xalqaro hisob-kitoblarning ushbu shakli ochiq hisob-varaq bo'yicha kredit bilan bog'liqdir. Ochiq hisob-varaq bo'yicha qarzdorlikni so'ndirish bilan bog'liq hisob-kitoblar tartibi kontragentlar o'rtasida tuzilgan kelishuv shartlari bilan belgilanadi.

Odatda, belgilangan muddatlardagi muntazam to'lovlar ko'zda tutiladi (tovar yetkazib berilganidan so'ng yoki o'ning boshida yoki oxirida importyor tomonidan tovarlar qayta sotib bo'linganidan so'ng). Hisob-kitoblarning solishtirma tekshiruvi amalga oshirilganidan so'ng ochiq hisob-varaq bo'yicha qarzdorlikning yakuniy so'ndirilishi banklar orqali, odatda, bank o'tkazmasi yoki chekidan foydalangan holda amalga oshiriladi. Shu sababli bank statistikasi ochiq hisob-varaq bo'yicha hisob-kitoblarni ko'p holatlarda bank o'tkazmalari sifatida hisobga oladi.

Veksellar va cheklardan foydalangan holda hisob-kitoblarni amalga oshirish. Xalqaro hisob-kitoblarda eksportyor tomonidan importyorga qarata chiqarilgan o'tkaziladigan veksellar ishlatiladi. Tratta — bu qonun bilan belgilangan shaklda tuzilgan hamda o'zida kreditor (trassant)ning qarz oluvchi (trassat)ga belgilangan muddatda ma'lum bir summani vekselda qayd etilgan shaxs (remitent)ga yoki taqdim etuvchiga to'lash to'g'risidagi shartsiz buyrug'ini mujassam etgan hujjatdir. Veksel bo'yicha to'lov javobgarligi importyor yoki bank sifatidagi akseptant zimmasidadir. Banklar tomonidan akseptlangan trattalarni «hisobga olish» operatsiyasi orqali naqd pulga oson aylantirish mumkin. Trattalar chiqarilishi va ularga haq to'lanishining shakllari, rekvizitlari hamda shartlari 1930-yilda Jeneva veksel konvensiyasi tomonidan qabul qilingan «Bixillashtirilgan veksel qonuni»ga asoslangan veksel qonunchiligi bilan muvofiqlashtiriladi. XVI—XVII asrlarda paydo bo'lgan va taqdim etuvchi (odatda, savdogar)ga mahalliy valutada ma'lum bir summa to'lash to'g'risidagi iltimosni o'zida mujassam etgan yo'llanma xatlar trattalarning dastlabki shakllari edi. Tovar-pul munosabatlarining taraqqiy etishi va xo'jalik aloqalarining globallashuvi munosabati bilan veksel universal kredit hisob-kitob hujjatiga aylandi. Trattadan inkasso va akkreditivga qo'shimcha ravishda foydalanish, kredit hamda valuta tushumini olish huquqini beradi.

Nosavdo toifadagi xalqaro hisob-kitoblarda to'lov vositasi sifatida yo'l cheklari va Yevrocheklar ishlatiladi. Yo'l (sayyohlik) cheki bu, unda ko'rsatilgan valuta summasini chekning egasiga to'lash (buyruq) to'g'risidagi to'lov hujjatidir. Yo'l cheklari yirik banklar tomonidan milliy va xorijiy valutilarda yozib beriladi. Chek egasining imzo namunasi chek ustiga unga chek sotilayotgan paytda qo'yiladi.

Yevrochek yevrovalutadagi chekdir. Ushbu chek, mijozning oldindan amalga oshirilgan naqdli to'lovisiz va nisbatan yirik summalarda, bir oygacha muddatga bo'lgan krediti hisobiga bank tomonidan yozib beriladi; «Yevrochek» (1968-yildan boshlab) kelishuvining ishtirokchisi bo'lmish har qanday davlatda unga haq to'lanadi. Yevrocheklarning yagona (bir xildagi) shakli, ularga haq to'lash egalari tomonidan kafolat kartochkalari taqdim etilgandagina amalga oshishi, yevrocheklarni qayta ishlash ustidan EHM yordamida nazorat qilinishi xalqaro sayyohlik bo'yicha hisob-kitoblarning takomillashishiga ko'maklashadi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab xalqaro hisob-kitoblarda kredit kartochkalaridan faol foydalanilmoqda. Kredit kartochkasi egasiga

tovar va xizmatlarni naqdsiz hisob-kitoblardan foydalangan holda sotib olish huquqini beruvchi nomli pul hujjatidir. Xalqaro hisob-kitoblarda Amerikada chiqarilgan (Viza interneshnl, Masterkard, Ameriken ekspress va boshqalar) kredit kartochkalari ko'p tarqalgandir. Ushbu kredit kartochkalarini qayta ishlashda kompyuter, elektron va kosmik aloqa vositalaridan foydalaniladi. Bank va do'konlarning kompyuterlari telefon orqali axborotlarni qayta ishlovchi tizimning markazlashtirilgan kompyuterlariga ulanadi. 1999-yildan boshlab Yevroga o'tilishi munosabati bilan Mayestro, Eurocard-Master Card (Yevrocheklar, kredit kartochkalari) logotipi ega Europay International assotsiatsiyalarining ko'p valutali instrumentlardan foydalangan holdagi hisob-kitoblari umumYevropa valutasiga o'tkazildi.

Mijoz hisob-varag'ining qoldig'i bo'yicha beriladigan ma'lumotnomada sotib olishning Yevrodagi summasi hamda bank hisobvaraqa valutasidagi ekvivalent ko'rsatiladi. Ushbu holat turli mamlakatlardagi tovar baholarini taqqoslash, bank hisob-varaqlarini Yevroga aylantirish, Yevropa valutasidan foydalanish tajribasiga ega bo'lish imkonini beradi. Internet tizimiga Yevrodagi to'lov mahsullari va xizmatlar to'g'risidagi ma'lumot kiritilgan.

Valuta kliringlari Xalqaro hisob-kitoblar jarayoniga davlatning aralashuvi valuta kliringlaridan muntazam ravishda foydalanilishida o'z ifodasini topmoqda. Valuta kliringi ikki va bundan ziyod davlatlar hukumatlarining xalqaro talab hamda majburiyatlar bo'yicha o'zaro majburiy hisob-kitob (zachyot) to'g'risidagi kelishuvidir. Valuta kliringi banklararo ichki kliringdan farq qiladi. Birinchidan, banklararo ichki kliring bo'yicha zachyotlar ixtiyoriy asosda, valuta kliringi bo'yicha esa majburiy tarzda amalga oshadi (mamlakatlar o'rtasida kliring bo'yicha kelishuv mavjud bo'lsa. importyor va eksportyorlar kliring yuzasidan hisob-kitoblardan bo'yin tovlashga haqi yo'q). Ikkinchidan, ichki kliring bo'yicha zachyot qoldig'i shu zahoti pulga aylantiriladi, valuta kliringida esa saldoni so'ndirish bo'yicha muammo paydo bo'ladi.

8.6. Xalqaro kredit munosabatlari

Xalqaro kredit xalqaro iqtisodiy munosabatlar jarayonida valuta va tovar resurslarini qaytarishlik, muddatlilik hamda foiz to'lash shartlari asosida taqdim etilishi bilan bog'liq ssuda kapitalining harakatidir. Kreditorlar va qarz oluvchilar sifatida xususiy korxonalar (bank, firma)lar,

davlat tashkilotlari, hukumatlar, xalqaro hamda hududiy valuta-kredit va moliyaviy tashkilotlar maydonga chiqadi.

Xalqaro kredit kapitalistik ishlab chiqarish usulining dastlabki bosqichlarida vujudga kelgan va kapitalni dastlabki jamg'arishining richaglaridan biri edi. Ishlab chiqarishning milliy chegaralardan tashqariga chiqishi, xo'jalik aloqalari baynalmilallashuvining kuchayishi, kapitalning xalqaro jihatdan ijtimoiylashuvi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi hamda ilmiy-texnik inqilob uning rivojlanishining obyektiv asosi bo'ldi.

Xalqaro kreditning manbalari bo'lib: korxonalaridagi mablag'larning davriy aylanishi jarayonida vaqtincha bo'sh bo'lib qoladigan pul shaklidagi kapitalning bir qismi; banklar tomonidan yig'ib, jamlanadigan davlat va xususiy sektorning pul jamg'armalari hisoblanadi.

Takror ishlab chiqarish jarayonining ayrim joylarida xalqaro kreditga obyektiv zarurat tug'iladi. Ushbu zarurat: 1) mablag'larning xo'jalikdagi doiraviy aylanishi bilan bog'liq; 2) mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishning xususiyatlari bilan bog'liq; 3) tashqi iqtisodiy bitimlarning hajmi va muddatlaridagi farqlar bilan bog'liq; 4) ishlab chiqarishni kengaytirishga mo'ljallangan yirik kapital qo'yilmalarini amalga oshirish zarurati bilan bog'liq.

Xalqaro kreditning tamoyillari. Xalqaro kreditning takror ishlab chiqarish bilan aloqasi uning tamoyillarida aks etadi:

1) qaytarishliligi; agarda olingan mablag'lar qaytarilmayotgan bo'lsa, unda ushbu holat kapitalni qaytarmaslik sharti bilan berilishiga, ya'ni moliyalashtirishga aloqadordir;

2) muddatlilik; kredit kelishuvida belgilangan muddatlarda kredit qaytarilishini ta'minlaydi;

3) to'lovlilik; qiymat qonuni harakatini aks ettirgan holda kreditning liar bir holatidagi alohida shartlarni amalga oshirish usuhidir;

4) moddiy ta'minlanganligi; kredit so'ndirillishining kafolatida o'z aksini topadi;

5) maqsadli yo'nalishi; ssudaning aniq bir obyektlarini belgilanishi.

Xalqaro kreditning tamoyillari uning bozor iqtisodiy qonunlari bilan aloqalarini ifodalaydi va bozor subyektlari hamda davlatning joriy hamda strategik vazifalariga erishish maqsadida ishlatiladi.

Xalqaro kreditning funksiyalari. Xalqaro kredit ssuda kapitalining tashqi iqtisodiy aloqalar jarayonidagi harakat xususiyatini aks ettiruvchi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1) Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish uchun ssuda kapitallarining mamlakatlararo qayta taqsimoti. Ssuda kapitali xalqaro kredit mexanizmi orqali foydalarni ta'minlash maqsadida iqtisodiy agentlar afzal ko'rgan jarayonlarga yo'naltiriladi. Ushbu bilan kredit milliy foydani o'rtacha foyda darajasida bixillash-tirilishiga hamda uning massasini oshishiga ko'maklashadi;

2) Xalqaro hisob-kitoblar jarayonida haqiqiy pullarni (oltin va kumush) kredit pullarga almashtirilishi hamda naqdsiz to'lovlarning rivojlanishi va tezlashtirilishi, naqdli valuta muomalasini xalqaro kredit operatsiyalari bilan almashtirilishi orqali muomala xarajatlarining tejjallshi. Xalqaro kredit zamimida xalqaro hisob-kitoblarning veksellar, cheklar hamda bank pul o'tkazmalari, depozit sertifikatlari va boshqa shu singari kredit vositalari paydo bo'ldi. Xalqaro iqtisodiy munosa-batlar jarayonida ssuda kapitali muomala davrining tejalishi ishlab chiqarishning kengayishi va foyda o'simini ta'minlagan holda kapitalning unumli muomala davrini oshiradi;

3) Kapital to'planuvi va markazlashuvining tezlashishi. Xorijiy kreditlar jalb etilishi evaziga qo'shimcha qiymatning kapitalizatsiya jarayoni tezlashadi, individual jamg'arish chegaralari kengayadi, bir mamlakat tadbirkorlarining kapitallari ularga boshqa mamlakatlar mablag'larining qo'shilishi hisobiga ko'payadi. Xalqaro kredit azaldan individual korxonalarni aksiyadorlik jamiyatlariga aylanishi, yangi firmalar, monopoliyalar barpo etilishining omili sifatida maydonga chiqadi. Kredit boshqa mamlakatlarning kapitali, mulki va mehnatidan ma'lum bir chegaralarda foydalanish imkoniyatini beradi. Yirik kompaniyalarga taqdim etiladigan imtiyozli xalqaro kreditlar va mayda hamda o'rta hajmdagi firmalarni jahon ssuda kapitallari bozoriga chiqishining qiyinligi kapital to'planuvi va markazlashuvining kuchayi-shiga ko'maklashadi.

Milliy va jahon xo'jaligining rivojlanishi bilan xalqaro kredit funksiyalarining ahamiyati bir xilda bo'lmay, o'zgaruvchanlik xususiyatiga egadir. Zamonaviy sharoitlarda xalqaro kredit iqtisodiyotni muvofiqlashtirish funksiyasini bajaradi hamda bir vaqtning o'zida o'zi ham muvofiqlashtirilish obyekti bo'lib hisoblanadi.

Xalqaro kreditning ishlab chiqarishni rivojlantirishdagi roli. Xalqaro kredit o'zaro bog'liq funksiyalarni bajarish orqali ikki yoqlama, ya'ni ijobiy va salbiy rol o'ynaydi.

Xalqaro kreditning ijobiy roli takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlanishi hamda uning kengayishi orqali ishlab

chiqarish kuchlari rivojlanishining tezlashishida o'z aksini topadi. Ushbuda ularning o'zaro aloqasi aks etadi. Xalqaro kredit tashqi iqtisodiy aloqalarga va pirovard oqibatda takror ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi bog'lovchi bo'g'in hamda uzatkich mexanizmi rolini o'ynaydi. Ishlab chiqarish o'sishining mahsuli bo'lgani holda xalqaro kredit bir vaqtning o'zida uning zaruriy sharti va katalizatori bo'lib ham hisoblanadi. U ishlab chiqarish va muomala jarayonlarining baynalmilallashuvi, jahon bozorining shakllanishi hamda rivojlanishiga ko'maklashadi va xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashtiradi. Xalqaro kredit takror ishlab chiqarish jarayonini quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tezlashishiga ko'maklashadi:

Mamlakatlarning kredit siyosati jahon bozorlarida kreditor mamlakat mavqelarini mustahkamlash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Birinchidan, xalqaro kredit kreditor mamlakatlar mavqelarini o'stirgan holda olingan foydalarni qarzdor mamlakatlardan o'tkazish uchun ishlatiladi. Shu bilan birgalikda ssudalarni foizlar bilan qaytimining jamiyat sof daromadining ma'lum bir hajmidan oshgan yillik to'lovlari qarzdor mamlakatlarda mazkur jamg'armalarning shakllanish manbalariga salbiy ta'sir etadi.

Ikkinchidan, xalqaro kredit qarzdor mamlakatlarda kreditor mamlakatlar uchun qulay bo'lgan iqtisodiy va siyosiy rejimlarning yaratilishi hamda mustahkamlanishiga ko'maklashadi.

Ishlab chiqarish va almashuvning baynalmilallashuvi, jahon xo'jalik aloqalari yangi shakllarining paydo bo'hishi xalqaro kreditning turli shakllari rivojlanishiga obyektiv asos bo'lib xizmat qiladi.

Xalqaro kreditning shakllari. Xalqaro kreditning turli shakllarini kredit munosabatlarining ayrim tomonlarini xarakterlovchi bir nechta muhim omillariga ko'ra umumiy asosda quyidagicha tasniflash mumkin:

— manbalarga ko'ra tashqi savdoni kreditlash hamda moliyalashtirishning ichki, xorijiy va aralash turlari farqlanadi. Ular o'zaro yaqindan bog'liqdir hamda eksportyordan importyorgacha bo'lgan tovar harakatining barcha bosqichlariga xizmat ko'rsatadi. Tovar sotuv jarayoniga qanchalik yaqin bo'lsa, odatda, xalqaro kreditning shartlari qarz oluvchiga shunchalik yoqimli bo'ladi;

— belgilanishiga ko'ra tashqi iqtisodiy bitimning qaysi biri qarz mablag'lari hisobiga qoplanishiga bog'liq holda quyidagilar farqlanadi:

1) tashqi savdo va xizmatlar bilan bevosita bog'liq tijorat kreditlari;

2) har qanday boshqa maqsadlarga, shu jumladan to'g'ridan-to'g'ri amalga oshiriladigan kapital qo'yilmalarga, investitsion obyektlar qurilishiga, qimmatli qog'ozlar sotib olishga, tashqi qarzni so'ndirishga, valuta intervensiyasiga ishlatiladigan moliyaviy kreditlar;

3) kapital, tovarlar va xizmatlarni chetga olib chiqilishining aralash shakllariga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan «oraliq» kreditlar. Masalan, pudrat ishlari (injiniring)ni amalga oshirish shaklida;

— turlariga ko'ra kreditlar eksportyorlar tomonidan o'z sotib oluvchilariga tovar shaklida va banklar tomonidan pul shaklida taqdim etiladigan valuta turlariga bo'linadi. Ayrim holatlarda valuta krediti jihozlar yetkazib berish bo'yicha tijorat bitim shartlaridan biri bo'lib hisoblanadi va import jihozlari zaminida obyekt qurilishi yuzasidan mahalliy xarajatlarni kreditlash uchun ishlatiladi;

— qarz valutasiga ko'ra qarzdor mamlakat yoki kreditor-mamlakat valutasida, uchinchi mamlakat valutasida hamda SDR valuta savatiga asoslangan xalqaro hisob valutasida taqdim etiladigan xalqaro kreditlarga farqlanadi;

— muddatlariga ko'ra xalqaro kreditlar: qisqa muddatli — 1 yilgacha, ayrim holatlarda 18 oygacha (o'ta qisqa muddatli — 3 oygacha, bir sutkalik va bir haftalik), o'rta muddatli — 1 yildan 5 yilgacha, uzoq muddatli — 5 yildan ziyod muddatlarga beriladigan kredit turlariga bo'linadi. Ba'zi mamlakatlarda 7 yilgacha muddatga berilgan kreditlar o'rta muddatli, 7 yildan ortiq muddatga berilgan kreditlar esa uzoq muddatli bo'lib hisoblanadi. Qisqa muddatli kredit, odatda, tadbirkorlarni aylanma kapital bilan ta'minlaydi va nosavdo, sug'urta hamda chayqov bitimlariga xizmat ko'rsatgan holda tashqi savdo va xalqaro to'lovlar muomalasida qo'llaniladi. Uzoq muddatli xalqaro kredit, odatda, asosiy ishlab chiqarish vositalariga investitsiya qilish uchun mo'ljallangan bo'lib, mashinalar va butlovchi jihozlar eksportining 85 foizi hajmiga hamda tashqi iqtisodiy munosabatlarning yangi shakllari (yirik ko'lamdagi loyihalar, ilmiy tekshirish ishlari, yangi texnika joriy etilishi)ga xizmat ko'rsatadi. Agarda qisqa muddatli kreditning muddati uzaytirilsa, unda u o'rta muddatli, ayrim holatlarda esa uzoq muddatli kreditga aylanadi. Qisqa muddatli kreditlarning o'rta va uzoq muddatli kreditlarga aylanishi jarayonlarida davlat kafil sifatida faol ishtirok etadi;

— ta'minlanganlik tamoyiliga ko'ra ta'minlangan va blankali kreditlarga farqlanadi. Kreditning ta'minoti bo'lib, odatda, tovarlar, tovarga egalik huquqini beruvchi va boshqa tijorat hujjatlari, qimmatli

qog'ozlar, veksellar, ko'chmas mulk hamda qimmatliklar xizmat qiladi. Kredit olish uchun tovar garovi 3 shaklda amalga oshiriladi: qat'iy garov (tovarlarning ma'lum bir massasi bank foydasiga garov qilinadi); muomaladagi tovar garovi (ma'lum bir summadagi, tegishli assortimentdagi tovarning qoldig'i hisobga olinadi); qayta ishlovdagi tovar garovi (mazkur mahsulotlarni bankka garovga bergan holda garovga olingan tovardan mahsulotlar ishlab chiqarish mumkin).

Kreditor sotilishning yuqori imkoniyatlariga ega bo'lgan tovarlarni garovga olishni afzal ko'radi va ta'minot hajmini belgilashda tovar bozori konyunkturasini hisobga oladi. Ba'zi holatlarda kreditning ta'minoti sifatida o'rtacha bozor baholarida hisobga olingan davlat rasmiy oltin zaxiralarining bir qismi ishlatiladi (1963-yilda Finlyandiya, 1970-yillarning o'rtalarida Italiya, Urugvay, Portugaliyada).

Rivojlanib borayotgan davlatlar (ayniqsa 1980-yillarning boshlarida) o'zlarining tashqi qarzlarni so'ndirish maqsadida olingan xorijiy kreditlarning garovi sifatida oltinni deponentga olishni keng qo'llay boshladi. Biroq oltinning garovi ustidan ssudalar shakli ko'pchilik xalqaro kreditlar uchun xos bo'lgan «salbiy garov shartlashuvi» tufayli keng tarqalmadi. Ushbu shartlashuvning mohiyati quyidagichadir: agar qarz oluvchi boshqa kreditlar bo'yicha qo'shimcha ta'minotni taqdim etsa, unda kreditor mazkur ssuda yuzasidan ham qo'shimcha ta'minotni talab qilishi mumkin. Bundan chiqdi, agar mamlakat oltin garovi ustidan kredit olgan bo'lsa, unda avval olingan kreditlarni ham oltin bilan ta'minlashni ushbu mamlakatdan talab etishlari mumkin. Shu sababli ayrim mamlakatlar oltinni sotishni afzal ko'radilar. Garov kredit kelishuvi bo'yicha majburiyatning ta'minot usuli bo'lganligi sababli qarzdor tomonidan majburiyatlarning bajarilmasligi holatida kreditor garov qiymatidan kompensatsiya olish huquqiga ega.

Blankali kredit qarzdorning ushbu qarzni ma'lum bir muddatda so'ndirish majburiyati ustidan beriladi. Ushbu kredit bo'yicha hujjat bo'lib odatda, qarz oluvchining yagona imzosiga ega bo'lgan solo-veksel xizmat qiladi. Blankali kreditning turlari bo'lib kontokorrent va overdraft hisoblanadi.

Taqdim etilishi nuqtayi nazaridan qarz oluvchi hisob-varag'iga, uning ixtiyoriga olinadigan moliyaviy (naqdli) kreditlar; importyor yoki bank tomonidan trattaning aksepti shaklidagi akseptli kreditlar; depozit sertifikatlari; obligatsiya zayomlari, konsorsial kreditlar va boshqa shu kabilar farqlanadi. Kreditor sifatida maydonga kim chiqishiga qarab, kreditlar: 1) firmalar, banklar, ayrim holatlarda vosita-

chilar (brokerlar) tomonidan taqdim etiladigan xususiy kreditlarga; 2) hukumat kreditlariga; 3) xususiy korxonalar va davlat ishtirok etadigan aralash kreditlarga; 4) xalqaro va hududiy valuta-kredit hamda moliyaviy tashkilotlarning davlatlararo kreditlariga bo'linadi.

Firma (tijorat) krediti bu, odatda, bir mamlakat firmasi yoki eksportyori tomonidan boshqa mamlakat importyoriga to'lovni kechiktirishi shaklida taqdim etiladigan ssudadir. Tashqi savdodagi tijorat krediti tovar operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblar bilan hamkorlikda amalga oshiriladi. Firma kreditlarining muddatlari turlichadir (odatda, 2—7 yilgacha) va jahon bozorlaridagi konyunktura shartlari, tovarlar turlari va boshqa omillar bilan belgilanadi. Mashina va murakkab jihozlar eksportning kengayishi bilan mazkur kreditlar muddatlarining uzayishi yangilik bo'ldi. Firma krediti, odatda, veksel bilan rasmiylashtiriladi yoki ochiq hisobvaraqlar bo'yicha taqdim etiladi.

Vekselli kredit, eksportyor tovarlarni sotish to'g'risidagi shartnomani tuzganidan so'ng o'tkaziladigan veksel (tratta)ni importyorga qarata chiqarilishini ko'zda tutadi.

O'z navbatida importyor tijorat qog'ozlarini olganidan so'ng mazkur vekselni akseptlaydi, ya'ni ushbu vekselda ko'rsatilgan muddatlarda to'lovni amalga oshirishga rozilik beradi.

Ochiq hisob-varaqlar bo'yicha kredit eksportyor va importyor o'rtasidagi kelishuv yo'li orqali taqdim etiladi. Mazkur kelishuvga asosan tovarlarni yetkazib beruvchi sotilgan va yetkazib berilgan tovarlar qiymatini ularni sotib olgan shaxs hisob-varaqlarida qarzdorlik sifatidagi yozuvi shaklida amalga oshiradi, importyor esa olingan kreditni muddatida so'ndirish to'g'risidagi majburiyatni o'z zimmasiga oladi. Ochiq hisob-varaqlar bo'yicha kredit tovarlarning muntazam asosda yetkazib berilishi, majburiyatlarning esa o'zining o'rtasi yoki oxirida davriy ravishda so'ndirilib borilishi sharoitlarida qo'llaniladi.

Firma kreditlarining ko'rinishlaridan biri bo'lib importyorning bo'nak to'lovi (sotib olish bo'naki) hisoblanadi. Bo'nak to'lovi shartnoma imzolanganidan so'ng importyor tomonidan, odatda, buyurtma berilgan mashina, jihoz va kemalar qiymatining 10—15 foizi (ba'zida bundan ortiq) miqdorida xorijlik tovar yetkazib beruvchi foydasiga amalga oshiriladi. Sotib olish bo'nagi xalqaro hisob-kitoblar hamda eksportni kreditlash va bir vaqtning o'zida xorijlik sotib oluvchi majburiyatlarini kafolatlashning shakllaridan biri bo'lib xizmat qiladi, chunki importyor buyurtma berilgan tovarlarni qaytarmasdan qabul qilishi lozim.

Rivojlangan mamlakatlarning importyor firmalari rivojlanib bo'rayotgan mamlakatlar bilan munosabatlarda sotib olish bo'naklaridan ushbu mamlakatlardan qishloq xo'jalik mahsulotlarini olib chiqish uchun foydalanadilar.

Bo'nakni taqdim etgan shaxs tomonidan shartnomaning bajarilmasligi sharoitida mazkur bo'nak, undan zararlar chegirib olinganidan so'ng qaytariladi. Agarda shartnoma bo'nakni olgan shaxs tomonidan bajarilmasa, unda u mazkur bo'nakni, zararlarni qoplagan holda, sotib oluvchiga qaytarishi lozim. Bo'nak, shartnomadagi ikkinchi tarafga zararlarni qoplamagan holda shartnoma bo'yicha majburiyatlardan ozod bo'lishi imkonini beruvchi tovon to'lovidan farqli o'laroq, shartnoma bajarilishini rag'batlantiradi. Sotib olish bo'nagi ayrim holatlarda to'lovni kechiktirish shakli bilan birgalikda teng ulushlarda va ma'lum bir intervallarda (yarim yil, yil) qo'llaniladi.

Firma krediti sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasidagi munosabatlarni ifodalasa-da, u odatda, bank krediti bilan birgalikda harakatlanadi. Mashinalar va jihozlar sotuvida firma krediti uzoq muddatlarga taqdim etiladi (5 yil va undan ziyod muddatlarga), bu esa eksportyorning katta hajmdagi mablag'larini ichki muomalasidan tashqariga chiqib ketishiga olib keladi. Shu sababli eksportyor, odatda, bank kreditlariga murojaat etadi yoki o'z kreditini banklarda qayta moliyalashtiradi. Firma kreditlari mashina va jihozlar eksportini kreditlash shartlari hamda hajmi bo'yicha kreditlash muammosini hal eta olmasligi sababli bank kreditining xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi roli o'sadi.

Bank kreditlari. Eksport va importni bank tomonidan kreditlash tovarlar, tovar hujjatlari, vekselar hamda trattalar hisobining garovi ustidan ssudalar berish shaklida amalga oshiriladi. Ayrim holatlarda banklar o'zlari bilan yaqindan munosabatda bo'lgan yirik eksportyor firmalarga rasmiy ta'minotga ega bo'lmagan blankali kreditni taqdim etadilar.

Akseptli — rambursli kredit tashqi savdo operatsiyalari bilan bog'liq bo'lganda eng ta'minlangan bo'lib hisoblanadi va eksportyor hamda importyor o'rtasidagi hisob-kitoblarda qo'llaniladi. Bunda akkreditiv va o'tkaziladigan veksell vosita sifatida ishlatiladi. Akseptli — rambursli kreditning limit, kreditning muddati, foiz stavkasi, rasmiylashtirilish, ishlatilish va so'ndirilish tartibi kabi shartlari oldindan tuzilgan banklararo kelishuvi asosida belgilanadi. Ta'minlanganligi esa tovarlar sotilishi bilan asoslangandir. Agarda mazkur kredit tovar yetkazib berilishi bilan bog'liq bo'lmasa, unda u sof moliyaviy xarakterga ega bo'ladi.

Broker krediti ayrim mamlakatlarda (masalan, Buyuk Britaniya, Germaniya, Niderlandiya, Belgiya) firma va bank kreditlarining oraliq shakli sifatida harakat qiladi. Ushbu kredit tijorat tusidagi bitimlarga tijorat krediti singari hamda bir vaqtning o'zida bank kreditiga ham aloqadordir. Chunki brokerlar, odatda, banklardan qarz olib turadilar. Brokerlik vositachilik haqi shartnoma summasining $1/50$ — $1/32$ qismimi tashkil qiladi. Broker firmalari Buyuk Britaniyada assotsiatsiyaga birlashgan. Brokerlar jahon bozoridagi holat to'g'risidagi ma'lumotga egadir. Kredit operatsiyalarini amalga oshirishdan tashqari ular sotib oluvchilarni to'lov qobiliyatlari yuzasidan kafolatlarni ham taqdim etadi. Zamonaviy bosqichda broker kreditlarining tashqi savdodagi roli pasayib ketdi.

Tashqi savdo aylanmasining o'sishi hamda yirik hajmdagi summalarni katta tavakkalchilik asosida uzoq muddatlarga jalb etishning muammolari o'rta va uzoq muddatli xalqaro kreditlarning rivojlanishiga olib keldi. Bankirlik va aksept faoliyati bilan shug'ullanuvchi uylar hamda tijorat banklari tomonidan ishlab chiqilgan eksportni veksellar vositachiligida kreditlash tizimi tashqi savdoning o'sib borayotgan talablarini qondira olmay qoldi. Bir qator (Buyuk Britaniya, Fransiya, Yaponiya va boshqa shu kabi) mamlakatlarda mashinalar va jihozlar eksportini o'rta hamda uzoq muddatli kreditlashning maxsus tizimi yaratilgan. Ushbu kreditlash turlarining shakllari qisqa muddatli (firma, bank, davlatlararo kredit va shu kabi) kreditlashning shakllariga o'xshash bo'lishi bilan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Iste'mol bozorlari uchun kurash borasida eksportyorlar muddati 1—5 yildan to 7—10 yilgacha bo'lgan o'rta muddatli kreditlarni veksellar orqali rasmiylashtirgan holda taqdim etadi.

Yirik kredit muassasalari uzoq muddatli xalqaro kreditlarni nazariy asosda 40 yilgacha, amalda esa 10—15 yil muddatga taqdim etadi. Mazkur kreditlash turi bilan kapitalni o'z qimmatli qog'ozlarini chiqarish orqali jalb etuvchi davlat va yarim davlat mulkiy maqomiga ega maxsus kredit tashkilotlari shug'ullanadi.

Banklar qiymati bo'yicha teng bo'lgan tovarlarni o'zaro yetkazib berishga asoslangan kompensatsion bitimlar yuzasidan uzoq muddatli kreditlarni taqdim etadilar. Ushbu turdagi kreditlar hamma vaqt maqsadli xarakterga ega bo'ladi.

Korxonani barpo etish va qayta tiklash, tabiiy resurslarni o'zlashtirish uchun mashina hamda jihozlarni 8—15 yil muddatga kreditga olgani holda qarz oluvchi mazkur kreditni qurilgan va qurilayotgan

korxonalar mahsulotlari hisobiga so'ndirilishini amalga oshiradi. Kompensatsion bitimlarning farqli tomoni, ularning keng ko'lamlil va uzoq muddatli xarakteri hamda eksport va import bitimlarining o'zaro bog'liqligidadir.

Amaliyotda «uzoq muddatli kredit» atamasi kredit muassasalarining ssudalariga aloqador bo'lib qoldi. Uzoq muddatli kreditning bir qismi bo'lib zayomlar, ya'ni davlat va xususiy korxonalar, banklar tomonidan o'z qarzi majburiyatlarini chiqarish orqali milliy hamda jahon ssuda kapitallari bozorlaridan qarzi mablag'larini jalb etilishi hisoblanadi. Uzoq muddatli kredit va zayomlar asosan asosiy kapitalni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, mashinalar, jihozlar eksporti, sanoat loyihalarini sotilishiga xizmat ko'rsatadi.

Budjet mablag'lari hisobdan ajratiladigan uzoq muddatli (muddatlari 10—15 yil va bundan ziyod) Xalqaro kreditlarning quyidagi shakllari farqlanadi:

1) Hukumatning ikki taraflama kreditlari. Davlatlararo uzoq muddatli kredit keng ko'lamlarda birinchi jahon urushi paytida vujudga keldi va o'z rivojiga urushdan so'nggi yillarda ega bo'ldi. Bunda asosiy kreditor bo'lib AQSH maydonga chiqdi. Natijada davlatlararo ziddiyatlarni kuchaytirib yuborgan hukumatlararo qarzdorlik (11 mlrd. oltin dollarlari, foizlarni hisobga olmaganda) paydo bo'ldi. Fransiya kreditni nemis reparatsiyalari hisobiga, Germaniya esa AQSHdan yangi kreditlarni olish hisobiga so'ndirayotgan edi. 1929—1933-yillar iqtisodiy inqirozi davri mobaynida Germaniya va 25 ta boshqa davlatlar qarzi bo'yicha to'lovlarni to'xtatib qo'ydi. Ikkinchi jahon urushi davri mobaynida hukumatlararo qarzlari sezilarli rol o'ynamagan edi. Harbiy va boshqa turdagi materiallarning yetkazib berilishi asosan «lend-liz» (ijara) shartlari asosida, kredit majburiyatlarisiz amalga oshirilayotgan edi;

2) Xalqaro va hududiy valuta-kredit hamda moliyaviy tashkilotlarning kreditlari;

3) yordam ko'rsatish yo'nalishi bo'yicha, ushbu yordam shakli texnik yordam, hadyalar, subsidiyalar bilan birgalikda imtiyozli shartlar asosidagi zayomlarni ham o'z ichiga oladi.

Ayrim holatlarda xalqaro kreditning aralash turi qo'llaniladi. Masalan, eksportni kreditlashning odatdagi shakllari yordam ko'rsatish bilan birgalikda amalga oshiriladi. Xalqaro kreditning yangi shakllaridan biri bo'lib bir nechta kredit muassasalari tomonidan yirik loyihalarni qo'shma moliyalashtirish hisoblanadi.

Xalqaro moliya institutlari qo'shma moliyalashtirishning tashabbuskorlari bo'lib maydonga chiqadi va ular ushbu operatsiyalarga odatda, loyihaning eng ko'p foyda keltiradigan qismini imtiyozli asosda (foiz stavkasi bozor stavkasidan past) moliyalashtiruvchi, xususiy tijorat banklarini jalb etadi.

Qo'shma moliyalashtirishning quyidagi 2 shakli qo'llaniladi:

— parallel moliyalashtirish, bunda loyiha turli kreditorlar tomonidan ular uchun o'rnatilgan kvotalar me'yorida kreditlanadigan tarkibiy tashkil etuvchilarga bo'linadi;

— o'z-o'zini moliyalashtirish, bunda barcha kreditorlar loyihaning ijro etilishi mobaynida ssudalarni taqdim etadilar. Kreditorlardan biri (menejer-bank) loyihaning tayyorlanishi va amalga oshirilishini muvofiqlashtiradi hamda nazorat qiladi.

Qo'shma moliyalashtirish qarz oluvchiga imtiyozli kreditlarni olishga yo'l ochgani holda ma'lum bir imtiyozlarni beradi. Biroq asosiy imtiyozlarni kreditorlar oladi, chunki bunday kreditlash ssudani qarzdor tomonidan o'z vaqtida so'ndirilishining qo'shimcha kafolatini beradi. Xususiy banklarning sindikatlari o'z kreditlarini qarz oluvchi mamlakatlarga ular tomonidan XVF yoki HTTB (Xalqaro Taraqqiyot va Tiklanish Banki)ning kreditlarini olgan taqdirdagina taqdim etadilar. Davlat va xususiy banklar o'rtasidagi ushbu taqsimotning asosiy maqsadi iqtisodiy hamda siyosiy omillardan kelib chiqqan holda ssuda kapitalarining jahon bozoriga qarz oluvchilar chiqishini muvofiqlashtirishdir.

Shu sababli xalqaro valuta-kredit va moliya tashkilotlarining kreditlari ikki taraflama hukumat kreditlari hamda ayniqsa xususiy banklar kreditlari, yevrokreditlarga nisbatan summalari bo'yicha kamtarona o'rin egallasa-da, katta rol o'ynaydi.

Xalqaro uzoq muddatli kreditning shakllaridan biri bo'lib, qimmatli qog'ozlar emissiyasi hisoblanadi.

Loyihalarni moliyalashtirish xalqaro uzoq muddatli kreditning zamonaviy shaklidir. Ushbu shakllardan biriga lizing ham kiradi. Lizing (inglizcha leasing, lease-ijaraga berish so'zidan olingan) lizing beruvchi tomonidan lizing oluvchiga moddiy qimmatliklarni turli muddatlarga ijaraga taqdim etilishidir.

Faktoring (inglizcha *factoring*, *factor*-vositachi) — ixtisoslashgan moliyaviy kompaniya tomonidan eksportyorning importyorga bo'lgan pul talablarini sotib olinishi hamda inkassatsiya qilinishi shaklidagi xalqaro kreditdir.

Forfeytlash (fransuzcha «*a forfait*» — yalpi, umumiy summasi bilan) naqdli to'lov evaziga ma'lum bir huquqlar taqdim etilishini bildiradi. Ushbu bank amaliyotida veksellarni hamda boshqa qarz majburiyatlarini to'liq muddatga, oldindan belgilangan shartlar asosida sotib olinishidan iboratdir.

Qisqa xulosalar

Valuta tizimi — bu milliy qonunchilik yoki davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan valuta munosabatlarini tashkil etish va muvofiqlashtirishning shaklidir.

Valuta kursi — bu, bir valutani boshqa bir valutadagi ifodasi yoki bahosi.

Xalqaro hisob-kitoblar — bu davlat, kompaniyalar, korxonalar, boshqa mamlakatlar hududlaridagi fuqarolarning iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqa munosabatlari natijasida vujudga kelgan pulli talab va majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish va tartibga solish tizimidir. Xalqaro kredit ssuda kapitalining jahon oborotidagi harakati hisoblanadi.

Tayanch iboralar

Valuta tizimi, deviz, xalqaro kredit, jahon valuta tizimi, to'lov balansi, to'lov balansining tarkibi, passiv savdo balansi, xorijiy investitsiyalar, to'lov balansini tarkibga solish, deflatsion siyosat, devalvatsiya, valuta cheklovlari, valuta kursi, spot kurs, forvard kurs, kross kurs, xalqaro hisob-kitoblar, importyor, eksportyor, akkreditiv, inkasso, kliring, xalqaro kredit, valuta siyosati, deviz siyosati.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Valuta munosabatlari va ularning huquqiy asoslarini yoriting.
2. Valuta operatsiyalari va ularni boshqarish tartibi nimalardan iborat?
3. Xalqaro moliya va kapital bozori va ularning tahlili nimalardan iborat?
4. Valuta munosabatlari tizimida banklarning o'рни nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Xalqaro valuta qonunchiligi nimalarda asoslanadi?
6. O'zbekiston Respublikasida valuta tizimini rivojlanishi bosqichlarini ko'rsating.
7. Chet el valutasida kreditlash tartibi nimalardan iborat?
8. Xalqaro hisob-kitoblar va uning Respublika tijorat banklari tomonidan ishlatiladigan asosiy shakllari nimalarda namoyon bo'ladi?

9.1. Sug'urtaning iqtisodiy mohiyati, uning zarurligi funksiyalari

Bozor iqtisodiyoti chuqurlashishi bilan sug'urtaning iqtisodiy tizimdagi o'rnini tubdan o'zgarib, sug'urta kompaniyalari bozor sharoitida to'laqonli xo'jalik subyektlariga aylanadi. Sug'urta ishlab chiqarish munosabatlarining chambarchas qismi bo'lib hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida har xil risklar mavjuddir shu sababli ularni sug'urtalash kerakligi shartdir.

Sug'urta iqtisodiy tushuncha bo'lib, moliya tizimi bilan bog'liqdir. Moliya kabi, sug'urta pulning qiymatini o'zgarishi bilan bog'liq, chunki tegishli pul mablag'larini shakllanishi hamda ularning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Sug'urtalashning quyidagi iqtisodiy belgilarini alohida ko'rsatish mumkin:

1. Sug'urtalash jarayonida pulning qayta taqsimlanishi paydo bo'ladi, chunki u chiqarishdagi moddiy zararining oldini olish uchun riskini sug'urtalash zaruriyatidan kelib chiqadi.

2. Sug'urtalash jarayonida pulni qayta taqsimlash munosabatlari kelib chiqadi, chunki biror bir xo'jalikda vujudga keladigan zarar oqibatini qoplash uchun boshqa zarar ko'rmagan xo'jaliklardan olingan sug'urtalash mablag'lari evaziga sug'urtalash olib boriladi.

3. Sug'urta fondida jang'arilgan mablag'lar o'z mulkini yoki o'z faoliyatini sug'urtalagan shaxsga qaytib keladi. Sug'urta to'lovlarning hajmi sug'urta ta'riflari asosida belgilanadi. Sug'urta to'lov ta'riflari esa o'z navbatida ikki qismdan tashkil etiladi: birinchi qism yuz beradigan salbiy oqibatlarni qoplash uchun mo'ljallangan.

Ikkinchi qismi esa sug'urtani tashkil etgan sug'urta tashkilotining xarajatlarini qoplashga sarflanadi.

Ishlab chiqarishda risklarni obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida muvaffaqiyatsizlikka uchragan, ishlab chiqaruvchiga zararli oqibat yuz berganda bu oqibatni tezroq bartaraf etilishiga, ishlab chiqarishni to'xtat qolmasdan rivojlanishiga imkon beradigan iqtisodiy hamda huquqiy vositalarning samarali turlaridan biri-bu risklarni sug'ur-

talashdir. Ishlab chiqaruvchining mol-mulkini intellektual va boshqa boyliklarining turli qo'shilmagan zarar, voqea-hodisalar yuz berishi tufayli vujudga kelishi mumkin bo'lgan zarar oqibatining oldi olinishidir.

Sug'urta, ya'ni tabiiy yoki ijtimoiy sabablarga ko'ra shaxsning hayoti, sog'ligi yoki mol-mulkiga zarar yetish ehtimolini oldindan tutish, ana shunday zararli oqibat yuz berganida jabr qurgan tomonga zarar o'rnini sug'urtalovchi mablag'lari hisobiga to'liq yoki qisman qoplab berish yo'li bilan sug'urta hodisasining salbiy oqibatlari ta'sirini kamaytirishga qaratilgan faoliyati sug'urtalash deb ataladi.

Shaxsiy sug'urta inson hayotiga, mehnat qobiliyatiga va sog'ligiga zarar yetkanda turli risklardagi himoya qilish shakli bo'lib hisoblanadi. Shaxsiy sug'urta shartnomasi fuqarolik-huquqiy bitim bo'lib, sug'urta to'lovlarini undirib olish, sug'urta hodisasi yuz berganda yetkazilgan zararni qoplash yoki sug'urta to'lovini qaytarish majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Shaxsiy sug'urta shartnomalari majburiy va ixtiyoriy, uzoq va qisqa muddatga mo'ljallangan bo'lishi mumkin. Har bir sug'urtaga turi bo'yicha shartnoma tuziladi. Shaxsiy sug'urtalash quyidagi turlardan tashkil topadi:

- a) hayotni sug'urtalash va baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- b) nikohni va boshqa tug'ilinishni sug'urtalash;
- d) bolalar hayotini sug'urtalash;
- e) guruh baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- f) guruh kasalliklardan sug'urtalash va hokozo.

Sug'urtalash avvalo sug'urta shartnomasi tuzish bilan boshlanadi. Sug'urta shartnomasi tuzish uchun quyidagi hujjatlar talab qilinadi: shaxsiy ariza, arizada sug'urta turi, qo'shimcha kafolatlar, sug'urta summasi, sug'urta mukofotlarini to'lab turish muddatlari ko'rsatiladi.

Sug'urtalashni amalga oshirish o'ziga xos muhim munosabatlarni keltirib chiqadi.

Ushbu munosabatlar sug'urtalash jarayonida ishtirok etuvchilarning har xil sug'urta manfaatlari bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, sug'urtalash jarayonida vujudga keladigan munosabatlar har xil sug'urtalash obyektlari, sug'urtalash turlari va boshqa omillar bilan bog'liqdir. Shu munosabat bilan sug'urtalashda qo'llaniladigan barcha iboralarni to'g'ri tushunish va talqin qilish katta ahamiyatga egadir. Shundan kelib chiqib, bizning fikrimizcha quyidagi muhim iboralarga ta'rif berilsa, maqsadga muvofiq bo'lur edi deb o'ylaymiz.

9.2. Majburiy va ixtiyoriy sug'urtani tashkil qillish tamoyllari

O'zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi katta rol o'ynaydi. Shu sababli ushbu sohada majburiy va ixtiyoriy qishloq xo'jaligi sug'urtalari amalga oshiriladi. Quyidagi majburiy sug'urtalar amalga oshirilishi kerak:

— tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar qaytarilishi yuzasidan javobgarlikni sug'urtalash;

— qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish uchun va fyuchers shartnomalari bo'yicha berilgan avanslar qaytarishini ta'minlash javobgarligini sug'urtalash;

— qishloq joylarida yashovchi fuqarolarga tegishli bo'lgan mol-mulkarni sug'urtalash;

— qishloq joylarida garovga qo'yilgan mulklarni sug'urtalash;

— qishloq joylaridagi transport egalari fuqaroligiga javobgarligini sug'urtalash.

Yuqorida keltirilgan majburiy sug'urtalashdan tashqari ixtiyoriy sug'urtalash ham amalga oshiradi. Xususan quyidagi obyektlar ixtiyoriy ravishda sug'urtalanishi mumkin:

— qishloq xo'jaligi ekinlari hosilini sug'urtalash;

— ekinlarni qazib qayta ekish, qo'shimcha ekishni sug'urtalash;

— qishloq xo'jaligi korxonalarining chorva mollarini sug'urtalash;

— qishloq xo'jaligi korxonalari asosiy vositalarini sug'urtalash;

— tabiiy pichanzorlar, o'tloqlar, tutzorlarni sug'urtalash;

— pillani sug'urtalash;

— bog' va uzumzorlar hosilini do'ldan sug'urtalash;

— qishloq xo'jaligi korxonalari, fermer, dehqon xo'jaliklari mol-mulkini sug'urtalash;

— fuqarolar tomorqasi va ekinzorlarini sug'urtalash va hokazo.

Majburiy sug'urtalashning yana bir turi bo'lib tijorat banklari tomonidan qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari uchun ajratiladigan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni rivojlantirish, qishloq xo'jaligi sohasidagi loyihalarni amalga oshirishga qaratilgan kreditlarni sug'urtalash hisoblanadi. Sug'urta obyektlari bo'lib qishloq xo'jaligi korxonasi tomonidan olingan kredit mablag'larini tijorat bankiga o'z vaqtida qaytarilmasligi uchun yuz beradigan javobgarlik sanaladi. Sug'urta hodisasi bo'lib tijorat bankidan olingan kreditning garov bilan ta'minlanmagan qismini o'z vaqtida qaytarilmasligi hisoblanadi. Sug'urta

summasi sug'urtalovchi javobgarligining shartnomada ko'zda tutilgan darajasiga ko'ra belgilanadi. Kredit o'z vaqtida to'la yoki qisman qaytarilmaganda sug'urtalovchi yoki uning vakili qaytarilish muddati yetib kelgan kundan boshlab uch kun ichida sug'urta hodisasi yuz berganligini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etadi. Ushbu hujjatlar asosida sug'urta dalolatnomasi tuziladi. Banklar riski va tavakkalchilikning oldini olish, uni boshqarish maqsadlari uchun katta mablag'lar sarflaydi. Bunday tadbirlar banklarning bevosita o'zlari tomonidan yoki riskni maxsus sug'urta kompaniyalarida sug'urta yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. O'zbekistondagi sug'urta kompaniyalari tomonidan bank faoliyati sohasidagi g'ayri qonuniy harakatlardan sug'urtalashning asosiy qoidalari endi ishlab chiqarilmoqda.

Shuning uchun ham rivojlangan mamlakatlar tajribasini o'rganish diqqatga sazovordir. Jumladan Buyuk Britaniyaning Lloyd sug'urta assotsiatsiyasi tomonidan ishlab chiqilgan banklarni kompleks sug'urtalash VVV va kompyuter sohasidagi risklar tufayli yetkazilgan zararning qoplanishi ko'zda tutilgan:

1) bank xodimlari tomonidan qaysi maqsadida sodir etilgan g'ayri qonuniy harakatlari tufayli sug'urtalanuvchiga yetkazilgan zararni qoplab berilishi:

2) Qalbaki to'lov hujjat, soxta imzolar, soxta cheklar va boshqa soxta hujjatlar qabul qilinishi tufayli taqdim etilishi oqibatida sug'urtalanuvchiga yetgan zararni sug'urtalash va h.k.

3) Plastik kartochkalardan foydalanish bilan bog'liq riskdan sug'urtalash. Bizning mamlakatimizda bu sohada amalda sug'urtalash kompaniyalari tomonidan taklif etilayotgan sug'urta xizmati turi plastik kartochkalar yo'qotib qo'yilishini sug'urtalashdan iborat. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar tufayli mamlakatimizda tadbirkorlik sohasi rivojlanmoqda. Lekin bu soha katta risklar bilan bog'liqdir. Shuning uchun ham tadbirkorlik riskini sug'urtalash ishlarini olib borish kerak. Tadbirkorlik sohasidagi moliyaviy riskni sug'urtalash yuzasidan shartnoma tuzish paytida sug'urtalovchi sug'urtalanuvchiga quyidagi voqealar bilan bog'liq zararlarni to'liq yoki qisman qoplashlikni o'z zimmasiga oladi;

A) ko'zda tutilgan hodisalar tufayli ishlab chiqarishni to'xtab qolishi yoki qisqarishi;

B) bankrotlik yuz berishi;

D) bitim bo'yicha kreditor sanaluvchi hamkor tomonidan shartnoma majburiyatlarini bajarilmasligi va h.k.

E) Yana bir sug'urtalashni turi bo'lib javobgarlikni sug'urtalash hisoblanadi. Bunday sug'urtalash sug'urta faoliyatining alohida sohasi bo'lib, mamlakatimiz sug'urta bozorida yangi sug'urta xizmatidir. Sug'urtaning ushbu turi obyekt bo'lib sug'urtalovchining shartnomasiz yoki shartnoma asosida majburiyatlari bo'yicha uchinchi shaxslar mulkiga yoki shaxsga yetkazilgan zarar uchun javobgarligi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining 918-moddasida javobgarlikni sug'urta qilishning asosiy qoidalari belgilangan. Ushbu kodeksning ko'rsatilgan moddasida aytilishicha:

«Boshqa shaxslarning hayoti, sog'ligi, yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi oqibatida yuzaga keladigan majburiyatlar yuzasidan javobgarlik xavfini sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchining o'zining yoki bunday javobgarlik yuklanishi mumkin bo'lgan boshqa shaxsning javobgarlik xavfi sug'urtalanishi mumkin. Zarar yetkazganlik uchun javobgarlik xavfi sug'urtalangan shaxs sug'urta shartnomasida ko'rsatilishi lozim. Agar bu shaxs shartnomada ko'rsatilmagan bo'lsa, sug'urta qildiruvchining o'zining javobgarlik xavfi sug'urtalangan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 919—920-moddalarida shuningdek, javobgarlikni sug'urtalash ko'rinishlaridan bo'lib sanaluvchi shartnoma bo'yicha javobgarlikni hamda tadbirkorlik xavfini sug'urtalash haqidagi qoidalar ko'zda tutilgan. Bulardan tashqari sug'urta bozorida fuqarolik javobgarligini, kasbiy javobgarlikni, majburiyatlar bajarilmaganligi tufayli yuz bergan javobgarlikni va boshqa turdagi javobgarliklarni sug'urtalash hollari ham uchraydi. Javobgarlikni sug'urtalash ixtiyoriy shartnoma tuzish yoki majburiy sug'urtalash yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Bunday sug'urta shartnomasining o'ziga xos xususiyati, bunday shartnoma zarar ko'rishini mumkin bo'lgan uchinchi shaxs foydasiga tuziladi va zarar sug'urta hodisasi yuz berganda talablar bevosita manfaat oluvchi shaxs tomonidan ham sug'urtalovchiga ham bildirilishi mumkin. Tibbiy sug'urtada sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urta badallari hisobidan jamg'arilgan mablag'lar va oldini olish tadbirlarni moliyalashtirish mablag'lari hisobidan tibbiy yordam olishlikning kafolatlashdan iborat. Tibbiy sug'urta obyekt bo'lib, sug'urta hodisasi yuz berganda tibbiy yordam ko'rsatish bilan bog'liq xarajatlar tarzidagi sug'urta tavakkalchiligi hisoblanadi. Sug'urta hodisasi bo'lib shartnoma olganda bo'lgan davr davomida sug'urtalangan shaxsni o'tkir surunkali kasalliklar, jarohatlanish, zaharlanish, boshqa turdagi baxtsiz hodisalar tufayli

maslahat-profilaktik, davolash va boshqa turdagi yordamlar olish maqsadida tibbiyot muassasasiga murojaat qilishi sabablanadi. Davlat ijtimoiy sug'urtalash mehnat munosabatlari bo'lib fuqarolarning jismoniy va aqliy qobiliyatlarini ro'yobga chiqarilishi jarayonida xodim hamda ish beruvchi o'rtasidagi mehnat to'g'risidagi qonunlar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi. Ishlab chiqarishda yuz bergan baxtsiz hodisalar yoki kasb kasalligiga chalinish oqibatida yuz bergan moddiy zarar deganda sog'liqqa zarar yetgan holda xodim yo'qotgan ish haqi, uning muayyan qismini qoplash, qo'shimcha harajatlarni qoplash, bir yo'la qoplanadigan nafaqa berish, ma'naviy zararni qoplash kabilardan iborat bo'ladi. Xodim vafot etgan taqdirda esa, ushbu xarajatlar uning mehnatga yaroqsiz qaramog'ida bo'lib kelgan oila a'zolariga to'lanadi (xotini yoki bolalariga). Sug'urtalovchi tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan sug'urta mukofoti (badali) yillik ish haqi fondiga nisbatan foizlarda, sug'urtalovchi tomonidan belgilangan ta'riflarga muvofiq belgilanadi. Xulosa qilib aytish mumkinki, sug'urtalash jarayoni muhim va uni to'g'ri tashkil etish esa o'z navbatida mamlakatda ishlab chiqarishni uzluksizligini ta'minlaydi.

9.3. Sug'urtalash turlari va ularni takomillashtirish yo'llari

Sug'urta tashkiloti-bu maxsus sug'urtalash kompaniyasi. Hozirgi kunda O'zbekistonda sug'urtalash davlat va nodavlat sug'urtalash idoralari tomonidan o'tkaziladi. Sug'urta tashkilotlari o'z tarkibiga turli sug'urta jamiyatlari, kompaniyalari, xalqaro va mintaqaviy moliyaviy guruhlar hamkorligidagi qayta sug'urtalovchi kompaniyalari, davlat sug'urta kompaniyalari mustaqil faoliyat yurituvchi xo'jalik subyektlari bo'lib hisoblanadi. Huquqiy tomondan sug'urta tashkilotlari mamlakatdagi amal qilayotgan qonunlar doirasida faoliyat yuritadi. Moliyaviy tizimning mustaqil bo'lishi sifatida mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga hissa qo'shadi. Sug'urta tashkilotlari mamlakat hududida boshqa tashkilotlar bilan shartnomalar tuzish, sug'urta fondlarini shakllantirish, vaqtincha bo'sh pul mablag'larini foyda keltiradigan sohalarga sarmoya sifatida yo'naltirish, chiqargan qimmatli qogozlarni sotish, bo'sh pul mablag'larini foyda olish uchun kreditga berish huquqiga ega.

Sug'urtalovchi — sifatida yuridik va jismoniy shaxslar tushuniladi, ular sug'urta tashkilotlari bilan muayyan sug'urta munosabatlari o'rnatib sug'urta summasini to'laydilar.

Sug'urtalash obyekti va predmeti bo'lib shaxsning sog'ligi, hayoti yoki mol-mulki hisoblanadi.

Sug'urta bahosining ushbu ibora mol-mulknii sug'urtalash jarayonida qo'llanidadi. Bu jarayonda sug'urta summasini belgilash uchun avvalo sug'urta obyektni bahosini to'g'ri aniqlash kerak. Sug'urta summasi deb shunday mablag'larning tushishi kerakki, bu summaga mol-mulk, shaxsning hayoti yoki sog'ligi sug'urtalanadi. Sug'urta ta'rifii deb sug'urta summasining birlik qismii tushunish lozim. Sug'urta ta'rifii asosida sug'urta fondi shakllanadi. O'zbekiston Respublikasi «Sug'urta to'g'risidagi « qonunining 10 moddasi 2-bandiga ko'ra «Sug'urta ta'riflari sug'urtaga doir to'lov miqdorlari bo'lib, ular sug'urta tashkiloti sug'urta pulini to'lash (sug'urta to'voni), zaxira fondi va boshqa fondlar hosil qilish uchun moliyaviy mablag' bilan ta'minlaydigan miqdorda belgilanadi. Majburiy sug'urta turlariga doir sug'urta ta'riflari qonun hujjatlarida belgilab qo'yiladi. Ixtiyoriy sug'urta turlariga doir sug'urta ta'rifining miqdori tomonlarning kelishuviga muvofiq belgilanadi.

Fuqarolarni ixtiyoriy va majburiy sug'urtalash, sug'urta shartnoma munosabatlari eng keng tarqalgan ijtimoiy soha bo'lib, uning vositasida moddiy va boshqa manfaatlarni kutilmagan hodisalardan muhofazalash ana shunday noxush hollar yuz bergan taqdirda esa uning salbiy oqibatlari ta'sirini bartaraf etish yoki loaqal kamaytirishni ta'minlaydi.

Shaxsiy sug'urta ommaviy bo'lib hisoblanadi. Qonunda ko'rsatilgan shaxslardan sug'urta qiluvchilar sifatida boshqa shaxslarning hayoti, sog'ligi yoki mol-mulkini, yoxud o'zining boshqa shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligiga o'z hisobidan, yoxud manfaatdor shaxslar hisobidan sug'urta qilish majburiyati qonun bilan yuklangan hollarda sug'urta shartnomalar tuzish yo'li bilan amalga oshiriladi. Majburiy sug'urtada sug'urta qildiruvchi sug'urtalovchi bilan sug'urtaning ushbu turini tartibga soladigan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan shartlarda shartnoma tuzish shart. Qonunda fuqarolarning hayoti va mol-mulkini davlat budjeti mablag'lari hisobidan majburiy sug'urta qilish hollari nazarda tutilishi mumkin. Mulkiy sug'urta shartnomasiga muvofiq bir taraf (sug'urtalovchi) shartnomada nazarda tutilgan voqea, sug'urta hodisasi sodir bo'lganda boshqa tarafga (sug'urta qildiruvchiga) yoki shartnoma qaysi shaxsning foydasiga tuzilgan bo'lsa, o'sha shaxsga bu hodisa oqibatida sug'urtalangan mulkka yetkazilgan zararni yoxud sug'urtalovchining boshqa mulkiy manfaatlari bilan bog'liq zararni shartnomada belgilangan summa doirasida to'lash majburiyatini oladi.

Sug'urta shartnomasi kelgusida yuz berishi ehtimoli bo'lgan risk tufayli vujudga keladigan zararli oqibat o'rnini sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalovchiga oldindan to'lanadigan muntazam to'lab boriladigan haq evaziga to'liq yoki qisman qoplashning huquqiy vositasi sifatida sug'urta tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan tadbirkorlik faoliyati sifatida muayyan xususiyatlarga ko'ra tasniflanish mumkin. Sug'urtalash obyektlariga ko'ra mulkiy va shaxsiy sug'urta farqlanish lozim.

Mulkiy sug'urta o'z navbatida ko'char va ko'chmas mulklar sug'urtasiga, shaxsiy sug'urta esa sog'liqni yoki hayotni sug'urtalashga bo'linishi mumkin. O'z navbatida mulkiy sug'urtaning ko'plab ko'rinishlari uy-joylarni, transport vositalarini, uy-ro'zgor anjomlarini, korxonalarni va hokazo. Shaxsiy sug'urtaning xima-xil shakllari bolalarni sug'urtalash, baxtsiz hodisalardan sug'urtalash va boshqalar uchraydi.

Sug'urta munosabati subyektlariga ko'ra jismoniy shaxslar sug'urtalanuvchi bo'lib qatnashadigan va yuridik shaxslar sug'urtalanuvchi bo'lib qatnashadigan sug'urta shartnomalari o'zaro farqlanadi.

Sug'urtalovchi shaxslarga ko'ra sug'urta shartnomalari davlat sug'urta tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan sug'urta shartnomalari hamda nodavlat mulkchiligi asosida faoliyat yurituvchi mustaqil sug'urta tashkilotlari tomoniga, shu jumladan O'zbekistonda sug'urta faoliyati bilan shug'ullanishga litsenziya olgan chet ellik sug'urta tashkilotlari ishtirokidagi sug'urta shartnomalari mavjud bo'ladi. Yuqoridagilardan tashqari iqtisodiy tarmoqlariga ko'ra yoki tadbirkorlik faoliyatining ayrim yo'nalishlariga muvofiq tarzda tuziladigan sug'urta shartnomalari ham ko'pgina o'ziga xos jihatlarga ega bo'ladi va bu jihatlarda O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarorlarida, ushbu sohada sug'urta shartnomasini tuzishga oid maxsus qoidalarda belgilab qo'yiladi. Ushbu nuqtayi nazardan sug'urta shartnomalarining quyidagi turlarini qayd etish mumkin:

1. Qishloq xo'jaligi faoliyatini sug'urtalash.
2. Qurilish tashkilotchiligini sug'urtalash.
3. Eksport-import faoliyatini sug'urtalash.
4. Tadbirkorlik faoliyatini sug'urtalash.
5. Transport vositalarini sug'urtalash.
6. Tibbiy sug'urta.
7. Davlat ijtimoiy sug'urtasi.

8. Shartnomalarning bajarilishini sug'urtalash.
9. Kredit jarayonini sug'urtalash.
10. Uy-ro'zgor buyumlarni sug'urtalash va hokazo.

9.4. O'zbekiston Respublikasi sug'urta qonunchiligi

Sug'urta huquqini maxsus manbaalaridan bo'lib O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-mayda qabul qilingan maxsus «Sug'urta to'g'risida» gi qonuni hisoblanadi. Ushbu qonunda umumiy qoidalar, sug'urta shartnomasi, sug'urtalovchilarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, sug'urta faoliyati ustidan davlat idoralarini nazorat qilish, sug'urtaga oid nizolarni hal qilishga oid qoidalar belgilangan. Sug'urta faoliyatini tartibga solish va ular ustidan davlat nazorati asosan ushbu qonunga tayanilgan holda amalga oshiriladi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi ham sug'urta huquqining muhim manbalaridan hisoblanadi. Unda barcha bitimlar va shartnomalarga taalluqli bo'lgan asosiy qoidalar belgilangan. Fuqarolik kodeksining 914—962-moddalarida sug'urta shartnomalash, uning turlari ishtirokchilari o'rtasidagi, sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi huquqlari hamda javobgarliklarining eng muhim qoidalari belgilangan. Sug'urta huquqi manbalari qoidalarida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, boshqa davlat boshqaruv organlarining idoraviy me'yoriy hujjatlari muhim o'rin tutadi.

Ushbu me'yoriy hujjatlar «Sug'urta» to'g'risidagi qonun talablarini, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va huquqiy qoidalarida belgilangan vazifalarning bajarilishining ta'minlashda, sug'urta faoliyatiga oid davlat siyosatini ro'yobga chiqarilishida alohida kasb etadi. Sug'urta moliyaviy mablag'lar eng ko'p qo'llanadigan, munosabat ishtirokchilarining huquq va manfaatlari to'qnashadigan shu tufayli bu huquq va majburiyatlar tez-tez risk ostida qolishi mumkin bo'lgan sohalardan biridir.

Shu sababli sug'urta sohasidagi munosabatlar davlatning diqqat e'tiborida bo'lib, bu munosabat ishtirokchilarining huquqlari, majburiyatlari, javobgarliklari doirasida davlat tomonidan belgilanadi. Sug'urtaga oid hukumat munosabat obyektlari bo'lib, sug'urta tashkiloti va sug'urta qildiruvchi yuridik yoki jismoniy shaxs o'rtasida sug'urta shartnoma aloqalari kelib chiqishiga sabab bo'layotgan predmetlar hisoblanadi. «Sug'urta to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi qo-

nunining 3-moddasida ko'rsatilishicha «Fuqarolarning hayoti, sog'lig'i, mehnat qilish qobiliyati, jismoniy va yuridik shaxslarning mol-mulki, moddiy boyliklari, javobgarlik majburiyatlari, mulkiy hamda mulkka oid bo'lmagan huquqlarni yoki manfaatlarni sug'urta obyektlari hisoblanadi». Biroq sug'urta obyektlari tushunchasi bilan sug'urta munosabatlari obyektlari ayni bir narsa emas. Sug'urta munosabati obyektlari o'z mazmuniga ko'ra sug'urta obyektlaridan ancha keng tushuncha bo'lib, boshqa ko'plab yuridik omillarni ham qamrab oladi. Sug'urta munosabatlari subyektlari o'zlarining sug'urta sohasidagi subyektiv huquqlari va majburiyatlarini bemaolol amalga oshirishlari uchun zarur huquq layoqati hamda muomala layoqatiga ega bo'lishlari lozim». Sug'urta to'g'risida» gi qonunni 6-moddasida aytilishicha :

1. Sug'urtalanuvchilar va sug'urtalovchilar sug'urta munosabatlarining subyektlari hisoblanadi.

2. O'zbekiston Respublikasi hududida turgan bo'lib, sug'urta to'lovlarini to'layotgan va sug'urtalovchilar bilan muayyan sug'urta munosabatiga kirishayotgan fuqarolik salohiyatiga to'liq ega bo'lgan jismoniy shaxslar yoki yuridik shaxslar sug'urtalanuvchilar deb hisoblanadi.

3. Chet ellik fuqarolarni fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va chet ellik yuridik shaxslari O'zbekiston Respublikasining fuqarolari va yuridik shaxslari bilan teng ravishda sug'urtalanish huquqiga egadir. Bular-dan tashqari sug'urta tashkilotlari faoliyatini tashkil etish, nazorat qilish, tegishli tashkiliy choralar qo'llash huquqi berilgan davlat tashkilotlari ham sug'urtaga oid huquqiy munosabat subyektlari sifatida qabul qilinishlari lozim.

4. Sug'urtalovchining faoliyatini himoya qilish maqsadida uning moliya mablag'lari tashkil etiladi. Sug'urtalovchi manba sug'urta fondi hisobidan o'z xarajatlarini qoplaydi hamda sug'urtalanuvchiga yetkazilgan zararni ham qoplaydi. Bundan tashqari bozor munosabatlari sharoitida sug'urtalovchi investitsion faoliyat bilan ham shug'ullanadi. Buning uchun u o'z mablag'lari hamda sug'urta fondida jang'arilgan mablag'lardan foydalaniladi. Sug'urtalovchining barqarorligi u tomondan tashkil qilgan sug'urta fondini miqdoriga hamda sug'urtalovchilarning talablariga bog'liqdir. Sug'urta tashkilotining moliyaviy faoliyati birinchi navbatda sug'urta fondidagi mablag'larni aylanishi bilan bog'liq. Sug'urta tashkilotlarining asosiy daromadlari sug'urta to'lovlari hisobidan tashkil etiladi. Sug'urta to'lovlari, sarmoya va bank mablag'laridan keladigan daromadlardan tashqari sug'urta

tashkiloti boshqa yo'llar bilan daromad olishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi «Sug'urta to'g'risida» gi qonunga ko'ra sug'urtalovchular faoliyatida ustav kapitali va zaxiralarning mavjud bo'lishi, shuningdek qayta sug'urta qilishi tizimi moliyaviy barqarorlik negizi bo'lib hisoblanadi. Sug'urta tashkilotining moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlar buxgalteriya hisobi va boshqa hisobot materiallarida aks etadi. Sug'urta kompaniyalarining asosiy kreditorlari uning mijozlari -sug'urtalanuvchilardir. Ular sug'urta tashkiloti faoliyatining nazorat qilish imkoniyatiga ega emaslar. Sug'urta tashkilotlarining sug'urta zaxiralari va fondlari faoliyatini yuritish va rivojlantirish uchun tashkil etiladi. Sug'urta tashkilotlarining moliyaviy faoliyatida sug'urta hodisalarining oldini olish borasidagi tadbirlar ham muhim ahamiyatga ega.

Sug'urta kompaniyalari fuqarolar hayoti va salomatligini muhofaza qilishni ta'minlaydigan shart-sharoit yaratishga yoki sug'urta hodisalarining oldini olishga qaratilgan ogohlantirish borasidagi tadbirlarni mablag' bilan ta'minlashda qatnashish uchun maxsus fondlar yaratadi.

Ogohlantirish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish maqsadida ajratilgan majburiy sug'urta ta'riflarining miqdori O'zbekiston Respublikasi qonunlari asosida belgilanadi. Ixtiyoriy sug'urta ta'riflari esa ana shu tadbirlarga mo'ljallangan qismini sug'urta kompaniyalarining o'zi belgilaydi. Ana shu maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sug'urta kompaniyasining xarajatlariga kiritiladi. Sug'urta zaxiralari sug'urta tashkilotlari tomonidan tashkil etiladigan fondlar bo'lib, sug'urtachi va sug'urtalanuvchi o'rtasida tuzilgan shartnoma majburiyatining miqdorini belgilab beradi. Sug'urta zaxiralari sug'urtalovchi majburiyatlarini bajarishiga ko'ra belgilanadi, chunki shartnomada ko'rsatilgan sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urta tashkilotini qoplash summasini to'lash shart bo'lib hisoblanadi. Sug'urta zaxiralarning belgilanishi va yuzaga kelish tartibi turlicha bo'lishi mumkin, bu zaxiralar sug'urtalanuvchilar uchun mablag'lar sifatida ishtirok etadi va majburiyatlar bo'yicha sug'urta to'lovlari uchun yo'naltiriladi.

Ularning miqdori tuzilgan shartnoma to'lovlarini to'la qoplashi lozim. Buning uchun maxsus hisob-kitoblar o'tkaziladi, shunga ko'ra to'lovlar summasi belgilanadi. Sug'urta tashkilotining ustav kapitali mavjud.

Ustav kapitali kompaniyaning dastlabki faoliyatini ta'minlash hamda sug'urta to'lovlari xarajatlarini qoplash uchun sarflanadi. Ustav

kapitali amal qilinayotgan qonunga va ta'sis hujjatlariga ko'ra shakllanadi. Zaxiralar foydadan ajratma ko'rinishida ham yuzaga keladi. Foydadan ajratma sug'urtalovchining o'z faoliyati natijasida olingan va soliqlar to'langandan keyingi qolgan mablag'larining bir qismidir. Foydadan ajratma uchta ko'rinishda aks etishi mumkin: qonun bo'yicha ko'rsatilgan, ustavda ko'rsatilgan hamda erkin pul mablag'lari. Sug'urta tashkilotlarining daromadlari bilan birga xarajatlari ham turli maqsadlar uchun yo'naltiriladi.

Xarajatlarning tarkibi asosan ikkita yo'nalish bo'yicha belgilanadi:

- 1) sug'urtalanuvchilarning majburiyatini bajarish,
- 2) sug'urta kompaniyasining faoliyatini moliyalashtirish,

5. Bozor iqtisodiyoti chuqurlashganida sug'urta munosabatlari ham chuqurlashadi. Sug'urta bozori sug'urta xizmatining oldi-sotdisi bo'yicha iqtisodiy munosabatlar yig'indisini aks ettiradi va sug'urta mahsulotining bir qismini sotish bo'yicha sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasidagi aloqani ta'minlab beradi. Mamlakatda faoliyat olib borayotgan sug'urta kompaniyalari sug'urta bozorining asosi bo'lib hisoblanadi. Ular moliyaviy jihatdan sug'urta fondining yuzaga kelish shakli bo'lib, sug'urta fondida to'plangan mablag'lar esa, uzoq muddatli kreditlarning manbayi bo'lib hisoblanadi. Sug'urta kompaniyalarining ichida aksioner sug'urta kompaniyalari asosiy o'rin tutadi. Sug'urta tizimida sug'urtalash maqsadini aniqlab olish uchun avvalo sug'urta turlarini aniqlab olish, uning obyektlari va subyektlarini o'rganib chiqish katta ahamiyatga egadir. Mol-mulkni sug'urtalash uchun avvalo mulklar xo'jalik yuritish subyektlari bo'yicha turkumlanishi kerak bo'ladi.

Buning uchun avvalo mulkning egasini, ya'ni mulk kimga taalluqliligini aniqlash lozim. O'zbekiston Respublikasi «Sug'urta to'g'risida» gi qonunning 9-moddasining 2-bandida ko'rsatilishicha «Mol-mulk sug'urta qilinganda sug'urta puli mol-mulkning shartnoma tuzilayotgan paytdagi haqiqiy qiymatidan oshmasligi lozim» deb aytilgan.

Mulkni sug'urtalashda sanoat korxonalari bo'yicha korxonaning binolari, kurilish obyektlari, transport vositalari, mashina -uskunalar, tovar zaxiralari, ishlab chiqarish vositalari, eksport-import munosabatlari, umuman korxonaning barcha mol-mulki sug'urtalanadi. Qishloq xo'jaligi sohasida quyidagi mulklar sug'urtalanadi:

1) qishloq xo'jaligida yetishtiriladigan hosil (paxta, bugdoy va hokazo);

2) Chorva mollari, uy parandalari, xonaki asalarilar, binolar, inshootlar, ishchi va boshqa turdagi mashinalar, transport vositalari,

inventarlar, xomashyo zaxiralari, ko'p yillik daraxtlar. qishloq xo'jalik sohasida sug'urta hodisalariga qurgoqchilik natijasida ekinlarning nobud bo'lishi, issiqlikning yetarli bo'lmasligi, muzlashi, yashin urishi, shamol, dovul, do'l, sel, suv toshqini, zararkunandalar va yong'inar bo'lishi kiradi. Qishloq xo'jaligida asosiy va aylanma mablag'lar ham turli hodisalardan sug'urtalanadi. Sug'urta qoplash summalari mulklari zarar ko'rgan hamda dehqon va fermer xo'jaliklariga beriladi. Aholi mulkini sug'urtalashda uy-joylar, dala xovlilar, qurilish uchastkalari, mollar va boshqa uy hayvonlari, otlar sug'urtalanadi. Fuqarolarning mulklari tabiiy ofat, baxtsiz hodisalar va boshqa turli hodisalardan sug'urta qilinadi. Shaxsning sug'urtalanadigan mulklariga uy-ro'zgor buyumlari, iste'mol tovarlari, shaxsiy xo'jalikda qo'llanadigan buyumlar, shaxsiy mulk va boshqa oila a'zolarining mulklari kiradi. Fuqarolarning transport vositalari to'satdan baxtsiz hodisaga uchrash yoki transport halokatining yuz berishi, transport vositalari bilan to'qnashishi yoki bir-biriga o'rnashib ketish, yo'l bo'yidagi to'siqlarga urinish, mashina oynalariga tosh tegishi va zarar ko'rishi va boshqa hodisalardan sug'urtalanadi.

Fuqarolarning mulki ularning yashash joylari bo'yicha, ya'ni uy-joylari, dala xovlilar sug'urta guvohnomasida ko'rsatilgan manzillar bo'yicha sug'urtalash amalga oshiriladi. Fuqarolarning shaxsiy transport vositalarini sug'urtalash ikki tomonning roziligi bilan sug'urta shartnomasiga ko'ra amalga oshiriladi. Sug'urta amaliyotida yuklarning transport sug'urtalash shartnomalari quyidagilarga asosan amalga oshiriladi:

— barcha tavakkalliklar uchun javobgarligi, bunda har qanday sababga ko'ra, barcha turdagi zararlarning sug'urta himoyasi tushuniladi;

— xususiy avariya uchun javobgarlik, bunda yukning to'la yoki qisman avariya bilan ko'rgan zarari qoplanadi. Qurilish va boshqa mulklarni sug'urta qilish jarayoni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi;

- mulkning zarar ko'rishi hodisasining dalilini belgilash;
- qurilgan zarar sabablarini aniqlash va hodisani sug'urtalash yoki nosug'urtali hodisa ekanligini hal etish;
- zarar ko'rgan mulklarni va obyektlarni aniqlash;
- zarar summasi va sug'urta qoplash summasini hisoblab chiqish.

Fuqarolar xo'jaligida qurilish zarar ko'rganda sug'urta tashkiloti qurilishning tarkibini va mavjud ekanligini tekshiradi hamda qurilish

barcha materiallarining sug'urta baholash varaqalarida aks etgan va etmaganligini aniqlaydi. Shularga asosan qoplash summasi to'lanadi. Uy mulklarini sug'urtalashda uydagi barcha mulklar hisobga olinadi. Ko'rilgan zarar summasi mulk zarar ko'rganda sug'urtachi tomonidan to'lanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida beriladigan moliyaviy kafolatlar asosan tuziladigan moliyaviy bitimlar, ya'ni bank depozitlari bilan, qimmatli qog'ozlar, sarmoya qo'yilmalari, ijara majburiyatlari, kreditlar, ipoteka, o'tkaziladigan turli tavakkalchilik jarayonlari, valuta kursidagi o'zgarishlar, mavjud miqdorlar va boshqa tijorat xizmatlari bo'yicha umuman olganda namuna bo'yicha sug'urta kompaniyasining portfelida mavjud bo'lgan aktivlar bo'lib hisoblanadi. Yuqoridagilardan tashqari birja faoliyatini ham sug'urta qilish zarur. Birjadagi moliyaviy operatsiyalarni himoya qilish shakllaridan biri birjalarni sug'urtalashdir. Sug'urtaning bu turi O'zbekistonda endi shakllanmoqda. Valuta riskini sug'urtalash asosan tashqi iqtisodiy aloqalarda qo'llaniladi. Valuta riski bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy riskning muhim elementi bo'lib hisoblanadi.

Xorij mamlakatlarning valutasini (masalan, AQSH dollari) kursi so'mga nisbatan o'zgarib turishi, kredit va valuta operatsiyalaridan ko'rilgan zararlar shu sug'urta turini qoplash summasi hisobidan qoplanadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarida qatnashuvchilar xizmat uchun belgilangan narxlar bilan bog'liq bo'lgan turlicha risklarga duch keladi:

— Risklarni sug'urtalash tizimida banklar sug'urtasi alohida o'rinni egallaydi. Banklar krediti va ularning sug'urtasi mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatga umumiy ta'sir ko'rsatadi. Aylanma mablag'lar va sarmoya zaxiralarining yetishmasligi natijasida iqtisodiyot subyektlari qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli kreditlar olishga majburdirlar. Shuning uchun ham berilayotgan kreditlarni sug'urta qilish shart. Shartnoma sug'urta kompaniyasi va banklar yoki boshqa kredit muassasalari o'rtasida tuziladi. Bunday kredit sug'urtasida sug'urtalanuvchining kreditni to'lash qobiliyati, ya'ni kredit riski darajasini hisobga olish kerak.

Qisqa xulosalar

Sug'urta iqtisodiy tushuncha bo'lib, moliya tizimi bilan bog'liqdir. Sug'urta ya'ni tabiiy yoki ijtimoiy sabablarga ko'ra shaxsning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetish ehtimolini oldindan

tutish, ana shunday zararli oqibat yuz berganida jabr ko'rgan tomonga zarar o'rnini sug'urtalovchi mablag'lari hisobiga to'liq yoki qisman qoplab berish yo'li bilan sug'urta hodisasini salbiy oqibatlari ta'sirini kamaytirishga qaratilgan faohiyati sug'urtalash deb ataladi.

Sug'urta tashkiloti-bu maxsus sug'urtalash kompaniyasi.

Sug'urtalovchi-sifatida yuridik va jismoniy shaxslar tushuniladi.

Sug'urta huquqini maxsus manbalaridan bo'lib O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-mayda qabul qilingan maxsus «Sug'urta to'g'risida» gi qonuni hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Sug'urtaning mohiyati nimadan iborat?*
- 2. Sug'urtaning funksiyalarini ayting.*
- 3. Kredit risklarini minimallashtirish uslublari.*
- 4. Ixtiyoriy sug'urtalash nima?*
- 5. Sug'urta hodisasi nima?*
- 6. Xalqaro hisob-kitob operatsiyalaridagi risklarni pasaytirish yo'llari.*
- 7. Valuta risklari va ularni sug'urtalash nima?*
- 8. Tibbiy sug'urta obyekti nima?*
- 9. Sug'urtalash turlari nima?*
- 10. Tashqi iqtisodiy faoliyatni sug'urtalash nimadan iborat?*

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, – T.: «O'zbekiston», 2002.
2. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonun, – T.: «O'zbekiston», 1995.
3. O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonun, – T.: «O'zbekiston», 1996.
4. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi, Xalq so'zi, 09.01.2002.
5. O'zbekiston Respublikasining «Valutani tartibga solish tug'risida»gi qonuni, 11.12.2003.
6. O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to'g'risida»gi qonuni. 04.04.2002.
7. «Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Toshkent. 20.06.2005.
8. «Bozor islohatlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo'nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Toshkent. 14.06.2005.
9. «Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. Toshkent. 15.06.2005.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-apreldagi «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkitilash chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. «Xalq so'zi» 16.04.2005.
11. «Pul mablag'larini bankdan tashqari muomalasini yanada qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasining qarori. 05.08.2002.
12. «Pul-kredit ko'rsatkichlarini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasining qarori. 04.02.2003.
13. *Karimov I.A.* Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston. 2011.
14. *Karimov I.A.* Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to'g'risida. T., O'zbekiston. 2005.
15. *Karimov I.A.* Bizning bosh maqsadimiz-jamiatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. – T.: O'zbekiston. 2005.y.

16. *Karimov I.A.* Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish- asosiy vazifamizdir. Toshkent oqshomi. 13.02.2007.

17. Деньги, кредит, банки / Под ред. Белоглазовой Г. Н. Пособие для сдачи экзамена. – М.: Юрайт-Издат, 2006. – 160 с.

18. Деньги, кредит, банки / Под ред. Г.Н. Белоглазовой: Учебник. – М.: Юрайт-Издат, 2006. – 620 с.

19. *Галанов В.А.* Финансы, денежное обращение и кредит: Учебник. - М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2006. – 416 с. 2 экз.

20. *Годин А. М., Максимова Н.С., Подпорина И.В.* Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К?». 2006. - 568 с.

21. *Климович В.П.* Финансы, денежное обращение, кредит: Учебник. - 2-е изд., доп. – М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2006. – 256 с.

22. Финансы, денежное обращение и кредит: Учебник / Романовский В. М. и др.; под ред. Врублевский О.В. – М.: Юрайт-издат, 2006. - 543 с.

23. Финансы, денежное обращение и кредит: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / В.К. Сенчагов, А.И. Архипов и др.; под ред. В.К. Сенчагова, А.И. Архипова. - М.: ТК Велби. Изд-во Проспект, 2006. - 720 с. 2 экз.

24. *Шуляк Л.Н.* Финансы предприятия: Учебник. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К?», 2006. – 712 с.

5.2. Qo'shimcha adabiyotlar

1. *Rashidov O.Yu., Toymuhamedov I.R., Tojiyev R.R., Karlibayeva R.X.* Pul muomalasi, kredit va moliya. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2005.

2. *Нешиной А.С.* Финансы и кредит: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К?», 2006. – 572 с.

3. Финансы и кредит: учебник / М.Л. Дьяконова, Т.М. Ковалева, Т.Н. Кузьменко (и др.); под ред. проф. Т.М. Ковалевой. – 2-е издательство, перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2006. – 376 с.

4. Финансы и кредит: Учебное пособие. / под ред. проф. Ковалевой. А. М - М.: Финансы и статистика, 2006. – 512с.

5. *Колпакова Г.М.* Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учебник.пос. – 2-е издательство, перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2005. – 496 с.

5.3. Internet saytlari

1. www.travel-library.com www.thebanker.com
2. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>
3. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>
4. <http://www.bankofengland.co.uk/coreuproses.htm>
5. <http://www.boj.or.jp/en/siryu.htm>

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
-------------	---

I bob. Pul nazariyasi

1.1. Pullarning kelib chiqishi, mohiyati va turlari.....	5
1.2. Bozor iqtisodiyotida pullarning funksiyalari.....	13
1.3. Pulning nazariyalari	20
1.4. Pul agregatlari va pul multiplikatori.....	27
1.5. Pul muomalasi va pullarning aylanishi.....	31

II bob. Kredit nazariyasi

1.1. Kredit zarurligi va mohiyati.....	52
2.2. Ssuda kapitali manbasi va harakat qilish shakllari.....	54
2.3. Kreditning asosiy funksiyalari va tashkil qilish asoslari.....	55
2.4. Kreditning asosiy tamoyillari.....	59
2.5. Ssuda foizi: mohiyati, turlari va ularga ta'sir qiluvchi omillar.....	64
2.6. Kreditning asosiy shakllari va turlari.....	64
2.7. Kredit nazariyalari tanqidi.....	68

III bob. Moliya va moliya tizimi

3.1. Moliyaning ijtimoiy iqtisodiy mohiyati.....	71
3.2. Moliyaning funksiyalari.....	78
3.3. Moliya siyosatining mohiyati va mazmuni.....	85
3.4. Moliya siyosatini amalga oshirishda moliya mexanizmining mohiyati va o'rni.....	89
3.5. Moliya tizimi va uning bo'g'inlariga tasnif.....	92
3.6. Moliyani boshqarishning hozirgi zamon tizimi.....	96
3.7. Moliyaviy boshqaruvda moliyaviy nazoratning modellari, shakllari va usullari.....	103
3.8. Davlat budjetining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va ahamiyati.....	108
3.9. Budjet tuzilmasi va budjet tizimi.....	113

3.10. Davlat budgetining daromadlari va xarajatlari.....	116
3.11. Soliq tushunchasi va uning obyektiv zarurligi.....	120
3.12. Soliqlarning funksiyalari.....	123
3.13. Soliqlarning turlari va ularga tasnif.....	127
3.14. Soliq elementlari va ularga tasnif.....	132

IV bob. Korxonalar moliyasi

4.1. Korxonalar moliyasining mohiyati.....	138
4.2. Korxonalar moliyasining tashkil etishning tamoyillari.....	142
4.3. Korxonaning moliya resurslari.....	145
4.4. Korxonaga asosiy faoliyatining tahlili.....	149
4.5. Korxonaning moliyaviy natijalarining tahlili.....	152
4.6. Korxonalarda moliya ishlarini tashkil etishning xususiyatlari.....	156

V bob. Banklar va ularning operatsiyalari

5.1. Banklarning mohiyati va asosiy funksiyalari.....	160
5.2. Bank tizimi va uning operatsiyalari.....	167
5.3. Markaziy bank va uning funksiyalari.....	175
5.4. O'zbekiston banklarning rivojlanish yo'llari va islohotlari.....	180

VI Bob. Qimmatli qog'ozlarning mohiyati va shakllari

6.1. Qimmatli qog'ozlarning mohiyati va ularning asosiy turlariga tasnif....	188
6.2. Qimmatli qog'ozlarning hosilalari va ularning turlari.....	199
6.3. Qimmatli qog'ozlar bozorining mohiyati va uning tarkibiy tuzilmasi.....	207
6.4. Fond birjasi — bozor iqtisodiyotining eng muhim instituti sifatida.....	216
6.5. Listing va delisting jarayonlari hamda ularga qo'yiladigan talablar.....	226

VII bob. Inflatsiya

7.1. Inflatsiyaning mohiyati va uning yuzaga chiqish shakllari.....	231
7.2. Inflatsiyaning shakllari va turlari.....	233
7.3. Inflatsiya nazariyalari.....	236
7.4. Inflatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari.....	239
7.5. Inflatsiyaning barqarorlashtirish usullari.....	241

VIII bob. Xalqaro valuta – kredit munosabatlari va valuta tizimi

8.1. Valuta munosabatlari va valuta tizimi.....	246
8.2. Valuta kursi.....	260
8.3. To'lov va hisob-kitob balanslari.....	267
8.4. Valuta siyosati.....	278
8.5. Xalqaro hisob-kitoblar, ularning shakllari	284
8.6. Xalqaro kredit munosabatlari.....	296

IX bob. Sug'urtalash va sug'urta isbi

9.1.Sug'urtaning iqtisodiy mohiyati, uning zarurligi funksiyalari.....	308
9.2. Majburiy va ixtiyoriy sug'urtani tashkil qilish tamoyillari.....	310
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	323

**Oktam Yunusovich Rashidov
Ilxomjon Ikromovich Alimov
Ibroxim Rixsiboyevich Toymuhamedov
Raxmatullo Raxmonovich Tojiyev**

PUL, KREDIT VA BANKLAR

Oliy o'quv yurtlari uchun darslik

*Muharrir Xudoyberdi Po'latxo'jayev
Badiiy muharrir Yasharbek Rahimov
Texnik muharrir Yelena Tolochko
Musahhah Muhabbat Xalliyeva*

Litsenziya raqami AI № 163. Boshiga ruxsat etildi 22.07.2011. Bichimi 60×84¹/₁₆.
Tayms TAD garniturası. Shartli b.t. 19.06. Nashr b.t. 19,53. Shartnoma № 44–2011.
500 nusxada. Buyurtma № 24.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa
ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30- uy.

«NOSHIR-FAYZ» MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Toshkent tumani, Keles
shahar, K. G'ofurov ko'chasi, 97-uy.